

Pritz Pál

AZ A „RÖVID” 20. SZÁZAD

Történetpolitikai tanulmányok

Pritz Pál

AZ A „RÖVID” 20. SZÁZAD

Történetpolitikai tanulmányok

A könyv megjelentetését a Magyar Tudományos Akadémia,
a Politikatörténeti Alapítvány és a szerző tette lehetővé

A címlapon Derkovits Gyula: Híd télen c. festménye látható (1932)

Pritz Pál

AZ A „RÖVID” 20. SZÁZAD

Történetpolitikai tanulmányok

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT, BUDAPEST
2005

ISBN 963 9223 115

© Pritz Pál

Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt
1028 Budapest, Községház u. 37.

TARTALOM

Bevezető	5
TÖRTÉNETÍRÁSUNK EGYNÉMELY PROBLÉMÁJA	7
Történetírásunk egynémely problémájáról – különös tekintettel a posztmodernre	7
A politikatörténet-írás	38
François Furet és Ernst Nolte levélváltásához	56

HAZÁNK ÉS A NAGYVILÁG	67
A magyar külügyi szolgálat története az első polgári korszakban (1867–1948)	67
Magyarország helye a 20. századi Európában – a magyar külpolitika esélyei	115
A nagyhatalmak és Magyarország a két háború között	150
Külpolitika és nemzetiségi kérdés Magyarországon 1945–1993	167

ARCÉLEK	179
Bethlen István 1940. évi emlékirata a várható békefeltételekről	179
Gratz Gusztáv Bethlen Istvánról	195
Carl Schmitt és a német nemzetiszocializmus	211
Bárdossy László	226

Rövidítések	333
Névmutató	347

BEVEZETÉS

Az új évszázad első évtizedének immáron derekát tapossuk. A rendszerváltozás–rendszerváltás révén kialakult régi-új politikai intézményrendszer másfél évtizede működik, és az eltelt esztendőik ismételten és alaposan megmutatták, hogy a múlt nagyon sokáig velünk él: a történelem vájta út — az itt maradt meghatározottságok, tegnapi beállítódásaink, öröklött politikai kultúránk — mai és holnapi lépteinket sokban befolyásolják.

Az elmúlt években született, különféle helyeken megjelent írásokból, elhangzott előadásokból állítottam össze ezt a kötetet. *Történetírásunk egy némely problémájával* az első fejezet írásai foglalkoznak. A *posztmodern* felfogás a hazai historiográfián belül is felbukkant, a vele való szembenézés talán segíthet a tisztázásban, mint ahogy a *politikatörténetírás* múltjával és jelenével foglalkozó dolgozatnak, a *François Furet és Ernst Nolte közötti levelezéshez* fűzött reflexióknak is ugyanez a célja.

A második fejezet témája *hazánk és a nagyvilág*. Közhely, hogy hazánk sorsát a nemzetközi körülmények mily jelentős mértékben befolyásolják, ám közvéleményünk történetpolitikai gondolkodásában a külpolitikai dimenziók mégis gyakran tapasztalhatóan nem érvényesülnek. Hol a meghatározottságok takarják el a személyes politikai felelősséget, hol pedig az utóbbi nagyíttatik fel hamisan, mértéktelenül. A *magyar külügyi szolgálat 1867–1948 közötti történetének* bemutatásával, a *20. századi Európában a magyar külpolitika esélyeinek* latolgatásával, a *nagyhatalmak és Magyarország két háború közötti viszonyának* taglalásával, a *külpolitika és nemzetiségi kérdés* második világháború utáni közel fél évszázadának elemzésével, illetve az egész évszázadnak főleg az *alternatíva* nézőpontjával való mérlegelésével ezen probléma oldásához szeretnénk szerény eszközeinkkel segítséget adni.

Arcéleket villant fel a harmadik fejezet. *Bethlen István* a 20. századi magyar história nagyon kevés számú államférfiainak az egyike, ezért illő, hogy a fejezet élén a vele foglalkozó két írás kapjon helyet. 1940-ben a volt miniszterelnök terjedelmes emlékiratot készített a *várható békefeltételekről*. Az első írást ezt elemzi, a második pedig *Gratz Gusztáv* Bethlen Istvánról formált véleményének a forgandóságát bizonyítja. *Carl Schmitt* legendásan briliáns elme volt, aki tehetségét a *német nemzetiszocializmus* szolgálatába állította. A harmadik írás ezt a kérdéskört boncolgatja. A kötetet a *Bárdossy Lászlóról* szóló írás zárja. Publikálása nem újra-, hanem első közlés, mert a 2001-ben megjelent, lábjegyzetekkel ellátott, a peranyagból

is válogató kötet főszövege az eredetinek csupán erősen rövidített változata, ez alkalommal ellenben az olvasó a teljes szöveget ítélni meg.

A kötet azért kapta ezt a címet, mert egyrészt írásai zömmel a húszadik század időszakáról szólnak, másrészt pedig — áttételesen — érveket sorakoztat azon felfogás mellett, mely szerint e század számos szempontból ugyan valóban rövid volt, ám nem kevés aspektusból már a 19. század utolsó harmadában elkezdődött és sok vonatkozásban bizony ma is jelen van.

2004 karácsonyán

TÖRTÉNETÍRÁSUNK EGYNÉMELY PROBLÉMÁJA

TÖRTÉNETÍRÁSUNK EGYNÉMELY PROBLÉMÁJÁRÓL – KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A POSZTMODERNRE¹

2003. július 26-án az International Herald Tribune arról közölt cikket, hogy a közhiedelemmel ellentétben az ENSZ 1960. évi közgyűlésén *Nyikita Szergejevics Hruscsov* — amikor a Szovjetuniót éles támadást érte — mégsem verte volna levetett cipőjével az előtte lévő asztalt. Annak idején a The New York Times tudósítása nyomán terjedt el ez a történet, ám sem a mostanság megkérdozett szemtanúk — bár különféle változatokat adtak elő — nem így emlékeztek az ominózus esetre, és a közgyűlésről annak idején beszámoló tévétársaságok átnézett archív felvételei sem támasztják alá az elterjedt verziót. Az érdekes fordulat alkalmat ad az újságnak arra, hogy messzemenő következtetésre jusson: ha egy olyan eseményről sem lehet a valóságot kideríteni, amelyről ma még több száz szemtanú(!)² élőben tud beszámolni, akkor vajon mit lehet várni a régmúlt igazságainak megismerésére irányuló erőfeszítésektől.

Az eset tipikus terméke kétkedő korunknak. Ha nem így lenne, akkor az újság bizonyára nem jutna — egy bármennyire is színes, ám valójában egyáltalán nem alapvető kérdés körül támadt kétség felmerülése alapján — effajta következtetésre. A hír *tárgyilagoss* kommentálása jegyében ugyanis sok mindenre lehetne-kellene utalni, ám az efféle — látványos, valójában azonban megalapozatlan — következtetést mellőzni lehetne.

Első helyen feltehetőleg szükséges lenne emlékeztetni az esemény korára, a bipoláris erőviszonyok meghatározta évtizedekre, amikor a két szuperhatalom között ugyan nem dúlt forró háború, ám a gigantikus küzdelem minden más eszközét, így az egymás lejáratására alkalmas eseteket annál inkább keresték, s amikor csak lehetett, bevetették. Egy ilyen jelenet — függetlenül igazságtartalmától — erre messzemenően alkalmas volt. Ilyen atmoszférában bizony kiváltképpen lehet *így* emlékezni. Az egymásnak ellentmondó tanúskodások kapcsán is — a *tárgyilagosságra* való törekvés

¹ A 2003. szeptember 23-án a Politikatörténeti Intézetben Földes György előnkkel rendezett tudományos tanácskozáson elhangzott előadás átdolgozott, bővített változata. A fő vitapartner, Gyáni Gábor hozzászólásának bővített szövege a Debreceni Diéta 2003. évi 1. számában jelent meg.

² Az eset 43 esztendeje történt, tehát nyilván alaposan megcsappant a ma még élő szemtanúk száma. A túlzás mindig szokásos eszköze a nagyotmondóknak, a túlzó részmegállapítások és a túlzó következtetések között az oksági kapcsolatot nyilvánvaló.

esetén — célravezetőbb lenne az olvasók figyelmébe inkább azt ajánlani, hogy tapasztalat szerint a megszólaltatott tanúk számtalanszor emlékeznek másként a megélt eseményre, ám az ellentmondások ütköztetésével, a logika alkalmazásával van majdnem biztos eszköz a kezünkben arra, hogy a tanúvallomások összevisszaságából ne torz, hanem helyes következtetésre jussunk. A meglehetősen végletes általánosítás előtt arra a kérdésre is szükséges lenne körültekintő választ találni, hogy vajon valóban *releváns* történelmi esemény kapcsán merült fel — az egyébként feltehetően nagyon is indokolt — kétely? Úgy véljük, az eset akkor lenne (meg)történte esetén) valóban lényeges, ha egyébként nem vagy alig rendelkeznenk Hruscsov személyiségének magas tisztségével összhangban nem lévő vonásaira utaló bizonyítékokkal. Mivel ilyenekkel bőséggel rendelkezünk,³ ezért megalapozottan mondhatjuk azt, hogy ugyan érdeklődéssel várhatjuk a témával foglalkozók további vizsgálódásának eredményeit, ám azok esetleg sokáig való elmaradása sem kell, hogy megrendítsen bennünket abban a szilárd meggyőződésünkben, hogy a múlttal való foglalatosskodás mégsem meddő tevékenység, mert tehetség, szorgalom, biztos módszertan, szakmai elhivatottság, a napi politikai küzdelmekről való illő tudósi távolságtartás esetén megvan a siker esélye.

A hazai történetíráson belül az utóbbi évtizedekben ismét felpezsdülni látszik az érdeklődés a történeti megismerés elméleti kérdései iránt.⁴ A könyv- és folyóiratkiadáson⁵ — az ilyen témájú külföldi munkák magyar nyelven való megjelentetésén,⁶ hazai szerzők ilyen témájú publikációin — túl⁷ állításunkat nem csekély mértékben arra alapozzuk, hogy a Magyar Tudományos Akadémia nagy társadalmi nyilvánosság előtt zajló *Mindentudás egyetemének* eddigi két történész előadója — bár joggal szólhattak volna egy-egy nagyfontosságú konkrét történeti kérdéstről — a történeti megismerés korlátairól és lehetőségeiről, a körülöttük kavargó vitáról értekezett.⁸ Bár

³ Sőt, rendelkeztek a kortársak is. Az esetnek éppen a politikus ezen személyiségvonásai kölcsönözték a hitelesség látszatát.

⁴ Már az 1970-es évekből lásd: Bloch 1974; Glatz 1977; Kosáry 1978; Vass – Sipos 1978.

⁵ A hazai folyóiratok közül az *Aetas*, a *Klió*, a *Korall*, a *Világtörténet* és a *BUKSZ* számaiban lehet a leggyakrabban elméleti kérdéseket taglaló írásokkal találkozni.

⁶ Duby, 2000; Thomka 2000; Noiriel 2001; Todorov 2003.

⁷ Az elméleti kérdésekben történő eligazodás fontos feltétele a történetírás történetének ismerete. Ebből a szempontból rögzítendő, hogy a kilencvenes években új áttekintés született a hazai historiográfiáról. Gunst, 1995. A posztmodern irodalmának hazai recepcióját mintegy összegzi: Gyáni 2000. Az elméleti kérdések iránti érdeklődés legfrissebb megnyilvánulásai: Szekeres 2002; Bódy – Ö. Kovács 2003; Lévai 2003

⁸ www.mindentudas.hu Romsics Ignác előadása 2002. október 7-én, Ormos Mária előadása 2003. március 10-én hangzott el. (Romsics előadása *A Mindentu-*

mindketten leszögezték, hogy a múlt megismerése elé sokkal több akadály tornyosul, mint azt korábban hittük, egyikük sem tett engedményt a posztmodern történetírás azon alaptézisének, mely szerint a múlt és a történelem két különböző dolog, következőleg történetírás helyett a múltnak csupán számtalan elbeszélése, narrációja létezik.

Bármennyire is nagy súlya van e két vezető magyar történész pozitív megnyilatkozásának, úgy véljük, hogy a történelem megismerhetősége biztos útjainak és módjainak keresése, s ezzel összefüggésben a posztmodern történetfelfogás tanulmányozása és bírálata továbbra is aktuális feladat. E meggyőződésünket annak ellenére is fenntarthatónak véljük, hogy egyfelől szemmel láthatólag „csupán” egy újabb divathullámról van szó, márpedig azok ahogy jönnek, úgy el is szoktak múlni, következőleg bizonyos sztoicizmussal akár szótlannul kivárhatnánk ennek az újabb áramlatnak az elcsendesedését is.⁹ Vitatkozó hajlandóságunkat az sem veti vissza, hogy a honi történészek túlnyomó többségét nem különösképpen zavarja a *Jean-François Lyotard*, *Michel Foucault*, *Hayden White* és szellemi társaik által a történeti megismerés lehetőségeivel szemben megfogalmazott mélységes kétely.

A posztmodernről sokat írtak és beszéltek, írnak és beszélnek, s közben — mint a divatok esetében lenni szokott — nem-hogy nem történt meg a fogalom tisztázása, hanem egyre nagyobb lett a zűrzavar körülötte. Igen jellemzőnek tartjuk, hogy az a *Peter V. Zima*, aki pedig egész könyvet szentelt a témának, nem mer teljes egyértelműséggel fogalmazni, s helyette így ír: a posztmodern fogalma, „ahogy azt ismerjük vagy ismerni véljük”...¹⁰ Visszafo-gottságának másik megnyilvánulása, hogy a fogalmi káosz láttán

dás Egyeteme könyvsorozat időközben megjelent első kötetében /Budapest, 2003/ is olvasható.) – Megjegyzendő, hogy Romsics Ignác a témán tovább dolgozva *A történész mestersége* címmel olyan áttekintést publikált a *Rubicon* 2003. 6. számában (Romsics 2003), amelyben a történetírói gondolkodás áttekintéséhez, a módszertani és ismeretelméleti kérdésekben való elmélyüléshez számos, magyar nyelven először itt hozzáférhető fontos szemelvényt is közöl.

⁹ Gyáni Gábor „az 1980-as évtizedben bekövetkezett historiográfiai fordulat”-ról értekezik, de ezt az állítást akkor lehetne igazán elfogadni, ha a megszülető munkák sorában többségre jutottak volna az ilyen szellemű alkotások. Azt a megállapítását pedig, mely szerint e „fordulat nyomán nem minden történész törekszik továbbra is arra, hogy az igazságot tárja fel”, fejcsóválva fogadhatjuk, hiszen éppen ő kesereg másutt — például a nemzeti történetírás kapcsán — azon, hogy nem egy történész mily mértékben *volt* hajlamos a valóságtól való elrugaszkodásra. Gyáni 2000, 11. – Sokan ezt a fordulatot „nyelvi fordulatnak” nevezik. Noiriel joggal írja: „megdöbbenő, milyen gyorsan elfogadták azt az elképzelést, miszerint »nyelvi fordulat« történt a történeti kutatásban. Míg Martin Jay 1982-ben megjelent tanulmányában a nyelv fordulat még kérdőjellel, a történeti kutatás jövőjére vonatkozó lehetőségként jelenik meg, öt évvel később már múlt időben, megtörtént eseményként beszélnek róla.” Noiriel 2001, 153.

¹⁰ Zima 1997, 12.

a rendteremtést teljesen reménytelennek tartja, s csupán azt a célt véli elérhetőnek, hogy legyenek tisztázó viták, amelyek révén a témától távol állók számára mindez világossá válik. A tisztánlátást akadályozza a vita erős érzelmi töltete; míg a posztmodern apostolai mai világunk minden rugóját tulajdonképpen a posztmodern állapotból eredeztetik, addig sokak szerint a posztmodern csupán üres szóhüvely, az agyrémek birodalmába tartozik. Zima a vita konstatálása kapcsán joggal utal arra, hogy sokan előszeretettel használnak olyan ködös fogalmakat, mint gondviselés, sors, világ-szellem. A posztmodern valójában ezek sorát gyarapítja. Fogalmi meghatározás helyett ő maga „csupán” annyit rögzít: a mai európai és észak-amerikai társadalomra szimptomatikus *konstrukciót* lát a posztmodernben.¹¹

Mielőtt elmondanánk, hogy magunk hogyan látjuk a kérdést, feltehetőleg nem felesleges utalni arra, hogy egyfelől a feudalizmus korai századaiban is kimutatható tőkés elemek már a *modernség* elemei, kezdetei. Másfelől érthetőnek tűnik a *posztmodern*nel szemben berzenkedők álláspontja, ha azt vesszük tekintetbe, hogy még mai világunkban is mily sok a modernnek aligha mondható vonás, elem. Ezek a megközelítések ugyan egymással ellentétesek, ám mégis közösek abban, hogy az *egész* társadalmi fejlődés szempontjából vizsgálják a kérdést. Másként merül fel ellenben a probléma akkor, ha a társadalom valamely aspektusa a kiindulópont. A francia marxista *Henri Lefebvre* szerint 1905 körül mutatkoznak a modernizmus első körvonalai, mert ő az orosz cári rendszert először komolyan megrázó eseményekre összpontosít. Ha a szépirodalomban vizsgálódunk, akkor *Charles Baudlaire* kapcsán kézenfekvő a (poszt)modern első jeleiről beszélni. Megint mást mutat a filozófia története, ahol *Georg W. F. Hegel* még a középkort és az újkort egy korszakként fogta fel, az újhegelianizmus (*Theodor Vischer*) ellenben a 19. sz. derekán a modernet mint újkort kb. 1600 óta önálló egységként kezelte. Innen nézve az újhegelianizmust is tagadó *Friedrich Nietzsche* már posztmodern. Ez a minősítés messze nem önkényes. A posztmodern filozófusok (*Lyotard*, *Foucault* stb.) őt vallják szellemi ősüknek.¹² Ha ellenben *Jürgen Habermas*ra figyelünk, akkor annak a gondolatmenetnek van relevanciája, mely szerint a felvilágosodás és annak örökösei képviselik a modernet, míg a felvilágosodással, illetve annak örökségével szembefordulók a posztmodernnek.

Valójában — és ebbe már saját felfogásunkat is belefoglaljuk — a második világháború lezárultával kezdődik el az emberiség

¹¹ Uo. 1.

¹² Uo. 114–123. – Vö. Bódy – Ö. Kovács 2003, 21.; Noiriel 2001, 164–165.

történetében egy új korszak, amelynek ugyan számos szálon ki-mutathatóak az előző időszakokba nyúló előzményei, ám összességében mégis minőségileg új időszámítás veszi kezdetét. A Szovjetunió ugyan még hosszú évtizedekig létezik, sőt világháborús győzelmi pozíciójának kamatoztatásával a bipoláris világrend egyik sarkpontjává válik, ám történelemfilozófiai értelemben már régóta nem képes a kapitalizmussal szemben alternatívát nyújtani, amely ellenben posztindusztriális korszakában, a jóléti állam irányában, a komplexebb (tehát a politikai mellett a gazdasági, kulturális, szociális) demokrácia felé tett lépéseivel képes korábbi vonásait minőségileg meghaladni. De még ez a változás sem elegendő ahhoz, hogy megszülessen az új nagyideológia, amely az egész emberiség számára hozna perspektívát, önmegvalósulást, röviden szólva konszenzuálisan megnyugvást jelentene. Mégis a váltás oly jelentős, hogy a marxizmus és a kereszténység nem csupán korábban elképzelhetetlen közelségbe kerül egymáshoz, hanem *Marx Károly* tanítása mint a keresztény teleológia szekularizált formája jelenik meg *Albert Camus* *Ember a lázadásban* c., 1951-ben publikált munkájában, sok egyéb olyan gondolattal egyetemben, amely majd a posztmodern gondolkodók írásaiban fogalmazódik meg újra. „Marx — írja Camus — ismét bevezette a keresztényietlen világba a bűnt és a büntetést.”¹³

Peter Zima meggyőzően dokumentálja, hogy az egész posztmodern világnak valójában Albert Camus az iniciálója, hiszen ő volt az, aki már az ötvenes évek elején a keresztény és a marxista metaelbeszélések felett radikális nietzscheiánus kritikát gyakorolt. Camus neve — ebben az összefüggésben — csupán azért maradt homályban, mert a kulturális piacon követelmény az innováció, az eredetiség és meglepetéseffektus.¹⁴ Lyotard annyiban viszi tovább Camus fenti gondolatmenetét, hogy belefoglalja a létező szocializmus bukását. Számára a marxizmus a történelem utolsó metafizikus teleológiája. „A marxizmus a kereszténység és a felvilágosodás utolsó hajtása, amely egész kritikai erejét elveszítette. A berlini fal leomlásával pusztult el.”¹⁵

A posztmodern kifejezés először az angol szalonfestő *John Watkins Chapman*-nél fordul elő 1870 körül. Camus-t feledve a posztmodern fogalmát először egy észak-amerikai irodalmi vitában 1959–1960-ban alkalmazták, az építészetben 1975 körül lett ismert. A történet-

¹³ Camus 1980, 196. Idézi: Zima 1997, 125. Camus-t a posztmodernről azonban elvlasztja — írja Zima —, hogy ő az emberre és nem a struktúrára vonatkoztat, a másik választóvonal pedig a nyelvi paradigmaváltás. Uo. 125.

¹⁴ Zima 1997, 124.

¹⁵ Lyotard 1993, 68. Idézi Zima 1997, 116.

írásban Lyotard 1979-ben publikált *La Condition post-moderne* c. munkája a mérföldkő. Bár Lyotard gyakran szereti állítani, hogy a posztmodern nem új korszakként, főleg nem új korként kell felfogni, hanem mint a modernben benne lakozó ellenmozgalmat, mégis azzal, hogy számtalanszor fogalmazza meg egyrészt a metaelbeszélésekkel szembeni kételyét, másrészt pedig azzal, hogy minden történelemformáló szerepet elvitat a néptől, valójában minden modern gondolkodással szakít – természetesen úgy, hogy mindazt „régí”-nek mondja.¹⁶

A történeti megismerés lehetőségeivel szemben megfogalmazott posztmodern kétellyel — azon alapállásból, hogy a múlt és a történelem szinonim fogalom¹⁷ — legalább három okból indokolt foglalkozni:

1. A posztmodern történetírás sugallta megismerési szkepszisnek súlyos igazságtartalma van.
2. A történeti megismeréssel szemben felvethető ismeretelméleti gondok határának megvonásával érveket kell gyűjteni ahhoz, hogy a hazai történetírás e megismerési nehézségeket szem előtt tartva, azokat leküzdve végezze a társadalom egészséges tudata szempontjából igen fontos munkáját.
3. Nem szabad belenyugodni abba, hogy — az egyébként számos vonatkozásban a nemzetközi élmezőnnyel lépést tartó — magyar historiográfia nem csekély részét hagyományosan jellemző elméleti igénytelenség zavartalanul megmaradjon.

A posztmodern egyik fő érve szerint a történész nem férhet hozzá maradéktalanul a határtalan múlthoz, minthogy a róla szóló források többnyire töredékesen maradtak ránk. Ennél is nagyobb nehézség, hogy a források rendszerint csupán partikuláris szempontból világítanak bele a múlt mélységes mélyébe, s ezzel összefüggően a történelmi emlékezetet „a hatalom szerkezete uralta, hagyta rajta a nyomát”.¹⁸ E kétségtelen tény abszolutizálva a posztmodern szerzők arról beszélnek, hogy írásos nyomokat a közelmúltig lényegében egyedül a hatalom hagyott reánk. Ebben kétségkívül sok igazság van, ám ezen a ponton is tetten érhető a *posztmodernnek a problémákat túlhajtó természete*. Hiszen számos forráscsoport

¹⁶ „A posztmodernnel a népnek, mint a történelmek királyának is vége.” Lyotard 1987, 36. Idézi: Zima 1997, 109.

¹⁷ Keith Jenkins posztmodern szerző nézeteit ismertetve Gyáni Gábor azt írja, hogy „egybeomlásuk vagy akárcsak szinonimaként kezelésük komoly fogalmi zavarokat eredményezhet.” Bódy – Ö. Kovács 2003, 16. A mi felfogásunk szerint viszont éppen ellenkezőleg állnak a dolgok.

¹⁸ Gyáni 2000, 15–16.

— például a levelezés, elbeszélés, a kéziratos naplók, verses füzetek, hagyatéki leltárak, bírósági végzésekhez csatolt, *nem a hatalom révén létrejött anyagok* stb. — a hatalmi szférán kívül keletkezett. Ellenben valóban súlyos problémát jelent az is, hogy a történész az előtte járt történészgeneráció(k) munkáin szocializálódott, tehát nézőpontja, történelemszemlélete nyilván nem csekély mértékben e munkák által befolyásolt. A szokásos túlzással ezt a problémát a posztmodern úgy rögzíti, hogy „a történész legalább annyira ki van szolgáltatva az előtte járt kollégáinak, mint elsődleges forrása-
inak, hiszen az ő műveiken (múltról szóló interpretációikon) szocializálódott kora gyermekkorától fogva”.¹⁹ Ha jól belegondolunk — nem tagadva természetesen a problémát magát, „csak” a túlzást korrigálandó —, a helyzet mintha fordított lenne: míg az alkotó történész *élő* személyiség, addig forrása, akárcsak az előtte járt történészgenerációk produktuma, a múlt kövülete, amely éppen a *holt* volta miatt nemhogy változtatni, de változni sem képes. Ugyanakkor ki van szolgáltatva az *élő* történészek önkényének, esetleg tehetségtelenségüknek, adott esetben empátiájuk hiányos voltának vagy teljes hiányának, más esetekben annak, hogy a *koruk szavára* hallgatva (hol tudatosan, hol akaratlanul) magyarázzák félre a források üzenetét. Ugyancsak fontos posztmodern érv, hogy a történeti tények messze nem nyújtanak olyan biztos fundamentumot a megismeréshez, mint ahogy azt a historikusok többsége feltételezi.

A posztmodern történetírás alaptétele az, hogy „a történelem és a múlt... két külön dolog.”²⁰ Képviselői úgy jutnak erre a következtetésre, hogy közben az említett és sok egyéb — ismételjük: nem csekély valóságtartalommal bíró — érv erejével eléri azt, hogy többek szemében elhomályosul: elemi igazság, hogy a történelem és a történetírás még akkor is merőben két különböző dolog, ha a történetírás a lehető legtudományosabb objektiváció, másként fogalmazva, ha a historikus a lehető leghívebb *mását* rajzolja meg a történelemnek, vagyis a múltnak. Ezért a megállapítás megfordítható: *azt, hogy a történelem megismerése talányos feladat, az ember nem a posztmodern gondolkodók révén tudta meg, hanem már nagyon régen ismeri.* A történetíró feladatáról 1821-ben Wilhelm von Humboldt így értekezett: „Ha megkíséreljük akár csak a legjelentéktelenebb tényt is elbeszélni, de szigorúan csak annak elmondásához ragaszkodunk, ami valóságosan megesett, *hamarosan ráébredünk*, hogy a kifejezések rendkívül óvatos megválogatása és mérlegelése híján hogyan csúsznak be mindenüvé olyan apró részletek, amelyek meghaladják a tör-

¹⁹ Uo. 17. o.

²⁰ Gyáni 1999, 59.; Gyáni 2000, 14.

téteket, s ebből tévedések vagy bizonytalanságok származnak. E tekintetben még *a nyelv is külön problémát jelent*, mert a *csordultig telt lélekből* buzogván elő, gyakran nélkülözi az olyan kifejezéseket, melyek minden mellékjelentéstől mentesek. Ezért *semmi sem oly ritka, mint egy szó szerint igaz elbeszélés*, de semmi sem bizonyítja ennél jobban egy *koponya egészségét*, rendbe szedettségét, tiszta megkülönböztetni tudását és egy lelkiállapot szabadságát és tárgyilagosságát... A valóban megtörténtek pusztá elkülönítésével azonban *még az esemény csontvázára is alig tettünk szert*.”²¹ (Kiemelések – P. P.)

Hamarosan ráébredünk, írja Humboldt, de valójában csak a tehetségesek ébrednek rá a problémára, ők azok, akik tudják, hogy a nyelvi megformálásban is mekkora csapdák rejlenek, ők azok, akik tudják, hogy személyiségüket — a csordultig telt lelket — a tárgyilagosság sokszor emlegetett, ám a gyakorlatban roppant nehezen elérhető nézőpontjára kell emelniük. S mint ahogy az igaz tehetség is ritka, a szó szerint igaz elbeszélés sem gyakori, ám az mégsem délibáb. Elsősorban egészséges koponya kell hozzá, amely tisztában van a megismerési folyamat végtelen hosszával, azzal, hogy a fenti erények birtokában is alig tettünk szert az esemény csontvázára. – És mindezt Humboldt vagy másfél évszázaddal a posztmodern megjelenése előtt vetette papírra...

Való igaz, hogy a politikai marxizmus hatalmi pozíciót élvező, évtizedekig tartó és hatalmas térségekben érvényesülő hegemóniája is²² rengeteget rombolt széles körök gondolkodási képességén azzal, hogy merev és primitív sémákba szorította a történelem nagy kérdéseit. Ám a vulgármарxizmus ténye nem feledtetheti, hogy az eredeti marxizmus meglehetősen mozgékony szellemi konstrukció volt, amely — már azzal is, hogy elutasítóit szellemi mérkőzésre kényszerítette — olyan új történelemszemléletet hozott, amely maga is új ismeretelméletet teremtett, amely szintén hozzájárult a pozitívista történetírás naiv optimizmusának meghaladásához. Az a tény is, hogy *Thomas Mann* két nagy háború között született regényfolyamának mottóját — *mélységesen mély a múltnak a kútja* — gyakran idézzük, szintén arra vall, hogy a posztmodern gondolkodók meglehetősen leegyszerűsítve ábrázolják a napjainkig bejárt gondolkodói utat.

Pusztán a gondolkodási keretekben maradva nyugodtan állíthatjuk, hogy a skolasztika vitatkozási szabályainak érvényesülése — ti., hogy a vitatkozónak érvei felsorakoztatása előtt korrekten

²¹ Romsics 2003, 23. Vö. Noiriel 2001, 74–76.

²² Mert a hatalmi támaszt élvező ideológiák általános jellemzője, hogy szellemi restségre szoktatnak.

kell rekapitulálnia a vitathatónak vélt álláspontot — alaposan lefékezne a posztmodern gondolatmeneteket. „A posztmodern kételkedés forrása — írja Gyáni Gábor —, hogy megrendül a tudományos igazság fogalmába vetett feltétlen hit”.²³ De igen sok gondolkodót nagyon régóta éppen a kételkedés jellemezett. Hol van már a pozitivizmus és a historizmus sokszor naiv ismeretelméleti hite, kiket hevít — mondjuk — *Fustel de Coulanges* kételkedést nem ismerő lobogása?²⁴ Messze nem csupán Humboldtra hivatkozhatunk. Több mint nyolc évtizeddel előtte *Voltaire* — akinek az imponáló életműve birtokában elég sok oka lett volna az önteltségre — így tette fel a kérdést: „Ki vagyok én egyáltalán? Csak egy festő, aki egy tökéletlen, de igazmondásra törekvő ecsettel megpróbálja olyannak mutatni az embereket, amilyenek voltak”.²⁵ Ezeknél az adatoknál azonban még lényegesebb az eszmetörténet üzenete: hiszen mindegyik ideológia, irányzat, áramlat a másik ilyen-olyan mértékű cáfolatára építette a maga igazságát.

A posztmodern felfogás egyik fő tételét egyébként elfogadva nyugodtan állíthatjuk: nem az a nehézség, hogy többféle, ha úgy tetszik: számtalan kép él a múltból. *A mai helyzet szempontjából* ugyan súlyos probléma lehet az, hogy a rendszerváltás előtti (lát-szólag) monolit felfogáshoz képest a társadalomra hirtelen szakadt rá a nagy gondolati szabadság, s ennek révén a nézetek kavalkádja nagyon sokakat elbizonytalanít.²⁶ Ez a probléma azonban csupán *szituatívfüggő*, a dolog lényege szempontjából tehát valójában *irreleváns*. És azt sem nehéz belátni, hogy az ún. szocialista korszakban is a közgondolkodás természetesen plurális maradt, „csupán” ezt a sokféleséget a rendszer intézményrendszere láthatatlanná tette. A másként gondolkodást valójában még a legkeményebb elnyomás sem tudta teljesen negligálni. Amikor pedig a rendszer már nem diktatórikus, hanem inkább autoritatív módon működött, akkor ennek a sokféleségnek már az — igaz: kis példányszámú — publikációkban, a szűkebb kör számára fogyasztható művész- és dokumentumfilmekben számos lenyomatával lehetett találkozni.

²³ Gyáni 2000, 13.

²⁴ „A történettudomány olyan tiszta tudomány, mint a fizika vagy a geológia. Célja kizárólag tények megtalálása, igazságok felfedezése” – írja egy helyütt, más alkalommal „a történettudomány az igazi szociológia” kijelentésre ragadtatja magát. Noiriél 2001, 81., 96.

²⁵ Romsics 2003, 20.

²⁶ Ld. erről részletesebben Romsics Ignác higgadtan és sokoldalúan mérlegelő bevezetőjét a Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről c. kötetben (Romsics 2002a)

Tehát a számtalan kép megléte nem lényegi kérdés, és az sem jelent igazi gondot, hogy ezek alapján *átmenetileg, időlegesen* elbizonytalanodunk. A valóban mély gondolkodás számos esetben eredményez elbizonytalanodást. A lényeg az, hogy megtaláljuk azokat a fogódzókat, amelyekbe kapaszkodva elgyengülő pillanatainkat magunk mögött hagyhatjuk és hogy az elbizonytalanodás ne legyen tartós állapot. Az ellen kell tennünk, hogy ne kerülhesenek többségbe azok, akik hajlamaik szerint a társadalmat hitetlenségre nevelik. Gyurgyák János egy helyütt „a mai kor szkepszisre nevelt, tamáskodó és hitetlen emberei”-ről beszél.²⁷ Nos, azt hiszem, a közjó érdekében igen nagy szükség van arra, hogy világnézeti és politikai pártállásbeli különbség ellenére egy irányba húzzanak mindazok, akik (bár tudják, hogy a történelem aligha az élet tanítómestere) szerint a múlt nem csupán fő vonásaiban, hanem számos esetben igen finom részleteiben is igenis feltárható, s tanulságai igenis nem csekély haszonnal megszívlelendők.

Tehát nem kell zavarjon bennünket, hogy többféle kép él. A kérdés az, hogy *miért* él egymás mellett többféle történeti kép?²⁸ A válasz nagyon szerteágazó. Mielőtt ennek boncolgatásába foglalnánk, előljáróban szögezzük le: bármerre tekintünk, szinte minden esetben választ találhatunk arra a kérdésre, hogy mi az oka a múlt és a történelem közötti látszólagos eltérésnek. Témánk szempontjából az a lényeg, hogy a kérdés *megválaszolható*. Ha pedig van válasz, akkor erős érvet építettünk a relativizálással szemben, segítettük azokat, akik ösztönösen érzik, hogy nem szabad ezekre a hangokra hallgatni.

1. Az ugyanarról a múltról prezentált történeti képek számtalanságának sok oka van. Az okok *egyik* csokorba gyűjthető együttese magukkal a történészekkel kapcsolatos. A történetírás tudományos voltán ugyan hosszan lehet vitatkozni, ám ahhoz aligha férhet kétség, hogy történész nélkül nincs alkotás.²⁹ Következőleg

²⁷ Gyurgyák János: Szekfű Gyula nemzetszemlélete. In: Ormos 2003, 287.

²⁸ Keith Jenkins nézeteit, leginkább azt a traumatikus élményt, felidézve, hogy rengeteg egymástól igen elütő értelmezés lát folyamatosan napvilágot, Gyáni Gábor azt mondja, hogy a probléma „valóban elgondolkodtató.” Gyáni 2000, 14. Nem kétséges, hogy a jelenségen van mit elgondolkodni, ám feltehetőleg gyümölcsözőbb az a beállítódás, ha inkább az eltérő értelmezések *okán* töprengünk el.

²⁹ Ezzel egyáltalán nem azt állítjuk, hogy más értelmiségiek tollán nem születtek, születhetnek olyan írások, amelyek a múlt egy-egy aspektusának bemutatásában ne lennének relevánsak. Azt is elfogadva, hogy az ilyen „cében kívüli” munkák adott esetben hitelesebbek lehetnek egy-egy történész dolgozatánál, „csupán” azt állítjuk, hogy *általában* a történettudomány rendelkezik a legtöbb eszközzel, ismerettel a múlt *egészének* megismeréséhez. De azt sem akarjuk eltaszítani, hogy a történettudomány eredményei huzamosabb ideje a legtöbb esetben csak részfeldolgozásokat jelentenek.

mindenfajta, nemritkán ködbevesző spekuláció előtt leginkább az a sarkalatos kérdéssel kell foglalkoznunk, hogy milyen is a historikus egyénisége. Könnyen átlátható, hogy a múltat búvárló historikusoknak más és más a műveltségük, a tehetségük, eltérő a képzettségük, a saját tudományukhoz való viszonyuk is, különböző (nem csekély mértékben eltérő helyzetükből adódóan) a látásmódjuk. A másságok sorolása még folytatható lenne, ám már az említett tényezők is hihetetlenül tarka képet eredményeznek. Hiszen például nyilvánvalóan ugyanabból a nézőpontból is merőben más lesz az eredmény akkor, ha nem azonos a képzettség, ha az egyik szakember valóban forráskritikai vértettséggel veszi kézbe anyagát, majd elemzi azt, míg másik kollégája erre nem vagy csupán fogyatékosan képes.

Lyotard egy helyütt a narrációkkal, nagy elbeszélésekkel szembeni bizalmatlanságként határozta meg — végsőkéig leegyszerűsítve — a „posztmodern”-t. Ha például arra gondolunk, hogy *Engel Pál*, aki ugyan időtálló munkákkal gazdagította a magyar középkorra vonatkozó ismereteinket, s mégis a sokfajta narráció láttán maga is lényegében erre az álláspontra jutott, hiszen mindegyik elbeszélést, történeti kifejtést, elbeszélést eleve kivont a tudomány fogalma alól, s a történettudományi munka tudományosságának terrénumát „csupán” a kutatásra korlátozta, akkor akár önmagában e tény is megmutatja ezt az elbizonytalanodást.³⁰ Az egyfelől tudós kutatóról, másfelől történeti munkákat kvázi szépíróként alkotó historikusról sugallt kép életképességét Gyáni Gábor — aki itthon a legtöbbet tette annak érdekében, hogy a hazai közönség megismerje az ezen felfogást valló szerzők múltszemléletét — nyitva hagyja.³¹ Mi azonban mondjuk ki nemes egyszerűséggel: ha az alkotás nem tudomány, akkor a kutatás sem az. Hiszen az adatok szakszerű bányászása ugyan lehet rangos iparos munka, ám a bármily kiterjedt levéltári búvárkodás sem je-

³⁰ Gyáni 2000, 11., 8–9. Engel felfogására részletesebben l. Beszélgetés 2000-ben Engel Pál történésszel. In: 2000, 1998. 12. sz. 4. – Gyáni Gábor nem csupán bemutatja a posztmodern gondolkodókat, hanem sok ponton közel kerül a felfogásukhoz. „Őn közismerten relativista történész, vagyis azt vallja, hogy egy adott történelmi eseményhez több legitim olvasat is rendelhető” – mondja Bugyinszki György a vele készített egyik interjú elején. *Élet és Irodalom*, 2002. szeptember 6. Egyik legutóbb megjelent tanulmányában a történészgenerációk által létrehozott fogalomkészletet mereven elszakítja a múlttól, holott az ugyanúgy a múlt része, mint sok egyéb szellemi alkotás. (Bódy – Ö. Kovács 2003, 17.) Gyáninak abban természetesen igaza van, hogy ezt a fogalomkészletet „mi visszük be a múltba”, a problémát „csupán” a mérhetetlen egyoldalúság okozza. Az általa használt fogalomkészlet egyébként pontosan jelzi a posztmodern teoretikusokhoz való viszonyát: történetírás helyett történelemről beszél.

³¹ Gyáni 2000, 9.

lent önmagában tudományt. A történettudomány csakis olyan komplex egészként értelmezhető, amely a társtudományok eszköz- és eredménytárát is hasznosítva képes a múlt kiválasztott szakaszát hitelesen bemutatni. A szó hétköznapi értelmében *Romsics Ignácnak* minden bizonnyal igaza van abban, hogy „a történész mesterségét könnyebb gyakorolni, mint tömören és világosan meghatározni.”³² Ebben a kontextusban azonban minden bizonnyal fordított a helyzet.

Ha azt vesszük szemügyre, hogy milyen is historikusaink egyénisége, akkor már azon egyszerű okból markáns különbségekre bukkanunk (miközben feltételezzük: a szakma minden elszámítható csínját-bínját egyképpen megtanulták), hogy az egyiknek van átérző és felismerő tehetsége, a másiknak nincs.

Felkészültség és tehetség. Két igen lényeges feltétele a rangos történetírói teljesítmény megszületésének. S ennek nem mond el-lent az, ha azonos téma feldolgozása esetén is más-más lesz az eredmény. Mert más a világlátás, eltérő a politikai hovatartozás, különbözik a bejárt egyéni életút stb. Ezek *mérhetően, elemezhetően* hagyják ott a nyomukat a megalkotott művön, következőleg az ilyen alkotások között sokkal inkább lehet termékeny diskurzus, mint az azonos világlátást, politikai hovatartozást, generációs egybetartozást jelző, ám felkészültségben és tehetségben egymással nem összehasonlítható munkák között.

Nem relativizálás, hanem a probléma bonyolultságának szám-bavétele az effajta szemle. Sokszor láthatjuk, hogy még a tehetséges sem feltétlenül kizárólag a tudomány, hanem — ilyen-olyan mértékben — saját előrejutása szolgálatába állítja képességeit. Merőben más az eredmény akkor, ha az illető átérző és felismerő tehetségét arra kamatoztatja, hogy ábrázolása minél pontosabban tükrözze a múltat, illetve akkor, ha ehelyett sokkal inkább arra koncentrálja átérző képességét, felismerő tehetségét, hogy bemérje: mit érdemes ma a múltból elmondani, milyen képet érdemes ma felfesteni, milyen politikai erőnek ilyenfajta munícióval való segítése hozza meg *személyesen neki* a legtöbb sikert, elismerést, anyagi hasznot. Röviden szólva tehát nem segít nekünk abban, hogy a múlt és a történelem között konstruált árkot temessük.

És ezzel még egyáltalán nincs vége, mert — jól tudjuk — az élet bonyolult, s a vázolt képletnek több alkalommal a sajátos vegyülékét tapasztaljuk. Tehát nagyon is életszerű az az eset, amikor historikusunk átérző és felismerő tehetsége ugyan főleg valóban a múlt hiteles(ebb) bemutatására irányul, ám közben a korábbi pozí-

³² Romsics 2003, 4.

ciójától árnyalatnyit elmozdul, mert ennek révén jobban igazodhat a *korszellemhez*, s mindez számára nagyobb társadalmi figyelmet, több publikálási lehetőséget hoz.³³

A történész személyiségét önmagában is érdemes és szükséges tipizálni. Mivel vizsgálódásunk fő motívuma a társadalom politikai irányát befolyásolni kívánó akarat, ezért értelemszerűen nem a művelődéstörténészre, s nem is valamely társadalmi alrendszer szorgos bűvárlójára, hanem arra a politikatörténészre gondolunk, aki természetesen tisztában van a társadalmi egész fogalmával, tehát a politikai viszonyokat ebben az értelemben vizsgálja. Az ő világát szemügyre véve itt most csupán két típust említünk meg. Mindkettő *homo politicus*, tehát mindegyikük azzal a hevülettel és szorgalommal kutatja a múltat, hogy annak tanulságait felmutatva a jelent és a jövőt is szolgálja, vagy ha úgy tetszik: befolyásolja. A különbség ott húzódik meg közöttük, hogy míg egyikük a múlt mennél teljesebb feltárásával akarja a jelent és a jövőt befolyásolni, tehát főleg ebben az értelemben *homo politicus*, és ezzel ambíciója ki is merül, addig a másik típus abban az értelemben is, hogy a történelemből szerzett ismereteit a politikai szférában megnyíló pozíciója betöltése során is kamatoztatja.

Az elmondottakat a *Három nemzedék* c. munkával, annak utóélete egyik mozzanatával kíséreljük meg dokumentálni. *Szekfű Gyula* 1920-ban született munkája nem csupán a berendezkedő ellenforradalmi rendszer széles köreinek világlátását formálta, ám még napjainkban is igencsak jelen van történetpolitikai gondolkodásunkban. A mű egyik központi figurája Széchenyi István, az ő életművének felelevenítésével igyekezett Szekfű mondanivalójának nagy nyomatékot adni. Mi sem természetesebb annál, mint hogy az olyan munkát, amely az 1945-ös kataklizmával erősen megrendült, ám az 1989-es rendszerváltással új erőt nyert, s világlátásával a társadalom széles köreit befolyásoló keresztény középosztálynak³⁴ ad szellemi programot, azt napjainkig és a belátható időn belül még nagyon sokáig a másik oldalról heves kritikával fogják illetni, s ezáltal — minden szándékuk ellenére — saját erőfeszítéseikkel is életben tartják. A szekfűi életművel huzamosabb

³³ Romsics Ignác „jelentős gondolkodókra” utalva „álcáról”, „fedőtevékenységről” ír, tehát arról, hogy az ilyen alkotók a történelmi materiával a jelenre és a jövőre vonatkozó gondolataikat mondják el. (Uo.) Mi azonban úgy véljük, hogy történésznek lenni nem csupán képzettséget, tehetséget, hanem *beállítódást*, hivatástudatot is jelent. Lehet ilyen diplomája, nagy történelmi tudása, jártassága, igazából mégsem történész az, akinek nem a múlt rekonstruálása a célja.

³⁴ Az SZDSZ kvázi ifjúsági szervezeteként induló, 1994-ben a jobboldal felé „félfordulatot” tevő, 1998-ban már a teljes jobboldali fordulat jegyében kormányzó pozícióba kerülő FIDESZ útja ezt nem csekély erővel dokumentálja.

ideje foglalkozó Dénes Iván Zoltán erőteljesen azt hangsúlyozza, hogy Szekfű Gyula a liberális Széchenyi Istvánt konzervatívvá stilizálja.³⁵ A valóság ennél összetettebb. Röviden szólva azért, mert Széchenyi eszmerendszerében a liberalizmus nem steril világot alkotott, liberális felfogása bizony számos ponton ölelkezett a konzervativizmussal.³⁶ Ha ez igaz, akkor Szekfű Gyula ugyan a fejében lévő történeti tényanyagot tudatosan formálta-torzította az általa helyesnek gondolt társadalmi megújulás előmozdítására, ám semmi jelét nem tapasztalni annak, hogy munkájával a historikus magának akart volna utat vágni a politikai pályán történő érvényesülése irányába.

Más a helyzet a Három nemzedék 1989-es kiadásával, illetve az az elé illesztett Előszóval. 2003-ból, tehát kerekén másfél évtized távlatából visszatekintve aligha lehet kétséges, hogy a Három nemzedék új kiadásának jóval több, mint historiográfiai funkciója volt. Ez még akkor sem lehet kétséges, ha semmi mást, csupán az újrakiadás időpontját nézzük. Ám a Maecenas Kiadó nem csupán közzétette abban a sorsfordító pillanatban a munkát, hanem előszót is íratott egy olyan történésszel, aki 1989–1990-ben a kultusz-tárca élén állt. Az Előszó erőteljesen bírálja a könyv koncepcióját, ám az eltelt idő bázisán továbbviszi Szekfű Gyula nemzedékek és korszakok, nemzedékek és társadalmi meghatározottságok közötti kapcsolódásokat vizsgáló koncepcióját. Az eredeti szekfűi mű a múlt — nagyon bonyolult szemléletű — előadásával *indirekt* módon sugall társadalmi programot, az Előszó viszont a hetedik nemzedéknek *direkt* cselekvési programot vázol. A lényegét ebben látjuk, következőleg a vele szemben esetleg megfogalmazható kritika nem képezheti argumentációs bázisát a posztmodern felfogás hívei szokásos szkepszisének.

Az embert más lényektől leginkább az különbözteti meg, hogy gondolkodik, ám mindnyájan — ilyen-olyan mértékben — érző lények vagyunk, s ebből következőleg a sok évtizedes tanulási folyamattal megszerzett tudást is érzelmeinkkel keverve-színezve osztjuk meg kollégáinkkal, a szűkebb szakmával, illetve (nagyon kevesek) a szélesebb nyilvánossággal. Az érzelmi töltet sokat segíthet a szintén érzelmeikkel átítatott olvasó figyelmének megragadásában, ám ennek az érzelmi komponensnek, ha nem sikerül az értelem kontrollja alatt tartanunk, bizony visszavetítő szerepe lehet.

Midőn például azt látjuk, hogy a kitűnő tudású Miskolczy Ambros igencsak megalapozatlanul Szekfű „némileg komikus kisszerűségéről” értekezik,³⁷ amikor a Három nemzedék kapcsán úgy fogal-

³⁵ Ld. erre leginkább Dénes 1999.

³⁶ Ld. erre legújabban Gyurgyák János 2003; Gergely 1972.

³⁷ Miskolczy 2003, 226.

maz, hogy a szerző az antiszemitizmussal — s hogy a leminősítés még fájóbb lehessen, Szekfű Gyulát „nagy súlyú értelmiségi”-nek aposztrofálja — „eljátszadózott”, amikor Szekfű polgári mivoltában erős nyárspolgári vonásokat fedez fel, majd a Szekfű által „már-már gyűlölt történelmi alakok” ábrázolása kapcsán azt állítja, hogy Szekfű „ami rosszat sejtetni lehetett, azt megtette”,³⁸ amikor a más vonatkozásban egyébként általa is akceptált szekfűi közéleti attitűdöt feledve azt is megkérdezi, hogy „volt-e Szekfű Gyulának 1942-ben egyáltalán még valamiféle vezéreszméje az önfenntartás vagy inkább a megmaradás, túlélés igényén túlmenően”,³⁹ akkor nagyon világos az indulati töltet, amellyel szemben észérvek alapján bajosan lehet argumentálni. Mégis, az észérvek itt is segítenek bennünket *abban*, hogy a felettebb vitatható következtetések ne a posztmodern táborát szélesítsék, hanem inkább az érzelmi töltet okozta — véleményünk szerint félrevezető — következtetésektől való elhatárolódásra, s ezáltal a múlt hitelesebb feltárására ösztönözzenek.

Szekfű Gyula ugyan messze jobb osztályzatot érdemel, mint amire az ebben a kérdésben érzelmileg túlfűtött Miskolczy Ambros érdemesíti, de természetesen ő sem volt orákulum. Ő is korának szülötte, a korabeli szellemi-politikai küzdelmek részese. A 20. századi magyar sors egyik tragédiája, hogy például a magyar nyavalyák diagnosztizálásában mélyen látó Szekfű nemhogy nem tudott a diagnózisban hozzá sokban hasonló eredményre jutó Jászi Oszkárral szót érteni, hanem ahol lehetett (számos esetben meglehetősen igazságtalanul), támadta. Ezt teszi akkor is, amikor 1920-ban Gábor Andornak így ír: „Jászi doktriner korlátoltságán jól mulattam. Én is hiszem, territ.[oriális] egység nélkül jobb határt kaptunk volna. De Önök forradalmárok nem merték [az] integritást elhagyni. Egy magyar lett volna, ki ezt megteszi. Tisza.” Való igaz, hogy Jászi Oszkár és októbrista elvbarátai 1918 őszén — bár már megkezdtek — még nem voltak képesek leszámolni a szentistváni Magyarország megmenthetőségének illúziójával. A beállítás mégis mélyen igazságtalan, mert abszolút homályban hagyja azt a tényt, hogy ez olyan kényszeres illúzió volt, amely éppen azért tartotta fogva akkoron Jásziékat, mert az egész korabeli (nem csekély mértékben éppen Tisza István által befolyásolt) Magyarország ennek az illúciónak volt a rabja. A vele való szembefordulás hatalmi bázisuk végzetes megrendülésével fenyegette a kormányon lévő (egyébként sok szempontból valóban doktriner módon gondolkodó) polgári radikálisokat. Az természetesen nem

³⁸ Uo. 227.

³⁹ Uo. 229.

zárható ki, hogy a korabeli magyar politikai életről mély ismeretekkel rendelkező Szekfű birtokában lehetett olyan igazság*morzsának*, mely szerint Tisza valamiféle eszmefuttatásában esetleg mérlegelte az integritás feladásának a gondolatát. Csakhogy az elemi forráskritika is arra int, hogy ennek a súlya a helyénél is könnyebb a tisztaistváni politika mázsás nehezékével szemben. Azon pedig a Századok olvasója legfeljebb csóválhatja a fejét, hogy az ezen passzust idéző Miskolczy Ambrus miért hagyja szó nélkül Szekfű Tisza Istvánt idealizáló beállítást. Annak a Tiszáét, aki még a legutolsó pillanatban is vérforralóan beszél a Balkánon az ottani nemzetiségekkel, az igen nagy súlyú román nemzetiségnek pedig a minimumnál is kevesebbet akar adni.⁴⁰

Miskolczy Ambrus akaratán kívül megemeli Szekfűt, mert nem mutat rá arra, hogy a nagyhatású historikus valójában a második világháborús katasztrófaig nem lépett túl a szentistváni Magyarország ábrándján. A szentistváni Intelmeket is ennek a jegyében historizálta – miközben bizonyosan tudta, hogy interpretációjának semmi köze nincs a 11. századi történeti valósághoz.

Esetleg feleslegesnek tűnhet, hogy hosszabban időztünk ennél a szakmai hibánál. Ám — remélhetőleg — azért nem tettük indokolatlanul, mert a kérdésnek ma is igen nagy a történetpolitikai jelentősége. A szakmában ugyan régóta konszenzus van a tekintetben, hogy a két háború közötti politikai elit képtelen volt megszabadulni a szentistváni Magyarország ábrándjától, közben azonban a szélesebb közvélemény félrevezetésére újból és újból felbukkannak a konszenzuális álláspont igazságát közvetett módon megkérdőjelező nézetek. A médiában mintegy évtizeden át kitüntetetten előkelő pozícióval rendelkező Gosztonyi Péter terjesztette, hogy a hivatalos Magyarország az etnikai revízió álláspontján volt. Régi tapasztalat, hogy az eszmék meggyökereztetése hosszú és fáradságos munka, ám téveszméket terjeszteni jóval könnyebben megy. Ennek példája az is, hogy a Duna tévében 2003-ban bemutatott Horthy Miklós filmben a szerkesztők archív felvételeiről idézték ismét ezt a valótlan állítást.⁴¹

Mindezt azért is szükségesnek tartjuk megemlíteni, mert a probléma szorosan összefügg azzal a kérdéssel, hogy a társadalom történelmi tudatát formáló tényezőknek a történetírás csupán az egyike, s — lássuk reálisan — nem is a legdöntőbb fontosságú té-

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Az adás 2003. május 25-én történt. – Taktikai megfontolásokból valóban több esetben szó esett az etnikai revízió igényéről, s az is tény, hogy a részleges revíziót a korabeli Magyarország 1938 és 1941 között elfogadta. Ám a program a totális revízió volt, s beállításával Gosztonyi Péter ezt leplezi el.

nyezője. A posztmodern felfogás hívei ellen valójában a *legdöntőbb* észrevételünk az, hogy bírálatuk során nem mérlegelik: kritikájuk — a sok-sok megszívlelendő részmegállapítás ellenére — nem konstruktív, egészében sokkal inkább *lefegyverző*. Ahelyett, hogy a valóságos problémák megoldásához nyújtanának segítséget, tovább gyengítik a történetírás (szükségesnél egyébként is jóval szerényebb) társadalmi hatását, miközben a történettudománynak van — minden gyengesége ellenére — a legtöbb eszköz a birtokában ahhoz, hogy a társadalmat tisztultabb, legendáktól mentes múltba nézéshez segítse. Ilyennek látjuk például az eredetileg egyébként az Annales-körhöz tartozó, ám a hetvenes évek elején a posztmodern hatása alá kerül *Paul Veyne* Hogyan írjunk történelmet c. munkáját is. *Gérard Noiriel* összevetette e munka kulcsfogalmait *Marc Bloch* A történelem védelmében c. munkájának kulcsfogalmaival, s arra az eredményre jutott, hogy „ami másodlagos *Marc Bloch*nál, az alapvető *Paul Veyne*-nél és fordítva.” Mindennek alapján — fűzhetjük hozzá — nincs abban semmi meglepő, csak éppen végtelenül lehangoló, hogy maga a *történész Veyne* bizonygatja: „a történelem nem tudomány és nem is lesz az soha”.⁴²

2. Az eltérő narratívák megszületésében kitüntetetten nagy szerepe van a *korszellem változásának*. Az eredmény természetesen itt is a historikusok munkáiban ölt testet, ám ebben az összefüggésben a szaktörténész kifejezetten eszközként funkcionál. *József Attila* ismert sorában — *Mikor mozdulok, ők ölelik egymást* — a kapcsolódás ugyan fordított, ám a lényeg ugyanaz.

Vegyünk egy példát. Annak idején relevatív ereje volt *Horváth Zoltán Magyar századforduló* c. munkájának,⁴³ amelynek alcímében a századelő újat akaró nemzedékének a *második reformnemzedék* megemelő megjelölést ajándékozta. A *Horváth Zoltán* által sugallt kép szerint az akkori Magyarország kétpólusú volt. Az egyik oldalon gyülekeztek az újítók, a másik oldalon a reakció egységfrontja komorlott. Az utóbbi évek kutatásai ellenben arra mutatnak rá, hogy a korabeli kormányzat messze nem volt oly reakciós, hiszen

⁴² Noiriel 2001, 126–127. Noiriel szerint e mű „legjobban fémjelzi a történészek történelemről való gondolkodásának az 1970-es évek elején bekövetkezett ismeretelméleti fordulatát.” (Uo. 126.) Noiriel kitűnő munkája komoly segítséget jelent mindazoknak, akik reálisan akarják látni a posztmodern helyét és szerepét, de ez a megállapítása akkor pontos, ha csupán a történészek *egy részéről* beszélünk. A hetvenes években történik meg a politikatörténetírás megújulása, ekkor indul a *Geschichte und Gesellschaft* c. folyóirat, amely a politikai társadalomtörténetnek kínál orgánusot, az angolszász világban a *New Political History* hívja fel magára a figyelmet, és a francia történetírásnak is vannak ilyen szellemiségű munkái. Minderre l. részletesebben *Szabó Dániel*: Politikai társadalomtörténet – a politikai társadalomtörténete. In: Bódy – Ö. Kovács 2003, 371–386.

⁴³ Horváth 1961.

korszerűsítette a közoktatást, általában modernizálta a művelődési viszonyokat, fejlesztette a gazdaságot.⁴⁴ A kép tehát jelentősen eltérő, de korántsem összeegyeztethetetlen, s főleg az eltérés nagyon is *megmagyarázható*. A századelő Magyarországnak politikai rendszere valóban alapos demokratizálásra szorult, a második reformnemzedék erre koncentrált, s ezért továbbra is joggal megilleti a nagyra értékelő minősítés. A rendszerváltás utáni magyar társadalom, amely egyébként is döntő mértékben a nemzetközi körülmények kedvező alakulása folytán szabadult meg az érlelmeszedett kádárizmustól, s ahol a történelemszemlélet is plurálissá vált, olyan történetírásnak adott impulzust, amely a Horváth Zoltán szemléletében tapasztalható egyoldalúságok kiküszöbölésére ösztönzött. Mindezzel együtt — ha úgy tetszik: mindennek keretében — a rendszerváltó Magyarországon polgárjogot nyert a korábban a társadalom nyilvános szerkezetéből kiszorított jobboldal. A gyökerek keresése azoknak a kutatásoknak kedvezett, amelyek az említett árnyaltabb kép felfestését célozták-célozzák. A lényeg tehát az, hogy a többféle kép létezésének nagyon is láthatóak, racionálisan felfejthetőek az okai. Ha pedig mindezt látjuk, tudjuk, akkor erőt nyerhetünk ahhoz is, hogy ezeket a képeket mintegy mozgóképsor elemeiként kapcsoljuk egybe, s ezzel is abban az irányban tájékozódunk, hogy a posztmodern fragmentált narratíváival szemben e narratívák szerves kapcsolódását lássuk és láttassuk.

Közelebbről szemlélve e kérdést, még bonyolultabb összefüggésekre bukkanunk. *Litván György* — aki nagyon sokat tett e második reformnemzedék jobb megismeréséért — azt írja a kilencvenes évek táján saját munkáira visszatekintve, hogy az idők során erősödött benne a kritikai készség a *második magyar reformnemzedék* egyes eszméivel és törekvéseivel szemben, fokozódott benne a távolságtartás igénye, a fogalmazásban jobban igyekezne érvényesíteni a Bibó Istvántól tanulható tárgyilagosságot. E szemléletmódosulás jegyében azt írja, hogy „a XXI. század küszöbén nyilván több megértéssel nézhetünk vissza századunk elejének Magyarországra s annak képviselőire.” Eszmefuttatásából még két mozzanatot tartunk fontosnak kiemelni. Az egyik arról szól, hogy „az évszázad szörnyű tapasztalatainak fényében” tűnhet fel más színben „a régi Magyarország a maga *viszonylagos* értékeivel és fogyatékoságaival”. (Kiemelés – P. P.) A másik mozzanat pedig hitvallás arról, hogy a historikus (tehát ő) mindennek ellenére „a lényegen nem” változtatna.⁴⁵ Mindez tehát — véleményünk szerint — egy egész küzdelmes, tudósi és közéleti szerepvállalást ötvöző életút tapaszt-

⁴⁴ Pók 2003.

⁴⁵ Litván 1996, 7–8.

talata birtokában azt mutatja, hogy bármennyire is változik a történelmi kép, ez a változás nem a történelmi múltat relativizálja. „Csupán” arra figyelmeztet, hogy a nézőpontok változása okozta képmódosulások nemhogy nem vernek éket a múlt és a történelem közé, hanem éppen ellenkezőleg: az idő múlásával úgy árnyalódik az ismerethalmazunk, hogy egyszerre sikerül nagyobb tárgyilagosságra szert tenni, s egyben a mondanivaló lényegét megőrizni. A lényeg pedig egészen bizonyosan az, hogy a korabeli Magyarország viszonylagos értékeinek a számbavétele sem homályosíthatja el azt a tényt, hogy a második reformnemzedék — minden egyoldalúságával és túlzásával együtt is — maradandót alkotott: tettüket politikai szándékok alapján lehet ugyan relativizálni, ám helyük a múlt lényegi vonásait hitelesen tükröző történeti tablóban aligha fog megváltozni.

Ha tárgyilagosa akarunk lenni, akkor könnyen belátható, hogy a történetírói teljesítmények egésze akkor is nyújt egy történeti képet, ha ez a kép — amint arra fentebb már más összefüggésben utaltunk — messze nem azonos a társadalom történeti képével. A társadalom történeti képe természetesen messze nem azonos a történetírás, a történeti publicisztika alkotta képpel, és az eltérés külön írás, akár monográfia tárgya is lehetne. Most azonban arra akarjuk felhívni a figyelmet, hogy a szakma által alkotott kép (az egész társadalom szempontjából nézve) nagyon kevesek tulajdona.⁴⁶ Hiszen kis példányszámú kiadványokról, periodikákról van szó. Ez akkor is így van, ha másfelől igazat adhatunk *Szekfű Gyulának*, aki (amint arra legutóbb *Fónagy Zoltán* hívta fel a figyelmet) „a történelemről alkotott képet magát is történelemalakító tényezőnek tartotta”.⁴⁷ Azt hiszem, hogy minden politikátörténetet művelő, formátumos történész ezen az állásponton van. Persze ennek a tényezőnek a jelentősége többnyire csekély.

3. Beszélnünk kell arról is, hogy vannak *kitüntetetten fontos témák*, s ezek nem egy esetben egy-egy nagy történelmi személyiség bemutatását jelentik. Az ő életük természetesen a legtöbb esetben rengeteg ellentmondástól, vagy egyszerűen azoktól a változásoktól terhes, amelyeket minden földi halandó megél. A valóban fontos személyek — tényleges életútjuk egésze alapján vagy az életút egyik vagy másik szakaszának, mozzanatának kinagyításával —

⁴⁶ Annyiban e sarkos fogalmazást enyhíteni kell, hogy a közoktatás, a média révén a szaktudomány számos megállapítása eljut szélesebb körökhöz. Ám erre a legtöbb esetben csak jókora késéssel, akkor kerül sor, amikor a tudomány fejlődéséből adódóan a szakma már másutt jár. A másik probléma pedig az, hogy a szükséges tömörítésekből, illetve a nem mindig szakszerű közvetítésből adódóan esetenként az ismeretterjesztés nem adekvát.

⁴⁷ Miskolczy 2003, 226.

szimbólummá szoktak válni. Azon szakaszok vagy mozzanatok kinagyítása szokásos, amelyek a későbbi kor némely törekvésének, gondjának nagy erővel történő megfogalmazására, újrafogalmazására alkalmasak. Egyszerűen azért, mert ezeknek a mozzanatoknak, szakaszoknak a felnagyítása üzenetértékű lehet. A magyar történelem egyik nagy személyisége *Kossuth Lajos*, aki leginkább mint a forradalmiság, a magyar függetlenség engesztelhetetlen bajnoka vált emblematisztikus figurává. Ez az emblémává vált személyiség sokszor segítette későbbi korok harcosait, amikor forradalmas idők jártak, amikor a magyar függetlenség került veszélybe, vagy éppen annak visszaszerzése vált időszerűvé. Az embléma pozitív szerepe vitathatatlan, ám a társadalom széles körei számára korántsem világos, hogy az emlékkép sugallta politikai-ideológiai szerep pozitívuma nem teljesen fedi a történelmi személyiséget. Ha a kossuthi életműből csupán arra a mozzanatra utalunk, hogy 1848 nyarán — a realitás parancsát követve — Kossuth arról cikkezett a Pesti Hírlapban, hogy a Habsburg-dinasztia tegye át székhelyét a magyar fővárosba, illetve arra az óvatosságra irányítjuk a figyelmet, amellyel a következő év áprilisában a forradalom vezére magát *kormányzó-elnökké* választotta, tehát többfajta eshetőségre is alkalmas címet kreált, akkor is világos az, hogy az emblematisztikus figura nem azonos a hús-vér államférfiúval.⁴⁸

Arra is van példa, amikor úgy elevenedik meg valakinek a tollán nagyhatású személyiség, hogy az már egyszerűen a torzítás fogalma alá tartozik. Feltehetőleg nem esünk a szakmai elfogultság hibájába, ha azt mondjuk, hogy ezek az esetek elsősorban nem a történettudományra, hanem sokkal inkább az annak eszközeit csak részlegesen alkalmazó történeti publicisztikára, valamint a szépirodalomra jellemzőek. Kossuth Lajos példájánál maradva kézenfekvő, hogy *Illyés Gyula* Fáklyalángját említsük meg. Itt megint egyrészt az a lényeges, hogy a történeti kép megmásítása nem a történettudomány számláját terheli, a másik pedig az, hogy a sugallt kép és a tényleges történelmi múlt közötti diszkrepancia pontosan mérhető, sőt az eltérés motivációja is felfejthető.

Változnak a korok, a liberális koreszme lehanyaglásával teret nyerhetnek különféle tekintélyelvű, illetve diktatórikus rendszerek, majd azok elmúltával a győzedelmes demokrácia évei köszöntöttek ránk, ám „a jól kiválasztott sarkalatos kérdések — igazat kell adnunk Gyurgyák Jánosnak — továbbra is sarkalatos kérdések maradtak.”⁴⁹ Tehát vannak olyan alapkérdések, amelyekre ugyan újból és újból megszületnek a válaszok, ám azoknak nincs

⁴⁸ Kosáry 1985. 38–39.

⁴⁹ Gyurgyák 2003, 290.

olyan tisztázó erejük, hogy a múlt kritikus kérdéseinek megítélésében társadalmi konszenzust teremtsenek, s ne kelljen továbbra is azok körül forgolódunk. Ebben a bizonyára fontos tényező az a sok gyengeség, amely a történettudományt jellemzi. Ám a pontos diagnózis már önmagában a továbblépést segítheti. A kritikátlan optimizmus és az alkotást bénító pesszimizmus közötti józan út megtalálása pedig olyan konstruktív alapálláshoz segíthet, amely ha a másfajta felfogás iránti toleranciával párosul, akkor talán emeltyűje lehet az elakadás leküzdésének.

4. A posztmodern szerzők sokat foglalkoznak azzal a helyzettel, hogy a történetírás nemzeti tudomány. Ezt sok szempontból meg lehet érteni, hiszen a történelem nemzeti látószöge nem csupán emel, hanem számos esetben hozott, hoz (és hozni fog) tudományos szempontból lehangoló eredményt. Ha azonban figyelmesen megnézzük a posztmodern szerzők gondolatmeneteit ebben az összefüggésben, akkor azt látjuk, hogy mindaz a mítoszteremtés, utópiagyártás, illúziókergetés, amely az ún. nemzeti történetírás égisze alatt történt, illetve sok helyütt történik, leginkább muníciógyűjtésként szolgál számunkra annak bizonygatására, hogy a történetírás valójában nem tudomány, hanem csupán diskurzus.

„A történetírás a 19. század folyamán érte el, hogy a valóságról folyó diskurzus paradigmájaként mintegy a »realitás« mércéjéül szolgáljon. S mint ilyen, maga döntse el, hogy milyen vélt »realitások« veszélyesek a status quóra, melyeket utópikusnak, mitikusnak, illuzórikusnak, redukcionistaának, vagy másképp fogalmazva torznak kell tekinteni és ezért tanácsos is őket mellőzni.

A tudományként meghatározott múlttal való foglalatoskodás, a történetírás, végeredményben mind a mai napig ragaszkodik ehhez a 19. században megszerzett jogához” – írja érezhető elítéléssel Gyáni Gábor,⁵⁰ miközben szemmel láthatóan két dolgot összeros. Könnyen megteheti, mert a 19. század egyfelől valóban az az időszak volt, amikor a történetírás öles lépteket tett a tudománnyá válása irányában, s egyben a nemzeti ébredés fontos eszközeként számos alkalommal ideológiai funkciót is betöltött, vagyis saját tudományos alapjait ásta alá. Ha ellenben e valóban számos esetben történetileg összerosódott, ám éppen történeti jellege miatt elkülöníthető két dolgot szétválasztjuk, akkor az idézett rész utolsó mondata helyett fogalmazhatunk hasonló, ám mégis pozitív mondatot. Olyant, amely nem kifogásolja, hanem helyesli a történetírás ezen igényét.

⁵⁰ Gyáni 2000, 32.

„Ám miután kezdi elveszteni azt a képességét, hogy az olvasót belehelyezze a társadalmi horizontját gyakorlatilag meghatározó erkölcsi világrendbe s ekként identitással ruházza fel, nem szimbolizálhatja már többé magát a valóságot.”⁵¹ Gyáni Gábor ezen mondata is összemosza a két különböző funkciót, miközben inkább azt kellene hangsúlyozni, hogy a nemzetállami konstrukciót meghaladó történelmi folyamatok érvényesülése folytán a korábbi ideológiai funkció vagy megrendült, vagy el is tűnt. Nem beszélve arról, hogy a multi- és interdiszciplináris nézőpont térhódítása révén tovább javult a történetírás esélye is arra, hogy mind több munkában váljék tudománnyá.

Mi — az idézettektől eltérően — azon az állásponton vagyunk, hogy a történetírás tudomány: művelőinek megvan az esélyük arra, hogy tudományt alkossanak. Ennek az esélynek a megteremtéséhez pedig segítségül szolgálhat a posztmodern felfogású szerzőkkel való diskurzus is. Persze legyünk realisták: a diskurzusnak csak akkor van igazából értelme, ha mindkét felet az az igény hajtja, hogy tudománnyá tegye azt, ami számos okból gyakran nem tudomány. Ha nem erről van szó, akkor a vitáknak olyan terepük van, ahol már nincs helyük az észérveknek, ahol már csak az számít, ami „a belső fényből” árad, ahogy azt Rousseau vagy Descartes mondja.⁵²

Ha ez a helyzet, akkor helyesebbnek tűnik a történetírás történetéhez, a benne rejlő tartalékhoz fordulnunk. Mert a tájékozódáshoz nem haszontalan tudni, hogy mélyen gondolkodó emberek ezzel a gonddal már sok évtizeddel korábban szembenéztek, s ma is megszívlelendő válaszokat fogalmaztak meg. Például Szekfű Gyula, aki a Magyar történetet ért bírálatra azzal válaszolt, hogy a historiográfia kettős természetű jelenség. Egyfelől szaktudomány, tehát olyasmi, aminek szabályai és hagyományai vannak, *másfelől* nemzeti diszciplína *is*, ezért akinek „megadatott, hogy hangját a szakkörökön túl szélesebb rétegek is meghallják, annak kötelességei is vannak”.⁵³

⁵¹ Uo.

⁵² Miskolczi 2003, 227. – Nehéz eldönteni, vajon miért írja Gyáni Gábor azt, hogy „nálunk is főként az antropológia berkeiben jelentkezett az az igény, hogy a nemzetet mint történelmi jelenséget kritikai vizsgálatnak vessék alá”. Állításának alátámasztására egy 1991-ben és egy 1996-ban publikált tanulmánykötetet említ, s közben nem csupán a bizonyosan általa is ismert, mintegy három évtizeddel korábban lezajlott Molnár Erik-vitát, de a más vonatkozásban — elismerően — idézett Szűcs Jenő tárgyba vágó, releváns munkásságát szintén figyelmen kívül hagyja. Gyáni 2000, 36–37.

⁵³ Idézi: Gyurgyák 2003, 288.

Amíg nemzetek vannak, addig a történetírás minden bizonnyal nemzeti tudomány marad. Ez — a kétségkívül létező rengeteg lankasztó színvonalú és szemléletű munka megléte, sőt várható megszületésével együtt is — egyáltalán nem jelenti azt, hogy akik ezt a tudományt művelik, azoknak szemhatára ne legyen egyetemes, ne legyenek képesek arra, hogy tárgyukat globális összefüggésekben lássák és láttassák. Amikor 1985-ben Balogh Sándor szerkesztésében megjelent a Magyarország a 20. században c. összefoglalás⁵⁴ — amint a megjelent hazai elítélő kritikák is jelezték⁵⁵ —, határozott törekvést képviselt a nemzeti nézőpont az idő tájt szokásosnál jóval markánsabb érvényesítésére, ám aligha lehetne a szerzőkre rábizonyítani — Gyáni Gábor kifejezésével élve —, hogy a valóság szimbolizálásának igényével alkottak volna.⁵⁶ A rendszerváltás után újabb és újabb összefoglalások készültek a 20. századi magyar história ideológiai okokból kiváltképpen neuralgikus 1918–1945 közötti időszakáról,⁵⁷ illetve a századvégén Romsics Ignác tollából megszületett az egész saeculumot ismét bemutató összegzés,⁵⁸ ám ezeket a munkákat is alapvetően ugyanaz a törekvés és önismeret jellemzi: a megismerés végtelen folyamatában, az elért eredményekre támaszkodva mennél hitelesebb képet alkotni.⁵⁹ Következőleg semmiféle fátum nem hat abban az irányban, hogy minden nemzeti történetírásnak ugyanaz legyen a színvonala, horizontja, hogy a maga nemzetének nagyságát a valóságtól elrugaszkodva zengje, ne legyen hajlandó globális összefüggésekben gondolkodni, magának a nemzetnek, mint társadalmi képződménynek a történelmi meghatározottságát, dimenzióit (meg)látni. *Szíűcs Jenő* példája, azt hiszem, igen erős bizonyosság erre. Ő volt az, aki egyfelől valóban számos esetben nem könnyen követhető fejtegetésekben kalauzolta olvasóját a nemzeti kérdés szövevényében,⁶⁰ másfelől képes volt arra is, hogy a laikus

⁵⁴ Balogh 1985.

⁵⁵ Ugyanakkor a külföldi visszhangok éppen ezért voltak elismerőek.

⁵⁶ Gyáni 2000, 32.

⁵⁷ L. Nagy 1995; Ormos 1998; Gergely – Pritz 1998.

⁵⁸ Romsics 1999 – E hazai folyamatok szélesebb nemzetközi összefüggésbe illeszkedtek. „A közép-kelet-európai térség történetírásának kétszáz éves történelmében először a történetírás távol maradt a kisnemzetek egymás elleni uszításától. Ezt az uszító államnacionalista propagandát — igaz, hogy történeti érvekkel — elsősorban a politikai elit tüzelte. A történész-társadalom vezető egyéniségei és intézményei jobbra távol maradtak a történelemmel űzött ideológiai háborúskodásoktól.” Glatz 2003. In: Ormos 2003, 21.

⁵⁹ A nemzeti és egyetemes együttes láttatására az egyik legutóbbi pozitív példa Balogh 2001. In: Földes – Inotai 2001.

⁶⁰ Gyáni Gábor jegyzi meg egy helyütt, hogy a modern nemzetállam és az egyes országok múltja közötti nem könnyen felfejthető kapcsolat megragadására

olvasó is megláthassa a nemzet modern korokhoz kötött voltát. Hiszen ki tudná mindezt az ő kérdőív hasonlatánál világosabban megmagyarázni. Arról az 1300 körül elképzelt kérdőívről van szó, amely a megkérdezetteket, mint különböző csoportok tagjait faggatta volna identitásukról. Az akkor megszólaló első helyre vallási hovatartozását tette, majd urához való viszonyát említhette, ezután szólhatott arról, hogy helyét melyik rendben találja meg — tehát pap vagy lovag, netán polgár vagy leginkább paraszt —, ezután említhette, hogy az európai térségen belül hova köti sorsa, s ennek kapcsán jelölhette meg királyát, majd csupán mindennek végén vehette számba, hogy francia-e vagy netán magyar.⁶¹

Az ún. nemzeti történetírás ugyan nagyon sok történész tollán valóban csak politikatörténet-írás, itt is érdemes azonban disztinkváltni. Abból ugyanis, hogy nem kevés történész munkája alig lépi túl az adatok összegyűjtését, illetve, hogy valóban kevesek képessége a lebilincselő stílusú elbeszélés, nagy hiba lenne megfellebbezni arról, hogy a magyar történetírásban például Szekfű Gyula sok évtizeddel korábban, egészen pontosan 1929-ben így értekezett: a modern történész a „valóságban is kénytelen nagyszámú diszciplína: vallás-, gazdaság-, társadalomtörténet stb. segítségével a dolgok összefüggését a politikai: háborús és diplomáciai adatokon túl is rekonstruálni”.⁶²

Azt sem illik figyelmen kívül hagyni, hogy például a társadalomtörténet akármennyire is modernebb ága a történetírásnak, mint a primitív módon művelt politikatörténet, előbbi művelése még senkit nem avatott nagy tudóssá, ennek a szakágnak is megvannak a maga szerény színvonalon alkotó történészei. Inkább azt mondanánk, hogy mindennek a csúcán az a történész áll, aki ugyanúgy képes a részfeldolgozásokra, mint a szintézisteremtésre, aki valóban képes interdiszciplináris vértetétséggel alkotni. A politikatörténet — ha rangosan akarjuk művelni — bizony nehéz terület. Mutatják ezt sok egyéb példa között azok a szakmai gyengeségek is, amelyek Gyáni Gábor politika- és esztörténetbe átránduló dolgozataiban tapasztalhatóak. 2002 novemberében egy konferencián Gyáni Gábor a *Habsburg-múlt magyar emlékezetéről* tartott előadást, majd azt a következő év januárjában publikálta.⁶³ A téma közismerten fontos helyet foglal el történetpolitikai gondolkodásunkban, ezért a vitatható állításokat kiváltképp indokolt szóvá tenni.

Szűcs Jenő által ajánlott fogalmi bázis a mai napig visszhang nélkül maradt. Gyáni 2000, 34.

⁶¹ Hanák 1984, 19–20.

⁶² Szekfű 1929, 771. Idézi Gyurgyák 2003, 289.

⁶³ Élet és Irodalom, 2003. január 24.

„A dualizmus emléke az Osztrák–Magyar Monarchia bukását követően, főként a Trianon-szindróma miatt, ambivalens módon adódott tovább a honi köztudatban.” Tudjuk, hogy Trianon sok mindent erőteljesen befolyásolt, s már vagy jó másfél évtizede nincs politikai-ideológiai tilalom ezen összefüggések feltárása előtt, de úgy véljük, hogy itt nem a Trianon-szindróma, hanem sokkal inkább a kiegyezés értelemszerűen kompromisszumos volta, annak a függetlenségi vonal által való támadása, a meddő közjogi vita a döntő tényező.

„A dualista monarchia imázsát ekkoriban elsősorban a memoárszerzők formálták.” A memoárszerzők általában valóban sokkal erősebb befolyást gyakorolnak — sajnos — a társadalom történelmi tudatára, mint a történészek, ám volt itt sokkal lényegesebb tényező is. A berendezkedő rendszerek (más és más ok miatt és eltérő mértékben) nem voltak éppen szilárdak, ezért az előző korszak *antikorszakként* működött, illetve viszonyítási pont volt. Ennek az antikorszakos beállításnak a szellemi szférában itthon közismerten a Három nemzedék volt az egyik legfontosabb formálója. Hatása bizonyosan erőteljesebb volt emlékiratok tucatjainál. A formálásban egyébként a legfontosabb szerep a győztes ellenforradalomnak, politikusainak, a rendszert szolgáló agymosó masinériának jutott, de természetesen megvolt a szellemi szféra egészének, benne például a szépirodalomnak is a maga része.

A dualista múlthoz kritikusan, illetve dicsérően viszonyulók bemutatásánál egyaránt hiányzik a külpolitikai szempont tekintetbe vétele, ami azért is hiba, mert egyaránt jellemezte mindkét tábor horizontját, ti. annak felettébb behatárolt voltát. Így például a valóban lényeges Jászi-idézet kapcsán is indokolt lenne annak rögzítése, hogy a Habsburg-birodalom Jászi által meglepőnek mondott késői összeomlása rögvest nem lesz meglepő, ha a hatalmi egyensúlyra építő londoni külpolitikát is bevonjuk a képletbe.

Szekfű Gyula Három nemzedékének és Gratz Gusztáv A dualizmus kora c. munkájának, mint „két jelentős, a szellemi és politikai közvéleményt mélyen és tartósan befolyásoló történeti narratíva” egymás mellé helyezése messze nem pontos, mert Gratz munkája egészen bizonyosan nem gyakorolt oly mély hatást a társadalomra, mint Szekfű könyve.

A második világháborúhoz vezető út kapcsán „az egymással teljes mértékben összeegyeztethetetlen kommunista és demokratikus politikai értékrend”-ről írni divatosan hangzik, „csak” éppen nem felel meg a történelmi valóságnak és a demokrácia politikai szférán messze túlmutató fogalmának. Ennek a leegyszerűsítő felfogásnak logikus folyománya, hogy Bibó István és Révai József

együttes említése „paradox módon” hat, ha ellenben a formálódó antifasiszta táborra, annak ismert eseményeire gondolunk, akkor inkább a „történelem sodráról” beszélhetünk. A Révai József által az akadémiai történetírásra erőszakolt dolgok bemutatásában természetesen nagyon sok az igazság, de azért ezt a képet is lehet — nagyobb szakmai körütekintés, a történeti viszonyok árnyaltabb ábrázolása révén — hitelesebbé tenni. Magyarországnak a Habsburg-birodalmon belüli gyarmati sorsáról a polgári történetírás több mint eleget értekezett ahhoz, hogy a Révai-féle erőszak könnyen sikerüljön.

Posztmodern nézőpontból a Molnár Erik-vita lényege valóban a nemzet fogalmának a „relativizálása”. A lényegét igazából pontosabban fogalmazzuk meg, ha arról beszélünk, hogy Molnár Erik és a felfogását vallók arról szóltak, a nemzet hosszú történelmi fejlődés terméke, tehát a polgári korszak fogalmainak a kora-feudális viszonyokra való alkalmazása ahistorikus. Valaminek a maga történetiségében való megragadása, illetve relativizálása, az — meggyőződésünk szerint — egymástól igen távoli két dolog.⁶⁴

A dualista korszakot illetően a hatvanas évektől a korábbi ideológiai koloncoktól megszabaduló s egyben újfajta ideológiai-politikai követelményeknek megfelelő történetírás kapcsán a szerző így ír: „A történelem anyagának felettébb nagy képlékenysége és a történeti argumentáció politikai hasznosíthatóságának a nagyfokú rugalmasságára vall, hogy nem csak (a politikai demokratikus értékrenddel párosuló) függetlenségi történet szemlélet, de a »Habsburg-barát« koncepció talaján állva is megnyilvánulhatott a politikai ellenzékiesség historizáló törekvése.” Gyáni Gábornak természetesen messzemenően igaza van abban, hogy a történeti tényanyag szelektálásával, ilyen-olyan módon történő bemutatásával igen eltérő aktuálpolitikai törekvéseket lehet támogatni. Ezt eddig is tudtuk, ezt nevezzük historizálásnak. Az sem vitatható, hogy mindenfajta historizáló hajlam nélkül is egy-egy történeti probléma ábrázolása kapcsán *óhatatlanul* lehetnek, lehetnek *áthallások*. A lényeg azonban az, hogy ezek az újabb kutatások mélyebb, hitelesebb képét nyújtják-e az ábrázolt korszaknak vagy sem. Ha igen, akkor ez előrelépést jelent, s az előrelépés tényét *külön lehet választani az áthallás tényétől, amely külön elemzendő és külön értékelendő*. Tehát amiben vitánk van, az az, hogy a történelem anya-

⁶⁴ Úgy vélem, hogy teljesen alaptalanul marasztal el Gyáni Gábor, amikor szóvá teszi a Trianonnal kapcsolatos azon — egyébként messze nem csak saját — nézetemet, hogy az seb a magyar nemzet testén. *Gyáni* 2003, 19. A kifejezésnek természetesen tagadhatatlanul erős érzelmi töltete van, ez azonban — a probléma pontos rögzítése — nagyon is összeegyeztethető nem csupán a tárgyilagosság igényével, hanem magával a tárgyilagossággal is.

ga *általában* egyáltalán nem képlékeny, hanem olyan, amilyen a múlt volt. Tehát sokféle. „A történeti argumentáció politikai hasznosíthatóságának nagyfokú rugalmasságáról” sem lehet a probléma szétszalazása nélkül beszélni.

A szekfűi életmű például ugyanazon történeti tényanyaggal foglalkozva hol szembefordul a nemzeti mítoszteremtéssel, hol pedig egyes vonatkozásokban inkább abban az irányban hat. Ebből azonban nem a történeti tényanyag képlékenysége következik. Sokkal inkább az, hogy a merőben megváltozott történeti szituáció ígézetében a történész másfajta hozzáállást alakít ki az uralkodó korszellemmel szemben. Az első világháború előtti szentistváni Magyarország köznemesi eredetű romantikus nacionalista történelemszemléletével perlekedve írja meg Szekfű 1912-ben a *Serviensek és familiarisok* c. munkáját. A trianoni korszakban keletkezett Magyar történet szerzője ellenben erőteljes színekkel az *így* soha nem létezett Mátyás kori reneszánsz magyar állam vízióját vetíti olvasói elé.⁶⁵ A magyarázat — véleményem szerint — kézenfekvő. Más dolog, hogy helyesebb lett volna megmaradni az előző munka történelemszemlélete mellett, mint ahogy a Három nemzedék ötödik könyve is a nemzeti mítoszteremtés ellen íródott.

A múltó divat taraján sikereit szűk körben arató posztmodern történetírástól — bár korunk emberét sokan szkepszisre nevelik, s a tömegoktatás is kedvez terjedésének – számos ok folytán nem kell tartanunk. Természetesen nem annak az elméleti igénytelenségnek az okán, amelynek folytán viszonylag rangosnak tartott történészek sem néznek szembe a posztmodern szerzők által szemünk elé idézett valóságos gondokkal, és nem is azért, mert (széreny tapasztalataim szerint) az ilyen irányú kérdések hallatán a legtöbb történész egyetemi hallgatónak (tudatlanságát elárulva) üressé válik a tekintete. Még csak azért sem, mert — mint Romsics Ignác megjegyzi — a sok vita közben valójában az egyetemes történetírásban is kevesebb ilyen mű született, mint amennyi teoretikus írás magát az irányzatot taglalja.⁶⁶ Leginkább azért, mert a tudománytörténet tanúsága szerint valójában egyáltalán nem abszolút új jelenségről van szó. Ennek illusztrálására itt két dolgot említünk. Az egyik az, hogy valami hasonló vitát a német historiográfia már a múlt század elején átélt. Ezt Karl Lamprecht robbantotta ki, s vele szemben a rankei hagyományt folytató *Georg von Below–Friedrich Meinecke* vonal fogalmazta meg a maga érveit.⁶⁷

⁶⁵ Kubinyi 2003.

⁶⁶ Romsics 2003, 66.

⁶⁷ A vitára l. legújabban Bódy – Ö. Kovács 2003, 97–100.

Akkor Szekfű e vitában érthető módon Lamprecht úgymond „céltalan formátlanságot” hozó kultúrtörténeti irányával szemben az utóbbiak igazsága mellett érvelt azt hangoztatván, hogy a politikatörténet — vagyis a nemzeti történetírás — azzal a feltétellel fejlődőképes irányzat, hogy művelőjének a modern segédtudományokat is ismernie kell, figyelembe kell vennie a gazdaság-, alkotmány- és művelődéstörténet eredményeit, valamint figyelemmel kell lennie az egyetemes történetre is.⁶⁸

Egy másik figyelembe veendő szempont itt az, hogy a *történeti tény* fogalmának megkérdőjelezése a húszas évekre megy vissza. 1926-ban *Carl L. Becker*, az Amerikai Történelmi Társulat akkori elnöke közgyűlési előadásában merőben más megvilágításba helyezte az addig szinte a „tégla” szilárdságával rendelkező történelmi tény fogalmát,⁶⁹ s ezzel a történetírást — amint Gyáni Gábor interpretálja — a diskurzus fogalmában oldotta fel.⁷⁰ Becker ilyen irányú gondolatai is arra utalnak, hogy a mai posztmodern gondolkodásnak — a Nietzsche névéhez köthető, említett filozófiai gyökérezeten túl — a történetíráson belül is messzire vezető előzménye van. Ám, ha a húszas évekre némileg nagyobb látószöggel tekintünk, akkor azt is meglátjuk, hogy a 20. századi brit filozófia egyik nagy alakja, *Robin G. Collingwood* éppen ezekben az évtizedekben értekezett arról, hogy a történelmi megismerés a megismerés sui generis formája, és a filozófia is ebben a megismerési formában gyökerezik.⁷¹ S bár ez a gondolkodó sok szempontból a brit filozófiában — *Kelemen János* minden bizonnyal autentikus szavai szerint — magányos, elszigetelt gondolkodónak látszik,⁷² mégis ebben a meglátásában egészen bizonyosan nem az; a korszak másik kitűnő gondolkodója, *Benedetto Croce* is azt vallotta, hogy a történelem a tudás egyetlen fajtája.⁷³

A hazai historiográfiát eddig — ismereteink szerint — a posztmodern egyetlen nagyobb lélegzetű munkával sem gyarapította, hacsak *Esterházy Péter* *Harmonia caelestis* c. sikerkönyvét nem tekintjük annak. Még Gyáni Gábor is, aki — mint jeleztük — a legtöbbet tette hazai viszonylatban azért, hogy e történetírás itteni recepcióját elvégezze, inkább a kitaposott utakon haladva alkototta meg eddigi fontosabb munkáit.⁷⁴ Amennyiben a korszellem lé-

⁶⁸ Gyurgyák 2003, 289. Vö. Iggers 1971, 256–260. és Glatz 1980, 123., 152., 261.

⁶⁹ Glatz 1977, 196–198. – Carl Lotus Becker történetírására és felfogására ld. legújabban Lévai 2003.

⁷⁰ Gyáni 2000, 96. Ld. még Romsics 2003, 57.

⁷¹ Collingwood 1987, 18.

⁷² Uo. 9.

⁷³ Uo. 17.

⁷⁴ Legutóbb a múlt század második fele munkásságáról értekező tanulmánykötet elé illesztett rövid előszóban alkalmazta Gyáni a posztmodern felfogást, s

nyegének megnyilvánulása a posztmodern, úgy ezen tény miatt mélyen szomorkodhatunk. Ha ellenben inkább csupán múltó divatról van szó, akkor az a mérleg tűnik helyesnek, hogy a hazai historikusok nagy többsége figyelemre méltó józansággal tartja távol magát ettől a divathullámtól. Valójában azonban az a beállítódás helyes, amelynek jegyében minden megszívlelendőt elsajátítunk a posztmodern figyelmeztetéséből, ám a számba vett problémák teljessége sem torkolllhat nihilizmusba. „Nincs többé semmilyen szöveg, semmilyen múlt, csak az interpretáció” – hirdeti Frank R. Ankersmit.⁷⁵ Ám sem a tudományos információ feltartóztatathatlannak tűnő mennyiségi áradata, a tudomány sokszor valóban kétségbeejtő beszűkültséghez vezető specializálódása, a tárgy ezzel járó atomizálódása nem elégséges alap a nihilizmus-hoz. Mennél több az információ, annál lényegesebb feladat a *szel-lekció*, az információs szemét elválasztása a valóban releváns tényektől és összefüggésektől. Elég csak a szomszédos szociológiára vetni egy pillantást, ahol régóta jól bevált módszer a reprezentatív mintavétel. Ennek az analógiájára a történettudományban is lehetséges maroknyi adatból hiteles következtetésre jutni. *Amit ott a reprezentatív mintavétel módszertana ad, azt itt a történészi intuíció és a mérhetetlenül sok tudás kombinációja biztosítja.*

Való igaz, hogy az atomizálódásnak komoly szerepe van az egymástól lényegesen eltérő történetábrázolások elszaporodásában.⁷⁶ Vezethet út innen a posztmodern nihilizmushoz, ám ellenkező irányba is. Abba az irányba, hogy keressük az útjait és módjait az egyes atomok összekapcsolásának. Az egymást erősítő mozzanatok összeillesztése egész bizonyosan átfogóbb képet eredményez. Nem lehet kétséges, hogy ezzel az átfogó képpel szemben bizonyosan lesz egy másik, harmadik, negyedik stb. olyan átfogó kép, amely az előbbtől sok ponton el fog térni. Az eltérések másfelől még inkább bizonyossá teszik, hogy az eltérő képekben található *azonosságok* olyan egybeesések, amelyek a múlt-ról hiteles információt közölnek. S akkor már szilárd talaj van a lábunk alatt, amelyre tovább lehet építkezni. Miért felejtjük el azt, amit Voltaire már 1738-ban bizonyosan tudott: „Felhasználom azt is, amit idős udvaroncoktól, szolgálktól, nagyuraktól és másoktól

annak jegyében azt írja, „mindig az intézményesült diskurzus határozza meg azt, hogy ki számít valójában munkásnak.” Horváth – Pethő – Tóth 2003, 9. Egész eddigi történetírói tevékenysége azonban inkább arra a Beckerre emlékeztet, aki egyfelől alaposan relativizálta a történetírást, másfelől viszont saját munkáiban igencsak betartotta az általa megbírált kutatási elveket. Ld. Glatz 1977, 199.

⁷⁵ Gyáni 2000, 15. Gyáni Gábor szerint ez „majdhogynem nihilista kijelentés”. (Uo.) Mi ennél egyszerűbbnek látjuk a képletet: ez maga a nihilizmus.

⁷⁶ Uo. 14–15.

hallottam. Azokat az adatokat közlöm, amelyekben egyetértetek. *A többit meghagyom a fecsegőknek és az anekdotamesélőknek.*"⁷⁷ (Kiemelés – P. P.)

Egyébként a részfeldolgozások között is lehet — sőt szükséges — differenciálni. A szintézisteremtés szempontjából nyilván értékesebb az a részfeldolgozás, amelynek alkotója témájának szaktudományos hitelességű előadását a tudomány állása szerinti ismeretanyag birtokában teszi, mint az a dolgozat, amelynek szerzője igencsak bizonytalan abban, hogy amiről beszél, az miképpen is illeszkedik szélesebb összefüggésekbe, illetve talán nem is sejti, hogy amit rekonstruál, annak mi az üzenete. Az előbbi részfeldolgozások számának gyarapodása a legbiztosabb garanciája annak, hogy az újabb összefoglalások valóban mélyebbet, hitelesebbet nyújtanak a már korábban megszületetteknél.

Gérard Noiriel a jelenlegi helyzetet így összegzi: „Nemcsak a »történelmi materializmus« tűnt el gyakorlatilag a történetírás színpadáról, de az örökségére pályázók közül egynek sem sikerült a helyébe lépnie. Ellentétben azzal, amit például Paul Veyne remélt, Foucault nem forradalmasította a történetírást, *Derrida* még kevésbé, miként *Bourdieu*, *Geertz*, *Gadamer* és a többiek sem. Bizonyos, hogy az említett szerzők elméleti munkái lehetővé tették a történeti kutatás új irányainak kibontakozását. De a filozófiai divatok hatására általában szaporodtak a kis »interdiszciplináris« műhelyek is, amelyek mindegyikének megvolt a saját »paradigmája«, de egymással valódi párbeszédet nem folytattak ... Miközben folyton arról panaszkodtak, hogy az »akadémikus« történetírás marginalizálja őket, az új áramlatok képviselői igazából sohasem vették a fáradságot..., hogy felvegyék a kapcsolatot a köreiken kívül álló történészekkel ... Ennek következtében nem érhetünk el egyik legfontosabb eredeti célunkat: azt, hogy a társadalom minden tagjának... álljon rendelkezésére a legtöbb újítást hozó történetírás ..., hogy használhassák.”⁷⁸

A posztmodern történetírás megjelenésének időbeliségét aligha tekinthetjük véletlennek. Akkor bukkant fel, amikor a korábbi koroktól eltérően maga a történettudomány is sok helyütt az *eltömegesedés* jeleit mutatja: az elmúlt évtizedekben — szoros összefüggésben a felsőoktatás eltömegesedésével, azzal, hogy az egyetemek funkcióváltása teljessé vált,⁷⁹ diplomakibocsátó gyárrakká váltak — a történész szakmának is jóval több művelője lett, mint a korábbi korokban. Ha ez az összefüggés megállja a helyét,

⁷⁷ Romsics 2003, 21.

⁷⁸ Noiriel 2001, 14.

⁷⁹ Ld. erre részletesebben Tóth 2001 és Noiriel 2001, 31–68.

akkor innen is látszik, hogy e felfogás adott korszakhoz kötődik, tehát időleges, másként szólva nem lehet végleges. Ebben az esetben különösen fontos, hogy korábbi korok — legalábbis e tekintetben — tisztultabb nézőpontú tudósaihoz forduljunk segítségért. Szekfű Gyula már 1929-ben azt állította, hogy „a szorgos adatgyűjtők és levéltári aktákat kritikátlanul és vég nélkül publikálók kora lejárt”.⁸⁰ Nem az a lényeg, hogy a nagy történész konkrétan tévedett, hiszen ez az eltömegesedés még sokáig gyártani fogja az effajta „szakembereket”. A lényeg sokkal inkább az, hogy ez nem igazán tudomány. Tudomány viszont az, amiről ő 1924-ben elmélkedett *Történetpolitikai tanulmányaiban*: „nem a politika csinálójának, hanem a politika elszenvedőinek írtam ezeket, hogy némely összezilált problémát szétbontsak előttük, és megtanítsam tisztán látni ott, hol a politikusoknak csaknem létérdekük a tisztán nem látás”,⁸¹ nos, itt a historikus már nyilvánvalóan tudatosan vallja, hogy a múltat a maga valóságában akarja bemutatni, s aligha kétséges, hogy azzal az öntudattal írja ezeket a sorokat: ezt a mutatót végre is tudja hajtani.

Miért lennénk kishitűbbek?

Ne legyünk kishitűek.

(2003)

A Politikatörténeti Intézetben 2003. szeptember 23-án megtartott előadás átdolgozott szövege. Megjelent: Múltunk 2003. 4. sz. 246–279.

⁸⁰ Gyurgyák 2003, 289.

⁸¹ Miskolczy 2003, 226.

Sokak számára lesajnált műfaj. A lesajnálásban ugyanakkor megbújjik a számos forrásból táplálkozó irigység. Hiszen aligha vonható kétségbe, hogy azok körében, akik egyáltalán mutatnak valami érdeklődést a múlt, vagyis a történelem iránt, legnagyobb figyelemmel — nem a társadalomtörténet, annak egyes területei, mondjuk a gazdaság- vagy művelődéstörténet, még kevésbé a technika- vagy orvostörténet, hanem sokkal inkább — a história politikai vonatkozásai iránt vannak. Az is kőkemény tény, hogy ez az érdeklődés egyidős magával a történelemmel: a ránk maradt régi nagy eposzok, mint Homérosz Iliásza vagy a Nibelung-ének ugyan tartalmaznak szép szerelmi motívumokat, megható lírai részleteket, ám túlnyomó hányadukban az eseménytörténettel messze nem azonos, a szó komplex értelmében felfogott politikumról szólnak. Jóllehet a történetírás a 19. században vált tudománnyá,⁸² ám előzményei nem csupán hosszú évszázadokra nyúlnak vissza, hanem az írásbeliség előtti időkre is, amikor az etnikumok történetét, történelmi tudatát a szájhagyomány útján terjedő regék, mondák tartották fenn. Ezért nem csoda, hogy a historiográfia műfajai között a politikai történetírásnak van a legnagyobb múltja.

Vita tárgya lehet, hogy ez a gazdag múlt áldás-e vagy átok, emeltyű-e vagy kolonc? Sarkos felelet a helyes választ bizonyosan nem adhatja meg, a nagy kérdés ez esetben is az arányok kérdése. Az arány pedig az adott ország, adott ország történetpolitikai gondolkodása, történetírása konkrét története által meghatározott.

Tudománytörténeti közhely, hogy minden szakma fejlődését részben immanens tulajdonságai, részben társadalmi környezete határozza meg. Az arány azonban más és más. A politikatörténetet hosszú évszázados fejlődése gazdagította⁸³, ám nézőpontját, előadásmódját, tárgyválasztását jelentős mértékben befolyásolja, torzítja, esetenként determinálja az ideológiai-politikai tényezők együttese. Amikor *Szekfű Gyula* 1922-ben a magyar bortertermelő lelki alkata után kutatott,⁸⁴ akkor 1918/1919 materialista elvű forra-

⁸² Abban az értelemben, hogy létrejött eszköztára, kialakult a módszertana.

⁸³ Gustav Droysen, aki a 19. század második felében igen sokat tett a történetírás elméleti kérdéseinek tisztázása érdekében, egy helyütt joggal állapította meg: „nincs a történelmen kívül még egy tudományág, amelynek oly hosszú utat kellene bejárnia, hogy elméletileg igazolható, körülhatárolt és rendszerezett legyen.” A megállapítás ugyan általában a történetírásra vonatkozik, mégis a szakma történetéből adódóan – véleményünk szerint - elsősorban a politikai történetírásra illik. Breisach 2004, 285.

⁸⁴ A magyar bortertermelő lelki alkata. Pécs, 1922. Újabb kiadása: Szekfű 2002, 231–292.

dalmainak bukása is erősíthette azon hitét, hogy a história szellemtörténeti nézőpontja az eligazító iránytű. Bár Szekfűt alaposan megrázta a bujdosó fejedelemről 1913-ban publikált munkájának túlnyomórészt fulminánsan ellenséges fogadtatása⁸⁵, támasz nélkül akkor sem maradt, az a tény pedig, hogy a dualista korszakot hanyatló időszakként bemutató esszéje a berendezkedő ellenforradalmi rendszer ideológiai alapvetésének egyik tartópillérévé vált, igen magabiztossá tehetette. Ennek birtokában a történetfilozófiák egymással ellentétes, egymást könyörtelenül tagadó „példányain” végigtekintve a segédtudományokkal felvértezett, modern módszerrel dolgozó történetírásban biztos támaszt lelt a szkepticizmussal, „azon próbálgatásokkal szemben, melyek az ő módszerével ellentétben terjeszkednek”⁸⁶

Az elmúlt évtizedek igen sokban gazdagították a történetírást eszköztárát és módszertanát. Az a tény, hogy a 20. században a tudomány nagyüzemmé vált, az a historiográfiára is vonatkozik. A publikációk áradatában igen nagy helyet foglalnak el a szervezett képzésben születő doktori értekezések,⁸⁷ illetve azok témakörében készült tanulmányok. Önmagában a számítástechnikai forradalom is szerteágazóan gazdagító hatást gyakorolt a szakmára. Főleg az Amerikai Egyesült Államokban váltak sokan — a hatvanas-hetvenes években — az ún. *kliometria* hívei és művelőivé. A kliometriának, amelynek a helyét azóta a struktúratörténet és mikrotörténet különböző változatai foglalták el (természetesen módszertanán túlmenően) az a hit, konok meggyőződés a lényege, hogy a számok, végtelen statisztikai adatok feldolgozásával a dolgok mélyére lehet ásni, az eseménytörténet gyarlósága okozta problémát orvosolni lehet.⁸⁸ Az alább még taglalandó további módszertani fejlemények is objektíve a szakma tudományos háttérét erősítették, ám — a korszellem hatására — nem lebecsülendő lefegyverző, nihilista hangulatot árasztó eredményük is lett. Ezért újból és újból szembe kell nézni a megtett úttal, hogy az elért eredmények révén (paradox módon) ne a csüggedés, hanem a problémákkal viaskodó, reális gondolkodás legyen a mértékadó.

⁸⁵ Volt, aki a kutyáját róla nevezte el.

⁸⁶ Szekfű 2002, 233. – Szekfű ehhez még hozzáfűzi: „és hódítják meg a sohasem szkeptikus tömegeket.” E megjegyzésén lehetetlen nem látni 1918/1919 hatását, az annak révén tovább csontosodott forradalomellenességét, mely teljesen eltakarta előle azt a tényt, hogy bizony a tömegek mily jelentős mértékben hajlamosak a székszisre, az apátiára, a visszahuzódásra is.

⁸⁷ Noiriel 2001, 31–68.

⁸⁸ Fogel 1986.

A politikatörténet-írás nagy tehertétele, hogy a 19. században, a nacionalizmus korában válik potenciálisan — létrejövő eszköztára, kialakuló módszertana révén — tudománnyá, amikor az egyes nemzetek, nemzetté váló etnikumok nacionalizmusa a legkeményebben feszül egymásnak. Vélelmünk szerint a politikai történetírásról értekező *Christoph Cornelißen* leszűkíti a problémát, amikor arról ír, hogy a 19. század óta, főleg a német történészek részéről mutatkozott igény arra, hogy az 'államférfiaknak' általános politikai tanácsokat adjanak. Ez vezetett oda — folytatja —, hogy sok történész a 20. században is sokáig a politikatörténetet a politikai cselekedetek történelmi igazolásának a céljával művelte. Ebben az értelemben a politika-történész mint olyan kapcsán újból és újból napjainkban is a politikus történészekről beszélnek.⁸⁹ A valóságban ellenben a probléma ősrégi: mióta létezik e műfaj, lehet ilyen jelenségekkel találkozni (gondoljunk, például, az udvari történészek viselt dolgaira), s azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a kérdésnek messze nem csupán ez az emberi, morális oldala van, van annak egy súlyosabb, ideológiai dimenziója is. Itthon Szekfű Gyula — miközben ő is úgy látja, hogy a világháború előtti és alatti Hohenzollern-irodalom „elrettentő példával” szolgál e tekintetben — általános emberi oldalról ragadja meg a kérdést, s mérlegeli az ideológiai dimenziót is, ám azt – beállítottságának megfelelően (erre majd még kitérünk) nem a nacionalizmusra, hanem a liberalizmusra hegyezi ki. Az emberi-lélektani mozzanatról így ír: „minél nagyobb egy történészben a politikai érdeklődés és minél inkább elzárja életpályája a politikai vezetéstől, annál nagyobb a valószínűség, hogy a politikai érdeklődés alkalomadtán áttöri a tudomány korlátait és a közéleti tevékenység helyett a tudományos életben éli ki magát.”⁹⁰

A dolog lényege tehát az, hogy a problémát általánosan kell megragadni. A nacionalizmus igényli a történetírás segítségét, és ezt a segítséget úgy veszi igénybe, hogy közben magát a történetírást (amely ekkortájt lényegében még a politikai történetírással azonos) szolgáló lányává degradálja. A történetírás kifejezetten ideológiai funkciót kap.⁹¹ A népszerűség nagy dolog, a történetírásnak nagy presztízst hoz, ennek ellenben az az ára, hogy a potenciálisan tudománnyá váló történetírás tudományos volta ezen ideológiai tehertétel miatt ilyen-olyan mértékben csorbul. A szó

⁸⁹ Cornelißen 2000, 134.

⁹⁰ Szekfű 2002, 84.

⁹¹ Ld. Részletesebben — például — Glatz 1980. és Glatz 1991.

szigorú értelmében tudomány az, amelynek fogalmait minden nemzet fiai annak veszik. Ha ugyanazt merőben másként értelmezik — például — Bécsben és Budapesten vagy Berlinben és Párizsban vagy Moszkvában és New Yorkban, sőt ugyanabban a városban, *horribile dictu*, tudományos intézetben, tanszéken, akkor az a szó teljes értelmében aligha tudomány. Itthon a hetvenes években Szűcs Jenő perlekedett ebben az értelemben a szakma hiteléért,⁹² más szavakkal és évtizedekkel korábban Londonban Lord Acton a *Cambridge Modern History* szerzőgárdájának erről így beszélt: „A szerzőtársaknak meg kell érteniük, hogy mi nem a greenwichi meridiánon, hanem a 30-as nyugati hosszúsági fokon helyezkedünk el; a mi Waterloonknak egyszerre kell a britek és a franciák, a németek és a hollandok megelégedésére szolgálnia. Egyetlen olvasó se érzékelje, hacsak nem a szerzők jegyzéke alapján, hogy hol tette le a tollat Oxford püspöke, és vette fel az írás fonalát Fairbern vagy Gasquet, Libermann vagy Harrison.”⁹³

Évtizedek múltán sem állíthatjuk, hogy a probléma meghaladt lenne. Vegyük, például, a holokauszt kérdését magyar és román relációban. A magyar történetírás azt szokta hangsúlyozni, hogy az ország német megszállásig háborítatlanul élt itt egy 800 ezres zsidó közösség, a zsidóság tragédiájára a német megszállás nyomán került sor, ám a budapesti zsidóság megmenekült, mert Horthy Miklós 1944 július derekán a deportálásokat leállította. A nemzetközi kitekintés jegyében ehhez még azt is hozzá szokták fűzni, hogy mindeközben a szomszédos országokban az *Endlösung*ot már végrehajtották. A román történetírás ellenben arról szeret beszélni, hogy míg 1944-ben Magyarország a németek kezére adta félmillió zsidóságát, addig Romániában ilyen tömeges deportálásra 1944-ben nem került sor. A magyar történetírás szinte a legutóbbi időkig nem beszélt arról, hogy Romániában az *Endlösung* nem vált totálissá, a román történetírás pedig mélyen hallgat arról, hogy mily hatalmas zsidó tömegek sorsa lett a pusztulás Romániában 1944-ig.⁹⁴

A politikatörténet-írás útja (is) meglehetősen kacskaringós. Ezt az utat mindig az adott kor szelleme igen erősen alakítja, s közben a szakma népszerűségét is hol emeli, hol rombolja. Az első világháborúig Európában mind a nacionalizmusnak, mind a libe-

⁹² „Képzelnék el olyan fizikát — írja A nemzet histórikuma és a történet-szemlélet nemzeti látószöge c. írásában —, melynek fogalmai Budapesten, Bukarestben, Prágában, továbbá Moszkvában, Párizsban, Londonban stb. mások és mások. ... Tudomány csak ott lehetséges, ahol azonos és elfogadott fogalomrendszer van.” Szűcs 1984, 49.

⁹³ Breisach 2004, 292.

⁹⁴ Braham 1997/b és Braham 2002.

ralizmusnak igen erős hadállásai voltak. Mások voltak a sajátosságok egyik vagy másik országban, ám a történetírás igen népszerű volt. Angliában, Oxfordban például az egyetemi hallgatók egyharmada történelmet tanult,⁹⁵ nálunk a nacionalista-romantikus történetírás rengeteg segítséget nyújtott annak a függetlenségi politikának, amely a dualista keretek leépítésén mesterkedett, amely 1905-ben elérte azt a példátlan sikert, hogy a választásokon megverte az egész első polgári korszakban verhetetlen kormánypártot és némi alkotmányjogi huzavona után kormányra került.⁹⁶ Aligha véletlen, hogy az a *Thaly Kálmán*, aki ennek a függetlenségi történetírásnak az egyik szinte jelképpé vált reprezentánsa egyben országgyűlési mandátummal is rendelkezett.⁹⁷

Az első világháborúig nacionalizmus és liberalizmus kart karba öltve haladt. Ez a szimbiózis oly erős volt, hogy a liberalizmus ellenségeinek bőséges érvanyagot szolgáltatott a kettő egybe mosására, illetve a nacionalizmus deformáló szerepének bemutatása helyett a liberalizmus szélsőséges elmarasztalására. Szekfű Gyula — például — nem csupán a 19. századi nacionalista történetírások szélsőséges torzításait varrja „a 18. század racionalizmusának iskolájába (sic!) járt liberális történetírók” nyakába,⁹⁸ hanem egyben azt is a liberalizmus bűneként rója fel, hogy a történetírás — miközben általa is kiemelten módszertanilag bizonyos fokig kétségtelenül gazdagodott⁹⁹ — úgymond visszajutott a rapszodoszok primitív, mert csak eseménytörténet rekonstruáló szintjére: míg a rapszodoszok a klánt, a liberális történészek saját népüket, nemzetüket dicsőítik úgy, hogy az ellenféllel szemben képtelenek az „objektív méltányosságra”.¹⁰⁰ Szekfű 1931-es érvelése igen életszerű, ám akkor lenne objektív, tárgyilagos, s így talán a szomszédos nemzetek számára is meggyőző, ha példái között nem a csupán a magyarellenes eseteket, hanem a magyar nacionalista

⁹⁵ Zeldin 1986, 43.

⁹⁶ Abból a szempontból, hogy az első, szocialista korszak előtti polgári korszakban egyszer mégis sikerült elérni a kormánypárt leváltását, az esemény természetesen a hazai demokrácia egyik diadala. Ám, ha azt nézzük, hogy a koalíciós kormány mily sokat tett a dualista rendszer rongálásán, s ezzel — minden akarat ellenére — a történelmi Magyarország majdani sírba tételéért, akkor a mérleg nem éppen pozitív.

⁹⁷ Várkonyi 1961.

⁹⁸ Szekfű 2002, 74.

⁹⁹ Elismeri, hogy e történészek munkáiban a politikai fejezetek mellett különálló részletként megjelenik az adott „korszak vagy ország gazdasági vagy kulturális” állapotainak rajzolata. Szekfű ugyanakkor joggal állapítja meg, hogy ezeknek az ábrázolásoknak nincs szorosabb kapcsolatuk a munka tulajdonképpeni tárgyával, a politikai történettel. Uo.

¹⁰⁰ Uo. 76.

történetírás hasonló képtelenségeit is felsorolta volna. Ám nem véletlen, hogy Szekfű ezekről hallgat, hiszen zömük egyáltalán nem személyes elfogultságának, hanem annak a súlyos történelemszemléleti hibának a következménye, mely szerint a szomszédos népek nem voltak az államalkotó képesség birtokában. Ismeretes módon Szekfű Gyula is elvitatta a szomszédoktól ezt a képességet.

A korszakolás buktatói

Nem csupán a történelem, hanem a történetírás története is meglehetősen bonyolult, ezért a szakirodalomban fellelhető periodizációs kísérletekkel szemben is kellő kritika szükséges. Amikor arról lehet olvasni, hogy legkésőbb a hetvenes évek óta világszerte Japánt, Indiát és Latin-Amerikát beleértve széles ellenállás bontakozott ki a hagyományos, főleg a politikára irányuló történetírással szemben¹⁰¹, illetve a posztmodern gondolat híveinek azon eszmefuttatására gondolunk, mely szerint a múlt század hetvenes éveiben nyelvi fordulat zajlott le, s ennek alapján nagy erővel arról beszélnek, hogy leáldozott a nagy elbeszélések ideje, a modern történész akkor teszi helyesen, ha elmerül a mikrotörténet világában, akkor e nézetek mellé érdemes és szükséges az egészen másfajta üzenetű tényeket, az azokra épített, velük merőben ellentétes, máshol olvasható állításokat elhelyezni. Ezek számos megszületett munkára hivatkozással arról szólnak — mint például *Jean-François Sirinelli* —, hogy a hetvenes évektől éppen megszűnik a politikai történetírás beszorítottsága¹⁰², *François Furet* 1981-ben arról ír, hogy véget ért az az időszak, amikor az Annales-iskola a politikai történetírást üldözte, s ezzel tulajdonképpen az iskola elhunytát deklarálja.¹⁰³ Jóval visszafogottabban, ám lényegében mégis ugyanerről beszél *Jacques Revel* is, amikor azt fejtegeti, hogy a hetvenes évek kezdetétől „egy sor olyan írás jelent meg, mely világosan mutatta, hogy az esemény ismét felkeltette a történészek érdeklődését.”¹⁰⁴ A nyelvi fordulat korlátozottságára, az erről szóló fejtegetések forrásvidékének ingoványosságára *Gérard Noiriel* hívja fel a figyelmet.¹⁰⁵ Eljárásunknak nem az a célja, hogy az első állítás értelmét kioltsa, még kevésbé mindegyik megkérdőjelezése, „csupán” az, hogy az állítások valóságtartalmának korlátaira, a bennük rejlő részigazságok *egyidejű* létezésére hívja

¹⁰¹ Cornelißen 2000, 139.

¹⁰² Ruano-Borbalan 1999, 158.

¹⁰³ Delacroix – Dosse – Garcia 2002, 245.

¹⁰⁴ Korall 15–16. sz. 24.

¹⁰⁵ Noiriel 2001, 153.

fel a figyelmet. Hiszen a dolog lényege az, hogy bármennyire is nagy volt hosszú-hosszú időközön át a politikatörténetírás hegemoniája, ám már nagyon régen megindultak a törekvések egyrészt a paletta színesítésére, másrészt a politikai történetírás modernizálására. A *Leopold von Ranke* nevével jelzett politikatörténet-írással szemben *Jacob Burckhardt* a művelődéstörténetnek, *Karl Lamprecht* a társadalomtörténetnek nyit perspektívát.¹⁰⁶ *François Simiand* — aki majd a totális történelmi kép megalkotására törő *Annales-kör*¹⁰⁷ egyik fontos reprezentánsa lesz — már 1903-ban *Méthode historique et science sociale* c., nagy visszhangot keltő írásában éles szavakkal támadt a politikatörténet-írás „törzsi idoljaira”, amelyek közé a politikumot, a történelmi személyiséget, és az időrendet sorolta. Ezzel azt is mondta, hogy a történészeknek nem csupán lehetőségük van arra, hogy megváljanak az eseményektől, de szükségük is van rá.¹⁰⁸ Az első világháború után a háborús felelősség körül kavargó — természetesen szintén erősen politikailag motivált, primer politikai érdekeket is szolgáló — vita ellenben újabb lendületet adott Európa-szerte a politikatörténetírásnak, de ez nem vált gátjává az *Annales-kör* megszületésének. Az 1929-ben a *Marc Bloch* és *Lucien Febvre* alapította *Annales d'histoire économique et sociale* c. folyóirat körül mind szélesebb tábora lett az eseményközpontú történetírást elvető társadalomtörténetnek,¹⁰⁹ az Amerikai Egyesült Államokban pedig az *New History* körvonalazódott, amely a hetvenes években megszülető posztmodern történetfelfogásnak számos ponton az előzménye. Németországban a történetírás és maga a társadalom is oly mértékben megfertőződött a hitleri éra időszakában a náciizmussal, hogy a totális csőd után — éles ellentétként az első nagy háború utáni felelősségelhárító történetírásnak — évtizedekig semmiféle törekvés nem volt az önigazolásra. A német történetírás nem csupán a társadalomtörténetírás terén ért el világviszonylatban méltányolt eredményeket,¹¹⁰ de a politikatörténetírás megújításában is az élvonalban haladt és halad.¹¹¹ Mindennek ellenére a politikatörténet-írás német földön is

¹⁰⁶ Iggers 1988, Romsics 2003.

¹⁰⁷ Létrejöttére, historikumára, törekvéseire ld. összefoglalóan Kosáry Domokosnak *Marc Bloch: A történelem védelmében* c. kötet élén olvasható bevezetőjét. Bloch 1974, 7–26. Az utóbbi évtizedek fejleményeire ld. François Delacroix: *Une crise de l'histoire?* In: Delacroix – Dosse – Garcia 2002, 241–286., különösen 244–257., valamint Ruano-Borbalan 1999, 157–158.

¹⁰⁸ Cornelißen 2000, 139., Breisach 2004, 347–368., Korall 15–16. sz. 23.

¹⁰⁹ Breisach 2004, 379–385.

¹¹⁰ Ö. Kovács József: A társadalomtörténet németországi útjai. In: Bódy – Ö. Kovács 2003, 167–186.

¹¹¹ Szabó Dániel: Politikai társadalomtörténet — a politika társadalomtörténete. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József 2003, 371–386. — A kötetről rendezett

— különféle előjelekkel — újabb impulzusokhoz jutott. Az elsőt a hatvanas évek elején *Fritz Fischer* munkája váltotta ki, amely részben mondanivalója, részben megjelenésének ideje okán a német közvéleményben földrengésszerű hatást okozott. Fischer mondanivalójának a második és harmadik birodalom háborús céljai közötti kontinuitás bemutatása volt a sokkoló veleje, a könyv pedig akkor jelent meg, amikor Moszkva felhúzta a berlini falat. Ekképpen — úgy tűnt — Fischer a múltat, a fal a jövőt vette el a németektől.¹¹² Negyedszázaddal később született meg az ellenhatás *Ernst Nolte* és *Andreas Hillgruber* írásai révén, amelyek a nácizmus és a bolsevizmus időben eltérő jelentkezése okán lényegében a korábbi sziklaszilárdnak mutatkozott állítások relativizálása irányába mutattak és kiváltották az un. *Historikerstreit*-et.¹¹³

Hazai tájainkon

Itthon nálunk ugyan szintén a politikatörténet-írás jelentette és jelenti a mainstream-et, de már a 19. században éppen az a *Horváth Mihály*, aki *Szalay László* mellett a legszínvonalasabb képviselője ennek az ágnak, egyik nagy munkájában az ipar és kereskedelem magyarországi történetének három évszázadát tekinti át. *Acsády Ignác* a jobbágyság történetét dolgozza fel, *Tagányi Károly* értékes társadalomtörténetet, *Takáts Sándor* pedig színes művelődéstörténetet művel. A két háború között *Hajnal István* paleográfiai, valamint technikatörténeti stúdiumaival köti a hazai historiográfiát a nemzetközi élvonalhoz, a *Domanovszky Sándor* körüli történetírás megszüli a színvonalas részfejezetekből álló, valódi szintézissé azonban nem szervesülő művelődéstörténeti áttekintést, *Mályusz Elemér* iskolája pedig a településtörténet terén alkot maradandót. A második világháború után hamar hegemón, majd monopol helyzetbe jutó marxizmus égisze alatt a *Pach Zsigmond Pál* nevével fémjelzett gazdaságtörténeti iskola jön létre, amelynek (többek mellett) olyan rangos művelői lettek, mint *Berend T. Iván* és *Ránki György*. Külön érdemelnek említést *Paulinyi Oszkár* és *Heckenast Gusztáv* bányászat- és ipartörténeti munkái, *Makkai László*

szakmai vitában Tomka Béla a szerzőnek felróta, hogy tárgyát szűken értelmezi, „s a politika társadalomtörténetének legfontosabb területei közül a társadalmi tiltakozás, a ‘collective action’, a forradalmak, diákmozgalmak, sztrájkok, egyáltalán az állam és a társadalom viszonyának problémája nem vagy kevésbé jelennek/jelenik meg benne.” Korall15–16. sz. 345.

¹¹² Swok 1987, 79.

¹¹³ Der Historikerstreit. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nazionalsozialistischen Judenvernichtung. München – Zürich, Piper 1987.

ló technikátörténeti stúdiumai. Ránki György később a modern szemléletű külpolitikátörténet művelődésben kamatoztatta gazdaságtörténeti képzettségét, Berend T. Iván pedig olyan politikátörténeti szintéziseket készített, melyekben a művelődési, eszmei viszonyoknak is bő teret szentelt. Aki ismeri *Kosáry Domokos* életművét, 18. századi művelődéstörténetét, a modellalkotás történetírásán belüli lehetőségeit bemutató munkáját, *Szűcs Jenő*nek a történelemszemlélet nemzeti látószögét boncolgató elméleti munkásságát, *Hanák Péter* mentalitástörténeti munkáit, *Lackó Miklós*, *Szabó Miklós* eszmetörténeti dolgozatait, nem hagyja figyelmen kívül a *Hajnal István* körben évtizedek óta munkálkodók érdemes, sokszínű tevékenységét, lapozgatja a szegedi *Aetas*, a budapesti *Clio* és *Korall* számait, s figyelő tekintetét a rokonszalmák olyan, a historikusok látószögét tágító életművekre is kiterjeszti, mint *Nyíri Kristóf*, *Pléh Csaba* kommunikációelméleti, *Hunyady György* nemzetkarakterológiai publikációi, az aligha állíthatja megalapozottan, hogy a magyar történetírás egysíkúan sivár lenne.¹¹⁴

A hazai politikátörténetírásban a kurucos szemléletű felfogás hívei voltak többségben. Ennek következtében a közvélemény függetlenségi érzülete erős támaszt nyert ebben a történetírásban, ellenben az sokban rontotta e közvélemény egyébként sem kifogástalan külpolitikai horizontját. E történetírás értelemszerűen a függetlenségi harcokat állította értékrendjének középpontjába, következésképp látószöge a politikai eseménytörténetre összpontosult. A harmincas évek második felében részben Németország Duna-medencei túlsúlya, részben az akkori kormányok mind egyoldalúbban németorientációs külpolitikája miatt a függetlenségi hagyományok őrzésének, ápolásának, felmutatásának erősen politikai funkciója lett, amely újabb lendületet adott ennek a szemléletnek. Ezért a korszak reprezentatív történeti szintézise, a *Hóman Bálint* – *Szekfű Gyula* által írt *Magyar történet* sajátos fogadtatásra lelt. Magas színvonala és a benne testet öltött magyar birodalmi gondolat okán széles népszerűségnek örvendett, a felidézett, bizonyos pontokon valójában soha sem létezett nagyság írként enyhítette a trianoni sebet (s egyben konzerválta a nemzeti tudat irreális elemeit). A mohácsi utáni korszak *Szekfű* által nyújtott képe, a függetlenségi küzdelmek kurucos romantikától mentes, a szatmári békekötés utáni 18. századi felvirágzás bemutatása ellenben korántsem váltott ki egyöntetű helyeslést. A szakmán belül *Domanovszky Sándor* és *Mályusz Elemér* bírálatának volt a

¹¹⁴ A historiográfiai áttekintéshez Pamlényi 1989, Gunst 1995, a két háború közötti időszakra pedig *Kosáry Domokos*: A magyar történetírás a két világháború között. In: *Kosáry* 1987, 321–355. – *Vö. Korall* 15–16. sz. 351–352.

legnagyobb súlya, a kritikus szélesebb közvéleménynek pedig — nagy súllyal — Szabó Dezső, Németh László, Bajcsy-Zsilinszky Endre adott hangot.¹¹⁵

A kétkedés egyidős a tudománnyal

A politikatörténet-írás ugyan jelentős deficitet halmozott fel, s ezzel maga is ösztönzőjévé vált a másfajta történetírások megjelenésének, megizmosodásának, ám nincs igazuk azoknak — legyenek akár bár sokan is —, akik azt állítják, hogy a történészeknek az eseményekkel, tehát az eseményeket pusztán leíró történetírással szembeni bizalmatlansága az utóbbi évtizedek terméke lenne. Jacques Revel joggal állítja, hogy ez a szkepszis „tulajdonképpen egyidős magával a tudománnyal.”¹¹⁶ Német földön az első világháború után Georg von Below¹¹⁷, hazai tájainkon nem sokkal később Szekfű Gyula formulázta meg lényegében ugyanezt, amikor arról írtak, hogy a historikusban mindig lakozik valami a szkeptikusból.¹¹⁸ Revel arról beszél, hogy Hérodotosztól és még inkább Thuküdidésztől létezik az a meggyőződés, mely szerint az események látszólagos összevisszasága mögött oksági rendszer húzódik meg.¹¹⁹ Ha ez igaz — fűzhetjük hozzá —, akkor a történészek java már akkor az események háttérét kutatta, amikor maga a történetírás még inkább „csak” művészet volt, hiszen tudománnyá — a maga korlátaival, mint már hangsúlyoztuk — a 19. században vált.

Arra az igazságra támaszkodva, mely szerint az eseményeket pusztán leíró történetírással szembeni bizalmatlanság igen ősi eredetű, a Fernand Braudel által megfogalmazott szentjánosbogár-metaforához is fűzhetünk némi megjegyzést. E metafora szerint a szentjánosbogár=esemény „anélkül üt lyukat az éjszakába, hogy megvilágítaná azt”.¹²⁰ Ez valóban így van, ám ha a történész a szentjánosbogarak=események tömegéből a történeti tény fogalmának megfelelőeket helyezi el elbeszélésében, s természetesen Ranke intenciói szerint, tehát amint azok megtörténtek,¹²¹ akkor — bár készséggel elismerjük, a múlt éjszakáját nem fogja a nappal felváltani, ám — a

¹¹⁵ Domanovszky Sándor kritikáira ld. Századok 1930. 881–903. és Századok 1933. 308–315., Mályusz bírálata: Erős 2000; Szabó Dezső: Ede megevé ebédem. In: Szabó 1991; Németh László: Szekfű Gyula. In: Németh 1989. 515–597., Bajcsy-Zsilinszky Endre: Vitairat Szekfű Gyulához. In: Bajcsy-Zsilinszky 1986, 11–60.

¹¹⁶ Revel 2004, 22.

¹¹⁷ Belowra ld. Breisach 2004, 287.

¹¹⁸ Szekfű 2002, 232.

¹¹⁹ Korall 15–16. sz. 22.

¹²⁰ Uo. 24.

¹²¹ Iggers 1988, Breisach 2004, Romsics 2003, 32–33.

sötét éjszakában is kirajzolódik egy nem csupán élvezhető, ám a megtörténtek lényeges vonásait visszaadó kép.

A nagy kérdés innen nézve az, hogy mikor lesz a politikatörténészek többsége olyan, akik az ideális modell szerint képesek alkotni. Hans Mommsen-nek és a felfogásában osztozóaknak — például Theodore Zeldinnek — minden bizonnyal igazuk van abban, hogy a történetírás gyakorlatát lehetetlenség megtanítani, s sok megszívlelni való van abban is, hogy a fiatal történészeket saját személyiségük, képzelőerejük és eredetiségük fejlesztésére kell biztatni, ám ezt az ösztönzést — vélelmünk szerint — helytelen szembeállítani a pozitív (és a riasztó) példák bemutatásával.¹²² A jeles — felfogásban, módszertanban követendő — munkák felmutatásában igen nagy lehetőségek rejlenek, mint ahogy a riasztó példák tárgyilagos, tárgyyszerű szemügyre vételének, elemzésének is igen sok haszna lehet. A tanári munka gyakorlata számtalan bizonyítékát nyújtja annak, hogy azok a pályakezdő történészek, akik járatosak a historiográfiában, jobb, szakmailag érettebb értekezéseket készítenek, mint hasonló tehetségű, ám ilyen vértezett-séggel nem rendelkező, esetleg valamely divatáramlat csapdjába jutó, annak búvuszavait ismételtető társaik.

Az ideális politikatörténeti munka

Milyen az ideális politikatörténeti munka? Olyan, amely lényeges témát dolgoz fel, s közben minden során érződik, hogy szerzője messze többet tud, mint ami tárgyának közvetlen elbeszéléséhez szükséges. Számára tehát a história nem ott kezdődik, ahol az elbeszélés fonalát felveszi, s természetesen nem is ott fejeződik be, ahol elbeszélése végére pontot tesz. Az ideális politikatörténész *homo politicus*, de természetesen nem abban az értelemben, amelyben egyesek e kifejezést használni szokták. A *homo politicus*nak tehát semmi köze sincs a pártszemlélethez, következőleg írásaival nem szolgál pártérdeket, mert tudja, hogy az igazi értelmiségi magatartásnak pártsemlegesség a gyökérzete. A tudósnak az a dolga, hogy az összefüggéseket a maguk bonyolultságában megragadja, mennél szélesebb körök számára közérthetően megfogalmazza, míg a politikus — nem azért mert *moral insanity*, még a nemesebb fajtából való is — a terepviszonyok adottságai közt, a napi küzdelmekben számtalanszor kényszerül a felismert összefüggések elködösítésére, a politikai közeg manipulálására.

A jó politikatörténész tehát azért *homo politicus*, mert tudja, hogy a történetírást értelmetlen elefántcsonttoronyban művelni,

¹²² Zeldin 1986, 40.

abban eszközt lát, amellyel hatni lehet szélesebb körök társadalmi tudatára, formálni tudja többek-kevesek történetpolitikai gondolkodását. Amikor témát választ, akkor annak eredményes feldolgozása révén segíteni akarja a tudomány fejlődését, s egyben szolgálni akarja a közjót, mert tudatlanság helyére tudást állít, hamis ismeretek helyére helyes, tehát igaz állításokat tesz, legendák ködét elűzve tiszta látásmódra nevel.

Az ember — legyen bár tudatos vagy inkább csak események által sodort lény — nem lehet világnézetileg független, következésképpen minden politikatörténésznek természetesen határozott világlátása, tehát világnézete van. Ez a világlátás félreismerhetetlenül ott van munkája lapjain, ám a jó, képzett kutató a munkája során feltárt tényeket nem a szerint rostálja meg, hogy melyek illeszkednek felfogásába, hanem szakmája szabályai szerint válogat: a lényegest választja el a lényegtelenről, s nem hallgat el semmi olyan fontosat, amely az ábrázolt kép pontosságához nélkülözhetetlen. Mivel világlátása, világnézete van, ezért választott témáját természetesen létező-formálódó prekonceptió birtokában kezdi feldolgozni. Ám amikor munkája során a prekonceptió helyességét megkérdőjelező összefüggésekre bukkan, akkor nem habozik felfogását elvetni, ha módosítandó részletre talál, akkor a korrekciót teszi meg. S ha így cselekszik, akkor az általa előadott narráció nem kerül ellentétbe más nemzet (hasonló beállítottságú) historikusa által festett képpel. A már említett példát ebbe a képletbe illesztve: a magyar történész nem csupán arról beszél, hogy a német megszállásig a zsidóság élete nem forgott kockán hazánkban, hanem arról is szól, hogy az 1944-es vészorszakban mi volt a magyar államigazgatás szerepe, mi volt a magyar társadalom felelőssége, a román párhuzamot semmiképpen sem úgy vonja meg, hogy ott 1944-re Romániában már nem maradt zsidó ember, hanem reálisan beszéli el a ottani zsidóság addigi veszteségeit. A román kolléga pedig az összehasonlítás jegyében nem csupán a zsidóság német megszállás utáni tragédiájáról, hanem arról is beszél, hogy mi volt a különbség a magyarországi és romániai zsidóság március 19-e előtti sorsában.

Az, aki a külpolitikátörténetet beszéli el, a világ korabeli képzetében vizsgálja hazája külpolitikáját, s bár óhatatlanul saját nemzeti szemüvegén át tájékozódik, mégis a világpolitikai mozgásokból mindarra figyel, ami országa politikájára hatással lehetett. Tudja, hogy a külpolitika alakulására mily sok más tényező hat, s ennek jegyében törekszik a gazdasági élet, a belpolitikai mozgások, ideológiai befolyások, történelmi előzmények vájta utak (esetenként determinációk), társadalomtörténeti, mentalitásbéli adottságok stb. hatásának számbavételére. Ismeri a külpolitikát intéző

apparátusok világát, otthonosan mozog a döntési mechanizmusok útvesztőiben. Az, aki a belpolitikatörténetet kutatja, nem mellőzi a nemzetközi kapcsolatok számbavételét, a teljes belpolitikai horizontra ügyel, s mutatis mutandis mindarra, amit a diplomáciatörténet kapcsán fentebb elmondtunk.

S természetesen mindez, a sok-sok éves munkával megszerzhető tényismeret, módszertani tudás, ha nem párosul mély empátiával, akkor bizony még mindig nagyon kevés. Az a fajta intuíció segít, amellyel — például — *Illyés Gyula* tudta Dózsa György ceglédi beszéde kapcsán sallangoktól, sémáktól, képeskönyvszerű elbeszélések hangulatától mentesen nézni a mi históriánkat. (*Elképezelem, így szólt s nagy bajszát törölve/néz a futó égre, majd a zajló földre./ Homlokán a harag rőt koszorújával/ s szinte tántorogva nehéz igazával/ indul Temesvárra süllyedni jeltelen/ szörnyű mocsaradba, magyar történelem!/ S mint egy barát írta harcairól szólván:/ nyomában ott tolong százhuszezer sátán.*)¹²³

A korall és a kagyló természete

A társadalomtörténészek joggal tartják szem előtt, idézik újból és újból Hajnal István nevezetes korall-metaforáját: „Minden, ami emberi alkotás ősidőktől fogva, anyagi formákban maradt reánk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”¹²⁴ Ugyanakkor — mint minden hasonlat — ez is csak egy pontig pontos, hiszen míg a korallképződésbe szubjektív mozzanat nem vegyül, addig a történelembe bizony belejátszik a főszereplő, az ember akarata. „A feltűnően kínos kérdés, amivel *Wittgenstein* szakadatlanul nyaggatja magát: hogy vajon 'értékes-e', amit létrehoz, vagy sem.” – olvashatjuk *Kertész Imre* egyik írásában. „Olyan ez — fűzi hozzá az író —, mintha a kagyló a gyöngy piaci árfolyamát mérlegelné, miközben a tenger mélyén magából kiizzadja: be kell látni, hogy ennek a kérdésnek a természete gyökeresen különbözik a kagylótermészettől...”¹²⁵

A társadalomtörténésznél a politikatörténésznek azért nehezebb a dolga, mert a politika világa a priori *akarati viszony*. Következőleg a politikai életre a korall-metafora a társadalomtörténetnél is jóval korlátozottabban érvényes. A *longue durée* léptékében¹²⁶ igen,

¹²³ Illyés Gyula: Dózsa György beszéde a ceglédi piacon

¹²⁴ A Korall c. folyóirat számai mottóként idézik a metaforát.

¹²⁵ Kertész 2002, 20.

¹²⁶ Braudel, Fernand: *Annales* 1958. 4. sz.

¹²⁷ Breisach 2004, 292.

de ha a politikatörténész meggyőző, maradandó, nagy ívű elbeszélést akar olvasója elé tárni, akkor igencsak rákényszerül a részletek pontos rekonstruálására. Az pedig már bizony nem kis talány, hogy a politikai élet szereplői, ezek a politikai pikadorok mikor és milyen megfontolások alapján vetik a cselt, mikor cselekszenek az adott mozgástér keretein belül, mikor lépik azt túl, mikor hagyják azt ilyen vagy amolyan mértékben kihasználatlanul, mi a magyarázata annak, hogy az elszenvedett vereségek nyomán nem mindenki lesz vesztes, hogyan lehet, hogy vannak, akik sorozatosan csatát vesztenek és mégis egyszer csak győztessé válnak, s megfordítva: miért van az, hogy az állandó nyertesek esetenként végül vesztésként hagyják el a történelem porondját? Hogyan jönnek létre szövetségek, miként és mily okokból érlelődnek árulások, nem egyszer szövetségi kötelek leple alatt? Ilyen és még számtalan más kérdésre keresve a választ kell a formátumos politikatörténésznek egyszerre ábrázolnia a politikai élet zavarba ejtő kavalkádját, s közben biztos kézzel meghúzni azokat a vonalakat, amelyek a *longue durée* léptékében mindent elrendeznek.

Az egyén és a történelem

Vagy vegyük az egyén és a történelem közötti kapcsolat szövevényes kérdését. Jól tudjuk, hogy évszázadokon át, amikor a történetírás lényegében kimerült nagy történelmi személyek és a körülöttük lévő kisebb figurák életének, háborúk, fegyverzajos csaták elbeszélésében, akkor a historikusok nemcsak úgy látták és úgy láttatták, hogy a nagy személyiségek formálják a történelmet, hanem gyakran hajlamosak voltak a véletlen, az esetleges mozzanat szerepének — mondjuk *Julius Caesar* életében *Kleopátra* orrának formája¹²⁷ — végletes eltúlzására. A 18. század volt az ember első nagy százada, amely megfogalmazta az e világi, földi fejlődés eszméjét,¹²⁸ kezdte számba venni a társadalmak életének alakulásában munkáló nagy erőket, s ezzel összefüggésben a személyiség szerepe mind jobban eltörpült, a politikai erővé váló marxizmus teoretikusai (sokszor egyben vulgarizálói) már csak társadalmi törvényekről akartak tudni. A 20. század a tömegek korát hozza,¹²⁹ a

¹²⁸A kereszténységnek is volt haladásfelfogása, ám az, főleg a brutális üldözések időszakában nem a földi lét tökéletesedésében, hanem annak mielőbbi végében hitt. Gondoljunk a chiliasztikusokra, akik azt hitték és hirdették, hogy Krisztus második eljövételével az emberiség története befejeződik. (Breisach 2004, 87., 404.) A földi emberi lét tökéletesedésébe vetett hit historikumára ld. Sárkány – Somlai 2003.

¹²⁹Riesman 1983. Riesman joggal nevezetes munkája meggyőzően mutat rá arra, hogy míg a hagyományos viszonyok közötti egyén cselekedeteit jelentős mértékben a közösség szabta meg, az igazi polgárt pedig belső parancs vezet-

színpadon hatalmas tömegek hullámoznak, ám inkább csak ellenfeleik számára hatnak félelmetesen, a viszonylag tárgyilagos szemlélő jól látta, hogy mily mértékben voltak e tömegek manipuláltak, a varázsló által hipnotizált Mariohoz hasonlóan váltak kiszolgáltatottjává bálványozott vezetőiknek, egy *Mussolininek*, *Hitlernek*, *Sztálinnak* vagy sok más kisebb-nagyobb diktátornak. A diktatúrák bukása nyomán jól látható, hogy demokratikus társadalmakban is — jórészt a média révén — mily mértékben emelkednek a társadalom fölé karizmatikus vagy csupán annak kozmetikázott figurák. A változás „csupán” annyi, hogy a társadalom egy része bálványozza a „nagy” embert, míg az ellenfelek ócsárolják, senkinek látják, senkinek láttatják. A lényeg az, hogy az egyén történelmi szerepe megítélése körül ma sincsen konszenzus, jószerével legfeljebb annyi, hogy az idő múlásával azok, akik nem zsigeri alapon vélekednek a dolgokról, hajlandók és képesek meglátni a történelem szereplőit a maguk összetettségében, tehát azt, hogy többnyire súlyos meghatározottságok között cselekszenek, nagy társadalmi erők akaratát hajtják végre, hiszen azok emelték őket magasba, ám közben kisebb-nagyobb mértékben maguk is tudják az eseményeket ilyen vagy olyan irányban befolyásolni.

Látszólag ide nem illő dolgok

A politikatörténet-írás lehetőségeit akkor tudjuk igazából felmérni, ha mennél alaposabban iparkodunk az eddig megtett útról ismerteket szerezni. Az eddigi utat pedig akkor látjuk jobban, ha vizsgálódásunkba látszólag ide nem illő dolgokat is bekapcsolunk. Például a társadalmi fejlődésbe vetett emberi hit alakulását. A tradicionális vallásos világkép kizárólagossága idején — mint fentebb érintettük — nem létezett a társadalmi fejlődés fogalma. A földi evolúcióba vetett hit a felvilágosodás sodrában izmosodott meg, s az azóta eltelt századokban ciklusosan alakult. Az első világháború után már széles körökben terjedt a fejlődéssel szembeni szkepszis, s ezzel párhuzamosan erősödött fel a történelem megismerhetőségével szembeni kétely. Amikor *Gustav Droysen* a maga szellemtörténeti koncepciójának alapjait megvetette, az már ösztönzést adott azoknak a történészeknek, akik a természettudományos gondolkodástól akartak mindinkább eltávolodni, s ez a beállítódás főleg Amerikában hullott termékeny talajra, ahol *Carl Becker* és *Charles Beard* társulati elnöki beszédei fogalmaztak meg

te-vezeti, addig a modern kor tömegemberét az események sodorják. Ld. még újabban Pataki 1998.

¹³⁰ Vö. Fogel 1986, 8.

súlyos kérdőjeleket az addigi történetírói gyakorlattal szemben.¹³⁰ Az ötvenes évek gyors gazdasági fejlődése, a jóléti társadalmak megjelenése ismét a fejlődés gondolatának terjedéséhez járultak hozzá, s ekkortájt a múlt és a történelem között konstruált szakadék elhalványodott. Az utóbbi másfél évtizedben megrendültek a jóléti társadalmak, a társadalomkutatók között ismét mind többen kételkednek abban: van-e egyáltalán az emberiség történetében fejlődés¹³¹, a történészek között pedig ismét divat a múlt megismerhetetlenségéről értekezni. Így könnyebben értjük meg — például — azt a *Georges Reisch*t, aki 1991-ben megbukottnak nyilvánította azon történészi törekvést, mely empirikus vizsgálat alapján a *Newton* utáni fizika mintájára akar általános törvényeket alkotni.¹³² A megértés pedig — mint számos esetben — az ígélet alóli felszabadulást is jelent.

A minél kevésbé politikai politikatörténet-írás

Közel háromnegyed évszázada a politikai történetírást mérlegre tevő magvas dolgozatát Szekfű Gyula így összegezte: „A politikai történet hibás szemléletének egyik legnagyobb korrektívuma tehát a politikai szemlélet kizárólagosságáról való lemondás, és annak felismerése, hogy az állami és politikai csak függvényei a társadalmi, gazdasági, kulturális momentumoknak és hogy az a tudós, ki az utóbbiakat elmellőzve nézi a politikai történetet, éppoly kevésbé ismerheti meg annak valódi lefolyását, mint a plátói leírás szerint a barlang hátsó falára vetülő árnyképet bámuló ember sem látja a való életet.”¹³³ Szekfű Gyula a szellem-történet híve volt, mégis — láthatjuk — konklúziójában a politikai szférát még a marxista történelemszemléletnél is keményebben rendeli alá a társadalmi, gazdasági kulturális szférának, az ő szavával élve, ezen „momentumok”-nak. A szövegösszefüggés a tekintetben sem hagy kétséget, hogy Platon híres hasonlatának felidézése éppen nem a szkepszis, hanem a történelem megismerhetőségének hite jegyében történik. A „politikai szemlélet kizárólagosságáról való lemondás”-t Szekfű programmal is kiegészíti: „a politikai történetírás annál inkább meg fogja oldani feladatát, minél kevésbé lesz politikai, azaz minél inkább kiterjesztve érdeklődését a nemzeti élet minden területére, minél inkább felhasználva a szellem-történet legújabb kutatási módját és szemléleteit, kiér-

¹³¹ Somlai-Sárkány 2003, 16–17.

¹³² Korall 15–16. sz. 25.

¹³³ Szekfű 2002, 105.

¹³⁴ Uo.

demli magának a nemzeti történetírás nevet. Ez a nemzeti jelentősége a történettudomány mai modern kifejlődésének.”¹³⁴

A globalizáció korában sem lenne helyes elakadni a nemzeti történetírás megfogalmazáson. A globalizáció a nemzetállami kereteket mára alaposan meghaladta, ám az ilyen irányú fejlődés már akkor is jó ideje tartott, amikor Szekfű Gyula ezeket a gondolatokat 1931-ben leírta. A nemzeti sajátosságoknak napjainkban bizonyos értelemben még fokozottabb a jelentősége, mint korábban volt, „csupán” arról van szó, hogy ez a jelentőség a korábbtól eltérő módon jelenik meg. A globalizáció a versenyt nemhogy nem iktatja ki az egyes nemzetek között, hanem azt a fejlődés érdekében — a szó legjobb értelmében — kifejezetten igényli. Ilyen értelemben a más nemzeteket is reálisan szemlélő, a nemzetközi összefüggéseket hitelesen bemutató, immáron nem a nacionalizmus szolgálóleányaként tevékenykedő, hanem valóban tudományos vértettségű nemzeti történetírásra feltétlenül szükség van, hiszen minden nemzet történetét elsősorban saját történészei képesek a legalaposabban feltárni, s természetesen e história iránt nekik van a legtöbb affinitásuk. Azon is nyugodtan túlléphetünk, hogy a szellemtörténet „legújabb kutatási módja” nem váltotta be az akkoron sokak által hozzá fűzött nagy reményeket.

Ha így nézzük az idézett szavakat, akkor ez a program ma is időszerű, távlatokat nyitó. A hazai politikai történetírásnak is nem keveset kell tennie annak érdekében, hogy „minél kevésbé” legyen politikai. Ezt a programot akkor lehet követni, ha a történészek, függetlenül attól, hogy a szakma mely ágát művelik, lehetőség szerint mennél inkább megismerik egymás eredményeit, a versengés közöttük a szó nemes értelmében zajlik, s azt értelmetlen érzékenykedések nem bénítják meg. Nincs tudományos diszciplína, amely kétségbe vonná, hogy a kelet-közép-európai térség is a Föld azon régiói közé tartozik, ahol a társadalmak életében a politikainak túlsúlyos szerepe van. Nem kétséges, hogy ez probléma, amelyet már nagyon rég ideje lenne meghaladni. A fő felelősség ezért természetesen a társadalom azon szereplőit terheli, akik ennek érdekében a legtöbbet tehetnék. A továbblépés érdekében a történészek is cselekedhetnek, vélhetőleg nem is keveset, bár ennek jelentőségét hiba lenne túlbecsülni. Helytelenül értelmezné a történész szerepét, ha a politikai túlsúlyosságának csökkentéséhez úgy akarna hozzájárulni, hogy a politikait nem kutatná, a szakma által művelt témák között az ilyenek visszaszorítását szorgalmazná. A múltat a maga összetettségében, arányaiban kell feltárni, tehát, ha a politikai túlsúlyos volt, túlsúlyos, akkor azt éppen a vál-

¹³⁵ Noiriel 2001, 139.

toztatás érdekében így kell bemutatni. A bemutatásnak azonban a szakfűi intenció szerint kell történnie: a politikai történetírás minél kevésbé legyen politikai.

1950-ben Fernand Braudel a *Collège de France*-ban tartott székfoglaló előadásában arról beszélt, hogy „a pozitivista történettudomány szűklátókörűségének vége”.¹³⁵ Kijelentésével — vélhetőleg az *Annales* hatásának jelentőségét túlbecsülve, a történettudományban is meglévő középszerűség tartalékainak jelentőségét alábecsülve — minden bizonnyal tévedett, ám kijelentésének mégis a szükséges továbblépésre ösztönző hatása van.

Ugyancsak 1950-ben és szintén Párizsban az akkori történész világtalálkozón egy *Yves Renouard* nevű történész érkezettnek látta az időt a politikai történetírás látványos eltemetésére: ha rajta múlik, a találkozó politikatörténeti szekcióját is megszüntette volna. Több mint harminc ország történészei gyűltek össze abba a fővárosba, ahol a politikatörténettel erősen szemben álló *Annales*-iskola hívei igencsak komoly szellemi befolyással rendelkeztek. A javaslatot *Pierre Renouvin* válaszolta meg hangsúlyozván, hogy a politikatörténet nem redukálható a politikai események számbavételére. Elismerte ugyan, hogy a politikainak nincs primátusa a gazdasággal, a társadalmival vagy a szellemivel szemben, de bizonyosan nem szolgál rá arra a megvetésre, ami kollégája szavaiból, illetve a hozzá hasonlóan gondolkodók vélekedéséből áradt.¹³⁶

Az eseménytörténettel nem azonosítható politikai történetírást nem temették el 1950-ben Párizsban, mert nem lehetett eltemetni. A más területeken született eredményekre való nyitottsága ugyanúgy élővé teszi, mint a társadalom politika iránti kiapadhatatlan érdeklődése.

(2004)

A Magyar Történelmi Társulat 2004. november 17-i vitatülésén elhangzott előadás bővebb változata.

¹³⁶ Cornelißen 2000, 133.

Ami varázslatba ejti az olvasót, az a gondolatok gazdagsága, a szövegek intellektuális eleganciája és a másik álláspontja megértése iránti empátia. Sokunknak van e téren bőven mit tanulni. Másfelől pedig a lehangoltság szomorú érzése. Hiszen két, valóban kiemelkedő intellektusról van szó, akik páratlanul sokat tudnak és írtak a történelemről — Furet főleg a 18., Nolte pedig a 20. századról —, s mégis arról esik szó, hogy a leglényegesebb dolgokban szinte még mindig a megismerés elején tartunk: azt sem értjük még eléggé — így Furet — hogy e diktatúrák (ti. a szovjet, az olasz és a német) mindegyike „mi mindent köszönhet a másik kettőnek, hogyan utánozták egymást, és hogyan hatottak egymásra még akkor is, ha történetesen ellenséges viszonyban álltak egymással.”¹³⁸ Nolte pedig azt írja első levelében: „még sok cikk és sok gondolkodás kell hozzá, hogy érdeméhez méltón feldolgozzuk” a témát, vagyis a 20. századi diktatúrák történetét.¹³⁹ És másfelől megint csak a gondolkodás mozgékonyasága ad optimizmust ahhoz, hogy mégis higgyünk a történelem megismerhetőségében. Hiszen nem kell újabb kutatást végezni, „csupán” mélyebben gondolkodni, s ennek révén megérteni, e diktatúrák közötti ellenséges viszony tényét nem kell tagadni ahhoz, hogy ugyanakkor arra is felfigyeljünk: az ellenségeskedés nem akadályozta a másik sikeres gyakorlatának átvételét. *Mussolini* valóban sok mindent átvett *Lenintől* éppen annak érdekében, hogy az olasz kommunistákat legyőzhesse, kitilthassa a legális politikai életből.

A történetírás tudományosságába vetett hitünket ugyan korántsem erősíti, ám látásmódunk realitását feltétlenül gazdagítja, s egyben a historiográfiában való helyes eligazodásunkhoz feltétlenül komoly fogódzókat kínál e levélváltás abból a szempontból (is), hogy a történész nemzeti hovatartozásából adódó konzekvenciákat megfelelőképpen szem előtt tartsuk.¹⁴⁰ (*Kende Péter* értő, el-

¹³⁷ A Világosság c. folyóirat 2000 tavaszán két számában (3. és 4.) tette közzé Kende Péter ösztönzésére és bevezetésével François Furet és Ernst Nolte 1996–1997. évi levélváltását. A kettejük közötti vita közölt dokumentumaihoz Szabó Miklós, Farkas Katalin a 4. számban, Ludassy Mária az 5. számban szolt hozzá. Az alábbi írás a 6–7. számban jelent meg.

¹³⁸ Világosság 2000. 3. sz. 7.

¹³⁹ Uo. 13.

¹⁴⁰ A Wehrmacht büntetteiről Németországban rendezett kiállítás kapcsán Nolte ugyan azt állítja: „nem mint német, hanem mint történész és mint ember” érez keserűséget, mert „az ellenkező oldalon - vagyis a szovjeteknél a GPU bűneit, több tízezer kivégzést és elítélést ‘gyávaságért’, sőt ‘az ellenséggel való szimpatizálásért’ - csupán mellékes ténynek vagy egész egyszerűen nem létezőnek szokás tekinteni (Világosság 2000. 4. sz. 32.), azonban aligha tartjuk hihető-

fogulatlan bevezetője is sok fontos mozzanatra hívja fel — e tekintetben is — az olvasó figyelmét.) Gondolunk Nolte vallomásaira, kiváltképpen első levelére, amely nemzet és forradalom kapcsolatát vizsgálja, s szinte irigykedve beszél arról a francia baloldarról, amely „ellentétben a német megfelelőjével, a nemzeti történelemben is rendelkezik olyan eseménnyel, mégpedig a francia forradalommal, amelyre állandóan hivatkozhat, és amelynek talajáról egyszerre következménynek és önmaga orosz megfelelőjének tekintette az oroszországi forradalmat; legalábbis olyan forradalomnak, amellyel minden rossz lelkiismeret nélkül rokonszenvezhetett, ha ugyan maradéktalanul nem azonosulhatott vele.”¹⁴¹ Ehhez reflexióként annyit fűzhetnénk hozzá, hogy minden korszak történetírása saját korának gyermeke, tehát a forradalmak korának történetírása a história forradalmas lapjaira összpontosít, s az egész történelmet a forradalmak szempontjából mutatja be, míg az ebből a szempontból antikorszakokban inkább arról szokás értekezni, hogy mily károkat szoktak a forradalmas felfordulások okozni. Nolte sorai (is) arra intenek, hogy nem feltétlenül kell úszni az árral, s ha ezt meg tesszük, akkor sokkal inkább van lehetőségünk — nem csupán szavakban, hanem ténylegesen — a történelem totális nézőpontból való szemlélésére. Ennek pedig a múlt hitelesebb megismerése szempontjából való jelentőségét aligha kell bizonygatnunk. A nemzeti meghatározottságoknak a történetírásra gyakorolt hatásáról Furetnek is van megjegyezni valója. Arra a helyre gondolunk, ahol arról beszél, hogy a fasizmus és a kommunizmus összehasonlító elemzése Franciaországban, illetve Németországban nagyjából hasonló módon maradt el, ellenben a franciáknál „volt egy tiszteletre méltó hagyomány, és miközben ez a hagyomány tápláló forrása volt a kommunista illúciónak, egyszersmind amannak mélyebb megértését is megakadályozta.”¹⁴²

A levélváltás jól mutatja, hogy a két jeles történész között bekövetkezett közeledés ellenére is megmaradnak nagyon lényeges különbségek közöttük. Ellenben igen figyelemre méltó módon

nek, hogy ez ne horzsolta volna a német historikus nemzeti lelkiületét, nem erősítette volna a fasizmus-nácizmus reaktív jellegéről vallott - Furet által is oly sokat kifogásolt - felfogását. Megítélésünk szerint Furet nagyon is mély megállapítást tesz, amikor arról a Nolte könyveinek olvasása közben folyton felbukkanó megérzéséről ír, mely szerint a történelem súlyosan megsértette a német historikus hazafias érzelmeit. (Uo. 39.) Utolsó — 1996. december 11-i — levelében Nolte ugyan igenlőleg válaszol arra a (saját magának feltett) kérdésre: vajon ugyanazt írta volna-e, ha amerikai, angol vagy netán francia volna, az egész levélváltás azonban bennünket inkább az ellenkezőjéről győz meg. (Uo. 43.)

¹⁴¹ Világosság 2000. 3. sz. 13.

¹⁴² Uo. 15.

szemmel láthatólag egyetértenek abban, hogy a fasizmus kifejezést kettős értelemben kell használni: egyrészt Mussolini mozgalma, majd rendszere megjelölésére, másrészt viszont olyan gyűjtőfogalomnak, amelyen belül lehet és kell a német náciizmus (tehát a német fasizmus) helyét kijelölni. S ennek a megközelítésnek a magyar olvasó számára is meggondolkoztató az üzenete. Hiszen a korábbi durva leegyszerűsítések, sőt történelemhamisítások visszahatásaként (az ismert ingaeffektus jegyében) hovatovább már szimpla kommunista propaganda fogásnak tűnik bármifajta olyan megközelítés, amely a német náciizmusban a fasizmus radikális megnyilvánulását látja. Furet hol a „fasizmus náci formájáról” beszél, hol „két fasizmust” említ, Nolte pedig 1963-ban napvilágot látott híres könyvében — amelyet Furet az utóbbi fél évszázad legmélyebb fasizmus értelmezésének mondja — „radikális fasizmusnak” mondja *Hitler* mozgalmát, rendszerét.

Az a lábjegyzet ugyanakkor, amely Ernst Nolte nagy elégtételére szolgált, s amely tulajdonképpen apropóját nyújtja az ismertett levélváltásnak, több ponton — vélelmünk szerint — kiigazításra szorul. Az a tabu ugyanis, amelyet Nolte — úgymond — „az elsők között” átlépett, valójában (némi leegyszerűsítéssel) Auschwitz után született meg. Másképp szólva a náciizmus rémtettei egyfelől, másfelől pedig az antifasiszta koalíció összekovácsolódásának ténye, az, hogy a nyugati demokráciák és a sztálini Szovjetunió között egységfront jött létre a tengely-fasizmusok ellen eredményezte azt a helyzetet, amikor — finoman szólva — nem illett a kommunizmust és a náciizmust párhuzamba állítani.¹⁴³ A két háború között ellenben nem csupán a polgári körökben, de a szociáldemokrata pártokban és mozgalmakban is szokásos volt a bolsevizmus és a különböző fasiszta rendszerek és mozgalmak egybevetése. Említhetjük *József Attilát*, aki — miután a szektás kommunista mozgalom kitaszította — a fasiszta kommunizmusról verse-

¹⁴³ Ezért volt az, amit Nolte Furethez intézett első levelében említ, hogy „a későbbiekben (kiemelés - P.P.) a jobboldaltól a baloldalig, az újságíróktól a tudományos kutatókig úgyszólván mindenki egyetértett abban, hogy a nemzetiszocializmus jelenségének elemzése a legfontosabb és a 'sztálinizmussal' csak érintőlegesen kell foglalkozni, a 'nemzetközi kommunista mozgalomról' nem is beszélve.” (Uo. 11.) Furet pedig ugyanezt fogalmazza meg még keményebben, amikor azt mondja, hogy a második világháború végén „a történelem Hitler vereségével mintha demokráciának mutatta volna a sztálinizmust.” (Uo. 14.) 1996. szeptember 30-i levelében is lényegében ugyanezt a gondolatot fogalmazza meg ismét: a náci bűnök emlékének ébren tartása a szovjet bűnök leplezésére szolgált, a kommunista „antifasizmus” azt igyekezett a közvéleménnyel elhitetni, hogy „a kommunizmus nem egyéb, mint a demokrácia legfejlettebb formája”. Ezzel függ össze az is, hogy a kommunizmus propagandája a fasiszta rendszerek bukása utáni évtizedekben volt a leghatékonyabb. (Világosság 2000. 4. sz. 40.)

zett, s arra is utalhatunk, hogy a munkásmozgalom kommunista és szociáldemokrata szárnya közötti testvérharc is az egybevetések megtételére ösztönzött. A Komintern — lényegében az 1935-ben tartott VII. kongresszusáig — kedves közvetlenséggel a „szociálfasizmus” bélyegével igyekezett a szociáldemokrácia hitelét lerontani, az viszont a diktatúrák természetrajza közötti hasonlóságokra törekedett a figyelmet ráirányítani. Mindezt természetesen Furet is nagyon jól tudja, hiszen Noltehez intézett első, 1996. április 3-i levelében arról értekezik, hogy a kommunizmus és fasizmus összehasonlító elemzését a hidegháborús korszakban akadályozta szigorú tabu, ellenben „a harmincas évek szerzőinek írásaiban viszonylag gyakran találkozhatunk velük.”¹⁴⁴

Furet azon állítása is inkább vitára, mint helyeslésre sarkall, mely szerint a kommunizmus és a fasizmus egyaránt a liberális rendszer méhében fogant volna.¹⁴⁵ A kapitalista rendszer valóban megszülte — a maga antagonizmusai révén — e két szélsőséget, a liberalizmus és e diktatúrák között azonban messze nem ilyen közvetlen módon jött létre kapcsolat, amint azt a fogalmazás sugallja, hanem azon az áttételen keresztül, hogy az első világháború kirobbanásával a liberalizmus (tegyük hozzá: szerencsére átmeneti) csődbe jutott. Ez a különbségtétel pedig aligha mondható jelentéktelennek.

Furet szerint „a nagypolgárságnak az osztálynélküli társadalom nevében való lenini kiirtása valóságos társadalmi pánikot vont maga után; ez a pánik főleg abban az országban tapasztalható, amely a legvédtelenebb a kommunista fenyegetéssel szemben, nem csoda, hogy Hitlert és a náci ellenterrort diadalra segítette.”¹⁴⁶ Valójában azonban nem Németország, hanem Oroszország volt a legvédtelenebb „a kommunista fenyegetéssel szemben”, ez magyarázza az októberi forradalom győzelmét, majd a Szovjetunió hét évtizedes történelmét. Németországban ellenben *Ernst Thälmann* és a kommunista párt — amelyet igencsak nagy hiba lenne nem a korabeli német társadalom részének tekinteni — aligha volt pánikban, s ha később abba kerül, akkor azt természetesen Hitler és pártja generálja. Hitler és a náci ellenterror valóban aligha mondható csodának, ám diadalmaskodásukban aligha elegendő csupán az 1917-re való reakciót látnunk, hiszen maga Furet mondja fentebb, hogy a fasizmus(=nácizmus) a liberális rendszer (a mi korrekciónk szerint a kapitalista rendszer) méhében született.

¹⁴⁴ Világosság 2000. 3. sz. 15.

¹⁴⁵ Uo. 8.

¹⁴⁶ Uo.

Nolte első levele — úgy vélem — erősen magán viseli annak az örömmnek a hatását, amelyet a Furet által írt lábjegyzet számára okozott. A lábjegyzet mintegy legitimáló ereje révén Nolte alaposan eltúlozza a tőle eltérő felfogást vallók hibáit, munkásságuk gyengeségét. Kétségtelen tény ugyanis, hogy a kész formulák, a klisék sokszor a felszínesség irányába mutatnak, nyilván nem lehet a náciizmusról adekvát módon az „ordas eszmék”, „bűnös nép” kliséjével értekezni. A „sajátos német út” ellenben vélhetőleg aligha csupán kész formula, klisé, hanem olyan nézőpont, amelynek mellőzése nem könnyíti, hanem inkább nehezíti Németországnak a náciizmus 12 esztendejéhez történt megérkezésének megértését.

Önmagában is nagyon elgondolkasztó, amit a „német korlátokon” való túllépésnek a marxista elméletben rejlő lehetőségéről Nolte említ, bár ezen elmélet — azzal együtt is, hogy a náciizmust valóban a nyugati-európai imperializmuson, illetve a kapitalista világrenden belül szemléli — aligha vezet afféle megvilágosodáshoz, mely szerint nem a náciizmus, hanem a nagyobb keret lenne a „bűnösebb”.¹⁴⁷

Furet, a volt kommunista, Nolte által üdvözölt munkájában — jóllehet, amint a német történész mondja: Furet „változatlanul a XX. század legalapvetőbb politikai eseményét látja az orosz forradalomban és az orosz forradalom világméretű kisugárzásában” — az 1917-es orosz forradalom kisugárzását egészen addig követi nyomon, amíg „hívei rá nem eszmélnek arra, hogy utópisztikus jellegénél fogva ez az eszmény kezdetől fogva nem volt több pusztá ‘illúziónál’.”¹⁴⁸ Furet következtetése kellő fogódzót nyújt Noltenak ahhoz, hogy egyrészt a maga interpretációjában 1917-et idézőjel nélkül minősítse „pusztá illúziónak”, másrészt pedig kimondja azt, hogy akkor „a kommunista világszemlélet megalapozatlan maradványának” mondja azt a felfogást, mely szerint „csak bűnként szabad számontartani az évszázad másik illúziójának vonzerejét”. Mindennek kapcsán nem azzal foglalkozunk, hogy évtizedeken át 1917 öröksége szintén a történelmi valóság része volt, hiszen annak bizonyítása nem igényelne különösebb erőfeszítést, mint ahogy könnyen feltételezhető, Nolte itt valójában a „történelmi valóság” kifejezést az októberi forradalom alapján inaugurált rendszerrel ellentétes történelmi törvényekkel azonosítja. Inkább arról beszélünk, hogy a szovjet típusú szocializmusok veresége történelmi léptékkal mérve aligha ad kellő alapot e volt rendszerek *pusztá* illúzióként történő minősítésére. Hiszen nem csekély irodalma van a bukott szocialista rendszerek nyugati kapitalista

¹⁴⁷ Uo. 10.

¹⁴⁸ Uo. 11.

országokra gyakorolt (azok jóléti jellegét, valóban demokratikus vonásait erősítő, a munka világát humanizáló) hatása számbavételének. Pusztán illúzió aligha gyakorolt volna ilyen mély hatást. A másik megjegyzésünk pedig a fasizmus, mint illúzió beállításra vonatkozik. Még azzal a megközelítéssel szemben is lehetnek — véleményünk szerint — jogos ellenvetések, amely szerint a fasizmus 'az évszázad másik nagy mítosza' lett volna, bár ez utóbbi fogalmazás tagadhatatlanul bír jelentős igazságtartalommal. A fasizmusok azonban — véleményünk szerint — azért nem jelentettek akkora mítoszt, mint a kommunizmus, mert a fasiszta mozgalmaknak és rendszereknek messze nem volt olyan széles értelmiségi bázisuk mint a kommunizmusnak, márpedig mítoszt leginkább és leghatékonyabban csakis az értelmiségiek teremthetnek. A kiépülő fasiszta rendszerek oldalára ugyan széles értelmiségi rétegek kétségkívül *átálltak*, ebben az átállásban azonban leginkább a konformitásnak, az egzisztenciaféltésnek és -teremtésnek volt jelentős szerepe, míg a kommunista eszme mellett spontán belső azonosulásból igen sokan hosszú időre legyökereztek, amint arra a szóban forgó levélváltás is több helyütt utal, s amelyen belül éppen François Furet életútja is bizonyosság. A fasizmusok (s legfőként természetesen azokon belül a náciizmus) aligha jelentették a század másik nagy illúzióját, azon egyszerű oknál fogva, hogy az illúziókon leginkább pozitív tartalmú irreális várakozásokat értünk, a fasizmus azonban már célkitűzésében sem ígért semmi jót a más népek (az ő terminológiájuk szerint: fajok) számára. Sokkal inkább leigázást, kisemmizést, elűzést, áttelepítést stb.

Furet válaszában hitet tesz amellett, hogy a diktatúrák összehasonlításában közelebb áll Noltehez, mint a totalitarizmus fogalmával operáló *Hannah Arendt*hez. Ebben az azonosulásban azonban — véleményünk szerint — elsikkad az a különbség, amely az 1963-as könyvet publikáló Ernst Nolte és a német történészvitát kirobbantó Nolte között van. Furet csak azt hangsúlyozza (és ez a gondolat ismétlődik majd folyton-folyvást a levélváltás során), hogy ő nem látja olyan erősnek a fasizmus reaktív jellegét, mint Nolte. Ez kétségkívül nem lényegtelen különbség, s azt is hozzáfűzhetjük, hogy a francia historikus felfogása feltehetőleg közelebb van a történeti valósághoz,¹⁴⁹ ellenben a Furet-féle megköze-

¹⁴⁹ Furet joggal hangsúlyozza, hogy a reaktív jelleg túlhangsúlyozása „főleg azt hagyja homályban, hogy a két fasizmus eredetét és jellegzetes jegyeit illetően miben azonos a mélyen megvetett rendszerrel”. Ráadásul a probléma még ennél is súlyosabb, mert Nolte nézőpontja — ti., hogy a Gulág megelőzte Auschwitzot — „okozat jelentést ad a bolsevizmus időbeli elsőbbségének”, s ezáltal abba a gyanúba keveredik „mintha tisztára akarná mosni a náciizmust.” (Uo. 16.)

lítést sem tarthatjuk kifogástalannak. Az ő formulája szerint „ahogyan a fasiszta mozgalmat az antikommunizmus, ugyanúgy a kommunista mozgalmat az antifasizmus táplálta”.¹⁵⁰ A kronológia és a filológiai tények alapján azonban ez a nagyfokú kiegyensúlyozottság problematikusnak tűnik. Fasizmus még seholsem volt ugyanis, amikor a bolsevik kommunisták Oroszországban már diadalmaskodtak. A történelmi gyökerekkel pedig aligha szerencsés érvelni, hiszen akkor a kommunista eszmék oldaláról is a (nagyon) távoli múltba kell visszanyúlnunk, s az összehasonlítás ekképpen minden értelmét elveszítően parttalanná válik. Van azonban egy mindennél fontosabb szempont is. Egyszerű hasonlattal élve: bármennyire is tanulságos lehet két testvér hasonlóságának, egymásra gyakorolt hatásának vizsgálata, azonban mégiscsak a szülők, az azoktól való eredetük a fontosabb, meghatározóbb. A hasonlattal azt mondjuk, hogy bolsevizmust és fasizmust a kapitalizmus, a kapitalizmus kora szülte, tehát először magának a kapitalizmusnak, a korabeli társadalomnak a tanulmányozását kell elvégeznünk. Ez közhelyszerűen banálisnak tűnhet, a levélváltás alapján azonban mégis megkockáztathatónak véljük felemlítését. Annál is inkább, mert Furet — gondolatmeneten belüli — végső érve az, hogy ő a kommunista és a fasiszta mozgalomban „a modern demokrácia egyazon történelemből kihajtó két lehetséges alakváltozatát” látja.¹⁵¹ Feltehetőleg nem belemagyarázás részükről, ha azt mondjuk, hogy az itt felbukkanó „történelem” a kapitalizmus adott korának szinonimája, azzal a kijelentéssel ellenben, mely szerint bolsevizmus és fasizmus a modern demokrácia két lehetséges alakváltozata lenne, nem tudnunk mit tenni. Nem csupán azért, mert akár Lenin és *Sztálin* vagy Hitler a leghevesebben utasította volna el ezt az állítást, hanem sokkal inkább azért, mert a diktatúrák létükkel tagadják a modern demokráciát, következésképp aligha jelenthetik annak bármifajta alakváltozatát.

Vitathatónak véljük Furet gondolatmenetét azon a ponton is, ahol azt állítja, hogy Hitler szemében „annyiban volt mindennél fontosabb a bolsevizmus gyűlölete”, amennyiben azt „a polgári demokratikus világ végtermékének tekintette”.¹⁵² A bolsevizmus mindennél fontosabb gyűlöletének döntő mozzanata a hitlerizmus paranoiás antiszemitizmusa volt,¹⁵³ s ezen a ponton éppen Furet-vel

¹⁵⁰ Uo. 15.

¹⁵¹ Uo. 16.

¹⁵² Uo.

¹⁵³ Ezt egyáltalán nem cáfolja az a tény, amit Furet is — joggal — felemlített, mely szerint a náci zsidógyűlölete az októberi forradalomnál sokkal korábbi évekre nyúlik vissza.

érvelhetünk, aki nem sokkal lentebb azt állítja, hogy a Mein Kampf is megerősíti: Hitler szemében a bolsevizmus nem más, „mint a zsidók világuralmi törekvésének legutolsó alakváltozata.”¹⁵⁴ Ha viszont ez így igaz, akkor el kell döntenünk, hogy ezen állítás a helyes vagy az — általunk kifogásolt — fentebbi. A bolsevizmust ezen túlmenően Hitlernek a maga térelmélete miatt is gyűlölnie kellett, hiszen azt az Oroszországot (azt a Keletet) tartotta uralmában, ahol Hitler germán birodalmának megfelelő életteret akart szerezni. Az a tény egyébként, mely szerint Hitler „legközelebbi munkatársai, mint Goebbels például, egyáltalán nem rejtették véka alá, hogy Londont vagy Párizst sokkal jobban utálják Moszkvánál” a kérdés inkább zavarja, mint tisztázza. Mert itt a „baloldali” fasizmus problematikájáról van szó, s a példaként felelegetett Goebbels már 1926-ban elárulta „elvtársait”, majd a *Röhm*-puccs után ezek a munkatársak — ha egyáltalán még életben maradtak — igencsak meggondolták, hogy mit mondjanak.

Empátiáról beszéltünk előljáróban, s ez az empátia sok ponton ejti hatalmába az olvasót. Mivel a hazai rendszerváltás után kerek évtized telt el, és mégsem lehet valami nagy bőségét tapasztalni azoknak a (századunkkal, annak egyik vagy másik részkérdésével foglalkozó) írásoknak, amelyeket a múlt tényleges mivoltában való megragadásának intellektuális igénye hatna át, számos alkalommal sokkal inkább a mai helyzethez való igazodás, a korábban képviselt álláspont ellenkező előjelű kompenzációval történő feledtetésének vágya a vezérlő motívum,¹⁵⁵ ezért kiváltképpen elgondolkodtatónak véljük azokat a sorokat, amelyekkel Nolte (Furet korábbi kommunista párttagsága kapcsán) a marxista-kommunista mozgalom történelmi szerepéről értekezik. „Ha a XIX. századi munkásmozgalom nem született volna meg — írja —, tiltakozásul a piacgazdaság szörnyű korai formái ellen, ha az első világháború csak pragmatikus gondolatokat hozott volna világra, de harcos pacifizmust nem, nos, akkor minden okunk megvolna a kétségbeesésre. Az utópisztikus illúziókat, meglehet, megcáfolta a történelem, ez azonban mit sem változtat a marxista-kommunista mozgalom nagyságán, úgyhogy sokkal inkább azoknak kellene megbánást mutatniuk, akik kimaradtak belőle, nem pedig azoknak, akik csatlakoztak hozzá.”¹⁵⁶

¹⁵⁴ Uo. 17.

¹⁵⁵ Nem beszélve azokról, akik — finoman szólva: nem sokak tanulva a történelemből — valahol ott folytatnának mindent, ahol 1945-ben abbamaradt, akik a két háború közötti Magyarország valóságából csak a pozitívumokat hajlandók meglátni.

¹⁵⁶ Uo. 18.

Nolte gondolatmenete arra is példát mutat, hogy miképpen lehet a lényeg és ráarakodott esetlegességek, pontosabban történelmi-politikai meghatározottságok formálta járulékos (számos esetben éppen az eredeti lényeget meghamisító vagy legalább is azt deformáló) felfogások között rendet teremteni, röviden szólva: disztingválni. Hiszen a jelenlegi baloldal agresszivitásával szemben Nolte joggal emlékeztet arra, hogy korábban valóban az összes marxista teoretikus azt hirdette, „a fasizmus nem egyéb, mint a burzsoázia kétségbeesett és eleve kudarcra ítélt reakciója a szocialista mozgalom diadalmas térhódítására”.¹⁵⁷ Aligha vitatható, hogy ez az állítás politikai fegyver volt, olyan fegyver, amely valóban a kapitalista — Nolte kifejezésével a „burzsoá” — társadalom hézagos ismeretére épült. S miközben a német historikus természetesen szemben áll ezzel a felfogással, mégis az a törekvése, hogy hű maradjon „a XX. század marxista értelmezésének lényegéhez”, megint csak természetesen „anélkül azonban, hogy a marxizmusnak és a kommunizmusnak a kizárólagos igazságra formált igényét is” elfogadná.¹⁵⁸

A levélváltás ugyanakkor arra is — meglehetősen lehangoló — bizonyosság, hogy számos alkalommal nincs az az empátia, nincs az páratlanul mély személyes tudás, amely képes lenne az eltérő életutak, az eltérő történelmi és szocio-kulturális környezet adta különbségeket áthidalni. Hiszen Furet minden érve ellenében sem enged Ernst Nolte semmit a maga felfogásából a fasizmus „reaktív” jellegéről,¹⁵⁹ François Furet pedig hasztalan olvassa Nolte magyarázatait a hitleri mészárlást (=Auschwitz) magyarázó „racionális mag”-ról,¹⁶⁰ azt — amint maga mondja — semmiképpen sem

¹⁵⁷ Uo.

¹⁵⁸ Uo.

¹⁵⁹ 1966. szeptember 5-i levelében Nolte ugyan azt állítja, hogy semmiképpen nem osztja azt a felfogást, mely szerint a fasizmus „kizárólag a bolsevizmus-sal szembeni reakció lenne” (Világosság 2000. 4. sz. 30.), s bizonyoságképpen 1963-as könyvére hivatkozik, amelynek — úgy mond — majd’ felét „a fasizmus és a náciizmus hőskorának, tehát az 1914 előtti időszaknak” szentelte, csupán arról nem szól, hogy mennyire máshová helyezte a hangsúlyt a történészvitát ki-robbantó 1986-os írásában, illetve az egész levélváltáson végighúzóódó érveit halványítja el ezzel az állításával. (Ebben az idézett levelében is nem sokkal lentebb Nolte azt írja, hogy „Hitler valójában egy fanatikus ideológus volt, aki számára a kommunizmus és antiszemitizmus egy, eladdig precedens nélküli módon egységet alkot...ez az ellenideológia az, ami, legfontosabb alaptételként ‘Auschwitz’-hoz vezethetett”. (Uo. 33.)

¹⁶⁰ 1966. szeptember 5-i levelében Nolte ezt a következőképpen fogalmazza meg: „az intellektuális fejlődésben, illetve az európai szocialista ideológia és mozgalom fejlődésében, majd a bolsevizmus oroszországi hatalomra jutásában és uralkodásának első idejében a zsidó származású férfiak és nők által betöltött szerep egyaránt jóval meghaladja az átlagot.” (Uo. 29.)

képes megérteni,¹⁶¹ abban mindenképpen valami olyan gyanúst lát, ami a nácizmust mentegeti.¹⁶²

Örök törvény lenne ez, vagy „csupán” az eddigi történelem átka? Egyszer talán erre is lesz megnyugtató felelet.

(2000)

Megjelent: Világosság 2000. 6–7. sz. 93–99.

¹⁶¹ Világosság 2000. 3. sz. 24.

¹⁶² Noltet nem nyugtatja meg levélpárnere azon kijelentése, mely szerint az nem tartja őt antiszemitának, hanem így panaszkodik: „úgy tűnik mégsem tartja ezt a gyanút teljesen abszurdnak, mivel a *genocídium okát én egy másik országban kerestem, nem a bűnösök hazájában, vagyis Németországban.*” (Világosság 2000. 4. sz. 31. Kiemelés – P.P.) A kiemelt szöveggel Nolte — láthatjuk — ismét tápot ad Furet bizalmatlanságának.

HAZÁNK ÉS A NAGYVILÁG

A MAGYAR KÜLÜGYI SZOLGÁLAT TÖRTÉNETE AZ ELSŐ POLGÁRI KORSZAKBAN (1867–1948)

I A Habsburgok birodalmában, a dualizmus világában

Előzmények

A mohácsi csataterén 1526. augusztus 29-én bekövetkezett vereség nyomán a magyar állam közel négyszáz évre elvesztette önállóságát, és azt éppen akkor — az 1920. június 4-én Trianonban aláírt békeszerződésben — nyerte vissza, amikor maga a történelmi Magyarország szállt sírba. Ezért az önálló magyar külügyi szolgálat történetéről a szó szigorú értelmében csupán az 1918–1948-as időszak vonatkozásában helyénvaló beszélni. Mégis indokolt elbeszélésünket az 1867. évi magyar-osztrák kiegyezés időpontjától indítani. Ennek az a magyarázata, hogy e nagy horderejű politikai megállapodás révén — amint azt *Kosáry Domokos* precízen megállapította — „a magyar politikai vezető rétegek...a nemzeti önállóságnak jóval nagyobb mértékét, az ország hiánytalanabb egészét és a gazdasági felzárkózásnak több lehetőségét kapták kezükbe, mint amilyenvel Magyarország Mohács óta bármikor rendelkezett.”¹⁶³

A magyar állam ugyan nem folytathatott önálló külpolitikát, ennek megfelelően a budapesti kormánynak nem volt külügyminisztere, nem voltak önálló magyar külképviseletek, ellenben a dualista birodalom külpolitikájára a magyar politikai vezető rétegek (ha nem is mindenkor azonos intenzitással) számottevő befolyást tudtak gyakorolni. A nyomásgyakorlásnak és érdekérvényesítésnek egyik fontos eszköze éppen a külügyi szolgálat, annak magyar szempontból mind kedvezőbb személyi összetétele volt. A magyar érdekek érvényesítésének természetesen az összbirodalmi érdekek kemény határt szabtak, azonban az egyáltalán nem lényegtelen kérdés volt, hogy van-e lehetőség a magyar és az összbirodalmi érdekek összhangba hozására vagy sem, van-e mód olyan alternatívák felkutatására, amelyek úgy juttatják érvényre a magyar érdekeket, hogy közben a birodalmi érdek nem szenved csorbát – vagy sem?

Bécs belvárosában, egészen közel a Burghoz van egy szerény méretű tér — a Ballhausplatz —, és azon az egyik épület *Lukas von*

¹⁶³ Kosáry 1985, 47.

Hildebrandt által 1717–19 között alkotott pompás barokk palota. Ebben működött 1720-tól az udvari kancellária, itt dolgozott *Klement von Metternich* herceg is, innen irányította a 19. század első felében a Habsburgok birodalmát, s intézte a dinasztia akaratának megfelelően a külpolitikát. S amint az a nemzetközi gyakorlatban is történt, a kancellár munkáját segítő hivatal eleinte minden bel- és külpolitikai ügy gazdája volt, majd amikor megtörtént a specializálódás, létrejöttek az önálló minisztériumok, s közöttük a külügyminisztérium, a külkapcsolatok fontosságára tekintettel a kancellári és a külügyminiszteri feladat továbbra is egy kézben maradt, a külügyeket továbbra is innen, a Ballhausplatzról irányították. Így volt ez a közös külügyminisztérium több mint félévszados időszakában is. Ezek az évtizedek a „Ballhausplatzot” fogalomként érelették, szimbólummá változtatták.

Vonzások és taszítások áramában: a Ballhausplatz

A Ballhausplatz nem csupán annak analógiája mentén érthető és értelmezhető, hogy amint — például — a Wilhelmstrasse a német, a Quai d'Orsay a francia, a Palazzo Chigi az olasz, a két háború közötti korszakban a Dísz-tér a magyar Külügyminisztérium megjelölésére szolgált, s így a Ballhausplatz a Monarchia külpolitikájának lett a szimbóluma. Nem, a Ballhausplatz egyben határozott, más fajtától határozottan különböző mentalitásra, világlátásra is egyértelműen utalt. A Monarchia 676 ezer km²-nyi területén 11 nemzetiség élt, s közöttük csupán öt (a magyar, a cseh, a szlovák, a horvát és a szlovén) volt olyan, amely teljes lélekszámaival e konglomerátum határain belül helyezkedett el, a másik hatnak viszont az anyanemzete a határokon kívül élte életét. Ezek a nemzetek még ha nem is akartak eleve elszakadni, az anyanemzettel egyesülni, ám annak lehetőségét mind komolyabban mérlegelték. Azok a nemzetek-nemzetiségek pedig, amelyek teljes létszámukkal itt éltek, viharos történelmi múltjukban nemegyszer kerültek szembe egymással. A dualizmus évtizedei, a nacionalizmus korának azon periódusát is jelentették, amikor a későbbben ébredező nemzetek-nemzetiségek is az önállósá válás örömét akarták megismerni.

A Ballhausplatzon intézett közös külpolitika mindezen centrifugális törekvésekkel szemben olyasfajta szupranacionalista felfogást képviselt, amely azt sugározta, hogy a soknemzetiségű állam belső feszültségeit meg kell haladni, az uralkodó, *Ferenc József* „viribus unitis” („egyesült erővel”) jelszava nem csupán a közjó érdekét szolgálja, hanem a hatékony külpolitikának is ez a legbiz-

tosabb fundamentuma. Ezért azután amikor a dualista Monarchia a maga sikeres, prosperáló éveit élte, akkor ennek áramában válik a „Ballhausplatz” fogalommá, amikor pedig a századforduló táján a Monarchia gályája mind veszélyesebb, örvénylőbb vizek felé halad, ezekben az évtizedekben az immáron önálló életét élő szimbólum a Monarchia egységét védelmező törekvéseknek válik eszköz-zévé.¹⁶⁴

Ekképpen természetesen az is érthetővé lesz, hogy azok, akik azt vélték és hirdették, hogy nemzetük számára a Monarchia nem-hogy nem nyereség, hanem a minden jó zálogának tekintett függetlenség akadálya, azok számára a „ballhausplatzi szellem” minden rossz egyik forrásának lett a jelképe.¹⁶⁵

A magyar közvéleményen belül hagyományosan a kuruc, tehát antihabsburgiánus tábornak volt nagyobb támogatottsága, a kiegyezést ellenben azok az erők kötötték meg, amelynek képviselői tisztán látták, hogy csakis az ország függetlensége önként vállalt korlátozásával lehet a belső ügyek intézésében a lehető legtöbb önállóságot elnyerni, s egyben a nemzet külpolitikai törekvéseihez is az elérhető legjobb feltételeket kivívni. Ekképpen 1867-ben a labanc mentalitás kerekedett felül, s ez azt is jelenti, hogy — átmenetileg — olyanok is meghajoltak a labancok kései utódainak igazsága előtt, akik valójában inkább kurucok voltak, azokhoz húztak. A közjogi küzdelem csatazaja — tehát a 48-as és 67-es platform érveinek ütköztetéséből keletkezett zenebona — ugyan a kiegyezés utáni évtizedekben sem volt csekély, ám ekkortájt mégis annak volt igazi jelentősége, hogy a magyarság mértékadó erői azon az állásponton voltak: a Monarchia védelmet jelent a magyar nemzeti érdekek számára. A századforduló nemzedékében viszont mindinkább azok jutottak többségre, akik már nem látták értelmét a dualista keretek fenntartásának, s ekképpen a közjogi csatazaj moraja mind baljóslatúbbá vált.

A sors fintora, hogy Monarchia külügyi szolgálatán belül akkorra jutnak a magyar állampolgárságú egyének egyre nagyobb arányra, amikor már az imént jellemzett elforduló magatartás válik mind meghatározóbbá.

1867 és 1818 között összesen 12 külügyminisztere volt a dualista Monarchiának, s közülük négy személy, tehát minden harmadik (*id. Andrássy Gyula, Szlávay József, Burián István és ifj. Andrássy Gyula*) a szentistváni birodalomnak volt az állampolgára. (Az irodalomban gyakran lehet találkozni azzal a téves nézettel, hogy gróf *Gustav Kálnoky* magyar lett volna, ám ő egy tipikusan elnéme-

¹⁶⁴ Diószegi 1984, 268–277.

¹⁶⁵ Csáky 1992.

tesedett nemesi család sarja, sem magyar érzületű sem magyar állampolgár nem volt.) Minthogy Burián István két ízben is külügyminiszteri megbízást kapott, ezért a dualista korszak összesen 13 külügyminiszteri kinevezéséből öt jutott magyar állampolgárnak. Ezek a számok — kiváltképpen, ha tekintetbe vesszük, hogy a kiegyezés előtti korokban egyetlen alkalommal sem ült magyar származású miniszter a Habsburgok birodalmának külügyminiszteri székében — már önmagukban is alkalmasnak tűnnek annak érzékeltetésére, hogy a Monarchia külpolitikájában a magyar érdekek érvényesítésére nem csekély mértékben adódott lehetőség. (A történeti munkákban gyakran felemlített tény, hogy míg az apa, id. Andrássy Gyula hozza létre a Monarchia és Németország között 1879-ben a kettős szövetséget, addig azt majd a fiú, ifj. Andrássy Gyula mondja fel 1918. október 28-án. A szokásos beállítással ellentétben azonban nem az utolsó közös külügyminiszterként. November 2-án ugyanis IV. (osztrák uralkodóként I.) *Károly* báró *Ludwig von Flotow*-t nevezi ki Andrássy utódjának. Az utolsó külügyminiszter ugyan a nagypolitikában már semmi érdemlegeset nem tud tenni — nyilván ez a legfőbb oka annak, hogy a történeti köztudat nevét nem tartja számon —, ám több mint egy esztendőn keresztül marad hivatalban, csupán 1920. november 8-án köszön le, mert a minisztérium felszámolása hosszú és bonyodalmaktól egyáltalán nem mentes munkát ad számára.)¹⁶⁶

Andrássy Gyula

Az alapvetés számos szempontból Andrássyé. Bár az arisztokrata nagyúr tiszadobi és tőketerebesi birtokain időzött a legszívesebben, értette a módját annak, hogy szűkszavú távirati utasításaival az irányítást szilárdan a kezében tartsa, amelyet azután a ballhausplatzi palota dolgozószobáiban megformált hivatali akták révén érvényesítettek a szükség szerinti legapróbb részletekig. Ehhez persze megfelelő közvetítőkre volt szükség. Ezt a elnöki titkárság munkatársai — *Dóczy Lajos*, *Péchy Imre* és *Gömöry Antal* — adták. Ők azok, akik felolvassák Andrássynak a beérkező iratokat, referálják a sajtó fontosabb cikkeit, megírják a táviratokat, elkészítik az uralkodónak szóló jelentéseket. Ha kell, akkor a vadászszenvédélyének gyakorta hódoló urukkal árkon-bokron át tartanak, így azután némelykor parasztkunyhóban, a Tiszán csurgó csónakon intéznek államügyeket.¹⁶⁷

¹⁶⁶ Matsch 1986, 91, 173.

¹⁶⁷ Ld. részletesebben Somogyi 1996, 73–78.

Andrássy azonban nem csupán a közvetlen környezetében akart magyarokat látni. Tisztában volt azzal, hogy a kiegyezés építményével a magyar politikai közvélemény akkor barátkozik meg a leginkább, ha azt magáénak tudhatja, következőleg azt is tapasztalhatja, hogy a közös hivatalokban — és így magában a külügyminisztériumban is — látványosan növekszik a magyarok, magyar állampolgárságú tisztviselők száma. Andrássy ezért szorgalmazza már a dualista berendezkedés első külügyminiszterénél, *Friedrich von Beust* bárónál, hogy magyar államtitkár kerüljön a Ballhausplatzra, másként szólva tehát azt, hogy a külügyminiszter helyettese magyar legyen. Ezt a megoldást osztrák részről nem fogadták el, hiszen a Szászországból jött Beustot sem az osztrák érdekek megfelelő képviselőjének, de olyannak sem tartották, aki ismerné az osztrák belpolitikát. Így azután államtitkári poszt helyett két szekciófőnöki állást létesítenek. 1967 július végén báró *Leopold von Hofmann*, 1968 május végétől pedig báró *Orczy Béla* kap szintén szekciófőnöki kinevezést. Amint Hofmannak az a feladata, hogy Beustot az osztrák belpolitikai ügyekben történő szükséges mértékű tájékozódáshoz segítse, úgy ugyanezt a feladatot Orczy — mellesleg Andrássy bizalmi embere — a magyar belpolitika vonatkozásában látta el.

A magyar állampolgárságú tisztviselők számának növekedése azzal egyidejűleg történt, hogy közben a megszerveződő önálló magyar kormány tárcái — amint a kiegyezés utáni liberális osztrák kormányok is — pedig nem csekély mértékben alkalmaznak olyan tisztviselőket, akik a neoabszolutizmus korának bürokratái voltak. Sőt azt is hozzáfűzhetjük, hogy a közös külügyminisztériumba (is) az országos minisztériumokban betöltött állásokon keresztül vezetett az út. A kiegyezést követő esztendőben — például — a közös külügyminisztérium elnöki osztályán (tehát abban a részlegben, amely a tárca működtetése szempontjából meghatározó jelentőségű volt) a 12 magas rangú tisztviselő közül háromnak volt magyar állampolgársága, ám közülük csupán az egyik volt magyar nemzetiségű: *Vavrik Gábor*. Mindhármuk tevékenyen részt vett a neoabszolutizmus adminisztrálásában. A szász családból származó *Conrad von Konradsheim* báró pályafutása az ötvenes évek derekán a nagyszebeni helytartóságon indul, majd — a megszerveződő magyar belügyminisztériumban történt alkalmazása után — 1868-ban kerül a Ballhausplatzra. Fél évtized múltán már osztálytanácsos, a közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek vezetésének fontos feladatát látja el. Másik tisztviselőnk budai születésű német. *Falke von Lilienstein* a budai helytartóságon kezdi hivatalnoki életét. Több mint negyedszázadon át az elnöki osztályon belül működő sajtóosztály

vezetője, tehát a bel- és külföldi média befolyásolása a feladata. Vavrik Gábor pályája pedig az udvari kancellárián indul, hogy onnan a király személye körüli minisztériumban teljesített rövid szolgálat után évtizedekre a Ballhausplatz tisztviselője legyen.¹⁶⁸

A magyar tisztviselők térfoglalása

Andrássy bukása után a magyar állampolgárságú tisztviselők ballhausplatzi térfoglalása nemhogy nem lassult le, hanem inkább tovább erősödött. 1897-ben a magyar honosok az összlétszám 26%-át, 1917-ben pedig már 32%-át adják. A delegációk tanácskozásain — tehát a dualizmus épületének sajátos intézményében, amelynek az volt a feladata, hogy mintegy parlamentáris ellenőrzést gyakoroljon a közös ügyek felett — a magyar delegátusok nem hatódtak meg e gyors növekedéstől, hanem azt kérték számon, hogy miért nem éri el a magyar honos tisztviselők létszáma a kvóta arányát. A kvóta az a kialakult kulcs volt, amelynek megfelelően a magyar állam — nemzetgazdasági teherbíróképességének megfelelően — hozzájárult a közös költségek viseléséhez. Való tény, hogy a magyar kvótától (amely kezdetben 30, idővel 36,4%-ot tett ki) a magyar honosságú tisztviselők aránya elmaradt, ám a higgadt mérlegeléshez igen lényeges szempont kell legyen a magyarság összbirodalmi népességen belüli aránya, amely alig érte el a 20%-ot. Másfelől viszont az elemzés nem lehet megfelelőképpen körültekintő, ha nem vizsgálja azt, hogy miképpen festett a magyar honosok identitástudata. Erre a kérdésre pedig nagyon nehéz megnyugtató feleletet adni. Hiszen a nevek igen gyakran nem magyar hangzásúak. Az idegenül csengő nevek ellenben korántsem lehetnek perdöntőek. Igaz, számos esetben az asszimilálódás befejeződését a névmagyarosítás jelentette, ám nem kevés példáját ismerjük annak, amikor a magyarság ügyével való azonosulás egy-egy személyes életút során a névmagyarosítás elmaradása nélkül vált teljessé. Ezért inkább annak kiemelését tartjuk lényegesnek, hogy a ballhausplatzi mentalitás jegyében az adott nemzethez való kötődés az összbirodalmi — tehát szupranacionális — tudattal harmonikusan ötvöződött. Ezek a tisztviselők nem osztották azt a magyarországi politikai eliten belül a századforduló tájára felülkerekedő meggyőződést, mely szerint a dualista keretek nemhogy nem hasznosak a magyarság érdekei számára, hanem kifejezetten annak ellene hatnak. A magyar politikai elit azonban éppen azoknak a gazdasági és politikai sikereknek a bővületében veszítette egyre inkább el a századforduló tájékára a realitásérzékét, amelyeket nem csekély mértékben éppen a dualizmusban rej-

¹⁶⁸ Somogyi 1996, 30.

ló előnyök kiaknázása érlelt meg. Ezért követeli mind hangosabban a magyar parlamentben és a delegációs üléseken azt, hogy a közös külügynek a német mellett a magyar is a hivatalos nyelve legyen. Amikor 1905-ban bekövetkezik az, hogy a kormányzópárt a választásokon — az egész polgári korszakban példátlan módon — vereséget szenved, s helyére a 48-as velleitású koalíció jut, akkor kiharcolják azt, hogy a magyar kormány a követségi szaktudósítói rendszer bevezethesse. Ez azt jelentette, hogy a kereskedelmi és a földművelésügyi minisztérium a Monarchia diplomáciai képviselőire elküldhette delegáltjait annak érdekében, hogy a tárca munkáját a nemzetközi ismeretek révén javítsák. A konkrét célon túl lényeges szempont volt az is, hogy a teljes állami függetlenség majdani elnyerésének pillanatában a magyar államnak megfelelő szakemberei legyenek az önálló külszolgálat kiépítésére. Rómában, Londonban, Bukarestben tűntek fel ilyen szaktudósítók, tevékenységük szerény sikereket hozott. A követségen dolgozók betolakodóknak érezték s így nem túl szívesen fogadták, „trágyadiplomátáknak” csúfolták őket. Maguk a szaktudósítók sem voltak helyzetükkel elégedettek, helyenként „ötödik keréknek” érezték magukat. Tény, hogy a trianoni Magyarország diplomáciájában alig tucatnyian voltak, s közülük csupán *Hory András*nak jut majd nevezetesebb szerep. Mellette talán még *Procopius Bélát* érdemes említeni, aki rövid ideig a megszerveződéő athéni követség élén dolgozott.¹⁶⁹

Mobilitás és asszimiláció – életút típusok

A dualizmus korszakában jelentős társadalmi mobilitás zajlik, a nemesség mellett a polgárság gyermekei mind nagyobb számban és mind fontosabb államigazgatási pozíciókat foglalnak el. A Monarchia, illetve általában a szélesebb térség sajátossága az, hogy ezen élre kerülő személyek gyakran kapnak nemességet, nem ritkán főnemesi, bárói, grófi méltóságot. Nem kivétel ez alól a külügyi szolgálat sem. Míg az 1848-as forradalom előtt 28%-os arányt képviselnek, 1897-re 32%-os, 1908-ra pedig már 44%-os reprezentációt tudhatnak magukénak. A magyar honos tisztviselők említett előretérése a polgári elemek megerősödését itt is magával hozza.

Persze az asszimiláció kérdése ebben a vonatkozásban sem megkerülhető szempont. Dóczy Lajos — aki melleleg Andrássy említett titkárai közül a legtehetségesebb (többnyire, mint *Diószegi István* megfogalmazta, az ő feladata az, hogy minisztere „ötleteiből, villanásaiból diplomáciai iratot konstruáljon”¹⁷⁰), s majd ő viszi a legmagasabbra, mert ő lesz a század vége felé a minisztérium

¹⁶⁹ Hory 1997.

¹⁷⁰ Diószegi 1984, 276.

egyik szekciófőnöke — eredeti neve *Dux*, édesapja bőrkereskedő, ekképpen a zsidó polgárság egyik kiváltképpen művelt képviselője. Nem csupán Andrássyt, hanem minden bizonnyal korát is jellemzi, hogy az akkoron még alacsony rangú tisztviselőt a gróf gyakran ülteti a családi asztalhoz.

Az elmagyarosodó német értelmiségnek is megvannak a maga képviselői a közös külügyi szolgálatban. Legnevesebb reprezentánsuk az eredetileg *Strommer*nek anyakönyvezett *Thallóczy Lajos*, aki történészként indul, s levéltárosi pályája során felhalmozódott ismeretei birtokában lesz a külügyi szolgálat megbecsült szakértője, majd a világháborúban megszállt Szerbia polgári kormányzója.

A tipikus pályák harmadik vonulatát a dzsentrí eredetű lateiner értelmiségiek alkotják. A legmagasabb csúcsra közülük *Kállay Béni* és *Burián István* emelkedett. Kállay Béni korának egyik legjelentősebb historikusa, aki a balkáni népek életét, történelmét ismerte a legalaposabban. Külügyi pályafutása még Andrássy minisztersége alatt indul, szakmai ismeretei predesztinálják a belgrádi főkonzulságra, ezután már osztályfőnök a Ballhausplatzon, majd két évtizeden át a közös pénzügyek minisztere. Kállayt pályáján a hivatástudattal elegyes becsvágy vezérli, hiszen a családi vagyon semmittevés mellett is gondtalan életet biztosítana, az elszegényedett családból jövő Burián Istvánnak azonban a szakmai karrier egyben a szükséges megélhetés mind biztosabb forrása. Ő a közös pénzügyminiszteri posztot cseréli fel 1915–1916-ban a közös külügyminiszteri állásra, amelyet — a mind kisebb mozgástér kalodájában küzdve — másodízben is ellát 1918-ban.

A legcsekélyebb mobilitási változások a diplomáciai posztokon történnek. Ennek az az magyarázata, hogy a külügyi pályán belül a külképviseleti élet, leginkább természetesen a misszióvezetés az idők kezdete óta (eredményes munka ambicionálása esetén) olyan költséges életvitelt feltételez, amelyhez még (a kívülállók által gyakran irigyelt) magas dotáció sem elégséges. Az arisztokrácia azért tartotta megszállva hosszú évszázadokon át a vezető diplomáciai posztokat, mert ők voltak a leginkább abban a helyzetben (természetesen meglévő társadalmi elismertségük okán is), hogy a családi vagyonból közéleti állásukra áldozzanak. A mohácsi vész utáni magyarországi arisztokrácia jelentős része az idők során Bécs számára teljesen megbízható vált, ezért már a kiegyezés előtt is több fontos külképviseleti állást magyar, magyarországi arisztokraták töltenek be.

Csupán szemléltetésképpen említhetjük, hogy a török szultán mellett gróf *Zichy Ferenc* 1874–1879 között, őrgróf *Pallavicini János* 1906-tól az összeomlásig képviselte az uralkodót. Az igen költ-

séges helynek számító Londonban 1815-től 1842-ig(!) *Esterházy Pál* herceg, 1856-tól 1871-ig *Apponyi Rudolf* gróf, 1878-tól 1888-ig *Károlyi Alajos* gróf vezette a missziót. A szintén drága (ám igen kellemes) párizsi külképviselet élén gróf *Apponyi Antal* 1826-tól 1848-ig(!), 1871-től pedig 1876-ig egy másik *Apponyi*, a Londonból már ismert *Rudolf* a nagykövet, hogy azután a világháború előtt feszültté váló években ismét egy magyar arisztokrata, gróf *Szécsen Miklós* legyen a misszióvezető. A korabeli nemzetközi kapcsolatok szempontjából ugyancsak kiemelkedően fontos vatikáni poszton 1820–1826 között a már Párizsból ismert *Apponyi Antal*, 1848–1856 között gróf *Esterházy Móric*, majd 1901–1911 között a szintén már a francia fővárosból ismert *Szécsen Miklós* dolgozott. Az orosz cár mellett nagyköveti poszton rövidebb ideig voltak magyar arisztokraták, ám azért gróf *Esterházy Bálint* (1853–1858) és gróf *Szapáry Frigyes* (1913–1914) nevét mégis feljegyezhetjük. Az 1871-től egy-séges Németországban évtizedekig magyar arisztokraták képviselik Ferenc Józsefet. (1871-től 1878-ig a már Londonból ismert *Károlyi Alajos*, 1878-tól 1892-ig gróf *Széchenyi Imre*, majd 1892-től 1914-ig gróf *Szögyény-Marich László*.) Egyes nevek ismétlődése jól mutatja, hogy voltak kedvelt, jól bevált arisztokraták, akik szinte egész életüket diplomáciai posztok élén töltötték el.¹⁷¹

Világháború – a történelmi Magyarország vége

Amikor 1914. június 28-án Szarajevóban *Gavrilo Princip* revolvergolyói kioltották *Ferenc Ferdinánd* életét, az osztrák-magyar diplomácia nemhogy nem tudta elhárítani a háború kirobbanását, amely azután a Monarchia összeomlásához vezetett, hanem inkább a konfliktus elmélyítésén szorgoskodó német diplomácia segédcsapataként működött. Ezért azután az embertömegek életét kioltó, más tömegeket a szó szoros értelmében megnyomorító, s megint mérhetetlenül sok ember számára „csupán” hazájuk, anyagi biztonságuk elvesztését eredményező négy éves öldöklés közben és nyomán a diplomáciai pálya tekintélye jó időre teljesen szertefoszlott. A köznyelv több durva viccel fejezte ki mindezt. (Miért vág olyan buta képet? – Csak tán nem diplomata? – hogy csupán egyet említsük fel közülük.)

II. Az állami függetlenség idősza

A forradalmak kora

A történelmi Magyarország felbomlását az első világháború elvesztése és azzal összefüggésben két tényező tette elkerülhetet-

¹⁷¹ Matsch 1980, Diószegi 1984, Somogyi 1996, Somogyi 2004.

lenné. Egyrészt 1918 nyarára az antant hatalmak arra az álláspont-ra jutottak, hogy a Habsburg-birodalomtól a jövőben már nem várható az a kiegyensúlyozó szerep, amelyet a térség korábbi évszázadaiban betöltött, másrészt — az előbbi felismeréssel szoros kölcsönhatásban — úgy vélték, hogy ha az itt élő kis népek önálló államiságának, illetve területi aspirációinak teret engednek, akkor az nagyhatalmi törekvéseikkel szerencsésen harmonizálni fog. A Monarchia eltűnése és a történelmi Magyarország felbomlása között azért van elválaszthatatlan kapcsolat, mert a Monarchia felbomlása nyomán az a soknemzetiségű magyar állam, amelyben a magyar ajkúak még az 1910. évi népszámláláskor is csupán 54,5%-át adták a teljes népességnek, a nemzetiségi vezetőket nem tudta megnyerni annak a gondolatnak, hogy a függetlenségét visszanyerő magyar állam keretei között lássák biztos jövőjüket.

A győztes forradalom vezetőire valójában teljesíthetetlen feladatok hárultak. A forradalomnak kezdetben széles belpolitikai bázisa volt, mert szinte az egész társadalom azt remélte tőle, hogy külpolitikai lépéseivel megőrzi az ország történelmi kereteit. Ezzel szöges ellentétben viszont a győztesek azt akarták, hogy fogadja el a háborús vereség konzekvenciáit, a megkisebbedő országot illessze be az általuk kiformálódó Európába.

Apponyi Albert gróf, aki nem csupán történelmi családneve, hanem a dualista Magyarország politikai csatározásaiban elért eredményei révén is széles társadalmi tekintélyt élvezett, s akinek egész élete a konzervatív világnézet jegyében telt el, 1918 december végén az alábbi sorokat intézte a miniszterelnökhöz: „Nem akarnék félreértetni: reakcióról, a régi rendszerhez való visszafordulásról szó sem lehet. Benne vagyunk a nagy szociális világforradalomban, ami nálunk történik, csak ennek a világprocesszusnak egy helyi részlete.” Ezért szükségesnek tartja a szocialisták kormányzatban való részvételét. Ugyanakkor óvja a forradalom vezetőit a wilsonizmus iránti illúzióktól, s azt ajánlja, hogy a győztesek közül elsősorban Olaszországot, másodsorban pedig Angliát kellene megnyerniük. Egyértelműbb fellépést sürget a bolsevizmussal szemben, a diplomáciában pedig a pacifista álmodozók helyett — „tekintet nélkül korábbi elhelyezkedésükre” — szakembereket szeretne látni.¹⁷²

Az illúzióktól *Károlyi Mihály* és köre, sajnos, csak nagyon késve szabadult, egyéb tanácsaival ellenben Apponyi nyílt kapukat döngtetett. Az önálló magyar külügyi igazgatásról december 13-án rendelkeztek (V. néptörvény). Az addigi nemzetközi gyakorlatnak megfelelően e törvény a létrejövő szolgálatot Külügyminisztéri-

¹⁷² Károlyi 1978, 357.

umra, diplomáciai képviselökre és konzuli hivatalokra osztotta. A néptörvényben is helyet kapott a forradalom vezetőinek már több ízben és több helyütt megfogalmazott álláspontja, amely szerint a volt közös minisztériumok és egyéb intézmények magyar állampolgárságú alkalmazottait — addigi besorolásuknak és illetményüknek megfelelő — állásba átveszik, ha ezt óhajtják, és a Népköztársaságra a hűségesküt leteszik. Károlyi tiszttában volt a külügyi poszt fontosságával, ezért a miniszterelnöki tisztt mellett a külügyi tárca irányítását is saját kezében tartotta. Az adminisztráció kiépítésében ellenben csak másodszori döntésre választott helyesen, amikor azt *Harrer Ferenc*re, a főváros korábbi alpolgármesterére, a bécsi követség megszervezőjére bízta. A békekötés előtt az országnak külföldi képviselöket felállítására nem sok lehetősége volt, hiszen azt sem az antant sem a szomszédos államok — Ausztriát, a volt társállamot, a veszteségben is társat kivéve — nem fogadták el. Ezért Károlyi nem is hivatalos követektől, hanem inkább személyes megbízottainak munkájától várta az elszigeteltség enyhítését. (Ilyen missziót iparkodott vinni gróf *Bánffy Miklós*, gróf *Sigray Antal*, *Miklós Ödön*, *Ignótus Pál* és *Fülep Lajos*, a neves művészettörténész is.)

A kiépülő külügyi szolgálatban 1919 februárjában a kinevezett tisztviselők 44%-a korábban a Ballhausplatzon nevelődött. Ha a kétségkívül nagyobb szakértelmüket, magasabb nyelvi felkészültségüket is mérlegeljük, akkor nyugodtan állítható, hogy az új Külügyminisztériumban ők voltak a hangadók. A korabeli közvélemény ezt kritizálta, mert inkább olyanokat szeretett volna ott látni, akik „magyarabbak”. A kívülről jövő kritikának azonban nem lett foganatja, hiszen az ország vezetői tiszttában voltak azzal, hogy szakemberekre van szükség, azoknak a száma pedig igencsak korlátozott volt. Ez a magyarázata annak, hogy a Tanácsköztársaság külügyi népbiztossága is nagy mértékben azokból tevődik össze, akik már a polgári demokratikus forradalom szolgálatába szegődtek. Amikor a tanácskormány helyzete 1919 nyarára válságosra fordul, akkor *Kun Béla* július 2-án, majd 8-án — nyilván a tisztviselők lojalitása megszűnésétől tartva — a külügyi népbiztosságról összesen 142 főt elbocsát. A névsoroknak a februári listákkal való egybevetése arra vall, hogy a közös külügyi szolgálatból átvett személyek kerekén háromnegyed része majdnem végig a Tanácsköztársaság szolgálatában állt. Az ellenforradalom győzedelmeskedésével az elbocsátott tisztviselők visszafoglalják íróasztalaikat, és megérkeznek azok is, akik vagy elvi fenntartásaik miatt nem léptek a forradalmak szolgálatába, vagy csupán külföldi állomáshelyük távolsága, a korabeli nehéz közlekedési viszonyok miatt

nem juthattak haza. A szegedi ellenforradalmi kormányban 1919. június-júliusában *Teleki Pál* külügyminiszter szintén hozzáfog önálló külügyi apparátus kiépítéséhez. Az a külügyi szolgálat azonban, amely 1919 őszétől a rendszer 1944/1945-ös bukásáig a hivatalos külpolitika megvalósítója, az (korábbi téves vélekedésektől eltérően) nem a szegedi ellenforradalmi kormány csekély létszámú apparátusából, sokkal inkább a forradalmak külügyi szolgálataiból verbuválódott.¹⁷³

Külügyminisztérium az ellenforradalom korában

1919. december 19-én születik meg a Külügyminisztérium szervezeti felépítéséről szóló rendelkezés. Az elkövetkező negyedszázadban a minisztérium felépítése ugyan nem kevés változást fog megélni, az ekkor megszülető struktúra a későbbiekkel azonban alapvető rokonságot mutat. Az egyik legfőbb azonosság a nagyjából minden részleget egyenlősítő osztálystruktúra ismételt meghonosítása.

A miniszter kabinetje — nemcsak elnevezésében, hanem feladatkörében is — az egyik legbiztosabb szervezeti elem. A miniszter melletti titkári szolgálat ellátásán túl feladata a minisztertanács elé kerülő külpolitikai ügyek előterjesztése, valamint minden olyan belpolitikai ügy figyelemmel kísérése, amely a külügyminisztert mint a kormány tagját érinti. Nyilván tartja a benyújtott törvényjavaslatokat, országgyűlési interpellációkat és határozatokat, egyben gondoskodik megfelelő elintézésükről is. A belpolitikai eseményekről a külföldi magyar missziókat bizalmasan tájékoztatja.

Ugyancsak nagy állandóságú szervezeti egység lesz a politikai osztály. Feladatköréből azonban mindvégig csupán egyetlen — semmitmondó — mondatot közölnek: külpolitikai kérdések.

Hasonlóképpen konstans elem a sajtóosztály is. Feladatkörét később részletesen bemutatják, 1919-ben azonban itt is csak egy laconikus mondat szerepel: külpolitikai sajtóügyek.

Mindenkor — akárcsak korábban a közös külügyminisztériumban — kulcsfontosságú szerepet játszott az elnöki osztály, amely (esetenkénti járulékos feladatai mellett) főképpen az alkalmazottak személyi dolgait intézte. Bizonyos értelemben a mai humánpolitikai osztályok megfelelője volt. Fontosságára jellemző, hogy feladatkörének leírását 1919-ben — és később is — azzal fejezik be, ide tartozik „minden ügy, mely nem tartozik más osztályokba”.

A jogi természetű kérdések szerteágazó voltára tekintettel ekkor és a későbbiekben is több önálló jogi osztály működik, ezek-

¹⁷³ Ld. részletesebben: Pritz 1983.

nek elnevezése és feladatköre majd sűrűn változik. 1919-ben egy közjogi, egy magán- és büntetőjogi, valamint jogsegélyosztályt hoznak létre.

A gazdaságpolitika, a közgazdaság és a közlekedésügy 1919-ben még egy-egy önálló osztállyal van a minisztériumban képviselve. Ezek közül az első bizonyul állandónak, amely azután a későbbiekben az utóbbi két részleg feladatkörét is átveszi.

Korszellem és diplomácia

A húszas években a magyar diplomácia története — hasonlóan a korszak belpolitikai viszonyaihoz — eseményekben igen gazdag. Nagyra törő tervek, látványos fejlesztések váltakoznak kudarcokkal és súlyos visszafogásokkal. Mégis az alapmotívumot — amely azután az ellentmondásokat is okozza és egyben magyarázza — a háború elvesztése, a forradalmak megbuktatása, a békediktátumra való felkészülés, majd a békeszerződés végrehajtása által kirajzolódó helyzet determinálja. Az ország függetlenné válik, ám társadalmi fejlődése súlyosan megreked; új intézményeket kell kiépíteni, a gazdasági élet amúgy is megrendült teherbíró-képességét azonban másfajta, öröklött gondok állítják túlzottan nagy próbák elé. A Külügyminisztérium, a diplomáciai és konzuli képviselők kiépítése folyton beleütközött abba a ténybe, hogy az egyharmadára zsugorodott ország kénytelen eltartani korábbi alkalmazottainak szükségtelenné vált hányadát is – főleg fizetés, de nem csekély mértékben nyugdíj folyósításával is.

Az alkalmazottak (és ezen belül természetesen elsősorban a tisztviselők) túlzottan nagy tömege nemcsak a nemzetgazdaságra rótt kemény terhek miatt okozott gondot, hanem azért is, mert a feleslegesen magas létszámok demoralizálólag hatottak a munkavégzés fegyelmére és színvonalára. Az alkalmazottak között jelentős volt a hadviseltek aránya; visszailleszkedésük a polgári életbe még a győztes országokban sem haladt konfliktusok nélkül. Még inkább így kellett lennie ennek a vesztes, forradalmakat átélt, Trianon sokkhatásától terhes Magyarországon. Sokan lehettek olyanok, akik alkalmazást ugyan igen, de — az egyébként igen rövid — munkaidőt kitöltő feladatokat nem kaptak. Nem téveszthetjük szem elől, hogy az alkalmazásoknak csupán egy része történt rendszeresített állásokra; igen sokan kerültek szerződéses, tiszteletdíjas, díjnoki, napidíjas, napibéres helyekre. Ráadásul kezdetben még az állások egy része sem volt rendszeresítve, hanem ún. túlbetöltésnek minősült. Akik ilyen alkalmazásúak voltak, joggal érezhették magukat perspektivikusan létbizonytalanságban. Bizonyos hely-

zetekben természetesen ilyen prés a jobb, fegyelmezettebb munkára ösztönöz. Az adott szituációban nem így történt. Sokan gondolták úgy, hogy korábban szerzett (vélt vagy tényleges) érdemeik — frontszolgálat, addigi állami alkalmazás, az ellenforradalom megszilárdításában, a szomszédos országok elleni szubverzív tevékenységben való részvétel stb. — alapján joguk van a nagyobb kenyérhez. A diplomácia — említett — presztízscsökkenéséhez jött a speciális magyar helyzet: a teljes, bénító elszigeteltség, amelyből hosszú időn keresztül semmifajta diplomáciai leleménnyel nem lehetett kitörni. Mindebben véljük megtalálni az okait annak, hogy a Külügyminisztérium kiépülésének útját szegélyező belső utasítások sok anomáliára vetnek fényt, ezek lehettek a kiváltói annak, hogy nemritkán egy-egy kérdést újból és újból szabályozni kellett, hogy a sok meddő rendelet nyomán megszülető újabb utasítás nemegyszer a hibázókkal szemben — ezt a kifejezést olvashatjuk — „megtorlást” helyez kilátásba.¹⁷⁴

A húszas évek magyar politikai viszonyaira *Bethlen István* munkássága nyomta rá bélyegét, a miniszterelnök nemcsak a belpolitikára, de a külpolitikai vonalra is meghatározó befolyást gyakorolt. Ezt már a kortársak is felismerték, és még jobban tudták azok, akik a külügyi apparátusban szolgáltak. Feltehetőleg ez is szerepet játszott abban, hogy a tárgyalt korszak külügyminiszterei — finoman szólva — nem kiemelkedő diplomaták; ha vannak jeles tulajdonságaik, tehetségük, komoly szakértelmük, úgy az más területről való. Ezért van az, hogy *Bethlen* az évtized során egymást váltó kabinetjeibe nem tudott — talán igazából nem is akart — formátumos külügyminisztert bevonni. Hiába próbálta — például — *Kánya Kálmánt* (aki majd a harmincas években közel hét esztendőn keresztül irányítja a Disz tér munkáját) megnyerni. Ő azonban nem állt kötélnek. *Bánffy Miklós* sokoldalú tehetségéből sem a diplomata vonások tűnnek a legmarkánsabbaknak; *Daruváry Géza* igazságügyminisztersége, *Walko Lajos* pedig kereskedelmi minisztersége mellett vezeti az évtized derekán jó ideig a külügyi tárcát, inkább annak adminisztratív munkáját. A parlamentben ez nyújtott alkalmat az ellenzéki képviselőknek, hogy a külügyminiszteri poszt, sőt maga a tárca megszüntetését javasolják. *Walko Lajos* pedig 1925 decemberében válaszként egyenest meg is mondja: „a dolog úgy áll, hogy tényleg a miniszterelnök úr foglalkozik elsősorban a külügyek vezetésével”.¹⁷⁵ Mindez természetesen nem emelte a külügyi igazgatás tekintélyét.

¹⁷⁴ Ld. részletesebben Pritz 1983a.

¹⁷⁵ Napló 1922, XXVII. köt. 231.

Teleki Pál — aki még Bethlen István előtt 1920/21-ben volt első ízben miniszterelnök, és közben három alkalommal is a külügyi tárca birtokosa — a külképviselők 1920 áprilisában kinyilvánítja: az a cél, hogy „a volt közös külügyi szolgálatban bevált és jónak bizonyult rendelkezések a magyar külügyi szolgálatban is meghonosíttassanak”. E felfogás a külügyi szolgálat egész megszervezését áthatotta. Jó ideig az volt az alapelv, hogy mindazokban a kérdésekben, amelyek még nem nyertek szabályozást, a volt közös szolgálat rendeletei az irányadóak. Telekinek sokoldalú elvárásai voltak a diplomatákkal szemben. Legyenek felelősségértől áthatottak, ismereteiket állandóan gyarapítsák, főleg a közgazdasági kérdésekben rendelkezzenek jól kamatoztatható jártassággal; a fiatalokban tudatosítsák, hogy a pályával járó kedvezmények „csakis ezen általuk viselt állásukból erednek és hogy semminemű személyes érdek vagy társadalmi kötelezettség nem szoríthatja háttérbe a szolgálat érdekeit”. Utalva arra, hogy a közvélemény „sokat panaszkodik a hivatalokban tapasztalt kellemetlen bánásmód miatt”, leszögezi: tűrhetetlen lenne, ha a külképviselőket ilyen megszólások jogosan érnék. A külfölddel való érintkezésben — kéri végül — „diplomatainkat a szerénységgel párosult önérték jellemezze”.¹⁷⁶

Teleki szépen megfogalmazott elvárásaiból két mozzanat külön kiemelést érdemel. A gazdasági szempont érvényesítése az egyik, az ügyfelekkel való kulturált bánásmód a másik.

Az adott helyzetből egyértelműen adódott, hogy a külügyi szolgálat akkor tehet a legtöbbet az ország felemelkedéséért, ha — a külgazdasági kapcsolatok kiépítésével — a leromlott gazdaság talpra állításában segédkezik. A külügyi kormányzat ennek érdekében számos konzuli tisztviselőt — a diplomáciai státuszba való átvétel nélkül — követségekre osztott be, és a követségek konzuli teendőik ellátását is feladatuk kapták. Kedvezően hatott, hogy a vezető diplomaták közül számosan az alapos gazdasági képzést nyújtó konzuli akadémiát végezték el, többen közülük még a cs. és kir. szolgálatban érték el a diplomáciai státuszba való átminősítést — így Kánya Kálmán, Wodianer János Rezső, Kolossa Ferenc, Ambrózy Lajos —, és még nagyobb azoknak a száma, akik az új szolgálatban nyertek átminősítést. Közülük csupán a legfontosabbakat említve, Tahy László, Pósfai Virgil, Rudnay Lajos, Pelényi János, Apor Gábor, Máriássy Zoltán nevét sorolhatjuk fel. Még a szubjektív tényezőknél maradva, e szempontból ugyancsak kedvezően említhető a

¹⁷⁶ Iratok 1994, 193. sz.

közgazdaságilag alaposan képzett Walko Lajos külügyminisztersége. Szintén kedvező jelenség volt az arisztokrata származásúak visszaszorulása. Neveltetésüknél, nyelvtudásuknál fogva ők ugyan a legtöbb esetben alkalmasak voltak a hagyományos diplomácia vitelére, arra azonban aligha, hogy országuk utazó gazdasági ügynökei legyenek. 1926 májusában a fogalmazói kar összlétszáma 156 fő volt, közülük 10-en grófi, 16-an pedig bárói címet viseltek. Bár ez az arány még mindig meglehetősen magas, csúcspozíciókba kisebbik hányaduk emelkedett, legtöbbjük főnemessége pedig 19. századi eredetű vagy annál is későbbi. A tárca irányítói nagy súlyt helyeztek arra, hogy a konzulátusok és a tiszteletbeli konzulátusok mellett a követségek is készítsenek gazdasági jelentéseket az adott külföldi állam gazdasági és pénzügyi helyzetéről. A konzulátusok jelentései rövidebb — néhány hónapos — időszakokra szóltak és a Statisztikai Hivatal Közleményeiben publikáltattak, a követségek pedig éves áttekintéseket készítettek a gazdaságpolitika irányítói számára. Ugyancsak többször megfogalmazott követelmény értelmében a külképviselőknek minden fontosabb pénzügyi eseményről, ilyen törvényekről és rendeletekről, intézkedésekről soron kívül jelentést kellett készíteniük; be kellett szerezniük az ilyen természetű kiadványokat és azokat közvetlenül a pénzügyminisztériumnak, illetve a legfőbb számvevőszékhez küldték el. Walko Lajos 1926 áprilisában rendeletben hívja fel a külföldön állomásozó tisztviselőket, hogy újítsák fel azt a háború előtt kiválóan bevált gyakorlatot, amelynek jegyében a külképviselők tagjai nyilvános előadásokat tartottak a hazai gazdasági érdekeltségek számára az illető külföldi állam gazdasági viszonyáról. A javuló gazdasági helyzet hatására megélnékülő idegenforgalomban rejlő anyagi lehetőségek kiaknázására 1928-ban Országos Magyar Idegenforgalmi Tanács létesült. Nyomában a külképviseleti hatóságok feladatuk kapták az idegenforgalom figyelemmel kísérését és támogatását. Mindazonáltal a külügyi szolgálat munkája gazdasági tekintetben sem vált igazán eredményessé. Jellemző, hogy az ellenzéki képviselők mellett a kormánypárti honatyák is nagyobb aktivitást igényeltek e téren, amikor pedig 1925 decemberében *Malasits Géza* szociáldemokrata képviselő meglehetősen kemény szavakkal marasztalta el a tárcát, azt az egész Ház általános élénk helyesléssel fogadta. A kormányhoz közel álló *Kornis Gyula* 1931 májusában az elmúlt évtizedre visszatekintve ugyan elismerőleg nyugtázza Walko ilyen irányú erőfeszítéseit, de hozzáfűzi, hogy ő sem tett még eleget, és ezt az irányzatot feltétlenül folytatni kell.

Ami pedig a hangnemet illeti, aligha állítható, hogy Teleki elvárásai — akár csak nagyobb hányadukban — megvalósultak vol-

na. Az útlevélkényszer mellett az első világháború után a vízumkényszer is általánossá vált (majd csak a húszas évek derekától születnek olyan egyezmények, amelyek ez utóbbit hatálytalanítják), így az úti okmányok érvényesítése igen nagy tömegeket vitt a külképviselőkre. A szabad munkaerőmozgásból, nemkülönben — természetesen ezzel is összefüggésben — a még ekkor is jelentős számú kivándorlásból (amelynek zömét az anyaország határain túlra került, az utódállamok részéről tudatosan ösztönzött migráció adta) fakadóan az ügyfélforgalom még tovább duzzadt. Zömük kétkezi munkás volt, akik sokszor panaszkodtak a rideg bánásmód, a szolgabírói hang miatt. A Monarchia jól kiépült követségein szociálpolitikai előadók alkalmazására is futotta, akik nem ritkán elismerésre méltó emberséggel foglalkoztak a hozzájuk forduló ügyes-bajos dolgaival. A húszas években — amint arra még részletesebben kitérünk — a magyar külképviselői hálózat még csak kiépülőfélben van, a működő missziók zöme csupán néhány fős, így objektíve is hátrányban vannak a korábbi időkhez viszonyítva. Több külképviselő — elsősorban konzulátus — kifejezetten a magyar diaszpóra gyámolítására jött létre, ha itt emberségben, egyszerűen nem is volt hiány, az ilyen célokra létesített állások száma jóval kevesebb volt, mint amit a feladat hatékony elvégzése igényelt.¹⁷⁷

A külföldi képviselők kiépülése

1920 végéig — kivétel nélkül Európában — összesen 14 magyar követség, képviselő, konzulátus, konzuli képviselő kezdte meg munkáját. Követség működött — a felállítás időrendjében — Bécsben, Bernben és a Vatikánban, képviselő Berlinben, Hágában, Rómában, Varsóban, Belgrádban, Prágában és Párizsban, főkonzulátus Berlinben, konzulátus Hamburgban és Kölnben, valamint konzuli képviselő Triesztben. Bármennyire feszült is volt a korabeli magyar-román viszony, amely addig egy bukaresti képviselő létesítését akadályozta, végül is a romániai magyarság érdekei lehetőség szerinti védelme kikényszerítette, hogy ezek után először Bukarestben nyisson ajtót magyar külképviselő (1921 január). Két hónappal később Stockholmban létesül követség, májusban pedig a Nemzetek Szövetsége genfi központja mellé telepítenek magyar titkárságot, hiszen Magyarország csak 1922 őszétől lesz tagja a Népszövetségnek. Ugyancsak májusban konzulátus születik Münchenben, és csupán ezek után létesül — 1921. június elején — Londonban képviselő. A békeszerződés aláírása ugyan már 1920. jú-

¹⁷⁷ Ld. részletesebben: Pritz 1995, 9–15.

nus 4-én megtörtént, Magyarország diplomáciai elismerése azonban hosszabb folyamat, amelynek jegyében azután a korábban létesült képviselők is átalakulnak követségekké, illetve konzulátusokká.

A missziólétesítésekre vonatkozóan eltérő tervek születtek, s mögöttük minden bizonnyal eltérő politikai felfogások és gazdasági érdekek húzódtak meg. Ezek küzdelméből a szófiai követség 1921 augusztusában, míg a washingtoni követség csak októberben született meg.

Az 1922. esztendő ismét újabb romániai misszió nyitja: Kolozsvárott útlevel-kirendeltség létesül. Februárban a belga fővárosban születik magyar követség, valamint diplomáciai kapcsolat jön létre Spanyolországgal is. (Mindkét lépés viszonyossági gesztus: korábban már belga és spanyol követség működik a magyar fővárosban.) Takarékosági okból Madridban csak 1926-ban rendeznek be követséget, addig az ügyeket Párizsból intézik. Ugyancsak februárban Montrealban főkonzulátus születik, majd márciusban jönnek létre az USA-ba tervezett konzuli helyek: New Yorkban főkonzulátus, Chicagóban, Clevelandben és Pittsburgben konzuli kirendeltség.

Az ország gazdasági erejéből ekkor nem futotta többre, az elkövetkező három évben a külképviseletek kiépülésének folyamata lényegesen lelassul: összesen öt újabb helyen tűzik ki a magyar lobogót. 1923 márciusában Tallinban — ahogy akkoriban az észtfővárost Magyarországon és német névvel illették: Revalban — rendezkedik be magyar követség, majd az év októberétől Milánóban konzulátus segíti a magyar gazdasági érdekeltségek érvényesülését.

1924. májusában nyílik — a tervezettnél jóval később — a törökországi követség, az egyébként favorizált athéni misszió létesítésére pedig csak 1925 novemberében kerül sor. A Buenos-Airesbe már 1920-ban tervezett követség 1928-ban nyit kaput, előtte 1927 májusában Rio de Janeiróban rendezkedik be magyar követség. Időközben 1925 novemberében Sao Paulóban, 1926 októberében Zágrábban, 1927 májusában Winnipegben, augusztusban pedig Pozsonyban létesítettek konzulátust. Összességében így 1930-ban 23 követség, 16 konzulátus működik. A tényleges konzulátusok száma jóval elmarad a tervezett mértéktől, ezért a tiszteletbeli konzulátusok száma jóval erőteljesebb gyarapításával iparkodnak a gazdasági igényekre tekintettel lenni. (1930-ban 66 tiszteletbeli konzulátus működött.) Ezeknek a munkája esetenként olyan tetemes volt, hogy magyar állami alkalmazottak bevonásával segítettek rajtuk. A külföldi követségek létesítése sohasem olcsó dolog, különösen költséges fejlett államban misszió létesítése.

A diplomáciai tevékenységtől elválaszthatatlan reprezentáció túlzott terheit a parlamenti ellenzék mindenkor éber figyelemmel kísérte és gyakran hevesen kritizálta. Ennek is szerepe lehetett abban, hogy a követi posztok jelentős hányadát nem töltötték be: a missziókat ügyvivőkre bízta, akiket a követeknél jóval szerényebb jövedelem illetett meg. 1927-ben — például — a 22 követi poszton 14 követ volt.

A létszámcsökkentések szorításában

Bethlen István miniszterelnök 1924. január 8-án jelentette be a külföldi kölcsön felvételét. A kölcsön segítségével történik azután az ország gazdasági életének helyreállítása. Ennek keretében újabb létszámcsökkentéseket, és ezzel egy időben a hivatali munkaidő megnyújtását helyezték kilátásba. A tervezett lépések megtételére — mint a korábbi létszámcsökkentésnél — újfent ún. miniszterközi bizottságot hoznak létre, amely radikális átszervezési javaslatokat is kidolgozott. A Külügyminisztériumra vonatkozó elképzelés óriási csonkítást helyezett kilátásba: csupán a politikai, az elnöki, a nemzetközi magán- és büntetőjogi, valamint a bírói jogsegély osztály maradt volna meg. Ennek a tervnek a megvalósítására sem akkor, sem a későbbiekben nem került sor. A húszas évek derekán, második felében sem szűnnek meg az államigazgatás ésszerűsítésére, és így költségeinek csökkentésére irányuló erőfeszítések. A partikuláris érdekeket a közérdek fölé helyező erők azonban most is hatékonyak bizonyulnak. Ezért, amikor az 1929-es világgazdasági válság szele már Magyarországon is elodázhatatlanná tette a radikális döntéseket, akkor újfent a legjárhatóbb útnak a tartalmi szempontokat mellőző, egyenlősítő adminisztratív eljárás ígérkezett. A minisztertanács 1929. december 20-án úgy határozott, hogy a közszolgálat egész területén 10%-os létszámcsökkentést kell hat év alatt végrehajtani. A külügyi szolgálat létszáma a húszas évek második felében ugyan még jelentősen tovább csökken (az 1921/1922. évi 661 fővel szemben az 1930/1931. költségvetési évben 591 fő), a tárca struktúrája azonban megőrzi azokat az alapvonásokat, amelyek 1919. végétől jellemzik. Létszámcsökkentő hatásával együtt is ebben az irányban hatott az 1924-es kölcsön, hiszen annak elnyerése a Bethlen-kormány nemzetközi sikere volt. Hatására valamit enyhült az ország nemzetközi elszigeteltsége. A további kibontakozáshoz pedig ütőképes külügyi gárdára valóban szükség volt. Az 1927 áprilisában megkötött magyar-olasz barátsági szerződés idejére — amely a korábbinál jóval erőteljesebben kapcsolta be hazánkat a nemzetkö-

zi élet vérkeringésébe — érdemben már fel sem lehetett vetni a külügyi apparátussal szemben olyan megszorító javaslatokat, mint amilyenekre korábban nemegyszer sor került.¹⁷⁸

Az 1929/33. évi nagy gazdasági válság sújtó hatása a szolgálatot olyan stádiumában érte, amikor teljes kiépültségéről még mindig nem lehetett igazából beszélni. A kormányzat indokoltan harcolt a magas közalkalmazotti létszám leépítéséért, eközben a Külügyminisztérium vezetőinek csak igen nehezen és részleges eredménnyel sikerült elfogadtatni azt a szempontot, hogy nem lehet olyan apparátus létszámát csökkenteni, amely valójában még a megszületés elhúzódó fázisában van. E két ellentétes tendencia eredőjeként a magyar külügyi szolgálat a megszorítások-költségvetési csökkentések folyamatában épült ki.

Az 1929-ben elrendelt 10%-os létszámcsökkenéssel szemben hat esztendő alatt végül is több mint 5%-os redukció lett. Eközben a külügyi szolgálat létszáma úgy alakul, hogy a harmincas évek derekán az itt foglalkoztatottak összlétszáma alig több mint 90%-a az 1921/22-es költségvetési év szintjének.

Anyagi ellátottság – nemzetközi összehasonlításban

Az illetmények dolgában a külügyi szolgálat vezetői két tűz között voltak. A sajtóban és a képviselőházban megnyilatkozó ellenzéki közvélemény számtalanszor túlzottan magasnak találta a szolgálatban dolgozók járandóságát, azok ellenben ugyancsak számtalanszor annak elégtelenségére panaszkodtak, és felemelésre indítottak újabb és újabb rohamot. Azt kell mondanunk, hogy mindkét oldalnak megvolt a maga igazsága. Hiszen a korabeli magyar fizetési viszonyokhoz képest — amikor már irigyelt helyzetbe jutott az, aki havi 200 „fix”-szel rendelkezett, amikor a kor színvonalán való szolidan tisztességes megélhetés is csak elérhetetlen vágyálom volt széles néprétegek számára — az 5000 pengős követi fizetés természetesen felháborítóan soknak tűnt. (A külföldi fizetések nagysága az adott állomáshely megélhetési viszonyaitól függött. Voltak olcsóbb és igen drága állomáshelyek is. 5000 pengő havi fizetése volt a párizsi, a római és a berlini követnek, ellenben a szomszédos országokban 3000 pengőt húztak a magyar követek, míg a londoni és washingtoni kollégáiknak 7500 pengő járt. A beosztott tisztviselők járandósága természetesen jóval szerényebb volt.)

A Külügyminisztérium vezetőit a szolgálat tagjai azzal vádolták, hogy messze nem tesznek meg mindent megfelelő ellátásuk

¹⁷⁸ A húszas évek históriájára ld. részletesebben: Pritz 1995, 37–56.

érdekében. Számukra elsősorban a nemzetközi parkett viszonyai, külföldi kollégáik anyagi lehetőségei voltak leginkább szembe szökők. Még ha figyelemmel is voltak az ország sanyarú gazdasági helyzetére, mindennapi kapcsolataik, közvetlen benyomásaik többnyire erősebben hatottak rájuk. Mivel képzettségüket, politikai iskolázottságukat partnereik többségével egyenrangúnak vagy éppen jobbnak tartották — és tegyük hozzá, hogy ezen önminősítés általában egyáltalán nem volt megalapozatlan —, ezért is gondolhatták úgy, hogy jobb ellátást célzó igényeik korántsem méltatlanok.

Amikor a tárca éves költségvetési vitájában az ellenzék bírálatával szembesültek, akkor gróf *Károlyi Gyula* külügyminiszter egyrészt arra utalt, hogy a külügyi szolgálat létszáma 1922/1923-tól nyolc esztendő alatt több mint 30%-kal csökkent, másrészt pedig a nemzetközi összehasonlítás adatait idézte. E szerint Magyarország 1931-ben állami költségvetése 1,27%-át fordította nemzetközi kapcsolatainak fenntartására, míg ugyanekkor Bulgáriában 1,55, Görögországban 1,76, Jugoszláviában 2,8, Csehszlovákiában 1,76, Svájcban 2,1 és Lengyelországban 1,47%-ot szenteltek erre a célra.

A gazdasági válság megszorító hatása nem csupán az előirányzott létszám csökkentésében, majd stagnálásában mutatkozott meg. Jóval erősebben kellett csökkenteni magának a külügyi szolgálatnak a költségvetését. 1932/33-ban a Külügyminisztérium alig kapta meg az 1929/30. évi költségeinek a 86%-át. A válságból kilábalva 1935/1936-ban az 1929/30-as szintnek alig több mint 90%-át sikerült elérniük.

A még ki sem épült külföldi hálózat kényszerű amputálása

A személyi járandóságok tételének radikális csökkentése csupán részben adódott a tisztviselők fizetésének lefaragásából. (Az 1931. augusztus 24-én hivatalba lépett Károlyi Gyula-kormány első intézkedései közé tartozott, hogy augusztus 31-én elrendelte az állami, vármegyei, vasúti és állami üzemi alkalmazottak fizetésének leszállítását.) Hozzá kellett nyúlni magához a külképviseleti hálózathoz is.

1931. december 31-i hatállyal megszűnik Magyarország berni követsége. Kerek hónappal később a stockholmi követség is osztozott a svájci misszió sorsában.

Már a húszas évek gyakorlatának is — mint említettük — jellemző vonása volt, hogy a takarékoság jegyében a megszülető diplomáciai képviseletek élére nem követeket, hanem csak állandó ügyvivőket állítottak. Az évtized utolsó időszakának konszolidált

viszonyait a Külügyminisztérium vezetői arra is felhasználják, hogy az ügyvivőket követekkel cseréljék fel. Az 1929/30-as költségvetési év előtt közvetlenül már csak Athénban, Helsinkiben és Stockholmban volt állandó ügyvivő, valamint a Buenos Aires-i követség élén állt követ helyett miniszterrezidens. A gazdasági válság présében most megfordul ez az egészséges tendencia; követeket hívnak vissza és helyükre ügyvivőket állítanak.

1933 május elején 22 követségen, 16 konzulátuson (értve ezen a főkonzulátusokat, konzuli osztályokat, konzuli kirendeltségeket is), valamint 73 tiszteletbeli konzulátuson (értve ezen a tiszteletbeli főkonzulátusokat is) lengetett magyar lobogót a szél. Még ha eltekintünk a tiszteletbeli konzulátusok igen nagy számától és csupán a tényleges konzulátusokat vetjük egybe a diplomáciai képviselőkkel, akkor is látható, hogy a szolgálatot gyakran érő kritika meglehetősen egyoldalú volt. Inkább az volt a gond, hogy a szolgálat még mindig messze nem épült ki. Hiszen ekkor Magyarországnak az európai államok közül — bár diplomáciai képvisellel rendelkezett — az egész Baltikumban nem volt önálló követsége, a skandináv államok közül pedig csak Finnországban. Nem működött követség Portugáliában, Svájcban és Dániában. Az egész amerikai földrészen csupán az Egyesült Államokban, Brazíliában (1934-ig) és Argentínában létezett magyar diplomáciai misszió, az egész ázsiai földrész a magyar külpolitika szempontjából (Törökországot európai hatalomnak tekintve) egy hatalmas fehér folt, és ugyanez a helyzet lényegében Afrikával is – hiszen a Budapestről működtetett kairói követség (az egyiptomi fővárosban ekkor egyetlen magyar alkalmazott sem volt) ezen a képen aligha változtatott.

Amikor már elmúlt a válság...

Részben a válság enyhültével, részben pedig „gazdasági érdekekből” 1934. február 1-jén a berni követség ismét megnyitotta a kapuit.

Már nem csupán a restrikcio nyomának eltüntetését, hanem tényleges fejlesztést jelentett a moszkvai követség létesítése. A magyar–szovjet diplomáciai viszony felvételére vonatkozóan még 1924 szeptember elején történt megállapodás, a magyar fél visszalépése miatt azonban akkor a kérdés rendezése elmaradt. 1933 nyarán elindult a Szovjetunió diplomáciai elismerésének újabb hulláma és ekkor a Gömbös-kormány — a törökök és az olaszok ösztönzésére —, nem minden huzavona nélkül, ám a kisantantot

mégis megelőzve 1934 februárjában megállapodott a kapcsolatok rendezéséről.

A konzuli terület — szembe a diplomáciaival — jóval gazdagabb, mozgalmasabb képet mutat. Ez a hálózat egyfelől a külföldön élő magyarságnak és az akkori világban létezett magyar gazdasági kapcsolatoknak volt a tanulságos lenyomata. A legtöbb szál Németországba vezetett, ahol a bajor fővárosban tényleges főkonzulátus működött, Hamburgban és Kölnben tiszteletbeli főkonzulátus tevékenykedett, Aachenben, Boroszlóban, Drezdában, Düsseldorfban, Frankfurt am Mainban, Hannoverben, Kasselben, Lipszében, Magdeburgban, Mannheimben és Nürnbergben pedig tiszteletbeli konzulátus intézte az ügyeket.

Olasz földön a konzuli hálózathoz a milánói főkonzulátus emelkedett ki, de volt konzulátus Triesztben is, Fiumében pedig konzuli kirendeltség működött. Nápolyban tiszteletbeli főkonzulátus ápolta a kapcsolatokat, valamint további hat olasz városban (Bari, Firenze, Genova, Palermo, Torino és Velence) tiszteletbeli konzulátus dolgozott.

Sem Angliában, sem Franciaországban nem volt tényleges konzulátus (ellenben Cardiff, Dublin, Glasgow és Southampton, illetve Cherbourg, Le Havre, Lyon és Marseille városában — ez utóbbi két helyen főkonzulátusi ranggal — tiszteletbeli konzulok tevékenykedtek. Ugyanakkor az Egyesült Államokban és Kanadában több valóságos konzulátus is létesült, elsősorban a nagy számban kivándorolt magyarsággal való törődés érdekében. New Yorkban és Montrealban főkonzulátus, Chicagóban és Los Angelesben, illetve Winnipegben konzulátus működött, Pittsburgban pedig a clevelandi konzulátus kiküldöttje iparkodott megbirkózni az aránytalanul nagy feladattal.

Jóllehet a dél-amerikai földrészen is igen sok kivándorolt magyar sorsának ápolása adott volna bőséges munkát, csupán a braziliai Sao Paulóban volt tényleges konzulátus.

A munka színvonala és a más tárcákkal való kapcsolat

A minisztérium munkája sokat javult ekkortájra a húszas évek nem kevés gondjához, gyermekbetegségéhez képest. Összehangoltabbá vált a minisztérium egyes részlegeinek működése, s magának a minisztériumnak általánosan elfogadott lett más tárcák előtt a külkapcsolatok minden ágában való illetékessége, amely a húszas évek első felében, főleg elején még egyáltalán nem volt természetes állapot. A tartalmi kérdésekben azonban — természetesen a kifejezetten külpolitikai természetű ügyeken túlmenően — a

Dísz tér messzemenően tiszteletben tartotta a szaktárcák (Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Kereskedelemügyi Minisztérium, Földművelésügyi Minisztérium, Belügyminisztérium stb.) álláspontját, feladatát pedig a koordinációban és a kialakult álláspont külföld felé való képviselésében látta.

A gazdasági válság, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszerének súlyos keringési zavarai, a külpiaci értékesítés számos esetben teljesen lehetetlenné válása a külképviseletektől még az addigiaknál is jobban megkívánta a gazdasági kérdések fokozott figyelemmel kísérését, a megszerzett információknak a magyar gazdasági faktorok rendelkezésére bocsátását. Több jel szerint a minisztérium feladatát egyáltalán nem értelmezte szűkkeblően, messze nem csupán a kifejezetten külpolitikai természetű ügyekkel foglalkozott.

A magyar mezőgazdaság akut értékesítési gondjain segíten-dő, 1933. január 1-jei hatállyal Külkereskedelmi Hivatal jött létre, amely kiépülésével párhuzamosan megkezdte külföldi kirendeltségeinek megszervezését is. Az új intézmény létrejötté megkívánta az együttműködés szabályozását. Az 1933. december 14-i rendelet felhatalmazta a külképviseleteket, hogy az árucikkek piacairól, elhelyezési lehetőségeiről, szállítástechnikai kérdésekről; az adott ország gazdaságpolitikai intézkedéseiről; konkrét exportügyletek technikai lebonyolításáról a Külkereskedelmi Hivatallal közvetlenül levelezzenek. Más esetekben a képviseletek csak a Külügyminisztérium külön felhatalmazása alapján léphettek közvetlen érintkezésbe a Külkereskedelmi Hivatallal.

A Külkereskedelmi Hivatal létrejötté nem érintette a kereskedelmi szerződések, árucseré-egyezmények és egyéb államközi megállapodások létrejöttének addig kialakult mechanizmusát, hanem azok gyakorlati érvényesítésének előmozdítása volt a feladata. Így a hivatal külföldi kirendeltségeinek vezetői kötelesek voltak az illetékes követséget állandóan tájékoztatni, számukra a szükséges információt beszerezni. Ha munkájukkal kapcsolatban az illetékes követségnek kifogása támadt, úgy azt „feltétlenül és azonnal” abba kellett hagyni, és a hivatal számára jelentést kellett küldeniük.

A minisztérium kiadott rendeletei ugyanakkor azt is mutatják, hogy a munka megszervezésén, színvonalán bőven akadt még javítanivaló.

Jóllehet az elvégzett munka mennyisége és minősége, illetve a hivatalos munkaidő betartása között korántsem létezik merev összefüggés, mégis a munkaidő túlzottan liberális kezelése feltétlenül kihat a munkára. A minisztérium vezetői általában szemet

hunytak a bejárasi fegyelem lazasága felett, időnként azonban közzévetésekkel, rendeletekkel iparkodtak e téren is rendet teremteni. Többszöri változás után a minisztérium munkarendje 1926-ban vált viszonylag hosszabb időre állandóvá, e szerint a fogalmazási tisztviselők délelőtt 10-től délután 2 óráig, a segédhivataliak 9-től 2-ig, délután pedig mindkét szakágban 5–7-ig voltak kötelesek munkahelyükön tartózkodni. Arra vonatkozóan, hogy ezt az előírást tömegesen mennyire nem tartották be, legélesebben a segédhivatali tisztviselők — akik nyilván e téren is kevesebbet engedhettek meg maguknak, mint a hierarchiában jóval felettük álló fogalmazásbéliek — hanyag bejárása vet fényt. Rittchen Károly segédhivatali igazgató 1932. november 10-i közzévetésében a lelkiismeretre is apellál — lehetetlen, hogy „ma, amidőn a magánéletben [ti. nem a közzévetésben – P.P.] a nyomorúságos viszonyok leküzdése céljából már napi 10 órai munkateljesítésre is át kellett térni, a Külügyminisztériumban a szabad délután igénybevétele mellett 10–2 óráig, vagyis napi 4 órát teljesítsen valaki szolgálatot” (eredeti kiemelés – P.P.) –, a biztosabb hatás érdekében azonban végül egyszerűen a fegyelmi úton való elbocsátást helyezi kilátásba.¹⁷⁹

A jelek szerint érdemi változásra mégsem került sor. Az 1934. október 9-i marseille-i gyilkosság után az ország olyan mély külpolitikai krízisbe jutott, hogy akkor már a munkaidő teljes kihasználása is kevésnek bizonyult az összetorlódott feladatok megoldására. Ezért Hory András — a külügyminiszter frissen kinevezett állandó helyettese — október 20-án ügyeletes szolgálatot vezet be. Délelőtt 9-től 10-ig fogalmazási, délután 2-től 3-ig, valamint este 7-től 9-ig fogalmazási és segédhivatali ügyeletes szolgálatot kellett tartani.

A belső utasításoknak nem a jó munka nyugtázása, hanem a hiányosságok korrigálása volt a célja, ezért az ilyen körrendeletekből kibontakozó negatív képnél az általános helyzet minden bizonnyal lényegesen jobb lehetett. Mégis feltehetőleg megalapozottan állítható, hogy amikor valamit újból és újból szóvá kell tenni — például azt, hogy a jelentések nem megfelelő példányszámban készülnek, a különféle típusú jelentések szétválasztása nem történik meg —, akkor annak általánosabb érvénye volt.

A más tárcákkal, illetve az ügyfelekkel szemben használt hanggal, modorral kapcsolatban időnként még mindig voltak gondok. „Tudomásomra jutott — írja *Miklós Tibor*, az elnöki osztály vezetője 1932. november 28-i rendeletében —, hogy a m. kir. külképviseleti hatóságok részéről a m. kir. kormány tagjaihoz inté-

¹⁷⁹ K 59. 13. tétel. Körrendeletek 1932–1934 (1932) szn.

zett jelentések hangja és szövegezés módja gyakran nem felel meg az e tekintetben fennálló kívánalmaknak”. Ezért elrendeli, hogy a külképviseleti hatóságok vezetői a jövőben nem az illető minisztériumhoz, hanem magához a miniszterhez címezzék leveleiket „és a szövegezésben úgy a hang tiszteletteljes voltára, valamint a szokásos udvariassági kitételek használatára súlyt helyezzenek.” A rendelet azt is szóvá teszi — és változást sürget —, hogy a külképviseltek egyes magánfelekhez írott levelei is több ízben „lazán, szinte magánlevelezés-szerűleg vannak szövegezve és nélkülözik a hivatalos kiadmányoknál elengedhetetlen, szokásos komolyságú hangot és szabatosságot”.¹⁸⁰

Két esztendővel később Hory Andrásnak azért kell rendeletet kiadnia, mert „ismételten panasz tárgyává tétetett, hogy némely m. kir. külképviseleti hatóságnál egyes irodaszakbeli tisztviselők a hivatalban eljáró felekkel szemben udvariatlan magatartást tanúsítottak”. Hory nemcsak a mindenkori meszemenő udvariasságot és előzékenységet sürgeti, de azt is megkívánja, hogy a misszióvezetők szigorúan figyeljenek, és a kifogás alá eső esetekről jelentsenek, hogy a rendelet ellen vétő tisztviselők ellen eljárhasson.¹⁸¹

Kánya Kálmán

1933. február elején Kánya Kálmán került a Dísz téri palota élére. Ez általános nemzetközi érdeklődést, visszhangot, feltűnést keltett. Kifejezetten németbarát, erősen antantellenes politikusnak számított, idős kora miatt (ekkor 64 esztendő volt) már sokkal inkább a nyugdíjazását, mintsem a külügyminiszteri kinevezését találgatták. A húszas évek elején a Gömbös-csoporttal is rokonszenvezett, ám külügyminiszteri kinevezését mégsem ennek köszönhetette elsősorban, hiszen — mint említettük — Bethlen is felajánlotta neki a bársonyszéket, de ő azt akkor elhárította. Mélységes arisztokratizmusa személyiségéből és nem származásából eredeztett. Saját magáról alkotott — megalapozottan — igen jó véleménye formálhatta nyelvét másokkal szemben szinte fékezhetetlenül csípőssé. Szarkazmusa szellemességgel, fordulatossággal is bőven ötvöződött, így nem csupán beosztottjai rettegtek — Hory szerint titkárai nemegyszer jöttek ki könnyes szemmel dolgozószobájából —, de a Budapesten állomásozó diplomatáknak sem volt könnyű partner. A szerbekkel szembeni, messze földön híres mély ellen-szenve természetesen erősen megszabta a budapesti jugoszláv kö-

¹⁸⁰ Iratok 1994, 148. sz.

¹⁸¹ Uo. 286. sz. – A harmincas évek első felére ld. részletesebben: Pritz 1995, 57–78.

vetek helyzetét, de a másik két kisantant állam diplomatáiról sem vélekedett sokkal jobban. Diplomáciai művészetének magas stílusa — amely tiszta logikával felépített előadásaiban, egyszerre éles pillantású és ugyanakkor a részletekben is precíz helyzetelemzéseiben öltött testet — nemcsak magának, de a magyar diplomáciának is elismerést szerzett. Hatásából igen sokat megmutat a budapesti német követ vele szembeni beállítódása is. *Hans Georg von Mackensen*, aki a legendás híró *August von Mackensen* tábornagynak volt a fia, 1933. december elején került Budapestre. Személyileg is jól pozicionált volt, hisz egyrészt *Neurath* külügyminiszternek a veje, másrészt pedig a Wilhelmstrasse-n belül azon kevesekhez tartozott, akik belülről is azonosultak a nációkkal. Mindezen túl olyan nagyhatalmat tudhatott maga mögött, amely a Duna-medencében jelenlétét egyre nagyobb nyomatékkaal érvényesíthette.

Mackensent több mint jó viszony fűzte a magyar politikai élet vezető egyéniségeihez, így — például — Gömböshöz, *Darányi Kálmán*hoz, *Kozma Miklóshoz*. Kányához azonban — panaszolta *Kozma Miklósnak* 1936 őszén — nem tudott közel férközni. „Az az érzése, hogy Kánya őt ki nem állhatja és vele szemben mindig tartózkodó, fölényes, rideg, sőt néha már-már goromba is, ami nála már valóságos Kánya-komplexumhoz vezetett.”¹⁸²

A harmincas évek minden bizonnyal legtöbb bonyodalmat jelentő követáthelyezési ügye *Masirevich Szilárd* Berlinből Londonba kerülése volt.

Kánya Kálmán külügyminiszteri kinevezése után egyik régi pályatársa, bizalmas barátja, *Masirevich Szilárd* került berlini helyére. *Masirevich* kitűnően képzett diplomata volt, de helyzete 1934 októbere után mégis egyre tarthatatlanabbá vált a német fővárosban. Az ügy abban foglalható össze, hogy a magyar külpolitika irányítói hosszú hónapokig nem tudták lemérni *Hermann Göring* porosz miniszterelnök 1934. október derekán *Sándor* jugoszláv király temetése alkalmával többször tett azon kijelentésének súlyát, mely szerint a birodalom nem támogatja a Jugoszlávia és Románia ellen irányuló magyar revíziós törekvéseket. Berlini tapogatózásai során *Masirevich* lényegében áldozatává vált a német külpolitikát hivatalosan irányító Wilhelmstrasse és a német külpolitika egyes relációira — így többek között a jugoszláv ügyekre — mind nagyobb befolyást gyakorló *Göring* közötti rivalizálásának, hovatovább az általa nyíltan bíralt *Göring* bosszújának, aki 1935. májusi budapesti látogatása során Gömbösnél a követ visszahívását sürgette.¹⁸³

¹⁸² K 429. Adatgyűjtemény 1936, berlini út.

¹⁸³ A *Masirevich*-ügyre ld. részletesebben: Pritz 1982, 203–219.

Kánya egy darabig még harcolt barátja megmentéséért, mivel Neurath is úgy nyilatkozott, hogy a követtel való együttműködést nem tartja lehetségesnek, ezért kénytelen volt engedni. Haragját egyfelől úgy juttatta kifejezésre, hogy Masirevich csak hónapokkal később, 1935. december 10-én lett felmentve berlini követi megbízatása alól, másfelől pedig — azzal a felkiáltással, hogyha már a németeknek nem volt jó az okos, jól képzett diplomata, akkor kerüljön a helyére egy színvonaltalan és diplomáciailag képzetlen személy — *Sztójay Dömét* küldette a helyére.¹⁸⁴

A harmincas évek második felében

A vigasztalan esztendőket után az évtized második fele a gazdasági fellélegzés, a folytonos növekedés, anyagi gyarapodás időszaka. Az állami közigazgatásban ténylegesen szolgáló tisztviselők és egyéb alkalmazottak létszáma öt esztendő alatt több mint 30%-kal gyarapodott. A nagy megugrást a konszolidálódó gazdasági élet csupán kisebbik hányadában alapozta meg. Az első és főleg a második bécsi döntéssel járó tetemes területnövekedés hatásáról, az íróasztalaiktól 1918–1919-ben elűzött, a megcsonkított országba özönlött és most hivatalaikat ismét elfoglaló tisztviselők visszatéréséről van itt szó elsősorban. Feltehetőleg ezért van az, hogy a külügyi szolgálat létszámnövekedése messze nem tart lépést ezzel a fejlődéssel.

A harmincas évek elejétől a külügyi szolgálatban generációs váltás indul meg, rendre nyugdíjba kerülnek azok, akik az első világháború előtt kezdték közszolgálati pályafutásukat. A külügyi szaktanfolyam — amelyet még 1920-ban hívnak létre az utánpótlás képzésére — ekkortól ismét fogad hallgatókat. (A húszas évek második felében a felvétel kényszerűen szünetelt, hiszen a végzetek elhelyezésére a mostoha státusz-viszonyok szinte semmiféle lehetőséget nem nyújtottak). Már az 1932/33-as költségvetési évben öt gyakornoki helyet létesítenek, ezeknek számát 9-re, 14-re, majd 15-re növelik gyors egymásutánban évről évre, a harmincas évek második felében pedig a gyakornoki helyek száma 13-ban állandósul.

A szolgálat létszáma a kedvezőbb körülmények ellenére is csak lassan, bár egyre erőteljesebben nő. A fél évtized során elért kereken 11%-os növekmény csupán arra volt elegendő, hogy 1941-re elérjék a majd két évtizeddel korábbi, 1921/22-es szintet.

¹⁸⁴ Kánya személyiségére, politikájára ld. még Pritz 1982, Hory 1987 és újabban Gratz 2001, 257–263.

1937. derekán a stockholmi követség gazdasági és politikai érdekből ismét megnyitja kapuját. Nyomában a dániai és a norvégiai magyar képviselő Hollandiából ismét visszakerült a svéd fővárosba.

Furcsa, részleteiben nem ismert változások történtek ekkortájt a dél-amerikai magyar missziók vezetésében. *Haydin Albertet* — akit annak idején a közös külügyi szolgálat konzuli ágából vettek át a Külügyminisztériumba, és aki 1928-tól kapott diplomáciai missziót — 1937. szeptemberében a Rio de Janeiro-i követség vezetésével bízták meg. A dologhoz tudni kell, hogy Haydin 1928-tól egyszer már vezette ezt a követséget egészen 1934 júniusáig, amikor a követséget takarékosági okokból megszüntették. Haydin ekkor Buenos Aires-be kerül és onnan irányítja az egy irodafőtisztből és két tiszteletdíjasból álló kis missziót, amely az argentinai, brazil, chilei, uruguay-i és paraguay-i magyar diplomáciai és konzuli képviselő ellátására volt hivatott. A brazil kormány — amely Argentína minden előnybe helyezésével szemben nagyon érzékeny volt — a magyar lépésen annyira megsértődött, hogy budapesti követsége Belgrádba vagy Prágába való áthelyezését fontolgatta. A brazil fővárosban igen közkedvelt Haydin Albert fellépésére azonban „ideiglenesen” ettől a represszáliától eltekintett. A Dísz tér mintegy két és fél évig nem tudott ezen a helyzeten változtatni, ellenben 1936 vége felé a brazil fővárosba küldte Szentmiklósy Andort, és — mint fentebb jeleztük — hozzávetőleg háromnegyed évvel később Haydin megbízásával jön létre a két-személyes követség.

Érdemes egy pillanatra elidőzni *Szentmiklósy Andor* személyénél. A figyelmet nemcsak későbbi fontos munkakörei magyarázzák — 1941–43-ban a politikai osztály vezetője, majd 1944 áprilisáig a külügyminiszter állandó helyettese — hanem az ekkori besorolásai, azok változásai. Az 1883-ban született, tehát 1936-ban 43 esztendőes meglett férfi 1919 júliusában végezte el Bécsben a konzuli akadémiát, így pályáját közvetlenül a magyar Külügyminisztériumban kezdi 1919 novemberében. Konzuli attasénak nevezik ki és a miniszter kabinetjébe kerül. 1922-ben fontos feladatot kap a magyar-román határmegállapító bizottság munkájában. 1924-ben alkonzullá léptetik elő és négy esztendeig a minisztérium gazdaságpolitikai osztályain dolgozik. 1928–31 között a helsinki követ-ségen teljesít szolgálatot, onnan a milánói főkonzulátusra kerül 1935-ben, tehát 42 évesen nevezik ki II. osztályú konzullá. 1936 derekán a római követségen találkozunk vele, innen vezet az útja a brazil fővárosba – még mindig II. osztályú konzulként, ideiglenesen felruházva az I. o. követségi titkári cím használatával. Úgy vél-

jük, hogy ez az életút eléggé tipikusan példázza azoknak a korabeli konzuloknak-diplomatáknak a sorsát, akik tehetségük, szorgalmuk mellett is csak meglehetősen lassan tudtak pályájukon előrehaladni.

Bizonyítani nem tudjuk, de könnyen meglehet, hogy e változtatások nyomán most az argentin kormány sértődött meg. Erre enged következtetni az a tény, hogy Haydin Albertet kerekén háromnegyed évvel később felmentik a brazíliai követség vezetése alól és Buenos Aires-be helyezik. Utóda Szetnmiklósy lesz, megfelelő címeikkel felruházva, állandó ügyvivőként, ám ténylegesen még mindig II. o. konzuli besorolásban.

Az ő megbízatása sem tartott sokkal hosszabb ideig. Alig több mint egy esztendő múltával szintén felmentik, hogy utódjaként a kormányzó kisebbik fiát, *ifjabb Horthy Miklóst* bízzák meg.

Hivatásos diplomaták és outsiders – nemzetközi összehasonlításban

Az önálló magyar Külügyminisztérium első negyedszázadában korántsem volt elterjedt gyakorlat külső személyek magas diplomáciai posztokra való helyezése. A magyar szolgálat nagy intaktsággal őrizte azt a hagyományt, hogy a diplomáciai pálya zárt világ, amelyben a magasabb tisztségek elérése a belső ranglétrán történő végighaladást feltételezte. Nem mondhatnánk, hogy nemzetközileg töretlen hagyomány lett volna ez akkortájt. A szomszédos országok diplomáciai szolgálataiban, vezető állásheleyn szép számmal szolgáltak olyan politikusok, akik az új állam megteremtésében játszottak jelentős szerepet, szereztek komoly érdemeket. Különösen így volt ez a csehszlovák diplomáciában, ahol a Csehszlovák Nemzeti Tanácsban végzett munkát, a Szovjet-Oroszországban tevékenykedett csehszlovák légióhoz való tartozást honorálta *Eduard Beneš* dúsan dotált külügyi állásokkal. A korabeli francia diplomáciai szolgálat összetételén is megmutatkozott a francia belpolitika hatása, egy-egy politikai földcsuszamlásnak a fontosabb diplomata posztokra nem maradt el a következménye. Az USA diplomáciájában a belpolitikai kurzusok váltásának még nyersebben mutatkozott meg a hatása. Nemegyszer elegendő volt egy-egy választási hadjáratot nagyobb összegekkel befolyásolni, hogy azután a küzdelemből győztesen kikerülő elnök a kapott anyagi támogatást követi-nagyköveti posztokkal honorálja. Az ilyen „diplomaták” — még inkább feleségeik — pedig működésük során számtalan alkalmat adtak más hatalmakat képviselő kollégáik számára, hogy színes jelentésekben számoljanak be esetlenségeikről, hozzá nem értésükről, lényegében a korabeli ameri-

kai diplomácia gyenge színvonaláról. Az ilyen — lényegében pénzen vásárolt — posztok mögött ugyan ott húzódott az ügyeket szakavatottan intéző második vonalbeli garnitúra, főnökeik hibái azonban óhatatlanul az egész amerikai diplomáciára rossz fényt vetettek.

Természetesen nem lehetett szakképzett gárdáról beszélni a szovjet diplomáciában sem. A cári szolgálatból átvett néhány személy törpe kisebbséget alkotott azokhoz képest, akiket a bolsevik párt küldött a külföldi képviselletekre, állított azok élére. Mindennek most nem is a szakértelemmel való összefüggéseit kell hangsúlyozni, hanem inkább az eluralkodó sztálini önkénynek a külföldi állomáshelyek diplomatáit a harmincas évek derekától egyre inkább rettegésbe kerítő hatalmát, az iszonyatokat, az emberi tragédiákat.

A kormányzófiú követi megbízatása tehát nem történhetett minden ellenállás nélkül. Mutatja ezt, hogy kinevezést nem kapott, szerződéses tisztviselőként alkalmazták, így a követség vezetéséhez szükséges kelléket is csupán címként kapta, tehát nem lett rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter, hanem csupán rendkívüli követ és meghatalmazott miniszteri címmel ruháztatott fel. A szolgálat krémjét a mintegy másfélszáz főt számláló fogalmazói kar alkotta, a közöttük lévő hierarchiát a mindig módosított, újfent és újfent számtalan sértődést okozó rangsor érzékeltette. Ifj. Horthy Miklós helyzetét jól mutatja, hogy ebbe a rangsorban ő nem kapott helyet. A rangsor alsóbb régióiba való elhelyezése magas megbízásával nem volt összeegyeztethető, másfelől viszont a testület azt sem viselte volna el, hogy tapasztalt, régen a pályán lévő diplomatákat megelőzzön.

A misszióépítés újabb lépései

A két háború közötti magyar politikai-külpolitikai gondolkodásban a trianoni sokk hatására felerősödtek a Nyugat-ellenes érzések, hódított a turanizmus, a keleti gondolat, és így sokan sürgették a keleti kapcsolatok kiépítését, főleg a tokiói követség felállítását. A külügyi tárca 1934/35. évi költségvetésének képviselőházi előadója, *Lakatos Gyula* is ilyen hangokat pengetett. A következő esztendőben ismételten felvetette a kérdést. „Politikailag károsnak tartom — mondotta —, hogy a Távol-Keleten, amelynek eseményei reperkussziók formájában jelentkeznek a magyar politikai életben, még megfigyelő posztunk sincs.” A kormányfő persze helyeselt, a gazdasági helyzet azonban nem tette lehetővé a nagyon is távoli-költséges állomáshely létesítését.¹⁸⁵ Csupán 1939 derekán

¹⁸⁵ Napló 1935, II. köt. 81. és 103.

születik döntés a régen húzódó terv megvalósítására. *Ghika György* New York-i főkonzult bízzák meg az új követi poszttal. Az ekkor már 59. évében lévő külügyi tisztviselő még a közös konzuli szolgálatban kezdte meg pályafutását, és azon személyek közé tartozott, akiknek átvétele nem jelentette egyúttal a diplomáciai területre történő áthelyezésüket. Az elmúlt két évtizedben végig konzuli munkát végzett. Előbb a hamburgi konzulátuson dolgozik, majd 12 éven át az amerikai metropolisban vezeti a magyar főkonzulátust. Fontos, de nem diplomáciai munka. A tokiói követséget is változatlanul főkonzuli besorolásban irányítja, csupán rendkívüli követ és meghatalmazott miniszteri címet kap. Mindez azt sugallja, hogy a magyar külpolitika igazából nem kísérli meg diplomáciai hatósugarát ily messzire kiterjeszteni. A döntés inkább a közvélemény egy része régi sürgetésének, valamint az akkori idők követelményeinek — ne feledjük: Magyarország 1939. február 24-én aláírja a Németország és Japán között 1936. november 25-én létrejött antikomintern paktumot — kíván talán felemásan megfelelni. Az idősödő konzult 1941 február elején a washingtoni követség vezetésével bízzák meg, helyére pedig *Végh Miklós* személyében egy addig a második vonalban dolgozó — pályáját a dualista Magyarország Honvédelmi Minisztériumában kezdő — diplomatát küldenek, aki azután a negyvenes években is ezen a poszton marad.

A portugál fővárosban létesítendő követség felállításának korántsem volt olyan hosszú előtörténete mint a tokióinak. Minden különösebb előzmények nélkül 1939 május elején jön létre ez a képviselet, szemmel láthatólag annak a Teleki Pál által képviselt külpolitikai koncepciónak a jegyében, amely a németek mind fulasztóbb jelenlétével szemben a szabad mozgás lehetőségei után kutatott, igyekezett a nyugati hatalmakkal való kapcsolatok ápolásához viszonylag kedvező feltételeket teremteni. Lisszabon földrajzi fekvése erre ideális körülményeket nyújtott: a világháborús évek itteni diplomáciai és egyéb titkos csatározásai ezt igen plasztikusan bizonyítják. A követség megszervezésére *Wodianer Andor* I. osztályú követségi tanácsos kap megbízást. Nagy tapasztalatú diplomata, aki még a közös külügyi szolgálatban kezdte pályafutását. A mesterségből már a családi otthonban sok mindent elsajátíthatott, magába szívta annak légkörét, hiszen édesapja, *Wodianer János Rezső* a Monarchia egyik vezető állású diplomatája volt.

Wodianer ez eddig a madridi követséget vezette, amelyet most *Andorka Rezső*nek —akit mi a hetvenes években megjelentett naplója révén inkább Rudolfnak ismerünk¹⁸⁶ — adta át. Ő sem

¹⁸⁶ Andorka 1978.

volt hivatásos diplomata, katonaemberként élte java életét, a diplomáciai világ mégsem volt teljesen ismeretlen előtte, lévén hogy 1927 és 1930 között Varsóban katonai attaséként tevékenykedett. Követi megbízatása (amely szintén nem jelentett követi kinevezést, a diplomata grádicson az I. o. követségi tanácsosi állásban jelölték ki a helyét) nem bizonyult hosszú életűnek, alig több mint két esztendővel később, 1941 júniusában, felmentik és egyben nyugállományba is helyezik. Naplójából tudjuk, hogy nyugdíjazása, a diplomáciai pályától való megválása saját kezdeményezésére történt, mert németellenes beállítottságát nem tudta a hivatalos magyar külpolitikával összeegyeztetni.

Már jóval a világháború kirobbanása után, 1941 elején történt, hogy Irán fővárosában, Teheránban létrejött az ázsiai földrészen a második magyar követség. A döntés okairól közelebbit nem tudunk, csupán egy forrást ismerünk, amely Iránban képviselőt sürget, mert ott „jó kereseti lehetőségek mutatkoznak a magyar állampolgárok részére”. Az ilyen dolgokban való segédkezésre ellenben nyilván konzulátus is elégséges lett volna, a politikai motívációkra, sajnos, ez eddig nem derült fény. A követség egyébként a két háború közötti magyar missziók történetében a legrövidebb életűnek bizonyult: működését már ugyanez év szeptember derekán — feltehetőleg a háború terebélyesedésével összefüggésben — beszüntették.

A teheráni követség volt a korszak utolsó magyar missziója, amelynek létrejötte a diplomáciai hálózat két évtizedes kibontakozásának szerves része volt. Minden további — illetve már részben azt megelőző — misszióátrendeződés az agressziós lépésekkel, illetve a háborúval volt ilyen vagy olyan módon, de mindenképpen közvetlenül összefüggésben.

Német agresszió — magyar misszióátrendezés

Az Anschluss után kellett az első ilyen kényszerű lépést megtenni. 1938. április 11-ével a bécsi követséget — az első külföldi állomáshelyet, ahol 1918 novemberében kitűzték a magyar lobogót — főkonzulátussá szervezték át és ennek megfelelően alárendelték a berlini követségnek.

Magyarország 1939. április 11-én bejelentette kilépését a Nemzetek Szövetségéből, nyomában május 15-én az addig a Népszövetség mellett működő genfi képviselő főkonzulátus lesz.

A csehszlovák állam 1939. március derekán történt szétzúzása után a prágai követség április 1-jén alakul át főkonzulátussá. Az addigi pozsonyi konzulátust viszont augusztus 16-tól követség-

ként működtették tovább. A két dátum plasztikusan mutatja, hogy a Dísz téren nem siették el a szlovák bábállam diplomáciai elismerését követség létesítésében is kifejezni. A magyar magatartás megítéléséhez minden bizonnyal nem lényegtelen mozzanat, hogy a lengyel kormány szinte azonnal ügyvivőt küldött *Jozef Tiso* mellé. Amikor végre Budapesten döntöttek a követség létrehozásáról, akkor az addigi müncheni főkonzult, *Szabó György*öt szemelték ki ügyvivőnek, de úgy, hogy áthelyezését előzetesen meg sem beszélték vele. Visszaemlékezése szerint Szabó egyik kollégájától, a trieszti főkonzulttól értesült a döntésről, aki telefonon megkérdezte tőle, hogy mikor hagyja el a bajor fővárost. Közismert dolog, a diplomáciai állomáshelyek vezetőit elutazásuk előtt a külügyminiszter (nem ritkán az államfő) fogadja, hogy a külpolitikai vonal vitelére vonatkozó utasításokat-tanácsokat élőszóban is megfogalmazza. Szabót azonban csak *Vörnle János*, a külügyminiszter állandó helyettese kérte magához, ám a misszió jelentőségét ő sem akarta eltúlozni.

– Mi az instrukcióm? – kérdezte a leendő ügyvivő.

– Hogy augusztus 15-én foglald el a helyedet – volt a kurta felelet.

– Hogyan viselkedjem? – tudakolta tovább Szabó, érthetően nem elégedve meg a szűkszavú eligazítással.

– Civilizáltan – mondta most már nyeglén a minisztert helyettesítő diplomata.

A diskurzus, ha nyersen is, de lényegében hitelesen juttatta kifejezésre, hogy a magyar kormány német kívánságra hozta létre a pozsonyi követséget, annak tartalmilag nem tulajdonított jelentőséget. Néhány hónappal később, az esztendő végén Szabó Györgyöt diplomata státuszba emelik, rendkívüli követ és meghatalmazott miniszteri címet kap, mindez azonban továbbra sem volt több mint, a német kívánságnak való kénytelen-kelletlen megfelelés. Magyar-szlovák viszonylatban a hangsúly a szlovákiai magyar kisebbség ügyein volt, ezekről a kérdésekről pedig a kormány nem diplomáciai úton, tehát nem áttétellel, hanem közvetlenül az ottani kisebbségi vezetőkkel tárgyalt. Gróf *Esterházy János* és gróf *Csáky Mihály* hetente kereste fel Budapesten a miniszterelnököt és a külügyminisztert. „A követségnek — emlékszik vissza Szabó György 1946-ban — még információs tevékenysége is politikai téren minden jelentőségét veszítette és a szlovák-magyar ügyeket gróf Esterházy János közvetlenül tárgyalta *Tuka Béla* miniszterelnökkel.”¹⁸⁷

¹⁸⁷ Iratok 1994, 240. sz.

A második világháború kirobbanása, Lengyelország hetek alatt történt eltiprása a varsói követségnek nem csupán de jure megszüntetését, de egyben a követségi épület fizikai megsemmisülését, lebombázását is jelentette. A követség — élén Hory András követtel — már szeptember 5-én elhagyta Varsót, hogy a diplomáciai testülettel együtt mind mostohább körülmények közepette Kelet felé kövesse a lényegében menekülő lengyel kormányt. Végül szeptember 18-án Czernowitznál átlépték a lengyel-román határt. A lengyel külügyminisztérium itt ugyan azt kérte, hogy a testület kövesse őt Bukarestbe, Hory azonban realisan mérte fel a helyzetet, amikor arra számított, hogy a Lengyelországgal formálisan szövetséges Romániában a lengyel kormány nem fog tudni működni, ezért innen Bukarest helyett Budapest felé vette az irányt.

A Dísz téren azonban nagy csalódás érte. Ő ugyanis — visszaemlékezései szerint — arra számított, hogy rövid időn belül követheti a lengyel kormányt új székhelyére, s továbbra is elláthatja követi funkcióját. *Csáky István* külügyminiszter ugyan helyeslőleg vette tudomásul Hory hazatérését, de egyáltalán nem azért, hogy mielőbb az emigráns lengyel kormányhoz küldje. Sokkal inkább olyan megfontolásból, mert így minden zökkenő nélkül eleget tudott tenni a budapesti német követ előtt tett 15-i ígéretének: amint a lengyel kormány hazáját elhagyja, Horyt hazahívják, mert „ez esetben a lengyel kormány megszűnt létezni”.¹⁸⁸

A moszkvai követség sorsa is a nagypolitika hullámzásának megfelelően alakult. Miután Magyarország bejelentette az antikomintern paktumhoz történő csatlakozási szándékát, a Szovjetunió 1939. február elején megszakította a diplomáciai kapcsolatot Magyarországgal. Az augusztus 23-án megkötött szovjet-német meg nem támadási szerződés nyomán a németek sürgetésére a magyar kormány ismét felvette a diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval. Kristóffy Józsefet – a napokban megszűnt varsói követség első beosztott tisztviselőjét bízták meg moszkvai követi poszttal.

Belgium és Hollandia lerohanása nyomán a brüsszeli és a hágai követség egyaránt július 16-án — tehát mintegy két hónapos késlekedéssel — szűnt meg. A követi megbízások ellenben még jó ideig érvényben maradtak. A Dísz tér ezzel a csendes ellenállással fejezte ki véleményét a német agresszióval szemben.

Franciaország bukása, a párizsi követség megszűnése nyomán a követség átalakult főkonzulátussá, a követség mint intézmény viszont áttelepyült a megmaradt Franciaország fővárosába, Vichybe.

¹⁸⁸ Hory 1987, 245–302, 299. WILHELMSTRASSE 269. sz.

Németország 1941. április 6-án támadta meg Jugoszláviát, az „önálló” Horvátország kikiáltására április 11-én került sor, a zág-rábi főkonzulátust pedig már — nem úgy, mint annak idején a pozsonyt — 17-én átszervezték követséggé. A belgrádi követségből ellenben csak konzuli képviselő maradt. A Jugoszlávia elleni német agresszióban való részvétel miatt Anglia azonnal megszakította diplomáciai kapcsolatait Magyarországgal. A Szovjetunió megtámadásával megszűnt a moszkvai követség is, 1941. december 12-én megszakad a diplomáciai viszony az Amerikai Egyesült Államokkal, a magyar kormány deklarálja a hadiállapotot és nyomában természetesen megszűnik a követség.

A változások nyomán a követségek száma 22-ről 20-ra csökkent, a konzulátusoké ellenben 16-ról 21-re növekedett. Ez utóbbi természetesen nem a konzuli munka felértékelődését, csupán az új helyzetet, valamint azt tükrözi, hogy a magyar külpolitika az igazodás és a csendes ellenállás koordinátái között mozgott ebben az időszakban. Az elfoglalt Lengyelország területén semmiféle képviselőt nem tartott fenn, ellenben a megszállt osztrák, cseh, szerb, belga, francia területeken tényleges, a holland, dán, norvég területeken tiszteletbeli konzulátusokat működtetett.

A tiszteletbeli konzulátusok száma jelentősen visszaesett. Az Angliával megszakadt diplomáciai kapcsolat miatt négy, Franciaország, Lengyelország, Hollandia megszállása következtében összesen kilenc, a balti államokban a Szovjetunióhoz történt csatlósásával összefüggésben három ilyen konzulátus hagyta abba működését. Más térségekben is történt egy-egy megszüntetés, ellenben a dél-amerikai földrészen négyről 12-re ugrott a számuk.

A munkavégzés színvonala

Számos jel szerint a Külügyminisztérium vezetőiben élt a törekvés arra, hogy az egyébként egymástól eléggé mereven szétválasztott konzuli és diplomáciai pályát fokozatosan egybeépítsék. Erre már a húszas évek elején gróf Ambrózy Lajos — a minisztérium akkori egyik adminisztratív vezetője — nagyszabású tervet dolgozott ki,¹⁸⁹ az ilyen irányú igyekezet azonban zátonyra futott a diplomáciai besorolásúak ellenállásán. A diplomáciai ágnak ugyanis a konzulinál összehasonlíthatatlanul nagyobb volt a presztízse. Az egybeolvasztás azonban nemzetközi tendencia volt, és főleg az a felismerés éltette, hogy a nemzetközi kapcsolatokban a gazdasági szférának mind fokozottabb a jelentősége, a külügyi apparátusok csak akkor tudják igazán az országuk érdekeit hatékonyan képviselni.

¹⁸⁹ Iratok 1994, 7. sz.

selni, ha olyan személyi állománnyal rendelkeznek, amely alapos közgazdasági tájékozottsággal bír. Magyarországon az önálló külügyi szolgálat kiépülése — képzett diplomaták hiányában — nagymértékben elősegítette a konzuli szolgálat érdemes tagjainak diplomáciai szolgálatba való átkerülését, a diplomáciai állásokból visszaútra azonban csupán a szolgálat fiatalabb tagjai esetében lehet példákat találni.

Az idők múlását, a világ változását a rendeletek egy része természetének változása is mutatja. A háború felkerekedő szele már belopódzott a szolgálatba, bejárta a Dísz téri épület falait. A futárutak ekkor is gyakori újrashabályozásában most már nemcsak arról volt szó, hogy külső személyt lehet-e futárútra bocsátani, hogy mit igen és mit nem tartalmazhatnak a futárok poggyásza, hanem hogy a mozgósított országokba vezető utaknál még mire kell tekintettel lenni. Első helyre került a még alaposabb nyelvtudás követelménye, rögtön másodikként pedig az szerepelt, hogy a futárok ezekbe az országokba kötelesek gázálarcaikat magukkal vinni. (A korszakban általános volt a félelem a gázháborútól, ezért a Külügyminisztérium a követségek dolgozói számára is előírta a gázálarc beszerzését – saját költségükre.)

A futároknak felhívták a figyelmüket arra is, hogy élelem nélkül ne induljanak útra.

A polgári védelem is készült a háborúra, 1938-ban már elsötétítési gyakorlatok voltak, s ezek persze a Dísz téren nem mentek zökkenőmentesen. „A legutóbbi légoltalmi gyakorlat alatt a Külügyminisztérium több helyisége teljesen ki volt világítva, ami rendőrségi feljelentést vont maga után” — olvashatjuk egy 1938. október 15-i körrendeletben. Ha az elsötétítési kötelezettséget lassan tudomásul is vették, megtanulták a légvédelmi készenlét és a légvédelmi riadó közötti különbséget, azért még évek múlva is akadt figyelmeztetni való. Az 1941. június 27-i körözlény — érdekes a dátumok egybeesése adta párhuzamon egy pillanatra elgondolkodni — arra figyelmeztet, hogy mindenki „valamely melegebb ruhadarabot tartson készenlétben légvédelmi riadó esetére”, mert a „meghűlés nagy veszélyének teszi ki magát az, aki az óvóhelyre levonuláskor a hirtelen lehűlés ellen megfelelően nem védekezik”.¹⁹⁰

A szolgálat munkájának színvonala javult, ellenben sok kárt okozott, hogy nem sikerült nagyobb fegyelmet elérni a titoktartásban. Miután Magyarország 1941. június 27. után hadviselő fél lett, a rendteremtésnek érthetően még inkább megvolt az indoka, az ilyen rendeleteknek azonban most sem lett komolyabb fogantatja.

¹⁹⁰ Uo. 217, 220. sz.

1941. július 15-én *Bárdossy László* miniszterelnök külügyminiszteri minőségében kiadott rendelete nem csak azt tartalmazza, hogy az egyik meggondolatlanul fecsegő tisztviselő ellen eljárást indított, majd szigorú büntetéssel sújtotta, hanem hogy általános tapasztalat: „a külügyi szolgálat igazgatásának ügyeiről és ily ügyekben tett intézkedésekről a Külügyminisztériumon kívül álló személyek minduntalan tudomást szereznek”. A nyelvükre lakatot tenni nem tudó tisztviselők miatt „számos bizalmas természetű intézkedés híre a hivatalban és a hivatalon kívül is széles körben elterjed és állandó szóbeszéd, találgatás és tervezgetés tárgya”. Mindennek nyomán *Bárdossy* ugyan nagyon határozottan leszögezi, hogy ennek a helyzetnek „egyszersmindenkorra” véget vet, a titoktartásra vonatkozó szokványos felhívása és a fegyelmi eljárással való obligát fenyegetése azonban aligha lehetett hatékony eszköz a radikális cél elérésére.¹⁹¹

Zsidókérdés és külügyi szolgálat

A külügyi szolgálatban — mint általában a korabeli magyar társadalomban — a felekezeti hovatartozás fontos tény volt, amelyet számon tartottak, nem egy kérdés eldöntésénél mérlegeltek. Az izraelita valláshoz való tartozás, mivel mögötte a magyar társadalom egyik súlyos — sokak által manipulatív célzattal legsúlyosabbnak kikiáltott — problémája húzódott meg, ezért még fokozottabb jelentőséggel bírt, a külügyi szolgálatban ellenben ezen a téren nagyon toleránsak voltak. Minden bizonnyal az efféle beállítódás szorosan összefügghetett a külügyi szolgálatban jellemzően megtalálható ballhausplatzi szellemmel, s emellett a zsidó származásúak csekély száma is szerepet játszhatott.

A harmincas évek első felében a magyar-német viszony tele volt számos feszültséggel, mert a két külpolitika törekvései, érdekei között jelentősek voltak a különbségek. Ebben a helyzetben Kánya Kálmán külügyminisztert mély elégtétellel töltötte el, hogy a végletesen antiszemita német birodalomban több zsidó származású tisztviselőjét állomásoztatta.

Emlékirataiban *Hory András* azt állítja, hogy a washingtoni követ, *Pelényi János* korai nyugdíjazására — ráadásul *Csáky* intézkedése miatt sértő módon — származása miatt került sor. *Szegedy-Maszák Aladár* ellenben úgy tudta, hogy a követ — *Balásy Antal*hoz és *Zsilinszky Antal*hoz hasonlóan, akik akkor a londoni követségen szolgáltak — a német-olasz-japán háromhatalmi szerződéshez 1940. november 20-án történt magyar csatlakozás elleni

¹⁹¹ Uo. 70. sz.

tiltakozása kifejezésére mondott le állásáról.¹⁹² Úgy véljük, hogy a kétféle előadás közötti ellentmondást részben fel lehet oldani. Minden bizonnyal Pelényi valóban a végzetes külpolitikai lépés ellen tiltakozva mondott le, a lobbanékony, kritikát még ily módon is nehezen viselő Csáky azonban nem fogadta el a lemondást, hanem a követet felmentette megbízatása alól, majd nyugdíjazta.

Wodianer Andornak sem törte félbe karrierjét a származása. Mint említettük, ő éppen 1939 elején lát hozzá a lisszaboni követség megszervezéséhez, ahol majd fontos szerepet kap *Kállay Miklós* béketapogatózásaiban. Az ország német megszállása után megbízásáról, állásáról lemond.¹⁹³

Csáky István és Bárdossy László időszaka

1938. november 28-ig Kánya Kálmán a külügyminiszter, diplomáciai pályafutásának csúcsára 1938 augusztusában érkezett el, amikor a németországi viziten a bledi egyezmény parafáltatásával komoly segítséget tudott nyújtani Horthy és *Imrédy* számára: *Hitlerrel* szemben úgy sikerült megőrizniük a szabad kéz politikáját, hogy ugyanakkor a területi revízió esélye sem enyészett el hosszú időre.

Ezzel a politikával azonban saját bukását készítette elő. A Kielben és Berlinben mélyen impresszionált, politikai törekvéseit átformáló miniszterelnök átlátta, hogy pozícióját Kánya menesztésével a birodalomban hathatósan megerősítheti. Kánya jól tudhatta, hogy az első bécsi döntés hosszú távon korántsem szilárd, hiszen nem sikerült a nyugati hatalmakat tárgyalóasztalhoz ültetni; a területi változást kézjegyük nem erősítette meg. Idős kora, a betegséggel való tusakodása és az a reménye, hogy kabinetfőnökének, gróf Csáky Istvánnak a külügyministersége révén (ezért ajánlotta őt utódjául) megőrizheti hatalmát a lényeges dolgok eldöntésére – mindez abba az irányba befolyásolta, hogy ne álljon ellen *Imrédy* akaratának: ezért felmentését kérte.

Az öreg diplomata tisztában volt Csáky mérhetetlen ambíciójával, hiúságával, tehát nagyot tévedett, amikor azt remélte, hogy már hatalom nélkül, csupán személyes tekintélyével ura maradhat a helyzetnek. Alig több mint két esztendő minisztersége alatt Csáky nagyon gyorsan kivonta magát volt főnöke befolyása alól, hogy annál inkább a sodró események hatása alá kerüljön. Úgy látta, hogy a németekhez történő mind teljesebb igazodás a kor paran-

¹⁹² Hory 1987, 366; Szegedy-Maszák Aladár szerzőhöz intézett 1986. április 9-i levele.

¹⁹³ Az 1936–1941-es időszakra ld. részletesebben: Pritz 1995, 79–103.

csa, és ő ennek minden óvatosságot félretéve engedelmeskedett. A második bécsi döntés után mind többet beszélt arról, hogy hazája középhatalommá vált, szemlátomást nem mérlegelve, hogy a középhatalmi pozícióhoz a területen, a lélekszámon kívül nagyon sok minden hozzátartozna.

Gyors halála után talán még szerencsétlenebb döntés volt Bárdossy László külügyminiszterré, alig néhány hónappal később, Teleki Pál tragikus öngyilkossága után pedig miniszterelnökké történt kinevezése. A nagy államigazgatási rutin, a gyors észjárás és humanista műveltség mind kevésnek bizonyult ahhoz, hogy a belső egyensúlyhiányból fakadó elhamarkodott döntéseknek elejét vegye. Személyiségével a két külügyminiszter nemhogy ellensúlyozta, hanem sokkal inkább megtestesítette a magyar diplomáciai testület túlnyomó többségének azt a súlyos, a magyar közgondolkodásban gyökerező hibáját, hogy csupán európai horizonton szemlélték a világ dolgait. Tették ezt a világháború kirobbanása után is, amikor pedig már teljesen nyilvánvalóvá kellett volna válnia, hogy az erővonalak nemhogy messze túlnyúlnak az öreg kontinensen, de a súlypont is veszedelmesen elkerülőben volt onnan.

Bárdossy kitűnően képzett diplomata volt, mégis külpolitikájának alig háromnegyed esztendő alatt tragikusan negatív lett a mérlege: Magyarország, a formálisan szövetséges — valójában azonban inkább egy újabb, immáron német égisz alatti kisantantként viselkedő, tehát ellenséges — szomszédok által körülvelt ország három világhatalommal került hadiállapotba. Ezért azok az uralkodó körök, amelyek a kormányfőt a bársonyszékbe ültették, most már terhesnek érezték jelenlétét és a felváltása mellett döntöttek.

Kállay Miklós kísérlete a háborúból való kiválásra

Kállay Miklós, az új miniszterelnök ugyanúgy a külügyminiszteri posztot is magának tartja meg, mint ahogy azt Bárdossy László is tette. A sztálingrádi fordulat nyomán a Kállay-kormány fokozottabb súlyt helyezett a nyugati hatalmakkal való — korábbi hónapokra visszanyúló — kapcsolat-felvételi kísérleteire, amelyeknek az volt a céljuk, hogy tisztázzák: milyen feltételekkel válhat ki az ország a német szövetségből, ha arra a hadi helyzet lehetőséget kínál. A kapcsolatfelvételt illetően a Külügyminisztériumban a londoni emigráns lengyel kormányhoz nagy reményeket fűztek, s ez annyiban reális is volt, hogy a baráti nemzet vezetői segítőkésznek mutatkoztak. Budapesten azonban nem mérlegelték kellőképpen, hogy a lengyelek lehetőségeit a nyugati hatalmak

Moszkvához fűződő viszonyának elsődlegessége határozta meg. A lengyel–magyar megbeszéléseknek Lisszabon volt a színtere, mert ebben a semleges országban mindkét kormánynak volt diplomáciai képviselője. A lengyelek egyrészt azt tanácsolták, hogy a magyar kormány ne küldjön újabb katonai egységeket a szovjet frontra. Ezzel Budapesten messzemenően egyetértettek, s azt is könnyű szívvel helyeselték, hogy ne tegyenek semmi olyasmit, amivel a németeket az ország megszállására ingerelnék. A lengyelek ugyanakkor azt is ajánlották, hogy a magyar hatóságok a megszállott területek lakosságával, a zsidókkal és a menekültekkel emberségesen bánjanak.

Mivel az angolokkal való közvetlen kapcsolatok felvételére Lisszabonban nem adódott megfelelő alkalom, ezért Sztambult szemelték ki másik helyként. A tárgyalások iniciálásában *Ullein-Reviczky Antal*, a Külügyminisztérium sajtóosztályának, s ezáltal a háborús évek sajtójának irányítója, valamint Szegedy-Maszak Aladár, a politikai osztály helyettes vezetője játszott igen fontos szerepet. Stockholmban — amely szintén lényeges kapcsolat-felvételi hely volt — 1943 szeptemberétől váltak a tájékozódások intenzívebbé. Ekkor Ullein-Reviczky Antal vette át a stockholmi követség vezetését. A magyar kormány kész volt arra, hogy Dél-Kelet-Európa inváziója esetén Magyarország ne tanúsítson ellenállást, azt az angol álláspontot azonban, hogy feltétel nélkül adja meg magát, tanácstalanul, értetlenül fogadta. Az angol-amerikai csapatok ugyanis távol voltak az országtól, tehát ebben a vonatkozásban nem volt kivel szemben kapitulálni. A szovjetek vonatkozásában — mivel az ország szempontjából a bolsevizmust a német nemzetiszocializmusnál is nagyobb veszedelemnek tartották — még a tárgyalások felvételét sem tudták elképzelni, a katonai átállás gondolatát pedig azért utasították el, mert minden körülmények között el akartak kerülni azt, hogy kiprovokálják az ország német megszállását.

A kapcsolatfelvétel negyedik színtere Svájc lett, ahol a volt londoni követ, *Barcza György* adta elő az angol kormány megbízottja előtt a magyar álláspontot. Vele udvariasabb hangon, ám tartalmilag ugyanazt közölték, mint, amit a törökországi csatornán a magyar kormány tudomására hoztak.

1943. július 10-én a szövetségesek partra szálltak Szicíliában, július 25-én pedig saját párthívei megbuktatták Mussolinit. A nagy fordulat hatására a Kállay-kormány újabb lendületet ad a szövetségesekkel történő tárgyalásainak. *Veress Lászlót*, a Külügyminisztérium egyik fiatal tisztviselőjét küldik Sztambulba. A konspiráció okán delegálnak ilyen alacsony beosztású diplomatát, azonban hi-

vatalos felhatalmazással. Kállay ekkor már kész a feltétel nélküli megadás elvének elfogadására, az angolszász hatalmak pedig annyiban válnak rugalmasabbá, hogy — korábbi álláspontjuktól eltérően — tudomásul veszik: a kapituláció nyilvánosságra hozására csak akkor kerüljön sor, amikor reális lehetőség nyílik annak keresztülvitelére. A magyar kapituláció elfogadása ügyében természetesen az antifasiszta hatalmak egyeztették álláspontjukat. Az egyeztetés ismét megmutatta, hogy Moszkva az azonnali és német megszállást kiváltó magyar lépést szeretné annak érdekében, hogy az jelentős német erőket kössön le, s ezáltal a szovjet front érezhetően tehermentesüljön. Az angol álláspont viszont türelmesebb és ez válik meghatározóvá. Az ennek szellemében vég-ső formába öntött szöveg szerint „Őfelsége kormánya elvárja, hogy a magyar kormány a megfelelő pillanatban nyilvánosan bejelenti a feltétel nélküli megadás elfogadását.” A megállapodás tető alá hozása azonban nem történhetett meg a diplomácia szokásos rituáléja szerint. A szeptember 10-ére virradó éjszakán az ankarai brit nagykövet első beosztottja olvassa fel márvány-tengeri jachtján — főnöke jelenlétében — a szöveget, amit Veress kívülről megtanul, majd Budapestre utazva jegyzett le.

Horthy Miklós tudomásul veszi a feltételeket, ám a döntés miniszterelnökére bízta, aki viszont visszatáncol és a „feltétel nélküli” kitétel nélkül szeretné a megállapodást értelmezni. Tovább azonban nem jutnak.¹⁹⁴

A Szegedy-Maszák memorandum

A korabeli hivatalos Magyarország magáról, nemzetközi meghatározottságairól alkotott felfogását, vágyott jövőképét legteljesebben az a memorandum tükrözi, amelyet Szegedy-Maszák Aladár készített, s amelyet 1943 júniusában a minisztérium vezetői jóváhagytak, majd a miniszterelnök korrekciói után végleges formát öltött. Az emlékiratot megküldték a semleges országokban működő követek többségének, a béketapogatódzások részvevőinek. Nem átadásra, hanem beszélgetés közben történő felhasználásra szánták, mégis az egyik példánya augusztus elején már a brit külügyminisztériumban is olvashatóvá vált. A dokumentum ugyan feladta az integrális revízió álláspontját, s rezonálva a két háború között is továbbélő, sőt felerősödő föderációs törekvésekre Kárpát-medencei Commonwealth tervét veti fel. 1942 januárjában Londonban görög-jugoszláv, majd lengyel-csehszlovák föderációs megállapodást írtak alá. A memorandumban tükröződő magyar

¹⁹⁴ Juhász 1988, 359–368., Fülöp-Sipos 1998, 253–256, Czettler 2000, 326–334.

válasz erre „a legteljesebb elvi rokonszenv” kinyilvánítása mellett az volt, hogy „Magyarország egyelőre tartózkodással kénytelen nézni ezeket a tervezetéseket, mert a federációs akarata kétségtelen megnyilvánulását nem képes felfedezni az érdekeltek között, de nem látja azt az államot sem, amely hatalmával a federációt létre tudná hozni”. A világháború utáni fejlemények igazolták ezt a felfogást, 1943-ban azonban a memorandum teljes elutasításra talált. „Ha a magyar kormány azt reméli — jegyezte fel a Foreign Office, vagyis az angol külügyminisztérium illetékese —, hogy ezek a gondolatok alapul szolgálhatnak a velük folytatandó tárgyalásokhoz, akkor még nagyon sokat kell tanulnia.”¹⁹⁵

Német megszállás és követi bizottság

1943 szeptemberében Olaszország kivált a háborúból, tehát eltört a tengely, s ebben a helyzetben — az esetleges hasonló magyar lépés megakadályozására — Hitler szeptember végére kidolgoztatta az ország megszállásának tervét. Budapestre már 1943 októberében befutott az első hír arról, hogy a németek az ország megszállására készülnek. Majd újabb és újabb értesülések érkeztek, ám a politikai és katonai vezetés — egy-két személyt kivéve — nem adott hitelt ezeknek. Kállay úgy vélte, hogy mivel a háborúból való kiugrásra nem tett érdemleges előkészületet, ezért a német megszállással sem kell számolnia. Az ellenintézkedések megtételét azért is célszerűtlennek találta, mert azzal — hite szerint — csak ingerelték volna a Birodalmat.

1944. március 19-én az ország megszállására az előirányzottnál jóval kevesebb erő bevetésével került sor. Berlin szempontjából a megoldás a Hácha-receptnél (vagyis az addigi csehszlovák államfő „hatalomban tartásánál”) is kedvezőbb lett. Hiszen 1939 tavaszán a cseh-morva állam úgy szűnt meg, hogy átmenetileg — protektorátusként — teljesen betagolódott a Német Birodalomba. Ez az eljárás ugyanakkor Beneš és környezete számára lehetővé tette a teljes ellenállás deklarálását, így a „független” Csehszlovákia az antifasiszta hatalmak oldalán álló hadviselő féllé vált, miközben a tényleges Csehország viszonylag bántatlanul élte mindennapi életét, teljesítménye és gazdasága a német háborús gépezet erejét gyarapította. Magyarország ellenben függetlenségéből annyit — de csak annyit — tudott megőrizni, ami alkalmassá tette

¹⁹⁵ Szegedy-Maszák 1996, II. köt. 238. Az emlékiratot első ízben Juhász Gyula publikálta (Juhász 1978.) A két szöveg közötti árnyalatnyi eltéréseknek az az oka, hogy Juhásznak az angolra fordított példány állt a rendelkezésére, amelyet vissza kellett fordítani magyarra.

a cseh protektorátustól való megkülönböztetésre, ami a magyar államgépezetet összetartotta. Ennek azonban — Magyarország szempontjából — szinte csak negatív következményei lettek. Hiszen az antifasiszta hatalmakat mindez nem tévesztette meg, ők nem estek bele a látszatok csapdájába, az országot egyértelműen német csatlósként könyvelték el, mert tudták, hogy annak ereje a németeknek gyümölcsözik.

A semleges országokban állomásozó követek — Vörösmarty János ankarai követ kivételével —, valamint az e helyeken dolgozó diplomaták jelentős része megtagadta a Sztójay-kormány iránti engedelmisséget, a külügyi gépezet zöme ellenben továbbra is a helyén maradt. Így a disszidens követek által Barcza György vezetésével létrehozott Követi Bizottságnak nem volt esélye arra, hogy az antifasiszta hatalmak e testületet ellenkormányának, az új Magyarország képviselőjének ismerjék el.¹⁹⁶

Hennyey Gusztáv tragikomikuma

Az 1944. augusztus 23-i román kiugrás nyomán Horthy Miklós menesztte a Sztójay-kormányt, és annak külügyminiszterévé Hennyey Gusztávot nevezi ki. Az új kormány iránt ugyan a kormányzónak több a bizalma, ám ez a bizalom — joggal — nem volt annyira szilárd, hogy amikor szeptember második felében a kormányzónak be kellett látnia: elkerülhetetlenek a Moszkvával történő tárgyalások, akkor azt a Külügyminisztérium garnitúrájára bízta. Így következhetett be az október 15-i sikertelen kiugrási kísérlet során az a tragikomikus mozzanat, hogy a moszkvai fegyverszüneti tárgyalásokról és megállapodásról mit sem tudó Hennyey Gusztáv külügyminiszter a svéd és a török követet kéri: kormányaik a nagyhatalmakhoz továbbítsák hazája fegyverszüneti kérelmét.

„Tudjuk — mondta *Kemény Gábor* nyilas külügyminiszter 1944. október 17-i rádióbeszédében —, nem az Ezeregyéjszaka meséi tárulnak fel most nemzetünk előtt.” Meséről szó sem volt, hihetetlen, még az addigi megpróbáltatások nyomán is elképzelhetetlen, fantasztikus eseményekről azonban annál inkább. Az ország külföldi tekintélye a mélypontra zuhant, az egyre kisebb területre zsugorodó ország urainak azok előtt sem volt tekintélyük, akikkel szövetségben járták haláltáncukat. Ettől a szörnyűségtől a szovjet Vörös Hadsereg szabadította meg az országot, *Sztálin* hadserege azonban az ország népét is nagyon sok esetben és vonatkozásban

¹⁹⁶ A Követi Bizottság tevékenységére ld. Barcza 1994, II. köt. 125–143., a Külügyminisztérium 1944. évi históriájára Pritz 1999a

legyőzöttként kezelte, ezért a felszabadulás nagy tömegek számára újabb megpróbáltatásokat, ténylegesen megszállást hozott.

III. A felszabadulás-megszállás időszaka

Dísz tér helyett a Szabadság téren

Az 1945. január 20-án Moszkvában megkötött fegyverszüneti megállapodást az 1944. decemberében Debrecenben megalakult Ideiglenes Kormány külügyminisztere, *Gyöngyösi János* írta alá, aki 1947. májusáig töltötte be ezt a posztot. Tisztét pártmegbízatásban, a Kisgazdapárt színeiben viselte, korábban a diplomáciával semmiféle kapcsolata nem volt.

A fegyverszüneti megállapodástól az 1947. február 10-én Párizsban aláírt békeszerződés időpontjáig függetlenségében Magyarország formálisan is erősen korlátozott ország volt. A nagyhatalmak akaratát a Szövetséges Ellenőrző Bizottság érvényesítette a magyar kormánnyal szemben. E testületnek *Kliment Jefremovics Vorosilov* marsall személyében nem csupán az elnöke volt szovjet katona, hanem a magyar politikai életet befolyásoló döntései is a legnagyobb mértékben Moszkva akaratát tükrözték.

A Külügyminisztérium — amelynek Dísz téri palotája a háborús pusztítások nyomán teljesen romba dőlt, és ezért az Ideiglenes Kormány fővárosba költözése nyomán a főváros pesti oldalán, a Szabadság téren alakult újjá¹⁹⁷ — alapvetően megőrizte a jól bevált struktúrát, újjászervezése ezen a szerkezeten annyi változtatást hozott, amennyit az új helyzet kívánt. Ennek jegyében osztályt szerveztek a fegyverszünetből adódó teendők intézésére, külön osztály intézte a külföldre hurcolt javak nyilvántartásba vételének, részleges visszaszerzésének ügyeit és osztályt szerveztek a hadifoglyokkal való szervezett törődés érdekében. Az új korszak tükrözi, hogy a minisztériumon belül szakszervezeti csoport kezdte meg tevékenységét. Az újjászervezés emellett a tárca személyi állományának jelentős kicserélését jelentette. Akik az ország területén tartózkodtak, azoknak politikai felülvizsgálaton, addigi tevékenységük igazolásán vagy elmarasztalásán kellett keresztülmenniük. Mivel a minisztériumon belül a németekkel és hazai ügynökeikkel cimborálók elenyésző számban voltak, ezért az igazoló eljárás a legtöbb esetben pozitív eredménnyel zárult. A tisztviselők jelentős részének addigi alkalmazásuk egyben megélhetésüknek is fő forrása volt, ezért az apparátus jelentős hányada számára a továbbfoglalkoztatás elemi érdek, következőleg jelentős hányada

¹⁹⁷ Horváth 2001.

nagy hajlandóságot mutat az új demokratikus rendszerrel való politikai azonosulásra.

A külügyi szolgálat személyi összetétele azonban ennek ellenére igen jelentős mértékben módosult. Két tényező hatott leginkább ebben az irányban. Egyrészt a külföldi képviselőkön dolgozók közül — azzal együtt is, hogy a missziók többsége a debreceni Ideiglenes Kormánnyal szolidaritást vállalt — sokan inkább a távozást, a pályamódosítást, mint a Kreml árnyékában élő ország szolgálatát választották. Másrészt az összetételében gyökeresen megváltozó magyar többpártrendszer az államigazgatási posztok betöltése tekintetében átvette az amerikai demokrácia által követett „zsákmány-rendszert”, s ennek jegyében a pártok felosztották a pozíciókat, nagy lendülettel iparkodtak mennél több hívüket fontos (ezzel arányban jól jövedelmező) pozíciókba beültetni.

Így volt ez a Külügyminisztérium, a külügyi szolgálat esetében is.

Régi arcok új szerepekben

A külügyminiszter állandó helyettese *Bolgár Elek* lett, aki a Magyar Kommunista Pártnak volt a képviselője, s aki a politika ügyek felügyeletét kapta feladatul, valójában tehát a lényegi kérdések befolyásolásának jogához jutott. Mellette *Sebestyén Pál* — a régi gárda képviselőjében — a kontinuitásnak lett a reprezentánsa. A kommunista párt céltudatos politikáját jelezte, hogy a miniszter kabinetfőnökét, a politikai osztály vezetőjét is ő adta, ekképpen képes volt a miniszter ellenőrzésére is. A békeelőkészítés igen nagy tudást és szorgalmat igénylő munkáját végző osztály irányítását régi diplomata, *Kertész István* kapta. Mivel a magyar békefeltetelek kidolgozásába a függetlenségétől megfosztott, teljes vereséget szenvedett országnak valójában semmiféle befolyása nem volt, azokat valójában az antifasiszta nagyhatalmak belső vitái döntötték el, ezért ennek az eleve kudarcra ítélt szerepnek az ellátása csak arra lehetett alkalmas, hogy a hatalomért folytatott küzdelemben a minisztérium régi gárdája ekképpen is vereséget szenvedjen.¹⁹⁸

A követségek között a moszkvai lett a legfontosabb. A korábbi moszkvai követ, *Jungerth-Arnóthy Mihály* ugyan a német megszállás után a külügyminiszter állandó helyettese posztján a lehető mindent megtett a magyar érdekek védelmezése érdekében, az új hatalom azonban ezt nem méltányolta, következőleg nem igazolta. *Szekfű Gyula*, a neves történész lett az új moszkvai követ. Szekfű

¹⁹⁸ Részletesebben: Kertész 1995.

ugyan annak idején a Három nemzedék című 1920-ban publikált könyvével az ellenforradalmi rendszer ideológiai alapvetését végezte el, e mű 1935. évi második kiadásában ellenben már a rendszer kritikáját is megfogalmazta, a második világháború időszakában pedig a szellemi ellenállás egyik oszlopos tagja lett, a kommunistákkal is együttműködött. Mindennek alapján követi szerepvállalása nem-hogy nem tükrözött kontinuitást, ellenkezőleg, az általa korábban sokáig reprezentált rendszer teljes tagadását jelentette.¹⁹⁹

A legyőzött, megszállási zónákra darabolt Németországba nem kellett, nem lehetett követet küldeni. Az utolsó berlini magyar követ, *Mecser András* a főváros ostromakor nyomtalanul eltűnt, sorsáról máig nem lehet semmit sem tudni, gyaníthatóan — kitűnő kapcsolatai révén — a kereső szemek elől Dél-Amerikába menekült. A követség elérhető tagjait a szovjetek magukkal hurcolták.

A washingtoni követség élére a régi garnitúra egyik kitűnősége, az 1943-as memoranduma kapcsán említett Szegedy-Maszák Aladár került. A londoni követség élére *Bede Istvánt* állították. Ő is hivatásos diplomata volt, aktívan részt vett a háborúból történő kiválást célzó erőfeszítésekből. Mindez a fontos poszt elfoglalásához nem lett volna elegendő, Bede azonban a szociáldemokraták felé tájékozódott, s a párt adta támogatás kamatozódott az angol fővárosba történő kiküldetésében.

A párizsi követség élére a Kisgazdapárt jelöltje került *Auer Pál* személyében. A jogi végzettségű Auer az ellenforradalmi rendszer ismert ellenzéki személyisége volt, a frankhamisítási ügyben annak idején, 1926-ban a francia államnak volt a képviselője. A stockholmi követség élére *Böhm Vilmost* állították, aki a magyar és nemzetközi szociáldemokrata mozgalomnak volt ismert személyisége, az antifasiszta küzdelem harcosa, a második világháború időszakában az angol titkosszolgálat munkatársa, a stockholmi — említett — magyar béketapogatózások egyik közvetítője.

Korszakváltás – korábban

A magyar köztörténetben 1948 — az újabb kutatások szerint 1947–1948 — jelenti a cezúrát,²⁰⁰ ekkorra alakul ki a kommunista párt olyan hegemon helyzetbe, amely révén 1949-től már formálisan is kiépül a szovjet típusú hatalmi rendszer, és kezdetét veszi a szocialista kísérlet, amely majd 1989-ben omlik össze, minden bi-

¹⁹⁹ Lázár 1998.

²⁰⁰ Ständeisky – Kozák – Pataki – Rainer 1998, illetve Feitl – Izsák – Székely 2000.

zonnyal döntő mértékben azzal a ténnyel összefüggésben, hogy *Mihail Gorbacsov* és csapata feladja a második világháború megnyerése nyomán kiharcolt közép-európai pozíciót. A külügyi szolgálatban a tényleges rendszerváltás ellenben egyértelműen már 1947-ben bekövetkezett. Az történt ugyanis, hogy Nagy Ferenc miniszterelnök 1947 májusában kikényszerített visszalépése nyomán nem csupán Gyöngyösi János külügyminiszter adta vissza megbízatását, de lemondtak mindazok a külföldön szolgálatot teljesítő polgári származású diplomaták is, akik ebben a politikai fordulatban már világosan felismerték a nem sokkal később bekövetkező jövő körvonalait. A lemondást és egyben az emigrálást választotta a washingtoni követség egy része élén Szegedy-Maszák Aladárral. Ugyanígy cselekedett Auer Pál is Párizsban munkatársai zömével együtt. *Bartók László* (Bécs), *Rosty-Forgách Ferenc* (Prága), *Andaházi-Kasnya Béla* (Ankara), *Perlaky-Kassa Endre* (Brüsszel) szintén régi politikai iskolázottsága révén cselekedett így. Kertész István — aki időközben a minisztériumi osztályvezetői állást cserélte fel a római követi megbízással — annak ellenére is a lemondás és az emigrálás mellett döntött, hogy őt szemelték ki Budapesten a megüresedő külügyminiszteri posztra. A lemondó és távozó diplomaták felsorolását a berni követtel, *Gordon Ferenc*cel kell zárunk. Ő ugyan nem volt hivatásos diplomata, azonban a korábbi pénzügyminiszteri állását úgy váltotta át a berni megbízatásra, hogy az valójában félreállítását jelentette, ezért Gordon már korábban saját bőrén megtanulta a hegemon hatalmi helyzet felé nyomuló kommunista politika kíméletlen célratörését.

1948. augusztusában a kommunista *Rajk László* lett a külügyminiszter. Előtte belügyminiszter volt, áthelyezése valójában nem sokkal később bekövetkező emberi tragédiájának a közvetlen nyitánya. Ennek a váltásnak a Külügyminisztérium szempontjából az volt a szimbolikus tartalma, hogy ekkorra a külügyi tárca tekintélye — amely 1945-ben sem volt kifejezetten magas — már szinte teljesen szertefoszlott. A külügyi szolgálat fontosságának — átmeneti — megszűnése hűen tükrözte azt a helyzetet, amelybe Magyarország Sztálin birodalmának árnyékában jutott.²⁰¹

(1999)

Megjelent: *The Hungarian State*. (Szerk. Máthé Gábor és Gergely András) Bp., 2000, 279–303.

²⁰¹ Hefty 1980, 203–250.

MAGYARORSZÁG HELYE A 20. SZÁZADI EURÓPÁBAN – A MAGYAR KÜLPOLITIKA ESÉLYEI

1805 decemberében — a Habsburg-házra oly katasztrofális kimenetelű austerlitz-i ütközet után — *Charles Maurice de Talleyrand* tanácsokkal látta el győzedelmes urát, *Bonaparte Napóleon*t. Intelmeiben nekünk is fontos hely jutott. A magyarok — írta — cserbenhagyhatják a Habsburgokat, azonban a független állam alkotására túl gyengék, ezért az oroszok karjaiba vethetnék magukat. „Márpedig, ha az oroszok Magyarország urai, mindenhatók lennének Európával szemben.”²⁰²

1866-ban — már a königgrätzi győzelem birtokában — *Otto von Bismarck* így ír a párizsi nagykövetnek: „Ausztriával szemben jövőendő helyzetünk biztosítása érdekében Magyarország nemzeti követeléseinek biztosítását és a magyar alkotmány betartását fogjuk kérni.”²⁰³

A 19. században tehát — azzal együtt is, hogy Magyarország nem volt független állam — a magyarság súlya az európai hatalmi viszonyok alakulása szempontjából számba vett tényező volt. Olyan tényező, amelyet a politikai elit bölcsessége az 1867. évi kiegyezésben, az annak nyomán kibontakozó hatalmas modernizációs folyamatban kamatoztatott.

A 20. században ellenben az egész nemzet súlya degradálódott, vezetői pedig számos alkalommal kerülnek megalázó helyzetbe.

1918 november elején a *francia* Franchet d'Espèrey lovaglósizmában fölényeskedik *Károlyi Mihállyal* szemben. 1941 májusában a *brit* Sir Anthony Robert Eden a diplomáciai viszony megszakítása miatt távozni kénytelen követünkön, *Barcza György*ön keresztül az egész országot oktatja ki – hozzátehetjük, mélységesen méltánytalanul.²⁰⁴ 1964-ben nem csupán *Kádár Jánost*, de az egész országot alázza meg a *szovjet* orosz Leonyid Iljics Brezsnyev, amikor a magyar vezető Hruscsovnak szánt almaküldeményét a „címzett ismeretlen” indoklással parancsolja vissza Budapestre.²⁰⁵

Röviden szólva tehát azt mondhatjuk, hogy Magyarország helye a 20. századi Európában óriási lecsúszást jelent az előző szá-

²⁰² Herczegh – Arday – Johancsik 2001, 63.

²⁰³ Uo. 85.

²⁰⁴ „Ha egy ország már nem ura akaratának és a függetlenségéről önként lemond, akkor legalább nem köt baráti szerződést, amelyet azután megszeg ... Teleki volt az utolsó, akiben még megbíztunk, azokkal, akik ma hatalmon vannak, nem fogunk soha többé szóba állni.” Juhász 1964, 325.

²⁰⁵ Aczél György visszaemlékezését ld. *Rubicon* 2000. 6. sz. 4–11.

zadhoz képest. Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy ezt a pozíciót közelebbről és egyes korszakokra bontva vegyük szemügyre. Úgy, hogy minden esetben azt is megvizsgáljuk: volt-e alternatíva,²⁰⁶ s ezzel összefüggésben a külügyi szolgálat szerepét is felvillantjuk.

1.1. A század első két évtizedében a mi hazánk — igaz: társnemzeti pozícióban — egy elsőrangú nagyhatalomnak a része. Az Osztrák-Magyar Monarchia ugyan a modern mutatók alapján nem, egészében azonban mégis olyan nagyhatalom volt, amelynek szavára a többi nagyhatalom fővárosában ugyancsak odafigyeltek. S bár ennek a birodalomnak nem Budapest, hanem Bécs volt a fővárosa, tehát a diplomáciai képviselők itt rezidiáltak, ám a császárvárosban készített diplomáciai jelentések nagy figyelmet fordítottak mindenkor a Lajtán túli területek véleményére, törekvéseire is.

A dualista Monarchia nagyköveti szinten ápolta kapcsolatait, misszióvezetői — akik között nagy számmal találhatunk magyar állampolgárságú egyéneket — nagykövetek voltak.²⁰⁷

²⁰⁶ A félreértéseket, sehová nem vezető, terméketlen vitákat elkerülendő le-
szögezzük: a kifejezést eredeti értelmében használjuk, tehát arra keresünk vá-
laszt, volt-e lehetőség a bejárttól alapvetően más út követésére. Mivel minden
esetben az lesz a válaszunk, hogy nem, ezért nagy nyomatékkal azt is alá kell
húznunk, hogy ez nem menlevél az — ekkor-akkor-amakkor — hatalmon voltak
felmentésére. Annak konstatálása, hogy nem volt alternatíva, nem jelenti azt,
hogy minden a Sors akarat szerint történt, nem osztjuk azok véleményét, akik
azt vallják és azt sugallják, hogy *sic fata volunt*, vagyis: így akarta a végzet. Mert
úgy véljük, hogy nem kevés alkalommal lehetett volna másképpen cselekedni, és
emberi gyarlóság, rossz helyzetértékelés, későn hozott döntés, vagy elhamarko-
dott cselekedet miatt szakadt reánk — sorszerűen nehéz, kényszerpályás megha-
tározottságú körülményeink közepette — a végzet.

²⁰⁷ A 20. században 1945 a nemzetközi kapcsolatok szempontjából is vízvá-
lasztó. A második világháború végéig a nagyhatalmak klubja kínos pontossággal
ügyelt arra, hogy a többi államtól megkülönböztessék. Ennek megfelelően nagy-
követi szinten csak a nagyhatalmak tartottak fenn egymással kapcsolatot. Ha
1814-ben Lipcse mellett a népek csatája zajlott, akkor az még inkább illik az 55
millió halottal búcsúzó második világháborúra. Az irdatlan vérfürdő tisztító ha-
tásának is szerepe lehetett abban, hogy 1945 óta — méretétől, erejétől függetlenül
— minden állam egyenrangú, s ennek megfelelően jogában áll nemzetközi kap-
csolatait nagyköveti szinten intézni. Ha nem ezt teszi, akkor az nem státuszának,
hanem az illető országgal fennálló viszonya gyenge intenzitásának, melegsé-
ge hiányának a kifejezője.

A trianoni Magyarország — Ausztria után a térség legkisebb állama — el-
lenben csak követeket küldhetett, s ilyen státuszú diplomátákat fogadhatott. En-
nek a nemzetközi regulának is szerepe lehetett abban, hogy a két háború közötti
Magyarország diplomáciai gépezetében igencsak megritkult az arisztokrata
származású szolgálattevők száma. Ezeknek az igen szerény presztízszű állomás-
helyeknek bizony nem volt csáberejük.

Polgári berendezkedésű államalakulatokban a külpolitikának a nacionalizmus adja a motorját. A dualista Monarchiát 11 nemzet-nemzetiség lakta, s ezek törekvései — némi túlzással — ennyi irányban is húztak. Ezért van az, hogy e kettős berendezésű állam külpolitikájának — múltból megörökölt rekvizitumként — a motorját a dinasztizmus is hajtotta, nem erősítve, hanem többnyire inkább helyettesítve a modern nacionalizmusokban rejlő hatalmas energiákat.

A század első két évtizede a bomlás periódusa. A bomlásé több okból is. Témánk iránya miatt a kérdést Budapest aspektusából, ám korántsem csak arra leszűkítve vizsgáljuk. Nos, hiába növekszik meg a magyarság számaránya számottevően, mégis — mint jól tudjuk — a magyar ajkúak aránya még az 1910-es népszámláláskor is alig haladja meg az egész populáció felét. E hagyományos nagyhatalmi mutató tehát már önmagában is kedvezőtlen, s ezt a bizony gyenge pozíciót még tovább rontotta a szubjektív akarat. Arról van szó, hogy míg *Deák Ferenc–Andrássy Gyula–Eötvös József* nemzedéke a dualista keretekben a magyarság érdekeit szolgáló abroncsot látott, addig a századelő politikaformáló generációja már nemigen akarta meghallani az elődök igazságát, s helyette *Kossuth Ferenc* és elvbarátai vezetésével a dualista keretek lehántásán mesterkedett. Persze legyünk tárgyilagosságok: a koalíciós korszak nem csupán a dualizmus átformálásán munkálkodott, de a nemzeti érdekeket is védte a *Ferenc Ferdinánd* vezette belvedere-i kör dualista törekvéseivel szemben.

Röviden szólva a századelő magyar nacionalizmusa sem adott erőt a szupranacionalista Monarchia külpolitikájának, mint ahogy a többi nemzet és nemzetiség ereje sem sorakozott fel a birodalom külpolitikájának törekvései mögé. S mivel mindeközben a vilmosi Németország gazdasági és politikai sikerei alaposan eltolták az erőviszonyokat Berlin javára, ezért a belülről is meggyengülő Bécs már egyre kevésbé volt képes Párizsban és Londonban önállónak látott akaratra.

Bár viták és melankolikus múltba merengések még minden bizonnyal nagyon sokáig lesznek a dualista Monarchia sírja felett,²⁰⁸ komoly szakemberek között már régóta konszenzus van a tekintetben, hogy a szükségszerű bukást az antant és az itt élő nemzetiségek együttes akarata pecsételte meg. S bármennyire is fájdalmas, tudomásul kell venni, hogy a szentistváni Magyaror-

²⁰⁸ Feltehetőleg nem alaptalanul mondhatjuk, hogy mindaddig, amíg e térség népei egymással meg nem békélnek, amíg az itt élő népek hétköznapijait nem a demokrácia szelleme hatja át, s a gazdasági élet gondjai nem lesznek többek és mások, mint a fejlődés okozta szokásos problémák.

szág széthullása ennek a folyamatnak eltéphetetlenül összetartozó része.

A dualista Magyarország nacionalizmusának — az ellenkező előjelű legendákkal ellentétben — volt ereje arra, hogy a magyar nemzeti állam a dualista keretek között valódi társpozíciót élvezzen, ennek a nacionalizmusnak volt ereje arra, hogy a Monarchia külpolitikájára érdemi befolyást gyakoroljon, a korabeli magyar politikai elit ki tudta kényszeríteni az 1867. évi megállapodásnak megfelelően, hogy a közös hivatalokban, s így a külügyi szolgálatban is a magyar állampolgárságú egyének aránya erősen megközelítse a kvótát, tehát azt a mintegy egyharmados részarányt, amellyel a magyar állam a közös terhek viseléséhez hozzájárult.²⁰⁹ De nem volt — hogy is lehetett volna, ha a jobb pozícióban lévő osztrák-német nacionalizmusnak sem volt — ereje ahhoz, hogy a többi kilenc nemzet-nemzetiség erejét egy irányba kanalizálja. A szentistváni birodalomban élő nemzetiségekkel való egyre mélyülő konfliktusok megrendítették, majd teljesen elemésztették azt a presztízszt, amelyet a magyarság még az előző század végén is a szigetországban élvezett. Ezek a konfliktusok szállították a matériát *Hugh Seaton-Watson* és *Wickham Steed* publicisztikájához, ahhoz a propagandahadjárathoz, amelyet e két derék brit az angol közvéleményt magyarságellenessé formálta.²¹⁰ Az pedig történelmi közhely, hogy ennek az értelmiségi rétegnek igen komoly befolyása volt a szigetország külpolitikájára.

A francia közvélemény pedig — sajnos — soha nem volt igazából magyarbarát. Így azután az első világháborúban nem volt különösebben nehéz dolga a Csehszlovák Nemzeti Tanácsnak, hogy ezt a közvéleményt végleg meggyőzze a *Détruisez Autriche-Hongrie*²¹¹ igazságának helyességéről.

1.2. Milyen *esélyei* voltak a magyar külpolitikának a századelőtől 1920-ig arra, hogy a Nagy-Trianon palotában 1920. június 4-én ne ezt a szörnyű okmányt kelljen aláírni? Az esélyek a század elején voltak még adottak, de a mozgástér már akkor is jóval csekélyebb volt, mint a kényszerpályás meghatározottság. Csekélyebb volt a mozgástér, hiszen a nemzetiségek nacionalizmusa az anyanemzetekkel való egyesülés irányába gravitált, a Monarchia külpolitikájának pedig lényegében csupán egyetlen expanziós célja volt, a

²⁰⁹ Egészen pontosan: kezdetben a kvóta 30, végül 36,4%. A közös külügyminisztériumban 1897-ben a magyar állampolgárságú egyének aránya 26, 1917-ben pedig 32%.

²¹⁰ Ld. részletesebben Jeszenszky 1986.

²¹¹ Ezzel a címmel jelentetett meg pamfletet 1916-ban *Eduard Beneš*.

Balkán. És ha ennek az expanzióknak a természetét figyelmesebben megvizsgáljuk, akkor csak azt láthatjuk, hogy ez a dinamizmus valójában a Monarchia létét védelmező dinamizmus volt. Ha létrejönnek a Balkánon a nemzetállamok, akkor a Monarchiának befellegzik. A Belvedere-kör rosszul politizált, mert erőből, régi dinasztikus reflexek alapján akart sikert elérni. Tanulhatott volna II. József modernizációs kísérlete kudarcából, de nem ezt tette: éppen a régi séma mentén sértette végig azt a magyar politikai elitet, amelynek öntudata különben is irreálisan túltengett. A millenáris ünnepségek görögtüzes világa, az angol parlamentet másoló Duna-parti gótikus palota felépítése, a budai várhegyen magasodó királyi palota egyébként is impozáns épülettömbjének a századforduló táján alig több mint egy évtized alatt több mint a duplájára növelése világosan mutatja mindezt. Nem az volt a baj, hogy a magyar nacionalizmus erőt mutatott, birodalmi tudatot sugárzott, hiszen a küzdőtéren siker reményében nem mehet csatába a kishitű, a gyenge. A baj az volt, hogy ennek a nacionalizmusnak nem volt kellő érzékenysége az ólálkodó veszedelmek reális felmérésére, nem volt képes arra, hogy a Felvidéken a szlovákok számára olyan autonómiát adjon, amely elrekeszeli a Pittsburghbe vezető utat, pedig a szlovákság körein belül ekkor még volt fogékonyság a megegyezésre, a bomlasztó erőktől való elhatárolódásra.²¹² Ha nem is kényelmesen széles utak, de fáradtsággal járható hegyi ösvények — amint azokat hajdanán, 1690-ben a nyertes zernyesti csata előtt Thököly Imrének sikerült megtalálnia — akadtak volna a regáti és az erdélyi románság közötti kulturális, mentalitásbeli különbségekre építkezve Erdélynek a megtartására, de nem azokkal a szűkmarkú gesztusokkal, amelyekre Tisza István politikájából futotta.²¹³

A századelőn még lett volna lehetőség a horvátság megbékítésére, s akkor az ő útjuk sem vezetett volna Kurfura. Ezzel az 1917-es²¹⁴ megállapodással *Ante Trumbić* és köre nem csupán a Monarchia koporsójába vert bele egy erős szöveget, ám keserves, s végül zsákutcába torkolló irányba vitte a saját nemzetét is. Hiszen a kurfui megállapodással Zágráb sem nyert semmit, legfeljebb — nagyon sok szenvedés, sebek osztása és kapása révén — egy halom történelmi tapasztalatot, amelyek (találkozván az 1989 után

²¹² Szarka 1999.

²¹³ Gratz 1934, 128–129, Köpeczi 1986, 1681–1687.

²¹⁴ Illetve már 1915-ben a londoni Jugoszláv Bizottság létrehozásával.

megnyíló kedvező külpolitikai mozgástérrel) végül meghozták a szerbekkel kötött szerencsétlen házasság felbontását.

A politikatörténet arra int bennünket, hogy a sikeres politika egyik nélkülözhetetlen eleme a reális történetpolitikai gondolkodás. Ideig-óráig ugyan lehet taktikai sikereket elérni a múlt mindenre látszólag igazolást adó tárházából való szemelgetéssel, ám az effajta historizálás hosszabb távon mindig visszaüt.

Károlyi Mihályt ugyan joggal lehet és kell bírálni azért, mert megengedhetetlenül naiv volt az antant praktikáival szemben, de rajta kérni számon azt, aminek keresztülvitelére a nála jóval korábban, messze hosszabb ideig hatalmon volt — egyébként vele szemben igazi hatalomtechnokrata — Tisza István képtelen volt, az morálisan nemtelen, politikailag pedig rövidlátásra vall. Károlyi 1918 október végén ígéretes politikusként került a miniszterelnöki székbe, az ő antantorientációja széles körökben reményt keltett, különben aligha érthető, hogy miért sorakoztak fel oly sokan mögéje. S nagy hiba lenne szem elől téveszteni azt a tényt, hogy a támogatók táborában még 1918 végén is megtalálhatjuk – *gróf Apponyi Albertet*.

„Nem akarnék félreértetni — írta december 29-én Károlyi Mihálynak —: reakcióról, a régi rendszerhez való visszafordulásról szó sem lehet. Benne vagyunk a nagy szociális világforradalomban, ami nálunk történik, csak ennek a világprocesszusnak egy helyi részlete...épp azért, mert világmozgalomról van szó, nem lehetnek a tempóban túlságosan nagy eltérések;...aki nagyon előretör, éppúgy bizalmatlanságot ébreszt maga iránt, mint aki nagyon elmarad.”²¹⁵

Kun Bélában természetesen helytelen a revízió első bajnokát látni és láttatni, amint azt népbíróági perében *Bárdossy László* tette.²¹⁶ És valótlan volt természetesen az a kommunista propaganda is, amely a Tanácsköztársaság eredményes tavaszi hadjáratát szintén ebbe a vonulatba illesztette. Ellenben csupán ellenkező előjelű legendát kell látnunk abban a húszas években űzött propagandában, amely a Tanácsköztársaság létét is mint a Trianonhoz vezető út egyik fontos stációjaként állította be. A valóság az, hogy — Nyugat-Magyarország hovatartozását kivéve — az 1919 januárjában Párizsban megnyílt békekonferencia albizottságai az ország észak és keleti határait még március 21. előtt megszabták, a déli határ ügyében is lényegében megállapodásra jutottak, amelynek pontosítása májusban megtörtént.²¹⁷

²¹⁵ Károlyi 1978, 357.

²¹⁶ Bárdossy 1991, 207. és Bárdossy 1996, 272.

²¹⁷ Ormos 1983, Romsics 2001., Zeidler 2003.

1.3. A dualista Monarchia közös külügyi szolgálata színvonalas apparátussal dolgozott, amit mit sem bizonyít jobban, mint az a tény, hogy a bukás után ennek az állománynak a tagjai minden utódállamban szívesen látott szereplőivé válnak az egyes nemzeti külügyi szolgálatoknak.²¹⁸ Mentések voltak a nemzeti elfogultságoktól, képesek voltak szupranacionális szinten és keretekben gondolkodni, nemzeti és társadalmi hovatartozás szempontjából való tarkasága az olyannyira szükséges, és számos területen akkor és később még inkább hiányzó tolerancia terjesztése szempontjából töltött be kedvező szerepet. A testületen belül létezett egyfajta demokratizmus, amely az egyes beosztások közötti láthatatlan falakat jelentősen vékonyította, ámbátor ez a nyitottság nem terjedt addig, hogy a diplomáciai és a konzuli terület között hagyományos létező vastag falakat is gyengítse, felszámolásukról pedig szó sem lehetett.²¹⁹ Az apparátusok mindenkor meglévő önmozgása itt korántsem vált olyan jelentőssé, hogy a Monarchia külpolitikáját érdemben módosítsa. Egészében jó eszköze volt a Monarchia külpolitikájának, azt módosítani akaró ambíciókkal nem rendelkezett.

2.1. *Horthy Miklós* Magyarországának külpolitikájában természetesen már nem volt semmiféle dinasztizmus, annak motorját a magyar nacionalizmus motorja hajtotta. Ennek a motornak a lökettérfogata harmada volt az eredetinek, az ellenérők, amelyekkel szemben sikert kellett volna elérnie ellenben minimum megháromszorozódtak. Hiszen a volt antanthatalmak ellensúlyaként a Monarchia már egyszerűen nem létezett. Németország ugyan megmaradt, sőt nagyhatalmi státuszát is megőrizte, ellenben e státusznak akkor nem volt dinamikája, erejét, figyelmét leginkább arra fordította, hogy a korabeli Európa politikai arculatára a maga bélyegét rányomó Franciaországgal szemben valamiféle *modus vivendi* találjon. A *Gustav Stresemann* vezette német diplomácia „teljesítési” politikájának ez volt a lényege.²²⁰ Oroszország ugyan kiesett, de legalább ennyire eltűnt a politikai térképről a központi hatalmakhoz korábban tartozott Törökország is.

²¹⁸ Matsch 1986.

²¹⁹ A szolgálat kedvező vonásait már-már idealizáló beállításra ld. Csáky 1992, a kritikus megközelítésre ld. — például — Hory 1987, illetve a teljes kéziratot az MTA Kézirattárában. (Ms 10.864/1–10.)

²²⁰ Michalka 1987, 303–326.

Ezért mondjuk azt, hogy az ellenerők nem csupán, hanem több mint megháromszorozódtak. Hiszen egyfelől ugyan tény, hogy a trianoni Magyarország megszabadult attól a kolonctól, amit az 1918 előtti soknemzetiségű lét, az utolsó pillanatban is több mint 45%-nyi kisebbség jelentett, ám már önmagában az a szokásos beállítás is hamis, mintha a két háború közötti Magyarország nemzeti-etnikai összetételét tekintve homogénné vált volna. Hiszen az ekképpen vélekedők elsiklanak azon tény felett, hogy itt maradt egy majdnem 6%-os német kisebbség, amely messze nem csupán az 1933 utáni hitleráj időszakában okoz gondot, hanem bizony már a weimari periódusban sem lebecsülendő problémát jelent.²²¹ Való igaz, hogy a korábban oly jelentős románság és szerbség lélekszámában szinte elhanyagolható törpeséggé válik, de még mindig itt van a közel két százalékos szlovákság, amely majd a második világháború utáni felvidéki kitelepítések esetében válik a a prágai nacionalista politika hatékony fegyverévé.²²²

Ennél azonban sokkal lényegesebb tényező a kisantant megszületése, s bizonyos értelemben mind a mai napig való megléte. Jóllehet ezen képződmény formális politikai blokká csak 1933 februárjában alakul, s az is igaz, hogy már az 1938 augusztusi bledi megállapodással — amely ideiglenes jellege, a magyar államfő kielitancsozásával való szoros belső kapcsolata révén vélhetőleg joggal mondhatólag a két háború közötti magyar diplomácia csúcsteljesítménye — súlyos léket kapott, majd *Adolf Hitler* 1939 márciusi prágai bevonulásával formálisan szétesik, ám számos jel tanúskodik arról, hogy a második világháború alatti *Jozef Tiso* Szlovákiája, a conducator *Mihail Antonescu* Romániája és a poglavnik *Ante Pavelić* Horvátországa között — tehát német égisz alatt — hatékony magyarelles politikai folytatódott.²²³

Trianon vesztesei bizonyára a revindikáció mellett voltak, s az sem lehet kétséges, hogy a társadalom széles körei érezték a békeszerződés következtében magukat megcsónkítva. A Nyugati pályaudvar vagonlakói, az állásukat veszített tisztviselők, a birtokaikról elűzöttek, a rokoni kapcsolatok ápolásában a felmagasodott határok, a más devizanem miatt korlátozottak mind-mind egységesen álltak minden olyan program mögé, amely a szép (és az adott jelen nyomorúságos viszonyai között még szebbnek tűnő) múlt visszatérését ígérte. Ez az erő nem volt lebecsülendő, könnyen

²²¹ Ld. Tilkovszky Loránt munkáit.

²²² A kérdéssel érdemben először Balogh Sándor foglalkozott. Ld. Balogh 1982 és Balogh 1988.

²²³ Érzékletesen mutat rá erre — például — Bajcsy-Zsilinszky Endre vagy Szegedy-Maszák Aladár is. Vö. Bajcsy-Zsilinszky 1986, illetve Szegedy-Maszák 1996.

mozgósítható volt minden tüntetésre, alkalmas volt a demokratikus erők — mint a történelmi Magyarországot, úgymond, bukásába taszító forradalmak örököseinek — megfélemlítésére, mozgósítható volt a szomszédos országok, a győztes hatalmak elleni kampányokra. Mivel a hivatalos kormánypolitika exponensei tisztában voltak azzal, hogy a távoli jövőbe vesző célt — az adott körülmények között — akkor lehet a leghatékonyabban szolgálni, ha a *konfliktuskeresés helyett a konfliktusmegoldás* útjára lépnek, ezért ezzel az erővel szemben 1919 ősze óta *ellentmondásos* volt a hivatalos kormánypolitika viszonya. Amolyan palackban tartandó szellem volt ez az erő: használják, ha szükség van rá, ám, ha nem, akkor legyen csendes, „eldugaszolt”. Az ilyen feladvány soha sem problémamentes, s a két háború közötti magyar külpolitika története is ezt igazolja.

Prónay Pált és szabadcsapatát *Bethlen István* ugyan sikerrel használta nyomásgyakorlásra a velencei tárgyalások sikere érdekében, leszerelésük azonban már korántsem ment simán. *Gömbös Gyulát* majdnem eltették láb alól, s a Lajta-bánság felszámolása sem ment egyszerű parancsszóra.²²⁴ Néhány évvel később a frankhamisítási botrány rázta meg alaposan a rendszert, angol segítség nélkül a kormányfő aligha őrzi meg miniszterelnöki székét. Ez az ügy is modellértékűen igazolja — vélelmünk szerint — a fentebb mondottakat. Hiszen, ha nincs kapcsolat a bankóhamisítók és a hivatalos politika egyes exponensei között, akkor nem lesz (legalábbis nem ekkora) botrány. S az is igaz: ha ezt a meglehetősen izgága népséget jobban kontroll alatt lehetett volna tartani, akkor sincs botrány (vagy legalábbis is később, jóval később, s nem már rögtön az első hamis bankó beváltásánál). Az angol támogatásnak pedig nyilvánvalóan az adott európai rendbe való kifogástalan illeszkedés volt az ára, következőleg a frankügy nem hogy közelebb hozta, hanem inkább a távolabbi jövőbe tolt az alapcél majdani elérését.

Az 1927-től kiterjedő revíziós mozgalom az újabb példa. Kétségtől nyomatékosított a kormány revíziós célkitűzéseinek. Ekkor már nem csupán a rejtett programnak, hanem a hivatalosan meghirdetettnek is, hiszen nem sokkal később, 1928 márciusában mondja el Bethlen István Debrecenben új hangvételű beszédét.²²⁵ Szokásos dolog e beszédet összefüggésbe hozni az ország akkoron frissen megnagyobbodott mozgásterével, tehát a katonai ellenőrzés addigi rendszerének 1927-ben bekövetkezett megszüntével, s az ugyancsak 1927-ben bekövetkezett fontos lépéssel,

²²⁴ Ld. Prónay 1963.

²²⁵ Romsics 2000, I. köt. 228–234.

az magyar–olasz örök barátsági szerződés aláírásával. Az önérzetes hanghoz azonban minden bizonnyal erőt nyújtott a Magyar Revíziós Liga megszületése, igen dinamikus, külföldön is nagyhatású tevékenysége.²²⁶ Másfelől ellenben ez a tömegező megint csak nem jelentett egyértelműen előrehajtó erőt. Mert nem volt horizontja, mert nem volt taktikus, mert nem volt rugalmasan alkalmazható. Maga volt a „bőmbőlő honfibu”,²²⁷ tehát az értelem eszközével alig vagy egyáltalán nem befolyásolható.

Vajon végzetszerűen így kellett ennek lennie? Gyakorlatilag igen, elméletileg aligha. Gyakorlatilag igen, hiszen a rendszer reakciója volt a forradalmaknak, nyíltan és büszkén vállalta az ellenforradalmi jelzőt, mert elutasított mindent, ami a forradalmakkal volt összefüggésben. Az utóbbi időszakban ugyan a hazai történetírásban fel-felbukkannak olyan nézetek, melyek szerint az évek során a rendszer e jellege megkopott, sőt megszűnt volna, ám a spekulációnál jobban eligazítanak a tények, azok pedig arról szólnak, hogy 1939 őszén, a 20. évfordulón is büszkén vállalják az alapító atyák a születési körülményeket. Nem sokkal később pedig már a világháború örvényébe sodródik az ország, amikor még kevésbé lett volna mód és lehetőség ezeken a meghatározottságokon változtatni. Ebben a rendszerben, ebből a nézőpontból a világháború elvesztése, a nyomában az országra szakadt trianoni végzet és a forradalmak között eltéphetetlen kapcsolat látszott. E látszatot pedig nem volt erő, amely megkérdőjelezze. El lehetett volna kerülni el e rossz utat, ha van erő a bukáshoz vezető úttal történő szembenézésre. Ahhoz a századelő reformnemzedékének igazságát kellett volna mérlegelni, s annak birtokában a forradalmak törekvéseiből legalább valami minimálist vállalni.²²⁸ Az ellenforradalmi rendszer e helyett Tisza István kezét fogta meg, az ő örökségéből csinált kultuszt, a meggyilkolásával vádoltak perbe fogását is a forradalmak sárba rántására használta fel. Bethlen István országot teremtett a megmaradt roncsból, államot hozott létre az itt maradt romokon, s mindez nagyságra, államférfiúi alkatra vall. Az akkori és azóta is oly gyakran elhangzó vádakkal ellentétben

²²⁶ A Népszövetség katonai bizottságának működése 1927. március 31-én szűnt meg hazánkban, Bethlen római útjára április 4–6. között került sor, a Magyar Revíziós Liga pedig július 27-én alakult meg. A debreceni beszéd 1928. március 4-én hangzott el.

²²⁷ Németh László kifejezése.

²²⁸ A helyzetet pontosan jelzi az is, hogy amikor Ottlik László a Magyar Szemle 1928. szeptemberi számában közölt cikkében javaslatot tett a majdan megnagyobbodó Magyarország föderalizálására, s elgondolását Jászi föderációs elképzelésével hozták rokonságba, akkor Ottlik nemhogy valami rokonságot vállalt volna, hanem hosszan azt bizonygatta, hogy neki semmi köze Jászi gondolatához. A második Ottlik-írást közli Berend 1986. I. köt. 170–182.

ez kapitalista és nem feudális ország volt, de oly sok volt — a társadalmi viszonyok hierarchizáltságában, az emberi kapcsolatokban, a társadalmi értékrendszerben, a szokásokban és ízlésben — a *nem polgárosult* vonás, hogy széles körökben hitelt érdemlően lehetett feudális Magyarországról beszélni. A választójog szűkítése — már eleve az a mód, ahogy azt keresztülvitték — a forradalmak előtti állapotokba vetette vissza az országot. Nem csupán az kellett visszatetszést, hogy több szempontból erősen szűkítette a választásra jogosultak körét, hanem még negatívabban hatott az 1918 előtti nyílt szavazás nagyrészt történt visszaállítása. A végrehajtott földreform ugyan jelentősebb volt annál, mint amit erről évtizedeken át tartottak, ám a magyar parasztság sok évszázados földéhségét messze nem csillapította, a feudális eredetű nagybirtokrendszert pedig lényegében megőrizte.²²⁹ A Peyer Károllyal 1921 végén kötött megállapodás ugyan a rendszer nézőpontjából ügyes és sikeres lépés volt, hiszen a szociáldemokráciát beépítette a rendszerbe, távlatosabban nézve ellenben inkább csupán *belekompromittálta*. A paktum ugyanis úgy illesztette be az MSZDP-t a politikába — és egyben a korabeli magyar társadalomba —, hogy az kisebb jelentőségűvé vált, mint volt a dualista Magyarországon. Annak ellenére, hogy akkor nem volt parlamenti mandátuma, 1922-től viszont igen, s kezdetben nem is kevés. A látszat és a lényeg tehát tótágast ellentétben állt, a látszat Bethlennek kedvezett, a lényeg viszont rontotta a magyar társadalom esélyeit, hogy ebben az országban belátható időn belül valódi politikai demokrácia, valódi demokratikus gondolkodás hassa át a lakosság mind szélesebb köreit.

Bethlen István realitásérzéke ugyan azt diktálta, hogy meggyezésre jusson az MSZDP-vel, valójában azonban lelke mélyén ugyanúgy viszolygott a szociáldemokratáktól, mint a kommunistáktól.²³⁰ S ez bizony nagyon nagy hiba volt. E belső viszolygáson túl kellett volna lépni, sőt azt — a magyar társadalom érdekében — le kellett volna győzni. A szociáldemokrácia akkori vezetői valóban készek voltak arra, hogy a rendszerbe — annak demokratizálódása árán — integrálódjanak, Bethlen világképébe azonban nem illett bele, hogy ezt a tényleges integrációt szorgalmazza, a nemzet érdekében kamatoztassa. Másfelől a szociáldemokrácia politikai erejének jelentős tényezőjét adta a nemzetközi szociáldemokrata összefogás, már csak ezen az alapon is egészen más volt szociáldemokrata körökben a mentalitás. A revízió ügyével a párt azonosult, ebben az azonosulásban azonban volt egy jó adag taktikai

²²⁹ Romsics 1999, 138.

²³⁰ Varga 1999, 129–130.

elem is. Ezt az elemet kormányzati oldalról kellett volna oldani. Ennek az igénynek sok mindent lehet reálisan ellene vetni, ám az aligha vitatható, hogy a kormányzati pozíció mozgástérben, távolságlátásban jóval többet nyújt(hat), mint az ellenzéki státus, s ezt bizony az oly sokat hangoztatott (ám többnyire inkább csupán szólamszerűen ismételtetett) nemzeti egység megteremtése-elmélyítése érdekében ki kellett volna aknázni.

A belső adottságok szempontjából ezek a kérdések voltak a leglényegesebbek, illetve elméletileg itt lehetett volna sokat tenni a jobb pozíciók elérése érdekében. E mellett természetesen még egyéb lényeges összetevőket kell szemügyre venni. Az egyik bizonyosan az ország védelmi képessége, vizsgálni kell a gazdaság teherbíró képességét, s nem hagyhatjuk figyelmen kívül a diplomáciai gépezet horizontját, teljesítőképességét. Valamely hatalom ereje, nemzetközi súlya szempontjából igen lényeges kérdések.

Közhely, hogy a béke katonai szempontból különösen gúzsba kötötte e hazát, a sorozás tilalmazása megalázó, az elvileg garantált állami szuverenitást mélyen sértő volt. A 35 ezres zsoldos hadsereg a modern technikával felszerelt, 15–20-szor nagyobb létszámú kisantant erőkkkel szemben soha nem volt képes még arra sem, hogy az országot egy esetleges támadással szemben a siker reményében megvédelmezze. A győri program fog majd ezen a helyzetten jelentősen változtatni,²³¹ mikorra ellenben ennek a fegyverkezési akciónak már látható jelei vannak, addigra a kisantant a történelem sülyesztőjébe került, hogy onnan — ha nem is formális blokként — lényegében a németek támogatásában bízva kerüljön vissza a magyarság riogatására–szorongatására. A magyar külpolitika tehát két évtizeden át nem támaszkodhatott lépéseiben számottevő, mozgásterét bővítő, illetve azt megalapozó katonai erőre, s ennek megfelelően a katonai vezetés ebben az időszakban sokkal inkább visszafogó, az adottságok sivár voltára figyelmeztető szerepet tölt be. Nem csupán ez a visszafogó szerepkör volt szerencsés, hanem a politikával szembeni visszafogottsága is. A tisztek zöme a Monarchia katonája volt, ahol mélyen beléjük ívódott az a szemlélet, hogy a katona nem politizál, hanem parancsot teljesít. Nemzeti elkötelezettségüket objektíve aligha lehetett megkérdőjelezni, a nemzetek feletti monarchiának engedelmeskedve ugyanakkor 1918 előtt olyan mentalitás vált vérükké, amelyet az intranzigens nemzeti-nacionalista érzület megengedhetetlenül lagymatagnak érzett. Mindenesetre tény, miniszterelnöksége idején Gömbös Gyula egy sor nyugdíjazás révén olyan változtatást

²³¹ A gazdaság az egész korszakban igen szerény mértékben fejlődött, ezért az sem nyújtotta bázisát egy feszítő erejű külpolitikának.

indít el, amelynek nyomában a hadsereg kezd átítatódni a koreszmével, tehát berkeiben megindul a politizálás, s annak iránya az adott körülmények között csak egyirányú lehetett: fogékonyságot hozott a nemzetiszocializmus, a magyarországi nyilaskeresztes mozgalmak, Szálasi Ferenc törekvései iránt. Mindebből következett az a sajátos helyzet, amely már Teleki Pál kormányfósége alatt is jelentkezett, megkeserítve az ő miniszterelnökségét, Bárdossy László alatt pedig már végzetesnek bizonyult. Ez a sajátosság pedig abban állt, hogy a hadsereg politizáló szerepe még az előtt bontakozott ki, hogy a maga eszközeivel hatékony támasza lehetett volna a külpolitikának. Másképpen fogalmazva: a katonai vezetés a külpolitikai vonalvezetéssel szemben akkor volt konciliáns, azt segítő, annak vonalvezetésével harmonizáló, amikor érdemben még a dolgokon nem lehetett változtatni. Amikor 1938–1939-ben kedvező területi változások zajlanak, akkor szerepe lényegében indifferens, 1940-ben Románia megtámadására készülve magatartása lényegében pozitív, amennyiben szintén arra ösztönzi a politikai vezetést, hogy az önálló akció révén akarjon eredményt elérni. 1940–1945 között ellenben a területi változások nyomán kialakult csapdahelyzetet nemhogy nem érzékeli, hanem — a németek oldalán történő mind vakabb kiállás sürgetésével — kifejezetten rontotta a magyar külpolitika mozgásterét, manőverezési lehetőségeit.²³²

2.2. Milyen *esélyei* voltak a magyar külpolitikának Trianon után arra, hogy a Párizsban 1947. február 10-én ne a lényegében a trianonit megismétlő okmányt kelljen aláírni?

Sic fata volunt, így akarta a végzet – vallják nem kevesen. Ezt a felfogást nem tudjuk osztani, mert a helyes nézőpontot a mozgáster és kényszerpálya dialektikájában lehet kialakítani. Ha pedig helyes ez a megközelítés, akkor nem a sors ujjáról, a vak végzetről, hanem végeredményben „csupán” *sorsszerűség*ről beszélhetünk. Tehát azt mondjuk, hogy nagyon súlyosak voltak a meghatározottságok. Trianon deformáló hatása nagyon jelentős, a kisantantot nem az agresszív magyar külpolitika, hanem a szomszédos országoknak a zsákmányt megvédeni törekvő akarata hívta létre. A magyar–román perszonáluniós tárgyalások, a brucki és a marienbadi összejövetelek egyszerre jelzik a magyar külpolitika meg egyezési készségét, s egyben a kudarc *akkori* elkerülhetetlenségét. A kudarc azért volt akkor elkerülhetetlen, mert a tárgyaló partnerek pozíciója között — az utódállamok javára — óriási volt a különbség: miért is adtak volna a legyőzöttek engedményt. A magyar–jugoszláv közeledési kísérlettel, s benne Horthy nevezetes,

²³² A témakörre ld. részletesebben: Ungváry 2002.

1926. évi mohácsi beszédével ellenben már egészen más a helyzet. Ez a beszéd — minden jel szerint — a magyar Külügyminisztérium labanc vonalat vivő tisztviselői karának volt a provokációja, amellyel éppen a Belgrád-Budapest közötti megbékélést akarták megakadályozni. Ennek a csínynek a nagyságát akkor mérhetjük le igazán, ha tekintetbe vesszük, hogy akkor még Bethlen István hajlamos volt a délvidéki magyarságról lemondani. Az elgondolás reális kalkuláción alapult: a legkisebb létszámú, beolvadásra leginkább hajlamos kisebbség feladása arányban volt a kisantant felrobbantásának értékével.

Miért nem akarta a külügyi apparátus mértékadó törzse a délszlávokkal való megbékélést? Azért, mert a kimondatlanul is célként lebegő integritási eszme megvalósítása eleve elképzelhetetlen volt a szomszédokkal való megegyezés révén – nem beszélve arról, hogy Budapesten helyesen mérték fel a szomszédos országok nacionalizmusának engesztelhetetlenségét. A nagyhatalmi partnerekben történő gondolkodás így elkerülhetetlen volt, s ezzel együtt az a nagy belső ellentmondás is, amelyet mindez magában rejtett. Hiszen nagyhatalom akarataból valamit elérni, az már eleve az alárendelődés nem csekély kockázatával fenyeget. A magyar sors különös tragédiája, hogy a területi változásokra akkor érett meg a helyzet, amikor Németországban már Adolf Hitler az úr.

A két háború közötti Magyarországnak nem volt reális külpolitikai alternatívája. Elméletileg ugyan elképzelhető lett volna a kisantantba történő belépés,²³³ de ezt a közvélemény ugyanúgy nem tűrte volna el, mint a revíziós lehetőségek elmulasztását. A revíziós lehetőségek realizálásánál ellenben voltak elmulasztott lehetőségek. Az első bécsi döntés előtt október végére a prágai ajánlat nagyon közel került a magyar – akkoron etnikai elvet megfogalmazó állásponthoz, tehát a tárgyalások továbbvitele hozhatott volna kétoldalú megállapodást.²³⁴ a második bécsi döntést pedig

²³³ 1933 nyarán — a magyar külpolitika egyik nehéz pillanatában — Apor Gábor, a Külügyminisztérium politikai osztályának vezetője azt írta egyik belső feljegyzésében, hogy amennyiben Budapest nem kap Rómától és Párizstól megfelelő segítséget, akkor „jobb, ha Magyarország behódol (a) kisantantnak és politikailag nem önállóan, de nyugodtan, gazdaságilag pedig pihenten — nem kell hadseregére áldozni — él, ahogy élni tud, és belsőleg koncentrálna és készen várja azt az időt, amíg a jelen konstelláció változik és politikailag jobb auspiciumokkal felveheti újra (a) küzdelmet.” Pritz 1982, 130. A harmincas évek derekán egy alkalommal pedig Kánya Kálmán külügyminiszter kérdezte helyettesét, Hory Andrást: mi lenne, ha Magyarország belépne a kisantantba? Hory 1987, 403.

²³⁴ Herczegh 1999, 259–261. – Nem érv ez ellen, hogy a háború végén majd az lesz az antifasiszta koalíció álláspontja, hogy az 1937. december 31-i határok mögé kell visszavonulni. Ezt az álláspontot az első bécsi döntés annuálásának az akarata formálta meg, s ezzel szembeeszegezhető a közvetlen megállapodásokat korábban

— magyar részről megfelelő rugalmasság, az ideológiai kalodából való kilépés esetén — Berlin–Moszkva, esetleg Berlin–Róma–Moszkva döntőbíráskodásával, s a viszontbiztosítás bölcsességével lett volna megformálható. Hitler biztos, hogy savanyú arcot vág, de mit tehetett volna ellene? Legfeljebb nem vállalja. Milyen következményei lettek volna egy német elhárításnak? Vélelmünk szerint olyan helyzetet eredményez, amely tovább növeli a magyar külpolitikai mozgásteret. Ha ellenben végül létrejön a megállapodás, *akkor Magyarország mindkét eshetőségre be van biztosítva*. Mind német, mind szovjet győzelem esetén összehasonlíthatatlanul kedvezőbb a helyzet, mint ami majd a második világháború végén ténylegesen kialakult.²³⁵ Ha mérlegeljük azt a tényt, hogy a németek nem nyerhették meg ezt a háborút, hanem csakis az antifasiszta koalíció, akkor a szovjet–amerikai–angol szövetség révén nyer Magyarország bebiztosítást.²³⁶

konzekvensen akceptálhatónak tartó brit álláspont. Az igaz, hogy 1945 után ebben a térségben Moszkva lesz a feltétlen úr, Sztálinnak pedig Beneš kedvezményezése az álláspontja – annak eldöntésére ellenben már nincsen történeti materia, hogy ilyen esetben mi lett volna a generalisszimusz akarata. Az ilyen bölcselkedés már a „mi lett volna, ha” délibábos világába tartozik, amely nem lehet komoly historikus területe.

²³⁵ A szovjet győzelem következményeit ismerjük. Az elvileg elképzelhető német győzelem konzekvenciáinak mérlegeléséhez: mivel a nácizmus bandita vonásaival tisztában lévő, majd SS-pribékek által 1945 áprilisában meggyilkolt Albrecht Haushofer már 1941 őszén olyan béketervvel igyekszik a Birodalom különböző vezető köreit befolyásolni, amely a Magyarország számára megtörtént kedvező területi változtatások jelentős részét annuálná, s mivel maga Hitler sem szánt kedvező sorsot a magyaroknak, ezért feltehetőleg megalapozottan állítható, hogy a német győzelem a Trianon utáni helyzetenél is sokkal rosszabb pozícióba szorítja Magyarországot. Pritz 1999, 122–127.

²³⁶ Gondoljuk tovább a kérdést: ha Erdély szovjet segítséggel kerül vissza, akkor 1941 júniusában Bárdossynak sokkal nagyobb a mozgásteret. Nem kell szenvednie annyira a magyar katonai vezetés nyomásától. Ha kisebb a nyomás, akkor a háborúba lépést jóval későbbre lehet tolni. A későbbi hadba lépésnek nem csupán a szenvedések és veszteségek csökkentése szempontjából lett volna haszna, ám a szovjet vezetés sem fordul annyira az ország ellen. Hiszen nem kétséges: az 1941. június 23-i újabb (és a történetírás által sokszor túlértékelt) Molotov-nyilatkozat nem csupán újabb megismétlése a szovjet álláspontnak. Van itt egy merőben új elem: a fenyegetettség mozzanata. Korábban e tekintetben a szovjetek viszonylag könnyedén politizálnak, 1941 júniusában ellenben már a kérdésnek sokkal nagyobb a súlya: aligha vitatható, hogy az újabb szovjet ajánlatot a birodalom roppant fenyegetettsége motiválta. Tehát, míg a korábbi ajánlatok elhárítása legfeljebb rossz érzést hagyott a szovjet vezetőkben, addig ez az elhárítás olyan durva visszautasítást jelentett, amely Moszkvát nagyhatalmi létében sértette meg, ráadásul a magyar hadba lépés adott még nagyobb nyomatékot a magyar „válasznak”. (Hiszen az ismert okból, Bárdossy egyszerűen félretette a jelentést, a kormányzót nem tájékoztatta, formális válasz nem is született.) Bárdossy joggal mondta azt az ellene indított perben, hogy ennek az üzenetnek nem tulajdonított különösebb jelentőséget, hiszen azt a pillanatnyi helyzet moti-

A revízió adott módja, tehát német kézből történt elfogadása tette a kényszerpályás meghatározottságot még erősebbé, az egyébként is kis mozgásteret pedig még szűkebbé.

2. 3. 1918 őszén a semmiből kellett az önálló magyar külügyi szolgálatot megteremteni. Ez a munka nagy lendülettel vette kezdetét, s igen nagy segítséget jelentett a volt közös szolgálatban foglalkoztatottak átvétele. Ezt a hazai közvélemény élénk kritikával fogadta, mert az onnan jöttek nemzeti érzületét lagymatagnak találta. A korszak turbulens viszonyai közepette, amikor a trianoni ország jövőjét csakis a korabeli európai realitások közé való illeszkedés jelenthette, akkor ez a mentalitás kifejezetten jótékony hatású volt. Ugyanakkor a nagypolitikai koncepció nem csupán lojális szolgálata, hanem a mohácsi beszéd kapcsán említett provokációban megmutatkozott önmozgás már olyan szerepvállalásra vall, amely kifejezetten akadályozta a szomszédos országokkal való *modus vivendi* — egyébként valóban nagyon rögzös, ám perspektivikusan mégis egyedül üdvöztető — útjainak a keresését. A második világháború örvényébe való sodródás időszakában az apparátus önmozgása szintén jelentős, amennyiben a viszontbiztosítás útjainak megelégséhez igyekszik a külpolitika irányítóit segíteni,²³⁷ a

válta. 1945 után nem csupán a történetírás, hanem a publicisztika, oktatás, szóval a történetpolitikai gondolkodás faktorai a távirat jelentőségét messze eltúlozták. Tették ezt annak érdekében, hogy a Horthy-rendszert mennél inkább pellengérré állítsák. S ehhez a hadjárathoz maga Horthy is — a tőle, sajnos, nem idegen rövidlátással — csatlakozott, amikor (nem véve észre a kérdés tényleges dimenzióját, ti., hogy itt valójában éppen az általa félmjelzett rendszer lejáratásáról van szó) annak érdekében, hogy a személyes felelőssége alól (a dolgokat megmásítva) szabaduljon, az egész ügy ódiumát Bárdossy nyakába varrta. Így azután nagyon szépen kialakult az a helyzet, amelyben az igen különböző szándékoknak az lett az eredője, hogy a magyar külpolitikai gondolkodás nem ritka gyengesége e tekintetben még erősebbé vált.

²³⁷ Az első bécsi döntés után Barcza György londoni követünk több ízben szorgalmazta: a magyar kormány helyezzen súlyt arra, hogy a London ne csupán szóban jelezze a döntéssel való egyetértését, de írásban is tegyen elkötelező nyilatkozatot. Csáky István, az akkori külügyminiszter azonban ne fogadta el a brit fővárosban állomásozó beosztottjának tanácsát. Nagy kár, hogy nem cselekedett, mert néhány hónappal később, amikor 1939 márciusában Hitler felszámolja a maradék Csehszlovákiát, akkor London logikus válaszlépésként a müncheni egyezményt érvénytelennek deklarálja, így az első bécsi döntés is nemzetközileg igen ingoványos talajra került. A magyar diplomáciai gépezet tehát a jól bevált, ballhausplatzi múlttal rendelkező munkatársa, Barcza György révén a mesterség ősi szabálya szerint a viszontbiztosítás elve alapján kíván cselekedni, ám a gépezet feje, a külügyminiszter már sokkal inkább az árral úszik, s nem készül fel az akkor sem elképzelhetetlen fordulatra. Másként fogalmazva ezt azt jelenti, hogy a külügyi apparátus ugyan tudja a dolgát, ám arra nincs ereje, hogy saját vezető-

mind egyoldalúbbá váló német orientáció időszakában pedig az angolszász világgal való kapcsolatokhoz akar sok jó szándékkal segítséget nyújtani. Ennek a segítségnek az értékét alaposan lerontotta a titoktartás terén kezdettől fogva tapasztalható megengedhetetlen, mégis állandóan eltúrt lazaság. Ez a fecsegő mentalitás vezet oda, hogy amikor 1944 szeptember végén sok habozás után Horthy Miklós végre elküldi megbízottjait Moszkvába, akkor az előzetes fegyverszüneti megállapodásra a Dísz-tér teljes kizárásával kerül sor. Ez a kormányzói titkolódzás azután október 15-én olyan tragikomikus eseményekhez vezet, amelyek még tovább csökkentették az ország egyébként is mind kisebb külföldi presztízsét.²³⁸

3. 1. 1945 ugyan bizonyos értelemben valóban a 0 év,²³⁹ de nagyon sok szempontból folytatása az addigi tendenciáknak. Naivság lenne nem meglátni a Mániu-gárdák székeket lemészárló akciói, *Josip Broz Tito* partizánjai szablyai vérengzésének, az 1945 áprilisi kassai kormányprogram egész felvidéki magyarságunkra a kollektív bűn stigmáját nyomó akaratának egymást bátorító összjátékát, majd a nagyhatalmak szárnyai mögé búvó szomszédos országok részéről tapasztalt azon mesterkedéseket, hogy véletlenül és még töredékesen se legyen fogantatja annak a sok szellemi erőfeszítésnek, amely Washingtonban és Londonban a második világháború éveiben az illetékes külügyminisztériumok fel-

jét — a külügyminisztert — igazáról meggyőzze. A politikai vonal elszakad az apparátusi intenciótól, az apparátus (messze) nem alkalmas arra, hogy a politikát az igazi nemzeti érdekek szerint cselekedetre ösztönözze.

Másik példánk az 1939-ben alakuló csehszlovák emigráns kormánnyal szembeni magyar diplomáciai beállítódást érinti. Mivel az események Londonban zajlanak, ezért érthetően megint a londoni követ, Barcza György reakciója alapján ragadhatjuk meg az apparátusi reagálást. Nos ő először úgy látja, hogy nincs a cseh emigrációnak nagy szerepe. A kérdés horderejére ellenben hamar ráérez, s ennek megfelelően Sir Alexander Cadoganen, a külügyminiszter állandó helyettesén keresztül szeretné elérni, hogy Anglia ne ismerje el a Beneš-kormányt. Azt hangsúlyozza, hogy nincs csehszlovák nemzet, s — úgy tűnik — tud is hatni a brit diplomatára, mert az egyik beszédében külön említi a két népcsoportot. Amikor pedig 1940. júliusában London mégis elismeri az emigráns kormányt, akkor is lehet még a magyar szempont mérlegelésének bizonyos szerepe, hiszen Barczának azt mondják, hogy az elismerés a területi kérdést nem érinti. Mindennek alapján azt mondhatjuk, hogy a magyar külügyi szolgálat igyekszik az esetleges vészhelyzet ellen tenni, a mind egyértelműbben németbarát magyar külpolitikai vezetés ellenben már nem tud ilyen körültekintő és rugalmas lenni.

²³⁸ A moszkvai tárgyalásokról nem is tájékoztatott Hennyey Gusztáv külügyminiszter a svéd és a török követet arra kéri, hogy kormányaik a nagyhatalmakhoz továbbítsák hazája fegyverszüneti kérelmét.

²³⁹ Lukacs 1999.

kérésére történt. Azokról a békeelőkészítő munkálatokról van szó, amelyek igen nagy statisztikai adatgyűjtés, tudományos mérlegelés alapján arra intették a majdani döntéshozókat, hogy tartós béke csak akkor lesz a Kárpátok övezte térségben, ha elkerülük a trianoni békerendezés szarvashibáit, s helyette az etnikai viszonyok tiszteletben tartásával kompromisszumos határokat húznak.²⁴⁰

A szovjet zónán belül Magyarországnak hosszú éveken át nem volt külpolitikája. Azon is még nyilván sokáig el lehet majd vitatkozni,²⁴¹ hogy mikor és hogyan történt az ország szovjetizálása, az ellenben nem kétséges, hogy az önálló külpolitikai akcióknak már 1947-ben végeszakad. Mindenesetre ténykérdés, hogy a Marshall-tervbe bekapcsolódni akaró országok június 27. és július 3. közötti párizsi összejöveteléről a magyar kormány olyan hangnemű állásfoglalással marad távol, amely egyszerre tanúskodik a Moszkvával szemben feltehetőleg még korántsem feltétlenül elkerülhetetlen szervilizmusról, s egyben annak a túltengő öntudatnak a továbbéléséről, amely már nagyon-nagyon rég óta nem volt összhangban a tényleges magyar hatalmi mutatókkal.

Mindezek után már-már a kuriózumok világába tartozó érdekesség, hogy a Marshall-tervet elfogadó 16 ország július 12-i összejövetele iránt Mihályfi Ernő külügyminiszter miért érdeklődött július 13-án a „feltételezett segítség feltételeiről”. A választ erre ugyancsak nem találjuk, de azt vélhetőleg nem alaptalanul állapítjuk meg, hogy e furcsa érdekességű tett a magyar diplomácia utolsó önálló lépése az 1956-os forradalomig.²⁴²

3.2. Milyen *esélyei* voltak az országnak az 1947. évi párizsi békeszerződés után arra, hogy 1956-ig valamiféle külpolitikát vihessen, illetve 1956 forradalmának kedvezőbb külpolitikai konstellációt teremtsen?

A párizsi békeszerződés aláírása lényegében egybeesik az ország belpolitikai életének szovjetizálásával. A rendszerváltás utáni történetírás bemutatta, hogy a tényleges fordulat nem 1949-ben és nem is 1948-ban, hanem már korábban bekövetkezett.²⁴³ Az országnak nem volt külpolitikája, hiszen a szovjet igényekhez való szervilis alkalmazkodás éppen ellentéte annak, amit bármiféle külpolitikának lehet nevezni. Ha hibáztatható a két háború közötti

²⁴⁰ Romsics 1992, illetve Bán 1996.

²⁴¹ Az 1945 utáni időszak feltárása terén egyes vonatkozásban ugyan már ezeddig is születtek értékes eredmények, azonban aligha kétséges, hogy még több területen nagyok a fehér foltok, s egészében is hiányzik a történelmi látószög.

²⁴² Fülöp–Sipos 1998, 348.

²⁴³ Ständeisky – Kozák – Pataki – Rainer 1998 és Feitl – Izsák – Székely 2000.

magyar diplomácia azért, mert tényleges lehetőségeket elszalasztott, akkor ez *mutatis mutandis* érvényes a szovjetizált ország vezetőire is.

Mutatis mutandis – kell hangsúlyoznunk, hiszen merőben más helyzetről van szó. Tárgyilagosan ugyan megállapítható, hogy Rákosi Mátyásnak nem voltak jó pozíciói Moszkvában, hiszen már a szegedi Csillagbörtönből való szabadulása után is azért került a Szovjetunió-beli magyar kommunisták élére, majd azért kapja meg Jozsif Visszarionovics Sztálin akaratából a magyarországi helytartói pozíciót, mert múltja miatt zsarolható volt. Ez azonban Rákosi Mátyás személyes ügye. Az országra és népére mindebből „csupán” annyi tartozott, hogy hosszú éveken keresztül olyan embertől kellett rettegnie, akinek élete olyannyira nem volt biztonságban, hogy szolid cég nem kötött volna vele életbiztosítást.²⁴⁴ Politikai pártok és exponenseik között sokszor lehetnek gyűlölködően rossz nexusok. A rezsimváltások a történelemben sokszor történnek vérben és szennyben. Minimális nemzeti konszenzus esetében azonban ennek a szembenállásnak valahol van határa. Rákosi Mátyás ilyen határt nem ismert,²⁴⁵ s ezért az ő országglása alatt — eddigi ismereteink szerint — nincs, legfeljebb foltokban van magyar külpolitika.²⁴⁶ Csupán egyetlen példát említve: nem kétséges, hogy Jozsif Broz Tito kiközösítése nyomán Budapestnek Moszkva irányába való igazodási kényszere volt. Ám, ha Rákosi-ban van valamelyest nemzeti érzés, akkor nem mérgesíti el oly útszéli módon azzal a Jugoszláviával a viszonyt, ahol a múltat lezárva a negyvenes évek második felében lényegesen kedvezőbbre fordul a magyar kisebbség sorsa, mint akár Csehszlovákiában, akár Romániában.

Az 1956-os forradalom kérdése kronológiailag tartozik ide, tartalmilag pedig annyiban, hogy a népfelkelés éppen azért robant ki, mert betelt a pohár: a terrornak már nem volt visszatartó ereje, a forradalmi jelenetek cellulózszalagon megörökített képso-

²⁴⁴ Hajdu Tibor megállapítása. Ld. Romsics 1995, 197.

²⁴⁵ Az előző rendszer vezetőinek felelősségre vonása egyaránt következett a nemzetközi kötelezettségből és az új rezsimnek a régít gyökeresen tagadó természetéből. Ezzel együtt is a dolgokat nemzeti alapról szemlélve aligha lehetett kétséges, hogy legitim módon hatalomra jutott vezetők nyaka köré kötelet fonni – az bizony tragédia. Rákosi Mátyás ellenben a jelek szerint a kérdés ilyen dimenziója iránt teljesen érzéketlen volt. Amikor megtudta, hogy Bulgáriában minden minisztert sikerült elfogni, akkor — saját szavai szerint — „csorgott” a nyála. „Azt mondtam: milyen szerencsés ország is ez. Nálunk mind elmenekültek...” Ld. Póth 1999, 220.

²⁴⁶ Kétségkívül önállóságra valló gesztus volt Prágával szemben a dunai gát megépítési tervének az elutasítása, míg a Kádár-rendszer azt 1977. szeptember 15-én aláírja.

rai döbbenetes erővel tükrözik, hogy mekkora tömeggé egyesültek azok, akik életük kockáztatása árán szálltak szembe a hatalommal. 1956-nak el kellett buknia, mert Jalta árnyékában jött a világra, s annak árnyai küldték a Hádész birodalmába. Időnként felbukkanó nézet hívei Nagy Imre politikájának „szerencsétlen” voltára, a híres semlegességi nyilatkozat megalapozatlanságára hívják fel a figyelmet. Való igaz, hogy nagyhatalmi konszenzus nélkül semleges státuszt soha nem lehet elérni, ennek a deklarációnak azonban nem a betű szerinti tartalma volt a lényege, hanem a segélykiáltás. Kétségbeesett kiáltás volt ez, amellyel Nagy Imre a nyugati világ szavai és tétlensége közötti ordító ellentmondásra akarta a világközvélemény figyelmét felhívni.²⁴⁷

3. 3. A horthysta külügyi szolgálat tisztviselői között is sokan voltak, akik nem akartak kimaradni a második világháború utáni újrakezdés lehetőségéből, akik részt kértek az újonnan alakuló kormányzat munkájából. Amikor azonban 1947 nyarán világossá válik, hogy itt moszkvai minta szerinti kommunista rezsim születik, akkor nyolc követünk hagyja el a szolgálatot és vonul emigrációba. Ekkor veszítjük el — például — *Szegedy-Maszák Aladár* washingtoni, *Bede István* londoni, *Auer Pál* párizsi és *Kertész István* római követ szakértelmét. A következő esztendőben azután a Rákosi diktatúra már nem tart igényt az itthon szolgáló tisztviselők tudására sem. A tisztogatással teljesen lepusztított apparátust azután olyan jobb sorsa érdemes munkásfiatalokkal töltik fel, akik legjobb esetben is csupán hosszú évek-évtizedek munkája révén sajátítják el az ezen munkához normális körülmények között elengedhetetlen nyelvtudást, tesznek szert arra a rutinra, amely nélkül nincs színvonalas diplomáciai munka.

Ennek az idegörlő helyzetnek a hatására 1956 őszén a Külügyminisztériumban a forradalom ügyét segítő változások zajlanak le.²⁴⁸

4. 1. Az 1956 ősztől 1989–1990-ig tartó Kádár-rendszer Horthy Miklós országglását megközelítő ideig tartott. A számos eltérő vonás mellett hasonlóságokat is meg lehet állapítani. Mindkét

²⁴⁷ Mindebből következőleg egészen más megítélést érdemel, mint az az 1947. márciusi vita, amelyet annak idején a nemzetgyűlésben az ország külpolitikai orientációjáról rendeztek, amikor a felszólalók úgy beszéltek hazánk Kelet és Nyugat közötti „híd” szerepéről, hogy egyáltalán nem vették számba: ezt a közvetítő szerepet a külső hatalmak egyike sem akarja igénybe venni. És a fentiek miatt nincs köze Nagy Imre felhívásának Sulyok Dezső akkora, a Magyar Szabadság Párt nevében Magyarország örökös semlegességének törvénybe iktatására vonatkozó javaslatához.

²⁴⁸ Sík 1970, Hefty 1980.

esetben az ország külföldi tekintélye mélyen a „szokásos” alá süllyedt, bár a negatív rekordban Kádár alaposan túlszárnyalta Horthy Miklóst. A tekintélyvesztéssel párhuzamosan mindkét esetben az ország erősen elszigetelt helyzetbe került, a mérleg itt is Kádár János esetében jelzi a nagyobb deficitet. Jelentős eltérés, hogy míg a kezdetben széles körökben ellenszenvvel övezett Horthy Miklósnak tényleges katonai-belpolitikai hatalma volt, s bizonyos fokig ezen túlnyúló társadalmi bázissal is rendelkezett, addig az első időkben a Kádár-rendszernek szinte semmiféle belpolitikai ereje nincs, minden hatalmát a szovjet szuronyoknak, illetve a Szovjetunió intézményrendszerének (beleértve a szovjet csatlós államokat is) köszönhette. Míg Horthy Miklóst sokszor üdvözlik zászlóanyák, addig tettéért Kádár Jánost a (vele egyébként bensőségesen jó viszonyban lévő) felesége is nyersen elítéli.²⁴⁹ Az agyafúrt Hruscsov ezeket a kötelékeket még feszesebbre sodorta azáltal, hogy 1957-ben — amikor döntés született arról, hogy Romániából kivonják a Vörös Hadsereget — álnok módon felajánlotta: Magyarországról is visszahívja csapatait. Kádár János azonban pontosan tudta, hogy szovjet fegyveres erő nélkül nem tudná tartani magát. 1957. május 27-én magyar–szovjet szerződést írnak alá az itt állomásoztatott szovjet katonai erő jogi helyzetéről.

A Moszkvában ráosztott szerepet elvállaló Kádár János azonban olyan ember volt, aki addigra már nem csupán az egész Rákosi-rendszerből kapott mély csömört, hanem az abban játszott szerepétől is.²⁵⁰ És bár első lépései szintén tele vannak negatívumokkal — elegendő itt Nagy Imre törbecsalására, a forradalmi erőkkkel folytatott tárgyalásai során tanúsított sok alakoskodására, hazudozására utalni —, ám mindezek közben mégis egy olyan belpolitika bontakozik ki, amelynek a hatalommegszilárdítási törekvés mellett, a néppel-nemzettel való kompromisszum megteremtése is a célja.

A régi-új hatalom intézményrendszerében ugyan megőrizte a sztálini struktúrát, de szakított a magánélet szféráját is államosító rákosista gyakorlattal. Volt benne elég bölcsesség, hogy meghagyja a népnek a *jus murmurandit*, a morgás jogát, tehát a békétlenkedések elszigetelt jelenségeivel szemben mind ritkábban lépett fel, a nép pedig — túlélése érdekében — megkötötte a rendszerrel a

²⁴⁹ Rubicon, 2000. 7–8. sz. 85.

²⁵⁰ Feitl István: Kádár és Rákosi. Rubicon, 2000. 6. sz. 23.

maga hallgatólagos kiegyezését. A folyamat nagyon lassan haladt előre, hiszen a részleges amnesztia-rendelet is csak 1960 áprilisában született meg. Ez azonban megszüntette az internálás gyűlöletes gyakorlatát és a hat évnél rövidebb időre elítéltek szabadlábra kerültek. Ugyan ez év októberében szerény mértékben az utazási korlátozásokat is enyhítették.

Külpolitikailag a rendszer ugyan a moszkvai elvárásokhoz szolgai módon alkalmazkodott, ám irányítói ügyesen észrevették, hogy az un. fejlődő országokkal való kapcsolatok elmélyítésében számottevő lehetőségek rejlenek a nemzetközi elszigeteltség enyhítése érdekében. 1957 augusztusában magyar diplomáciai küldöttség keresi fel Indiát, Burmát, Indonéziát, Nepált, Ceylont, Szíriát, Egyiptomot és Szudánt, s közben olyan nemzetközileg tekintélyes politikusok fogadtatásában részesülhettek, mint *Dzsavaharlar Nehru*, illetve *Gamal Abdel Nasszer*. A fejlett világ gazdagságát jelentős mértékben a gyarmatok kizsákmányolásából nyerte, a fasiszta hatalmakkal vívott második világháborús küzdelem azoknak a szavát erősítette, akik arról beszéltek, hogy ezekkel a gyarmati sorsukat akkoron levető országokkal szemben a Nyugatnak hatalmas erkölcsi deficitje van. Budapest fejlődő országokkal kiépített kapcsolatai ezért a közvetlen kapcsolatokon túlnyúló jelentőséggel bírtak.²⁵¹ S valóban, az elszigeteltség abroncsának lazulását jelezte, hogy következő lépcsőként sikerült az európai semleges országokkal, valamint a szabadkereskedelmi társulás országaival is javítani a viszonyt. Mindennek megvolt a szerepe abban, hogy lassan a „magyar ügy”-nek az ENSz napirendjéről való levétele irányában is lépéseket lehessen tenni. Ezekre a lépésekre hivatkozással pedig titkos tárgyalások kezdődtek az USA-diplomáciával arról, hogy az milyen feltételek esetén vetné latba befolyását a ENSz-ben a „magyar ügy” megszüntetése, s ezzel együtt a felfüggesztett magyar mandátum visszaadása érdekében. Az átadott feltétel az összes elítélt megkegyelmezését foglalta magába. Moszkva áldásával a megállapodás megszületett, s azt mindkét fél betartotta. Ennek megfelelően 1962. december végén kapja vissza ENSz-mandátumát Kádár János Magyarországa, a következő év márciusában pedig létrejön az általános amnesztia.

Mindez minőségi váltásra vall a Rákosi-rendszerhez képest, másképp fogalmazva külpolitikai tevékenységet konstatálhatunk. S, ha igaz az, hogy ez motor nélkül elképzelhetetlen, akkor innen

²⁵¹ Mivel 1958 és 1961 között 20 afrikai ország nyerte el függetlenségét, s egyben tagságot is kap az ENSz-ben. Ez a tény még inkább megerősíti a harmadik világ szavát. Ahmed Szukarno indonéz elnök 1960-as, Kwame Nkrumah ghánai elnök 1961-es budapesti útjának ez a háttér növelte meg a jelentőségét.

nézve is azt állapíthatjuk meg, hogy a rendszernek növekvő belpolitikai társadalmi bázisa van. Az már fogasabb kérdés, hogy ennek mi köze van a nemzeti gondolathoz, a nemzethez, de hogy van, az — vélelmünk szerint — elvitathatatlan.

Történelmi közhely, hogy a mindenkori vezetők — az ország nemzetközi helyzet általi erős meghatározottsága miatt — a külpolitika irányítását saját kezükben tartották. Akik felületesen figyelik az eseményeket, azok hajlamosak arról beszélni, hogy Bethlen Istvánnak vagy Kádár Jánosnak — úgymond — hobbija volt a külpolitika. Természetesen nem hobbiról, hanem a sikeres politizálás alapvető terrénumáról volt szó. Kádár esetében ennek a rendszer jellege miatt még inkább így kellett lennie. Nos, mindebből következőleg különösen izgalmas kérdés, hogy Kádár Jánosnak volt-e, s ha igen, akkor milyen nemzetfelfogása. Úgy véljük, hogy Kádár János kezdetben a nemzeti kérdéssel szemben erős bizalmatlanságot tanúsított. Azon egyszerű okból kifolyólag, hogy nagyon sokáig a nemzeti érzülettel való manipulálás a hagyományos uralkodó körök terrénuma volt, ha úgy tetszik a nemzeti kérdésnek erős jobboldali konnotációi vannak. Aki nem úgy volt nemzeti, ahogy azt az uralkodó körök érdekei megszabták, arra nagyon könnyen rásütötték a hazafiatlanság, „a magyartalanság” vádját. S az is ténykérdés, hogy a munkásmozgalom nagyon sokáig nem nemzeti keretekben, hanem szupranacionális módon gondolkodott, ami a marxizmus terminológiájában az internacionalizmus kifejezésével nyert leképezést. A Szovjetunió létrejöttével, majd még inkább a második világháború után, amikor a Moszkva az egész közép-európai térség urává válik, akkor ennek az internacionalizmusnak a tartalmát is a Kreml hatalomtechokratái szabják meg, annak tartalmát kisajátítják, s ezzel összefüggésben alaposan meghamisítják. Kádár János ugyan élete végéig rengeteget beszél internacionalizmusról, s ennek keretében hangzanak el hírhedten ismert szavai arról, hogy az igazi magyar hazafiság egybeesik a Szovjetunió érdekeivel, ám joggal feltételezhető, hogy ő már jóval 1956 előtt világosan látja: a moszkvai ideológusok szájában az internacionalizmus jelentős mértékben a szovjet imperializmus malaclopó köntösévé vált. Ha nem így lett volna, akkor aligha lehet megérteni az októberi forradalomban, az első Nagy Imre-kormányban vitt szerepét, a szovjetekkel való tárgyalásainak keménységét.²⁵² És éppen azért, mert tisztában volt ennek a moszkvai hatalomnak a tényleges természetével — vélelmünk szerint — ezért következik be a pálfordulása, ha úgy tetszik az „árulása”. És mindennek nyomán bontakozhatott ki az a fajta nemzetfelfogása,

²⁵² Szereda – Rainer 1996, 75–82.

amit mi plebejus nemzetfelfogásnak nevezünk. Ez a felfogás irtózott a hagyományos nemzetfogalom ismert kelléktárától, nagyon nagyfokú érzéketlenséget tanúsított a szomszédos országokban élő magyarság sorsa iránt, mert abban a hagyományos, s lelke mélyéről mély irtózással figyelt nacionalizmus-revizionizmus feléledésének veszélyét látta. Ugyanakkor azonban e nemzetfelfogás középpontjában a dolgozó nép felemelkedésének, mindennapi életkörülményei javításának állította. Az 1959-es ismert pártállásfoglalás tárgyba vágó megállapítása – „aki hű a Magyar Népköztársasághoz, aki munkájával, eszével és szívével segíti népünk felemelkedését, az hazafi. Ez a hazafiság csak a kommunistákkal való aktív együttműködésben válik igazán alkotó erővé.”²⁵³ – meggyőződésünk szerint minden szavával Kádár János felfogásával azonos. Kádár izig-vérig politikus volt, s 1956 kataklizmáját soha nem feledte. Minden olyan jelre, amely a társadalmi feszültség növekedése irányába mutatott igen nagyfokú érzékenységgel reagált. A főhatalom birtokában, annak szilárdságát első helyen tartva, sőt éppen megőrzése érdekében a kompromisszumkeresés útját járta, ezért lesz a kompromisszumok robotosa. Ezért van az, hogy amikor a román nacionalizmus eldurvulásával párhuzamosan a magyar társadalomban látenszen növekszik a rendszerrel szembeni elégedetlenség, akkor ennek a nyomásnak Kádár bizonyos pontig enged, az egész politikai játékban pedig *Aczél György*nek nagy szerepet enged, mert jól tudja, hogy ennek a belpolitikai elégedetlenségnek az irodalmi szféra a megszólaltatója, abban pedig az általa becsült *Aczél György*öt megfelelő erőnek tartja a vonal megőrzésére. Ebben az összefüggésben van az *Illyés-Aczél* párbajnak nagy jelentősége. Az MSzMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség 1974. évi állásfoglalása számos szempontból új hangot jelent, a főhatalom gyakorlását azonban alapvetően nem változtatja meg.²⁵⁴

Vita folyik arról, hogy Kádár János gyáva avagy bátor ember volt-e.²⁵⁵ A kérdés eldöntéséhez minden bizonnyal fontos adalék az ő reakciója N. Sz. Hruscsov puccsszerű módon történt 1964-es megbuktatására. Elvitathatatlan tény, hogy csatlós országok vezetői részéről nem volt szokás — főleg kritikusan — a szovjet személycseréket kommentálni, ezért az egész nemzetközi közvélemény élénk figyelmét, s egyben elismerését váltotta ki, amikor a

²⁵³ Romsics 2000, II. köt. 224.

²⁵⁴ Társadalmi Szemle, 1974. 10. sz. 32–47. Vö. Romsics 1999, 515.

²⁵⁵ Szabó Miklós: Jellem és szerep. Rubicon, 2000. 6. sz. 32–35.

magyar pártvezető nyíltan méltatta az eltávolított Hruscsov érdemeit.²⁵⁶

Mindenesetre a Vatikánnal éppen ebben az esztendőben sikerrel lezárt maratoni tárgyalások²⁵⁷ — amelyeknek jelentős belpolitikai hozama is volt —, valamint a Moszkvával szemben használt szokatlan hang mintegy betetőzte az elmondottakat. Mindennek nyomán ezekben az években — miközben 1965-ben megszületett a hírhedt Brezsnyev-doktrína — a kádári portré a nyugati sajtóban és közvéleményben átszíneződik. A rendszernek a nép életkörülményeit javító intézkedései, az életszínvonal lassú, ám viszonylag egyenletesen emelkedése, nemkülönben az utazási lehetőségek relatíve jelentős mértékű megnyitása²⁵⁸ a véreskezű diktátor portréját a múlt rekvizitumai közé úzi, s a nyugati sajtó hasábjaiából egyre inkább a realpolitikus Kádár portréja bontakozik ki. Az ottani publicisták arról cikkeznek, hogy rendhagyó módon e kommunista politikus a párt és a nép között akar szilárd kapcsolatot létrehozni. S ezzel a hovatovább államférfivá magasodó diktátor-

²⁵⁶ A körütekintő mérlegeléshez természetesen tekintetbe kell venni Kádár erős érintettségét, azt a tényt, hogy az ő 1956-os kiválasztásánál Nyikita Szergejevicsnek döntő szava volt. Az is fontos, hogy a múltó évek során Kádár több mint jó viszonyt tudott a Szovjetunió első emberével kialakítani, amit nagyon jól kamatoztathatott hatalma megszilárdításában. Erre pedig annál is inkább nagy szüksége volt, mert az emigrációban élő Rákosi Mátyás már pusztán létével is fenyegetést jelentett bizonyos fokig élete végéig Kádár számára. Egyáltalán nem véletlen, hogy a Lengyelországból hazatérőben lévő politikussal szemben itthon a jól értesültek egy rákosista fordulat lehetőségéről pusmogtak. Tehát a bátor kiállásban jó adag kényszer is érvényesült, az előremenekülő cselekedete is volt ez. Ám, hogy ennél mégis többről van szó, azt az mutatja, hogy Kádár Moszkvában, zárt ajtók mögött még keményebben megmondja véleményét az új főtitkárnak: „mi Hruscsov elvtárs életének egész munkásságát pozitívan értékeljük – mondotta. Ez az öregember valamikor volt vöröskatona, pártmunkás, vezető. Egész életét a mi ügyünknek szentelte. Ezért mi őt tiszteljük. Ha az utcán látnánk, nem fordulnánk el tőle. Mi nem tudunk egyik napról a másikra leköpní egy olyan embert, aki mindig velünk harcolt.” Litván 1998, 173.

Az egyenes kiállásnak meg is lett az előjáróban említett durva viszonzása: az almatüdemény visszaparancsolása.

²⁵⁷ Ld. erre részletesebben Gergely 2002.

²⁵⁸ Az utazási korlátozások — mint esett szó róla — 1960-tól enyhültek. Piros útlevelemmel vízummentesen lehetett a határt átlépni először Csehszlovákiába és Lengyelországba, később Bulgáriába, Romániába és az NDK-ba, majd 1966-tól Jugoszláviába. A nyugati országokban — kék útlevelemmel — három évente egyszer járhatott a rendőrséggel összeütközésbe nem került állampolgár, ha pedig rokona volt, azt két évente kereshette fel. Míg 1960-ban 300 ezer fő lépte át a határt, 1970-ben már egy millió fő fordult meg idegen országban, 1980-ban pedig 5,2 millió kiutazást regisztráltak. A turisták túlnyomó többsége a szomszédos országokat kereste fel, kedvelt úti célt jelentett az adriai tengerpart, ám közben az eleinte egészen minimális nyugati forgalom is dinamikusan nőtt. (1958-ban 28 ezer, 1962-ben 65 ezer, 1965-ban 120 ezer és 1986-ban 708 ezer.)

ral a nyugati világ vezetői is mind gyakrabban ráztak kezét, hallgatták együtt a tiszteletükre játszó rezesbandákat, parádéztak a díszszázadok rezzenéstelen katonai sorfala előtt.

4. 2. Milyen *esélyei* voltak 1956 vesztes forradalma után a rendszerváltásig az országnak arra, hogy a nagyon korlátozott külpolitikai eredménynél komolyabb önállóságra tegyen szert?

Úgy véljük, hogy a helyzet rokonítható a két háború közötti Magyarországgal. Abban az értelemben, hogy amint ott sem konstatáltunk reális alternatívát, s elméletileg adott lehetőségekről beszéltünk, melyeket a korabeli politika nem volt képes kiaknázni, hasonlóképpen látjuk a Kádár-Magyarország helyzetét is. Tehát a bejárt úttól eltérő pálya befutására reálisan nem kínálkozott lehetőség, ám elméletileg mégis legalább két irányban — az ideológiai kalodából való bátor kitörés révén — tágítani lehetett volna a külpolitikai mozgásteret.

Az egyik irányt a modernizáció következetesebb képviselője, az 1968-ban bevezetett új gazdasági mechanizmusnak az 1972-es lefékezéssel szemben a konzekvens továbbvitele lett volna, a másik pedig a nemzeti kérdésben a végig megőrzött — legfeljebb a taktikázás szintjén oldott — szűkkeblűséggel szemben a kulturnemzetpolitikai koncepció irányában való — annak összes külpolitikai konzekvenciáját is vállaló — nyitás.

a/ Azzal együtt is megkockáztathatónak véljük e kijelentést, hogy másfelől határozottan állítjuk: 1968 dilemmáját nem lehetett az ország, a rendszer javára megoldani. A prágai tavasz kísérlete arra, hogy Csehszlovákiában „emberarcú szocializmust” honosítsanak meg a Brezsnyev-doktrína sziklájába ütközött, s Kádár János kettős lelkülete szerint cselekedett. Az 1968. január elsején bevezetett új gazdasági mechanizmus azt kívánta volna, hogy a politikai intézményrendszer is demokratizálódjék, a rezsim a pluralizmus jegyeit ötvözzé magába, nemzetközileg pedig azzal szerezzen magának tekintélyt, hogy a prágai kísérletet akár Moszkvával is szemben is a végsőkig támogatja. Egy adott pontig valóban így is történik. *Alexander Dubčeket* Kádár szinte fiaként kezeli, s lehetőségei, tehetsége szerint igyekszik az új prágai vezető pozícióját erősíteni, Brezsnyevvel elfogadtatni. Másfelől azonban nem lehetett kétséges, hogy a csehszlovákiai folyamatok a magyar 1956 emléket is felidézték, s még azok számára is, akik ezt nem akarták meglatni, eligazító lett a Nagy Imre halála 10. évfordulója alkalmával a *Literarny Listy* c. hetilapban a kivégzett politikus emlékét kegyelettel felidéző írás. A cikket az MSzMP vezető nem hagyhatták szó nélkül. Amikor nem sokkal később a csehszlovák vezetők Budapestben — Kádártól segítséget remélván — tárgyalnak, akkor *Fock*

Jenő miniszterelnök keményen megmondja, hogy a magyar támogatás ára a Nagy Imre örökségétől történő elhatárolódás. Ha nem ezt teszik, akkor azokkal tartanak, akik Kádárban és társaiban gyilkosokat látnak. S mivel Dubček nemhogy Brezsnyev és a többi keményvonalas kommunista, de Kádár elvárásai szerint sem tudja a maguknak teret követelő folyamatokat mederben tartani, ezért Kádár ha kényszeredetten, ám mégis igent mond arra — mert ezt tartja a kisebbik rossznak —, hogy augusztus 21-én a szovjet, bolgár, lengyel, kelet-német katonák mellett magyar alakulatok is részt vegyenek a prágai tavasz elfojtásában.²⁵⁹

A csehszlovákiai fordulat hazánkban igen kedvezőtlenül érintette az éppen kibontakozó új gazdasági mechanizmust, az intervencióban való magyar részvétel pedig komolyan visszavetette az ország nemzetközi megítélésének az előző években megindult javulását.²⁶⁰

A csehszlovákiai eseményekhez való ellentmondásos viszonya, valamint az új gazdasági mechanizmus bevezetése miatt Kádárt Moszkvában a vele szemben eleve bizalmatlan Brezsnyev továbbra is fenntartásokkal kezeli. A Szovjetunióban, a „testvéri” szocialista országokban, s nemkülönben itthon a keményvonalas kommunisták a gazdaságirányítás új rendszere nyomán — állítólag — eluralkodott, a „szocialista értékeket” aláásó „szerzésvágyat”, „kispolgáriságot”, „individualizmust” kárhoztatták. Ekkor terjedt el a Kádár-rendszer jellemzéseként a „gulyáskommunizmus”, a „friziderszocializmus” emlegetése, amely az ortodox kommunisták nemtetszését, Nyugaton pedig a rendszer fogyasztói jellege megjelenésének kedvező megítélését váltja ki. A hazai keményvonalasok élén álló *Biszku Béla* és *Komócsin Zoltán* Brezsnyev neosztálinista, konzervatív irányvonalának támogatását élvezi, s amikor Kádár János 1972-ben Moszkvában jár, akkor erős fejmosást kap, mert — a vádak szerint — hagyja a kispolgári nézeteket eluralkodni, a mezőgazdaságban engedte a kistőkés viszonyok újjászületését, s mindennek nyomán az országban visszaszorult a társadalmi igazságosság.

Kádár János megtorpanása, a brezsnyevi érával való belső megbékélése itt következik be. Aligha véletlen, hogy innen javul

²⁵⁹ Részletesebben Huszár 1988.

²⁶⁰ A rendszernek a prágai tavaszra végső fokon adott válasza, nemcsak pillanatnyilag volt nagyon negatív, de abban az értelemben távlatosan is, hogy a lakosság széles köreiből az adott politikai struktúra javíthatatlanságának érzetét, s ezzel összefüggésben a már az előző évtizedben eluralkodott apolitikus beállítottságot csontosította: sokak számára fontosabb esemény volt, hogy ekkortájtól lehet majd az oly annyira kedvelt Coca-Colához immáron az élelmiszer boltokban is hozzájutni, a fiatalokat pedig inkább a táncdalfesztivál eseményei kötötték le.

meg viszonya a szovjet főtitkárral. Pillanatnyilag ez számára kedvező, ugyanakkor azonban a rendszer modernizálásának 1966-ban elhatározott, 1968. január elsején ténylegesen megkezdett folyamata szempontjából végzetesen rossz. Kádár János csatát nyer és háborút veszít. Amúgy sem túl rugalmas rendszere még merevőbbé, az elmeszesedett ideológiai struktúra rabjává válik. Kezdetét veszi az az eseménysor, amelynek jegyében a magyar politika — rugalmas reagálás helyett — a következő évben bekövetkező árrobbanásra „a mi hozzánk nem gyűrűzik be” tragikomikus szlogenje alatt rendre hozza a jövőt pusztító intézkedéseit.²⁶¹

Az olajárrobbanás és az ésszerűtlen intézkedések katasztrofális következményeként drámainak romlottak a magyar gazdaság nemzetközi cserearányai: mivel a nyersanyag- és energiaárak drágulásával egyidejűleg az itthon gyártott olcsó ipari tömegáru még kevesebbet ért, ezért az addig kiegyensúlyozott külkereskedelmünk deficitessé vált. Kiútra a nyugati országok példája adhatott volna ösztönzést: teret kellett volna nyitni az innovációnak, le kellett volna építeni az energiaigényes ágazatokat, a bérek átmeneti befagyasztásával párhuzamosan elbocsátásokkal a foglalkoztatottak számát számottevően kellett volna csökkenteni. Mindezen szükséges intézkedések előtt az életszínvonal megőrzése és a teljes foglalkoztatottság ideológiai tilalomfája meredezett. A kapun belüli munkanélküliség riasztó valóságát homály takarta. Az ideológiai vakság azonban nem önmagában, hanem a rendszer gyenge lábakon álló legitimitása miatt vált végzetessé: nem voltak olyan bizalmi tartalékok, amelyek birtokában a társadalomtól a szükséges önkorlátozáshoz egyetértést kérhetett volna.

A külföldi kölcsönök felvétele csalóka kiutat kínált. Annak idején a dollár árfolyama mélyrepülésben volt, s ez azt a reményt táplálta, hogy a visszafizetésre a válság elmúltával nagyobb zökkenők nélkül sort lehet majd keríteni. A dollár árfolyama azonban jelentősen megerősödött, s így a Kádár-rendszer olyan adósságcspadba szorult — könnyen meglehet, hogy fontos személyek tudatos lépései révén is —, amely a majd 1989-ben bekövetkező összeroppanásához jelentős mértékben hozzájárul.²⁶²

A gazdasági válság szorítását az energiatermelés erőteljes fokozása enyhíthette némileg. A meghozott — nemegyszer kudarc-

²⁶¹ Ezek közül az egyik legjelentősebb az volt, hogy az ország ötven legnagyobb vállalatát ismét közvetlen állami irányítás alá vonták, aminek következtében e lomha vállalatok veszteségeinek a fedezésére a jól gazdálkodók nyereségét fölőzték le.

²⁶² Míg 1970-ben még csak 0,8 milliárd dollár volt a felvett kölcsönök mennyisége, addig 1975-ben már 3,1, 1980-ban 9,1 milliárd, 1989-ben nem kevesebb mint 20 milliárd kölcsön nyomta a népgazdaságot. – Ld. részletesebben Földes 1995.

ba fulladt — intézkedések egyikeként 1977. szeptemberében a kormány Prágával aláírja a Bős–Nagymaros-i vízlépcső megépítését előírányzó megállapodást. A beruházás megvalósulásától a kiskörrei vízlépcső kapacitásánál harmincszor nagyobb eredményt reméltek, ám azt már nem mérlegelték, hogy mekkora ökológiai katasztrófa származhat az egyébként környezetbarát energiatermelésből — pedig az ötlet ötvenes évek első felében csehszlovák részről történő szorgalmazását az akkori magyar vezetés a várható környezeti károk miatt hátrította el. A megszabott munkamegosztás jegyében az északi szomszéd a maga erőművét felépítette, a nagymarosi duzzasztó ellenben nem készült el, s a beruházás leállításaért folytatott küzdelem szintén hatalmas éket vert az 1988-tól mind látványosabban omladozó rendszer eresztékeibe.

b/ A másik — elméletileg adott, ideológiai okokból kihasználatlanul maradt — kitörési lehetőség az egész, tehát a határon túli magyarság ügyével való törődésben rejlett. A kérdést röviden úgy lehet sommázní, hogy a nagyon rossz, kimondottan nemzetellenes indulás után történtek bizonyos elmozdulások, ám *egészében* a Kádár rendszer mindvégig csupán rossz mostohája maradt a trianoni sors által kiváltképpen sújtott szomszédos országokbeli magyarságnak.

Az 1956-ot közvetlenül követő időszak mély elszigeteltségéből való kitörési szándék jegyében 1958-ban Kádár János Romániában, *Műnnich Ferenc* pedig Csehszlovákiában tett látogatásával hagyta látványosan cserben — a hazai rendszer erősítése érdekében — a magyar kisebbséget. Mindketten nem csupán azt szögeztek le, hogy Magyarországnak nincsenek területi követelése, de azt is, hogy a nemzetiségi politikát — amelyet egyébként megfélelőnek mondtak — belügynek tekintik. E látogatások nyomán 1959. márciusában a Kolozsvárott működő magyar tannyelvű Bolyai egyetemet összevonták a román tannyelvű Babeş egyetemmel, amelynek utána a magyar tannyelvű képzés mind jobban visszaszorult. Csehszlovákiában ekkortájt kezdik összevonni a magyar és szlovák tannyelvű iskolákat, az 1960-ban életbe léptetett új alkotmány — amely már nem ismeri el a nemzetiséget kollektívumnak, az idegen ajkúaknak emberi jogként „garantálja” a anyanyelvhez való jogot — szellemében oly módon szabják át a közigazgatási egységek határait, hogy az addig elég szép számmal létezett magyar többségű egységek szinte teljesen megszűntek.

Az internacionalizmus elvei mögé bújó szomszédos nacionalizmusok (amelyek között is magyarságellenes kártevésben a román járt az élen, 1968-ban Romániában felszámolták a Maros–Magyar Autonóm Tartományt) kiváltotta hazai szűk körű, ám mégis

erőteljes tiltakozás hatására a rezsim valamelyest érdeklődést kezd tanúsítani a kisebbségi sorsban élők, főleg az erdélyiek megpróbáltatásai iránt. Az ilyen irányú lépéseket azonban csak nagyon szerény mértékben stimulálta a nemzeti–nemzetiségi kérdéssel súlyával való belső azonosulás. Sokkal inkább az bátorította, hogy a szovjet vonaltól több ízben látványosan elhajló román külpolitika²⁶³ Budapestről történő ijesztgetése egybevágott a moszkvai érdekekkel. Kádár János 1977-ben Nagyváradon és Debrecenben *Nicolae Ceaușescu*-val tartott találkozásán már kritikusan veti fel a magyar nemzetiséget sújtó kérdéseket, ám a bíráló hang mögött nagyon szerény a tartalmi változás. Ennek megfelelően a magyar párt főtitkára semmiféle engedményt nem tud kicsikarni. Az, hogy Kádár többé nem hajlandó a román diktátorral találkozni, s a többoldalú összejöveteleken is igyekszik majd őt kikerülni, annak nem volt fékező hatása, a román politika mind keményebben tör a magyar kisebbség asszimilálására.²⁶⁴ Az elvakult magyarellenesség 1988-ban az eszelős falurombolási programba torlott,²⁶⁵ a nemzetközi méreteket öltő tiltakozási hullám sem eredményez itthon komoly minőségi változást. A Grósz-kormány engedélyével június 27-én ugyan több tízezres tömeg tüntet a Hősök terén, a nem sokkal később Aradon zajló Grósz–Ceaușescu-találkozó magyar szempontból való teljes kudarca nem csupán a magyar politikus szerencsétlen, az óvásokkal mit sem törődő döntéséről tanúskodik, de mögötte továbbra is ott húzódik a kultúr-nemzetpolitikai koncepcióval való azonosulás hiánya.

4. 3. Az apparátus nagyjából azzal a sebességgel fejlődik profi szakigazgatássá, ahogy a nemzetközi kapcsolatok intézésében is lassan megjelennek az önállóság elemei. A forradalom után még nagyon sokáig egyrészt az érdemi posztokon nemegyszer diplomáciai munka helyett primér — és leginkább Moszkva érdeklődésének megfelelő — hírszerző tevékenység folyt, másrészt pedig a szakszerűség jelentős mértékben alárendeltetett a politikai hűség, illetve annak jutalmazása szempontjának, végül — de korántsem utolsó sorban — a nyelvtudás követelménye csak lassan nyer általános polgárjogot. 1961-től 1973-ig *Péter János* a külügymi-

²⁶³ Például 1967-ben a hat napos arab–izraeli háború nyomán a szocialista tábor országai Izraellel megszakítják a diplomáciai viszonyt, Bukarest ellenben nem ezt teszi.

²⁶⁴ Minimálisra szorítják a magyar állampolgárok erdélyi időzésének lehetőségeit, s megakadályozzák az ottani magyarok anyaországi utazásait.

²⁶⁵ A terv keretében 13 ezer faluból 7 ezret akarnak megsemmisíteni, hogy azután lakóit az olvasztótégelynek tekintett városokba, azok betonból épülő blokkházaiba kényszerítve nemzetietlenítsenek el.

niszter, s az ő világlátottsága, műveltsége jelentősen növeli a személyzeti munkában a szakszerűség követelményét. A mentalitásról nagyon sokat elárul, hogy a képzés még nagyon sokáig Moszkvában történik, a hazai képzés 1963-ban indul meg a budapesti Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen, hogy szinte végig a rendszerváltásig párhuzamosan haladjon. A Külügyminisztérium közel a rendszerváltás pillanatáig alig több, mint az MSzMP illetékesei által hozott döntések végrehajtó helye, a munka az MSzMP KB külügyi osztálya irányításával zajlik, a minisztériumon belül is nagy súlya van az MSzMP helyi Pártbizottságának, a testület függetlenített titkárnak.

5. 1. A csodálatos 1989-es esztendő történelmi léptékű változásai gyökeresen új nemzetközi körülményeket teremtenek a magyar külpolitika számára is. A Varsói Szerződés katonai szervezetének 1991 februárjában történt feloszlata, majd az a tény, hogy július 1-én mint politikai képződmény is megszűnik, előtte néhány nappal, június 28-án a KGST a történelmi múltba hullott, hogy az esztendő vége előtt, december 7–8-án a Szovjetunió — mintegy szimbólumaként az USA–SzU uralta világ pusztulásának — felbomlott, tagállamai függetlenné váltak²⁶⁶ — mindezek olyan horderejű átalakulás mérföldkövei, amelyek elérésével többnyire az évek (esetenként évtizedek) óta aktív hazai és külföldi rendszerkritikusok sem számoltak. Másfelől Európa boldergabb felének szerkezetformáló eseményei, az Európai Közösség Európai Unióvá érése 1992. január 1-én, az ugyanekortól 15 államra bővülő összefogásnak az élet minden szféráját átszövő integráció irányába mutató elmozdulásai a magyar társadalom mértékadó körei számára is igenelt, Magyarország számára is óhajtott-szorgalmazott jövőképet festenek.

Szintén igen jelentős külpolitika-formáló faktor az ország geopolitikai helyzetének számos esemény – először az a tény, hogy a Szovjetunió felbomlása nyomán hazánk észak-keleti szomszédja Ukrajna lesz, majd Csehszlovákia felbomlása nyomán 1993. január 1-től az immáron önálló Szlovákia megjelenése, illetve közben az 1991-től 1995-ig tartó véres küzdelemben széteső délszláv állam utódállamainak, Szlovéniának, Horvátországnak és a Kis-Jugo-

²⁶⁶ A FÁK létrehozása természetesen fontos lépés, ám ez az integráció oly sok gyengeséggel küszködik azóta is, hogy Oroszország számára érdemben nem nyújt segítséget ténylegesen betöltött középhatalmi pozíciójának meghaladására, a világhatalmi státusz elérésére.

szláviának nevezett Szerbiának felbukkanása – révén történt megváltozása.

Mindezen nagy horderejű változások alapvetően megváltoztatták a magyar külpolitika irányát. A változások strukturális jelentőségét plasztikusan mutatja, hogy a kilencvenes évtizednek bármennyire is egymástól markánsan különböző kormányzatai voltak, mindhárom kormány külpolitikai törekvései három tengely körül forogtak. A korábbi Kelet felé fordulás helyett a Nyugattal megszakadt szálak maradéktalan helyreállítása, s ennek keretében a NATO-tagság, valamint az EU-tagság elnyerése képezte az egyik tengelyt. A közvetlen és közvetett szomszédokkal való együttműködés elmélyítésében rejlő lehetőségek feltalálása és kiaknázása formálta a másik tengelyt, míg a harmadik tengely körül a szomszédos országokban élő magyar kisebbség sorsával való, a korábbinál összehasonlíthatatlanul komolyabb erőfeszítések jegecesedtek ki.

Az ezen kormányok külpolitikái között egyébként kétségkívül megmutatkozott különbségek röviden úgy ragadhatók meg, hogy míg a Horn-kormány a NATO- és EU-tagság stratégiai céljának alárendelten törekedett a magyar diaszpóra ügyének a felkarolására, addig az Antall- és az Orbán-kormány a kisebbségi kérdést a kultúr-nemzet koncepció jegyében kezelve az EU-tagsággal ilyen kapcsolatot nem állított fel.

A szokásos csodavárás jegyében, a határon túli világban való nem kellő mélységű tájékozódás következtében széles társadalmi körök az óhajtott NATO- és EU-tagságot kéznyújtásnyi közelségben látták, s a kapitalizmushoz való visszatérést is úgy képzeltek el, hogy hamarosan a jóléti társadalmak bősége jellemzi majd a magyar állampolgárok mindennapjait. A mindezzel szemben bekövetkezett drasztikus életszínvonal-csökkenés, a munkanélküliség tömegessé válása, mindezek mögött a bruttó nemzeti össztermék korábbi háborús károkhoz hasonlítható összezsugorodása, az állami lakásépítési program megszűnése, a társadalmi mobilitás hallatlan beszűkülése, az 1995-ös Bokros-csomag mind-mind sokkolta a társadalmat, s felerősödtek a szocialista korszak iránti nosztalgiák. Míg a rendszerváltás előtti években már a munkásság széles köreiben is a Kádár Jánostól való megszabadulásban látták a kiutat, az évtized vége táján ellenben már — *Szent István* és *Mátyás* király mellett — az egész ezer esztendő magyar történelme leg-sikeresebb, legszimpatikusabb három államférfia közé emelkedett az 1956 utáni 32 esztendő korszaknak nevet adó, 1989-ben önmagával meghasonlottan sírba szállt politikus. Mindennek ellenére az 1990-re kiformalódott új külpolitikai irány megőrizte, ma is bír-

ja a magyar társadalom támogatását, s bár a kiábrándultságnak számos alkalommal mutatkoztak a jelei, mégis létrejött az a kitarítás, amely e hosszú menetelés nélkülözhetetlen belpolitikai előfeltétele. Az időközben született sikerek pedig segítették a pesszimizmusra való oly gyakori hajlamosságunk oldását.

Az elmúlt évtized alapvető eseményei immáron két esztendeje magas színvonalú szintézisben nyertek összegzést,²⁶⁷ ezért ezek felsorolása, számbavétele nyilván mellőzhető.²⁶⁸ Annak számbavétele ellenben, hogy

²⁶⁷ Romsics 1999.

²⁶⁸ Röviden azonban feltehetőleg nem felesleges emlékeztetni a leglényegesebb tényekre.

1990. novemberében hazánk felvételt nyert az Európa Tanácsba, a NATO 1994 elején meghirdette a majdani tagság mintegy előszobájának tekintett Partnerség a békéért nevű programját, a következő esztendő őszén megismerhetővé váltak a várható bővítés legfontosabb előfeltételei. 1997. november derekán az urnák elé járuló állampolgárok 85%-a voksolt a NATO tagság mellett (az aktus árnyoldala, hogy a szavazásra jogosultaknak csupán 49%-a tartotta érdemesnek véleményének kinyilvánítását), 1999. márciusában pedig — Lengyelország és Csehország mellett — Magyarország felvételt nyert e nagy fontosságú katonai szervezetbe.

Az Európai Unióhoz vezető út fontos állomásaként 1991. decemberében sikerült társulási szerződést kötni az integrációval, s ennek keretében kialakult az a 2001-ig tartó menetrend, amely az ipari vámok leépítésének ütemtervét tartalmazza. (A megállapodás az agráriumra azért nem terjedt ki, mert annak az EU-normák közé való beillesztése elfogadottan jóval hosszabb periódust igényel.) Az 1994. áprilisában benyújtott hivatalos magyar felvételi kérelemre válaszként 1997. július derekán született meg az Agenda 2000 elnevezésű dokumentum. Ennek értelmében 1998 tavaszától folytak a felvételi tárgyalások azzal a perspektívával, hogy a felvétel az új évezred első évtizede első felében várható. Azóta nyilvánvalóvá vált, hogy az említett dokumentum értelmében a magyar — s mellette a cseh, lengyel, észt és szlovén — felvétel előtt az EU intézményrendszerét a bővítésre alkalmassá kell tenni. Ez 2001-ig nem történt meg, s a konkrét időpont kijelölése helyett többször inkább üzengetések voltak, ám érdemi előrelépésre még nem került sor.

A regionális együttműködés történelmi gyökere az Alpok-Adria Munkaközösség Magyarország, Ausztria, Olaszország és Jugoszlávia határ menti térségeinek 1978-ban kezdődő együttműködése. 1989 végén a kooperációt kormányzati szintre emelték, 1991-ben pedig Csehszlovákia, majd Lengyelország is csatlakozott. A délszláv utódállamok csatlakozása óta a szervezet a Közép-Európai Kezdeményezés nevet viseli. Az 1335-ös visegrádi királytalálkozó tradícióját felelevenítve 1991-től működik a Visegrádi kezdeményezés, amely az önálló Szlovákia csatlakozása óta négy állam egymás közötti kapcsolatainak sokoldalú elmélyítését ígéri – váltokozó sikerrel.

Amikor Antall József miniszterelnök kormányzása elején kijelentette, hogy lélekben 15 millió magyar miniszterelnökének tekinti magát, akkor szavai bel- és külföldön is vihart kavartak. Nem kevesen félreértették, sokan ingerülten félremagyarázták, holott a politikus tulajdonképpen a kultúr-nemzet koncepciónak adott ekképpen hangot. Bár a nagy politikai-területi változások hatására fel-felbukkant a trianoni béke érvénytelenítésének a gondolata, a magyar társadalom

5. 2. milyen *esélyei* voltak az 1989 utáni rendszerváltás nyomán az országnak arra, hogy a bejártnál kedvezőbb pályát fusson be, a rendszerváltás keservei kevésbé nyomasszák a társadalom oly széles köreit – nos, mindegyik azért nem lenne egy tudományos igényű előadásban választ adni, mert egyrészt még nyilvánvalóan hiányzik a történelmi távlat, másrészt pedig az előadó mindenképpen el akarja kerülni még a látszatát is annak, hogy válaszai egyik vagy másik pártnak kedvező hatást keltsenek. Ugyancsak nem lenne helyes megfogalmazni a választ arra a kérdésre sem, hogy
- 5.3. milyen is volt a rendszerváltás utáni külügyi szolgálat összetétele, a kormányváltásokkal való összefüggése, teljesítőképesége mennyiben felelt meg a joggal elvárható elvárásoknak? Azt azonban feltehetőleg nem csupán szabad, hanem szükséges is lerögzíteni, hogy az elmúlt évszázad történelmének e tekintetben az az egyértelmű üzenet, hogy a nemzet alapvető érdeke olyan külügyi szolgálat birtoklása, amely pártok felett álló képződmény, nem kötődik a kormányváltások demokratikus rendszerben természetes ciklusaihoz. Olyan apparátusra van szüksége, amely ismeri is megszívlelni az elmúlt több mint másfél évszázad tanulságait. Vagyis azt, hogy magyarnak és európeérnek lenni nem egymás kizáró, hanem egymást feltételező fogalmak. Amint az annak idején Németh László megfogalmazta: „a

messze túlnyomó hányada a második világháborús kataklizma és következményei fényében bölcsen tudomásul vette, hogy a kisebbségi sors rendezésének nem a határkérdés a kulcsa. A magyar kisebbségek szervezetei kollektív jogokért, kulturális vagy területi autonómiáért harcoltak, harcolnak, a szomszédos országokban azonban e törekvéseket nem akarták, nem akarják honorálni. Az évtized elején leginkább az ukrán kormány mutatott előzékenységet, s ezért a magyar kormány 1993. májusában először Ukrajnával kötött alapszerződést. Az alapszerződés mint műfaj a német diplomácia kelléktárából való. A múltat lezárni akaró német kormány ilyen megállapodásokkal rendezte viszonyát keleti szomszédaival. A mi helyzetünkre való adaptáció a határok stabilitásának újfent történő elismerését, illetve az európai normák szerinti kisebbségi jogok megadását jelenti. A szlovák féllel 1995. márciusában, a románnal pedig 1996. szeptemberében sikerült ilyen szerződést parafálni. Mivel mindkét országban azóta is számos sérelme van a magyarságnak, ezért ismét bebizonyosodott, hogy az aláírt dokumentum kevés, valóban megnyugtató garancia a társadalom minden pórusát átítató demokráciában, a lakosságnak a másság iránti belülről sarjadó türelmében rejlik. Ebben az irányban Romániában 1996-ban, Szlovákiában pedig 1998-tól vannak biztató jelek.

A második világháború végén elpusztult az Esztergomot Párkánnyal összekötő híd, amely a magyar és a szlovák lakosság széles körei számára nyújtott közvetlen kapcsolatot. Hosszú előkészületek után 2000-ben elkezdődtek az újjáépítési munkálatok, 2001-ben pedig ismét megindult a forgalom. – Vö. még Jeszenszky 2002, valamint Kádár 2002.

magyarságnak vagy európai problémák megoldását kell magára vennie – vagy a maga problémáiban is alulmarad.”²⁶⁹
(2001)

Elhangzott Jyväskyläben, az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson 2001 augusztusában. Megjelent: Magyarország helye a 20. századi Európában. Bp., 2002, 27–50.

²⁶⁹ Németh 1989, 120.

A NAGYHATALMAK ÉS MAGYARORSZÁG A KÉT HÁBORÚ KÖZÖTT

Nagyhatalmak ideig-óráig megtehetik ugyan, hogy bezárkóznak, hátat fordítanak a világnak, ám kis ország sorsa szempontjából elsőrangú fontossága van annak, hogy milyen helyet tud magának a nemzetközi kapcsolatokban kialakítani, s ezen belül is meghatározó fontossága van a nagyhatalmak hozzá fűződő viszonyának.

Nékünk a két háború között (is) — röviden szólva — nem sok szerencsénk volt a nagyhatalmakkal. Mikor ezt a tényt rögzítjük, rögvést hozzáfűzhetjük: ez rajtunk is múlt, lehetett volna — ha nem is sokkal, ám némileg — jobb is.

Ha reálisan akarjuk a kérdést megközelíteni, akkor a magyar sorsot a világ dolgainak alakulása keretében vizsgáljuk, s nem — mint tájainkon sokszor hajlamosak rá — fordítva. A reális mérlegeléshez pedig tudnunk kell, hogy az időnek az a spáciuma, amelyet felidézünk, sajátos átmenetet foglal el a történetben. Az első világháborúval lezárul a titkos diplomácia kora²⁷⁰, ám a nemzetközi kapcsolatokban továbbra is elsőrendű fontossága van a hatalmak minősítésének: a nagyhatalmak zárt klubja (bár gazdasági-politikai hegemoniáért küzdöttek egymás ellen²⁷¹) merőben más világ, mint a kis országok együttese. A sok szempontból nulladik évnek tekinthető 1945-ös esztendő témánk veleje szempontjából is változást hoz. Az 1945-ben létrejött Egyesült Nemzetek Szervezete nem csupán a mindenkit egyaránt megillető emberi jogokat deklarálja, hanem a nemzetek és államok közötti — addig nem létezett — egyenrangúságot is. A korszak jellemzőit, változásának korlátait pontosan felidézi a párizsi békekonferencián megtörtént eset. *Eduard Beneš* három órás beszéde után *Karel Kramář* hozzászólási lehetőség helyett *Georges Clemenceau*-tól már csak sértést kapott — „Ki fogunk jelölni egy speciális bizottságot, ahol órák hosszat is beszélhet, de most menjünk teázni.” A negyed századdal később kezdődő korszakot *Winston Churchill* szavaival jellemezzük. A kis országoknak a nagyokkal szemben ellentmondást nem engedő *Joszif Visszarjonovics Sztálin*nal szemben a brit államférfi így válaszolt: „A sas engedje meg, hogy a kis madarak énekeljenek, legfeljebb nem kell törődni azzal, hogy mit.”²⁷²

*

²⁷⁰ A kifejezést természetesen a legszorosabb történelmi beágyazottságában kell használnunk, hiszen bizonyos értelemben a diplomácia sosem lehet meg a titkosság eszköze nélkül.

²⁷¹ Recker 1976, Geiss – Wendt 1973, Ránki 1981.

²⁷² Mindkét idézet helye Ránki 1983/b 3., 14.

– Tengerre magyar! – adta ki a jelszót *Kossuth Lajos* a reformkorban, a nemzeti ébredés korában. A jelszóban egyszerre volt benne a tengerre kijutás gyakorlati hasznának kiaknázására vonatkozó igény, s egyben annak a régi tapasztalatnak a foglalata, hogy az igazán életképes népek élettere akkor jövőt ígérő, ha a tengeren közlekedés határtalan dimenziójával is rendelkeznek.

Harold Nicholson — tudjuk — meglehetősen ellenszenvvel viseltetett irántunk, mégis 1915-ben még úgy vélte: „nem törölhetjük le a térképről Ausztriát és Magyarországot, és nem alakíthatjuk át nagyobb méretű Svájcokká tengeri kijárat nélkül.” A következő esztendőben, tehát az első nagy háborúnak éppen a derekán egy *Sir William Tyrrell* nevű külügyminisztériumi titkár és egy *Robert Paget* nevű katonatiszt — meglehetősen jelentéktelen figurák, ám éppen ezért a korabeli brit közvélemény tükrözői — érzékelve az idők változását, már az Osztrák-Magyar Monarchia szétdarabolását tervezték, a szentistváni Magyarországot annak tisztán magyarlakta részeire amputálták volna, mégis kijáratot terveztek számunkra az Adriára. Az ekkortájt bő évtizede alaposan magyarellenes beállítottságú *Hugh Seton-Watson* szintén a feldarabolásunk mellett kardoskodott, ám a tengeri kijáratot ő is meghagyta volna számunkra.²⁷³

Három, sok szempontból különböző szerző, s mégis közösek abban, hogy a megcsonkított Magyarországot tengeri kijáratral képzeltek el, mert messzi időbe nyúló felfogás szerint egy nációnak csak akkor van élettere, ha tengeri kikötővel rendelkezik.

Mindebből mégsem lett semmi, mert 1918 derekára — itt nem részletezhető hosszú esemény- és eszmetörténeti folyamat lezárásaként — Londonban és Párizsban a Duna-menti térség gyökeres átrendezése mellett született döntés. Nyolc és fél évtizeddel e gyökeres fordulat után hazai tájainkon nem kevesen még mindig hajlamosak feltételezni, hogy indulat, hirtelen elhatározás, vakság motiválta a történelmi Magyarország feldarabolását. Holott e nagyhatalmakat döntően egyetlen szempont motiválta: olyan egyensúly legyen e térségben, amely az európai politikai mozgásokat minden számukra veszedelmes történéstől visszatartja. 1849-ben azért bukott el a magyar forradalom és szabadságharc, mert a magyar ügy sikere veszélyeztetni látszott a Habsburg-birodalom ezen egyensúlyt szavatoló szerepét.

Berlin idők során nagyra nőtt árnyéka rendítette meg ezt a szerepet, ám a végzet felé a dualista állam nemzetiségei mind erő-

²⁷³ Romsics 1996, 42, 43, Beretzky 2003, 43. (Seton-Watson 1918. decemberi(!) memorandumáról van szó, amelyben azt írja, hogy Fiume birtoklása Magyarország számára „létfontosságú”.)

teljesebb centrifugális ereje, az azt fékezni képtelen magyar politika is vitte az eseményeket. Gondoljuk meg: Londonban a hadikabinet 1918. január 4-i ülésén beható vita nyomán az alábbi álláspont körvonalazódott: „szövetségeseink jogos igényei teljesítésének függvényében úgy érezzük, hogy Ausztria-Magyarországnak olyan helyzetben kell lennie, amelyből hatékony befolyást tud gyakorolni Délkelet-Európára.”²⁷⁴ A cselekvő ember történelemalakító szerepét természetesen dőreség határtalannak láttatni, ám azok is igencsak tévednek, akik mindent a vak végzet számlájára írnak. Sorsdöntő fontossága volt annak a több mint évtizedes munkának, amelyet a dualista berendezkedés átalakíthatóságában csalódott nemzetiségi politikusok folytattak Kákánia lejárására. Amikor Seton-Watson először jött az akkor még „tündérországnak” nevezett hazánkba, akkor nem tudott betelni élményeivel, azután amikor 1916 végétől megjelentette nagyhatású *New Europe* c. hetilapját, semmit sem mozdult szerkesztő ceruzája, hogy kihúzzon olyan szavakat rólunk, mint „degenerált”, „félázsiai”, „visszataszító”, „undorító”. A csehszlovák állam létrehozásában kulcsszerepet játszó *Thomas Masaryk* és *Eduard Beneš* közül a jóval emelkedettebb előbbi sem riadt vissza az olyan valótlan, indulatokat korbácsoló beállítástól, mintha mi Berlin „pribékjeivé” váltunk volna. A propaganda ilyen pergőtűzét a brit politikát bombázó memorandumok egészítették ki. A hírhedt korridor-tervet, tehát azt, hogy az északi és déli szlávok között földrajzi kapcsolat jöjjön létre, szintén nem az 1919 januárjában munkához látó békekonferencia ajtajai mögött vetették fel először, azt már Masaryk 1915. májusi memorandumában megfogalmazta. Az elsőség „dicsősége” ezzel együtt sem az övé, hiszen az északi és a déli szlávok összekapcsolására vonatkozó igényt a szlávok ideológusai már a XIX. század dereka óta hangoztatták.²⁷⁵

A nemzetiségi vezetők tisztában voltak azzal, hogy tervük csak akkor válik valóra, ha Londonban a Monarchia gyengeségének, megjavíthatatlanságának képe válik uralkodóvá. Ezért munkálkodott — sok más társával együtt — *Frano Supilo* fáradhatatlanul azon, hogy Londonban a német imperializmus világhódító terveit ne a dunai monarchia demokratizálásának, föderalizálásának szorgalmazásával, hanem a délszlávok felszabadítása és egyesítése útján lássák megbéníthatónak.

Jól tudjuk, hogy az áhított új Európa megvalósult. A magyarságnak semmi oka sem volt, hogy abban otthon érezze magát. A tények ismertek, felsorolásukra sem idő, sem szükség sincsen. Ar-

²⁷⁴ Romsics 1996, 51.

²⁷⁵ Jeszenszky 1986, Szarka 1999, Beretzky 2003, 36.

ra viszont igen, hogy vegyük számba: milyen koncepciók születtek a továbbélésre. Kezdetben bizony az értelmet erősen elhomályosította az érzelem, az indulat. A veszteségek láttán mindez érthető, az értés azonban nem terjedhet a megértésig. Az új helyzettel való megbékélés elutasításában, kalandor akciók forralásában, a bajor szélsőjobbaldali körökkel történő cimborálásban oly sok volt az irrealitás, hogy ezek a tervkovácsolások aligha illeszkednek a koncepciók világába. S azt sem hagyhatjuk homályban, hogy bizony ezek az ügyek nem voltak teljesen függetlenek a magyar kormányzati köröktől. Bajor szélsőségeseknek a bécsi követ *Gratz Gusztáv* ad útlevelet, volt velük tanácskozás, amely a miniszterelnök *Teleki Pál* lakásán zajlott, s a résztvevők közül időnként nem hiányzott az egyébként igencsak szenvtelen, a külügyminiszter állandó helyettese posztján ülő *Kánya Kálmán* sem.²⁷⁶

A folyamat egészét vizsgálni képes utókor ugyan joggal állapíthatja meg, hogy a versailles-i békerendszer elhibázottnak bizonyult, mert nemhogy nem akadályozta meg a következő világháború kitörését, hanem inkább elvetette annak magvait, ám ez a könnyen elsajátítható utólagos bölcsesség nem homályosíthatja el azt a tényt, hogy az új status quo óriási erőfölkénnyel nyugodott. Ezért csakis a beilleszkedés útjait kereső, illetve a status quot a beilleszkedés révén távlatilag morzsoló elképzelések válhattak koncepcióvá. A dolgok természetéből adódóan számtalan elgondolás született, mégis mindezeket — vélhetőleg — két csokorba lehet kötni.

Az egyiknek — s ez vált az uralkodó politika fő irányává — az volt a veleje, hogy a nemzetközi kapcsolatoknak a nagyhatalmak az igazi alakítói, tehát velük kell eredményes viszonyt ápolni. Az 1920. évi *Maurice Paléologue*-féle kísérlet ugyanúgy ezen a felfogáson nyugodott, mint később, 1923–1924-ben a népszövetségi kölcsön megszerzésének adott módja, majd az 1927. évi örök barátsági megállapodás, és még később, az 1938–1941. közötti területi korrekciókat lehetővé tevő döntések. A nagyhatalmi partner előbb a francia, később az angol, majd az olasz és végül a német. A korabeli Európában négy nagyhatalom volt, egészen pontosan azok, akiket most felsoroltunk. E négy nagy 1933 júniusában — tehát akkoron, amikor már *Adolf Hitler* a felhatalmazási törvény birtokában totális diktatúráját építette döbbenetes tempóban — paktumot parafált abból a célból, hogy saját akaratából formálja tovább Európa arculatát.²⁷⁷ Sajátos egyensúlyi helyzet volt közöttük. A kelet-közép-európai

²⁷⁶ Soós 1971, 65–75., 90–96.

²⁷⁷ A paktumot közli: Halmosy 1983, 326–328., a történetet elbeszéli Lukács Zs. 2001, 245–249.

társég megszervezésére irányuló angol és francia törekvések már hamvukba hullottak; ismét bebizonyosodott, hogy sem Londonnak, sem Párizsnak nincs elég gazdasági-politikai ereje, hogy a megrendülő békeműnek szilárd gazdasági alapzatot adjon,²⁷⁸ ám a hitleri Németország is még előtte van annak, hogy nagytérgazdasági, az évtized derekától mind realisabb formát öltő elgondolásait kibontakoztassa.²⁷⁹ Az esemény után tíz nappal utazott Gömbös Gyula Németországba, s a korabeli magyar sajtó jelentős faktorai, majd a világháború után évtizedeken át a történetírás és történeti publicisztika torzította a hazai látásmódot abba az irányba, mintha a magyar kormányfő lépésének a szalonképtelen náci rendszer legitimálásában egyedülálló, és az európai politikát konsternáló szerepe lett volna. Ezzel szemben a négyhatalmi megállapodásnak az volt a lényege, hogy politikai–gazdasági–ideológiai ellentéteit félretéve a négy nagy késznek mutatkozott érdekei kompromisszuma mentén a status quo átformálni. Ez a lényeg, s nem a szövegbe ágyazott, békéről szóló sok szóvirág. A négyhatalmi direktórium ugyan nem emelkedett törvényi erőre, ám mégiscsak megágyazott az 1938. évi, Csehszlovákia feldarabolását megkezdő müncheni megállapodásnak.

Amikor Gömbös Gyula hazatért Németországból, a képviselőházban Bajcsy-Zsilinszky Endre szenvedélyes szavakkal ítélte el a vizitet, az ország függetlensége kockáztatását látta benne, kemény harcot hirdetett az ellen a politika ellen, amely azt a veszedelmet hozza ránk, hogy német világ lesz Magyarországon. Olyan harcról szólt, amelyben — úgymond — ha kell, elmegyünk az akasztófaig.²⁸⁰ Az ő sorsa valóban így teljesedik majd be 1944. december 24-én, ám az a próféciája, hogy nem lesz német világ Magyarországon, nem vált be. A korszakot bemutató történeti szintézisében Gratz Gusztáv ezt a politikát „a lutrijáték egy nemének” mondja, amelyben — tehetjük hozzá — az átmeneti nyereségek után súlyosan elbuktunk. Gratz Gusztáv is világosan látja, hogy ez a politika a Bethlen István által elkezdett politika, s ezen okból — hol keményebben, hol pedig enyhébb szavakkal, s a fő felelősséget utódaira testálva — Bethlen Istvánt marasztalja el.²⁸¹ Bajcsy-Zsilinszky Endre erkölcsi nagyságát jelzi, hogy ezzel a mind egyoldalúbb német orientációs politikával engesztelhetetlen harcot folytatott, ám a politikai képlet bonyolultságának megengedhetetlen leegyszerűsítése, ha egyértelmű politikai igazságot látunk ott, ahol a valóság-

²⁷⁸ Ormos 1969.

²⁷⁹ Funke 1976, 269–323.

²⁸⁰ Karsai 1962, 19.

²⁸¹ Gratz 2001, 126., 212.

ban az erkölcsi nagyság ellentmondásos politikai programmal keveredett. Hiszen míg a náci Németországgal szemben konzekvensen harcot hirdetett, közben továbbra is ragaszkodott a szentistváni Magyarország illúziójához, s ábrándot kergetett akkor, amikor úgy vélte, hogy a szomszédok pusztán a bilaterális kapcsolatok világában területi engedményekre kaphatók.²⁸²

Ahogy a négy nagyhatalom között is nagyok voltak a különbségek, s ezek ismert módon háborúra vezettek, úgy a magyar külpolitika említett lépései között is tetemes eltérések vannak, ám annyiban egy tőről fakadnak, hogy mindig az a partner, amelyiktől leginkább volt remélhető a magyar külpolitika számára előny. Ez a koncepció tehát nagyhatalmi partner(ek) révén akart a korabeli Európába beilleszkedni, illetve annak révén a status quo változásával a szentistváni Magyarországot helyreállítani. Ezt a koncepciót a Külügyminisztériumban azok a tisztviselők-diplomaták képviselték, akik 1918 előtt a dualista berendezkedés közös hivatalaiban, első helyen a Ballhausplatzon elhelyezett külügyminisztériumban dolgoztak. Őket a köznyelv ballplatziaknak nevezte, mi őket a nagymagyar út képviselőinek mondjuk annak nyomán, hogy *Szekfü Gyula* a dualista berendezkedés híveit nevezte így.

A nagypolitikában ennek az irányzatnak az élén a rendszer konszolidációját kiteljesítő, majd befejező *Bethlen István* állt. Az a nézet, hogy a versailles-i békerendszerrel Németország és Olaszország elégedetlen, következőleg szövetkezésüktől várható a status quo átformálása, meglehetősen elterjedt volt. Az az elképzelés sem volt unikálisan Bethlen tulajdona, hogy az ezért való munkálkodás, s ennek nyomán egy Berlin–Róma–Budapest együttműködés létrehozása a magyar külpolitika feladata. Bethlen a maga súlyával, tehetségével karolta fel ezt az elgondolást. Ezért az 1932-ben kormányfővé emelkedő Gömbös Gyula külpolitikája nem törést, hanem folytatást jelent a bethleni vonalhoz képest. Amikor Bethlen és hívei Gömböst a külpolitikája miatt támadják, annak belpolitikai okai vannak. Bethlen István majd Gömbös Gyula halála után, 1938-tól fordul igazából szembe ezzel a — korábban általa kezdeményezett — külpolitikával, amikor már az az egyébként kezdettől létezett felismerés, hogy Németország partnerként sem veszélytelen a magyar érdekekre, súlyos tényekkel nyer alátámasztást.

Amikor tehát Bethlen szembefordul ezzel a külpolitikával, akkor a saját korábbi koncepcióját kérdőjelezi meg. Az utólagos

²⁸² Amikor 1938 őszén Prága majd kész igen jelentős területről lemondani, akkor azt már a német nyomás hatása alatt, annak érdekében teszi, hogy a megbékített Magyarországból hátvédre leljen a Berlin elleni küzdelmében.

bölcsesség birtokában természetesen megint könnyű átlátni, hogy a volt kormányfő *ekkor* hangoztatott szavait kellett volna az akkori döntéshozóknak megszívlelni. Ezt annál is inkább célszerű lett volna megtenni, mert az 1938 októberi komáromi tárgyalások kudarca után a csehszlovák fél olyannyira engedékennyé vált, hogy késznek mutatkozott mindazt a területet — Kassa, Ungvár, Munkács kivételével — visszaadni, amit azt első bécsi döntés nagyhatalmi kegyként juttat majd vissza hazánkunknak.²⁸³ Nem ez történik, mert a korabeli döntéshozók úgy viszik tovább az eredeti bethleni nagypolitikai koncepciót, hogy nem mérlegelik annak a döntő fordulatnak várható — a szó itt nem légből kapott, azt nem az utólagos bölcsesség, hanem Bethlen korabeli szavai mondatják velünk — tragikus következményeit, amelyet a weimari rendszer bukása, a náciizmus diadalmaskodása jelentett.

A másik nagypolitikai koncepció veleje a nagyhatalmi eszközé válás elkerülése végett a szomszédokkal való együttműködés útjainak a keresése volt. Nagyon sokféle, egymással is feleselő elgondolások, törekvések egy csokorba gyűjtéséről van szó. A korszak elején a legitimisták mozgolódásaiban, IV. Károly visszatérési kísérleteiben ölt ez leglátványosabban testet.²⁸⁴ Lehet, hogy sikerük esetén plurálisabbá válik Magyarországon a politikai élet, talán a gazdaság újjáépítése is nagyobb lendületet vesz, a nagyobb térségben szabadon kooperáló pénzügyi, ipari és agrár faktor az elérttől eltérően többet tesz a világ élen járó térségei megközelítéséért. Ám erre — bár ma is vannak, akik efféle illúziókat élesztgetnek — egyszerűen nem volt lehetőség. Egyrészt a nagyhatalmak Németországot legyőzött állapotában is olyan potenciális veszedelemnek tartották, amelynek semlegesítését egy újjászülető Habsburg-birodalom révén nem tudták elképzelni, másrészt pedig a kisantant országok kormányai és politikai közvéleményük nagyobbik hányada sem egy föderalizált Habsburg-birodalomba, sem pedig egy szintén föderalizált szentistváni Magyarországba nem kívánt visszatérni.²⁸⁵ Annak ellenére is ez volt a valóság, hogy európai hegemon helyzetét Franciaország — minden törekvése ellenére — gazdaságilag nem tudta megszilárdítani, ebben az új világban gazdaságilag még a győztes is vesztes volt.

Ez az alapképlet az idők során nemhogy nem módosult, hanem még inkább megcsontosodott. Bizonyosság erre Gratz Gusztáv

²⁸³ Herczegh 1999, 259–260., Sallai 2002, 104–118.

²⁸⁴ Werkmann 1923, Boroviczény 1993, Ormos 1990, Kardos 1998, Gratz 2001, legújabban Paál 2003.

²⁸⁵ Mutatja Ottlik László nevezetes 1928. szeptemberi Magyar Szemle cikkének a visszhangtalansága, illetve az ő mosakodása, hogy tervének semmi köze Jáksi Oszkár elgondolásához. Berend 1986. I. köt. 170–182.

példája is. Ő egy olyan magyar polgár volt, aki német, tehát kisebbségi gyökerei révén igen nagy empátiával rendelkezett a nem-magyar érdekek és törekvések iránt, akinek már a húszas évek derekán volt bátorsága kifejezni azt, hogy a társadalmi fejlődés érdeke megkívánja a nemzeti szuverenitás korlátozását, s aki IV. Károly halála után is fáradhatatlanul szorgalmazta a szomszédos országok közötti gazdaság együttműködés megőrzését, elmélyítését. Nos, ez a Gratz Gusztáv 1938-ra, amikor már a területi revízió nagyhatalmi akaratból való megszületése kéznyújtásnyi közelségbe került, s ugyanakkor a szomszédokkal való politikai megegyezés iránt a kormányzat nem mutatja a szükséges türelmet, akkor maga is felhagy a feltétel nélküli gazdasági kooperáció szorgalmazásával, s első helyre a területi revízió követelményét állítja.²⁸⁶

A szociáldemokrata, polgári demokrata körök is a szomszédokkal való megbékélést szorgalmazták, „csupán” azt nem mérték fel, hogy erre a megbékélésre feltételül a szomszédok a trianoni határok — akkoron elképzelhetetlen — elfogadásának árát állították. A belpolitikai színponton ellentétes tartományában tanyázó fajvédők egyike-másika, a hozzájuk közelállók némelyike több ízben a délszlávokkal való megbékélést vetette fel, ám (ellenkező előjelű) feltételeik a szomszédokéhoz hasonlóan irreálisak voltak.²⁸⁷

Seton Watson Új Európája két évtized alatt koravén né vált. A háború utáni nemzetgazdaságok új helyzethez való alkalmazkodása leginkább az elzárkózásban, a vámhatárok felmagasításában mutatkozott meg, az innovációt segítő egységes gazdasági rendszer létrehozásáról csupán meddő tanácskozások folytak. A harmincas évek derekán, második felében már a nácik harsogták a maguk nyelvén az Új Európa szlogenjét. A magyar külpolitikai gondolkodás nagyon lassan fogta fel azt a tényt, hogy a náci Németország sem egyenrangú partnernek nem tekinti Magyarországot, sem arra nem hajlandó, hogy az integrális revíziós program segítője legyen. A mélypontot *Szálasi Ferenc* jelentette, aki egyfelől ugyan nagyon pontosan tudta, hogy Hitler akaratából került hatalomra 1944. október 15-én, ám néhány héttel később Berlinben mégis az egyenrangúság allűrjével tárgyalt a Führerrel.²⁸⁸ Ezt a megnyilvánulást ugyan joggal könyvelhetjük el a magyar birodalmi tudat teljesen inadekvát megnyilvánulásaként, ám amikor ezt tesszük, azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ez a tudat mily sok esetben szűremlik be a korszak magyar külpolitikájába. Esetenként — s leginkább a második világháborúban — pozitívum-

²⁸⁶ Paál 2003, 197–198.

²⁸⁷ Hory 1987, Pritz 1995, 165–209. Vö. még: Hornyák 2004.

²⁸⁸ Balogh 1985, 247.

ként, ám többnyire negatívumként, az egyébként is csekély mozgásteret tovább szűkítve.²⁸⁹

A kevés számú pozitív megnyilatkozás között legnagyobb súllyal a lengyelek elleni 1939 augusztusi kooperációs ajánlat elutasítása veendő számba,²⁹⁰ de hiba lenne megfeledkezni arról az emberi és politikai tartásról, amelyet a magyar vezetők 1942 elején tanúsítanak *Joachim Ribbentrop*pal, *Wilhelm Keitel*lel szemben.²⁹¹ Azután joggal idézhetjük fel az idős kormányzónak Hitlerrel folytatott nehéz, mind drámaibb tárgyalásainak sorát, amelynek kontrasztjaként érdemes belepillantani azokba a dokumentumokba, amelyek a térség többi vezetőjének Hitlernél tett látogatásairól tudósítanak.²⁹² Ugyancsak komoly tartásról tanúskodnak a miniszterelnök *Kállay Miklós* egyes megnyilatkozásai.²⁹³

A problematikus esetek gyökere a szentistváni birodalom visszahozatala ábrándjának a kergetése volt. A magyar Külügyminisztériummal szemben a korabeli politikai közvélemény széles körei sok bizalmatlansággal tekintettek, mert azt a hitük szerinti nemzeti érdekek védelmezésében túl lagymatagnak látták. A külügyi apparátus valóban fellépett a turbulens törekvésekkel, nézetekkel szemben, ám a fellépés mikéntjéből is látszik, hogy valójában e gépezet tagjai is a teljes revízió talajáról, tehát a birodalmi tudat rekvizitumával terheltlen harcoltak az inadekvát nézetek ellen. Jól mutatja ezt az a 1921 december végéről származó külügyminisztériumi belső rendelet is, amely az elvesztett területek megjelöléséről intézkedett. „Különböző külföldi hatalmak itteni képviselői részéről — olvashatjuk — ismételten felszólalás tárgyát képezte az a trianoni békeszerződés által teremtett helyzet révén kifogásolt eljárás, hogy kormányhatósági rendeletekben és egyéb hivatalos iratokban gyakran fordulnak elő ilyen kitételek: 'meg nem szállott terület', 'cseh demarkációs vonal', és más hasonló. Mint-hogy ez a körülmény fölöslegesen szolgáltat alkalmat arra, hogy ellenségeink a trianoni békeszerződés betartását illetően ellenünk vádaskodjanak és rosszhiszemű föltevések gyártásával velünk szemben hangulatot keltsenek” — állapítja meg joggal a miniszter helyett rendelkező gróf *Ambrózy Lajos*, a külügyi szolgálat egyik központi személyisége —, ezért elrendeli, hogy „hivatalos kiadmányokban ezek a kifejezések mellőztessenek és helyettük a trianoni békeszerződés által teremtett tényleges helyzetnek szabato-

²⁸⁹ Vö. Romsics 2002/b.

²⁹⁰ Juhász 1988, 23–224. Fülöp – Sipos 1998, 214–215.

²⁹¹ Dombrády 1986.

²⁹² Hillgruber 1970, Ránki 1983.

²⁹³ Kállay 1991, Szegedy-Maszák 1996, Juhász 1973.

san megfelelő kitételek, például az 'elszakított' vagy 'elhódított terület' stb. alkalmaztassanak."²⁹⁴

Láthatjuk, hogy az ajánlott kifejezések valóban szalonképebbek, de egyben az is érzékelhető, hogy e finomabb fordulatok szintén — sui generis — a status quo, vagyis a határok hosszabb távon történő elfogadhatatlansága mellett érvelnek. Miért lett volna ez másként, ha még maga Bethlen István is beletartozott ebbe a képletbe. 1933. évi angliai, revíziót sürgető előadókörútjának számos mozzanata irreális helyzetértékelésről tanúskodik.²⁹⁵ Majd a következő év derekán, a Röhm-puccs kapcsán a volt miniszterelnök oly szenvtelenséggel emelkedik a véres események fölé, amely megakadályozza őt annak felismerésében, hogy német földön olyan totális diktatúra ölt mind agresszívebb formát, amely már akkor azt kívánta volna a magyar politikától, hogy a külpolitikát továbbra is tartsa holtponton, illetve valami olyasféle koncepciót kövessen, amit nem sokkal később *Németh László* fogalmazott meg. A nagy gondolkodó ugyanis a marseille-i gyilkosság utáni dermedt állapotunkban azt ajánlotta, hogy olyan „külpolitikát” folytasson az ország, amely a belpolitikai reformok sorozatából áll.²⁹⁶ Meghökkenően hangozhat, ám a megváltozott körülmények között ez jelentette volna annak a húszas évekbeli nagypolitikai koncepciónak folytatását, amely a nagyhatalmi partnerek jelentkezésére várt. Amikor úgy jelent meg a nagyhatalmi partner, hogy az ugyan ígért, majd adott támogatást a revíziós programhoz, ám mindeközben az ország alárendelődést is mind realisabb közelségbe hozta, akkor az új helyzet hatására a külpolitikának — a mindenkori alapcélt, ti. a meglévő állami szuverenitás és adott országterület védelmezésének elsőségét középpontban tartva — meg kellett volna állni, s az ország felemelkedését szolgáló, alkotó belpolitikára kellett volna összpontosítani.

Erre nem csupán Bethlen, de a vele mind keményebb küzdelembe bonyolódó Gömbös sem volt hajlandó. Gömbös tudott ugyan olyan tábort toborozni, amelyre támaszkodva az 1935-ös választásokon legyőzhette a bethleni konzervatív Magyarországot, ám az a csalfa játék, amit az Új Szellemi Frontra készülő népi írókkal cselekedett, illetve az a galádság, amellyel megszegte a Kisgazdapárttal kötött paktumot, nemkülönben az általa fogantatott reformok haloványsága ezt igazolja.²⁹⁷

²⁹⁴ Iratok 1994, 195. sz.

²⁹⁵ Bethlen 2000, 276–288.

²⁹⁶ Németh 1989, 172–175.

²⁹⁷ Vö. Gergely 2001. és legújabban Antal 2004.

Gömbös erősen szimpatizált a náci Németországgal, ám nem-hogy nem volt Hitler lakája, hanem igen nagy önérzettel képviselt vele szemben önálló magyar politikát, s utasította el a magyarországi németek nem megfelelő helyzete ürügyén a belpolitikába beavatkozó berlini kísérleteket.²⁹⁸ Ez is bizonyos fokig a birodalmi tudat megmutatkozása, ám annak pozitív voltát alaposan lerontja az ilyen tudatból sarjadt azon téves helyzetértékelés, amely képtelen volt érzékelni, hogy Berlin szempontjából Budapest már régésrég elvesztette a bismarcki jelentőségét. Gömbös nem vette tudomásul, hogy a németek számára már másfél évtizede a *dunai-térség-politikát* a *dél-kelet-európai-térség politika* váltotta fel, s abban Belgrádnak, Bukarestnek volt nagyobb jelentősége.

Ez a hiba pedig nem csupán Gömbös személyes tulajdonsága, hanem az uralkodó elit zömének hibája volt. Ez a hiba mutatkozik meg Kánya Kálmán allűrjeiben, majd részletes kifejtést nyert Csáky István 1940-es elmélkedéseiben, mely szerint hazája — úgymond — középhatalommá emelkedett. Miközben a szomorú valóság az volt, hogy elenyészett az a mozgástér, amely a harmincas években a versailles-i rendszer eresztékeinek meglazulása, majd szétesése következtében keletkezett.²⁹⁹

Ha nem volt erő a szociális fordulat véghezviteléhez, s maradtak a nagyhatalmi politika vonzásában, amelynek jegyében nem volt türelem 1938 őszén a Prágával való tárgyalások bilaterális megegyezésig vitelére, akkor legalább élni kellett volna a moszkvai ajánlattal. Ormos Mária már a hetvenes évek elején felhívta a figyelmet arra, hogy Bethlen István a külpolitikai koncepciójában a moszkvai kártyalapnak is adott egy esélyt.³⁰⁰ A lehetőséget 1924-ben magyar belpolitikai okokból nem lehetett kihasználni, hiszen a diplomáciai kapcsolatok felvételéről szóló berlini parafálást a hazai erők — ideológiai kötöttségek kalodájában, az olyanmire szükséges gazdasági előnyökre vakon — annullálták. Gömbös ugyan 1934-ben felveszi Moszkvával a diplomáciai kapcsolatokat, ám ebből érdemi politikai mozgások nem születtek. A magyar politikai akkori intézőit ezért méltánytalan lenne különösebben elmarasztalni, mert az *akkori* szovjet külpolitika sem volt Budapesttel szemben kezdeményező.

A második bécsi döntés előestéjén ellenben az 1939. augusztusi Molotov-Ribbentrop paktum mozgásteret nyitott, Erdély ügyében Moszkva együttműködést ajánlott Budapest számára.³⁰¹

²⁹⁸Tilkovszky 1989, Pritz 1982.

²⁹⁹Juhász 1964, Czettler 1997.

³⁰⁰Ormos 1971.

³⁰¹Pastor 1992, Iszlamov 2000.

Ennek birtokában lehetőség teremtmődött arra, hogy a kérdés Berlin-Moszkva, esetleg Berlin-Róma-Moszkva döntőbíráskodásával, tehát a viszontbiztosítás nyújtotta előnnyel oldassék meg. Hitler bizonyosan savanyú arcot vág, de mit tehetett volna ellene? Legfeljebb nem vállalja. Az esetleges német elhárítás tovább növeli a magyar külpolitika mozgásterét. Ha ellenben létrejön a megállapodás, *akkor Magyarország mindkét eshetőségre be van biztosítva*. Mind német, mind szovjet győzelem esetén összehasonlíthatatlanul kedvezőbb a helyzet, mint ami majd a második világháború végén ténylegesen kialakul. Ha mérlegeljük azt aényt, hogy a németek nem nyerhették meg ezt a háborút, hanem csakis az antifasiszta koalíció, akkor a szovjet-amerikai-angol szövetség révén nyer Magyarország bebiztosítást.³⁰²

A kétoldalú bebiztosításra annál is inkább szükség lett volna, mert a magyar szempontból igen kedvező területi változások ellenére is — hosszabb távon — a Harmadik Birodalomtól nemhogy jóra, hanem inkább visszaszorító lépésekre kellett számítani. Hitler a háború időszakában ugyan nem akar változtatni a Horthy-rendszeren, mert azt az adott körülmények között a háborús tehervállalások teljesülése érdekében a legszerencsésebbnek tartja, ám végeláthatatlan éjszakai beszélgetéseiben annál több indulatos kiszólásának enged teret.³⁰³ „Csak ha már az utolsó katonai döntések megszülettek, és ezáltal Németország számára létrejöttek azok a hatalmi feltételek, amelyek birtokában sem barátira, sem ellenségre nem kell tekintettel lennie, akkor lehet nyíltan a nagygermán gondolattal előlépni” – tanácsolta *Joachim Ribbentrop* Hitlernek 1942 szeptember elején.³⁰⁴ Ezt az előlépést a sztálingrádi vereség megakadályozta, ám a mélyben már régen ott munkáltak a Birodalom vezetésén belül azok az elgondolások, amelyek Magyarországot majdani visszaszorítását célozták. *Karl Haushofer*nek a birodalmi vezetői számára készített, terjedelmes 1941 novemberi memorandumában olvashatjuk: „Ha nyugodt Közép-Európát akarunk, akkor nem csupán az újabb magyar követelésekkel kell szembeszegülnünk, hanem a megvalósult 'revíziókat' is részben vissza kell csinálnunk.” A szlovákoknak mindenekelőtt Kassát akarja visszaadni, a horvátoknak pedig a Mura-vidéket és Dél-Bárányát. Szükségesnek tartja Kárpátalja átadását Ukrajnának (beleértve Ungvárt és Munkácsot is) és mindezek nyomán egész Észak-Erdélyt Romániának. A Birodalom számára „néppolitikai okokból” elvenné Mosonmagyaróvárt, Sopront és Kőszegét, „köz-

³⁰² Vö. még e kötetben a 128–130. oldalon írottakat.

³⁰³ Hitler 1980, Gosztanyi 1986.

³⁰⁴ Pritz 1999, 207.

lekedéspolitikai okokból” pedig nagyobb határkiigazítást akar „sürgősen” Szombathely, Kőrmend, Szentgotthárd körzetében, végül azt is kilátásba helyezi, hogy a Duna-medencei áttelepítések témája keretében „még átfogóbb” intézkedések vetődnek majd fel. A nagy ellenszenvnek az az oka, hogy a szerinte a térségben a magyarok „a német befolyásnak mindig a legügyesebb és legkeményebb ellenfelei, a német népiség legraffináltabb üldözői voltak.”³⁰⁵

Évtizedeken át divat volt *Bárdossy László* bűneként felemlíteni — a koncertbe az emigráns Horthy Miklós hangja is belevegült³⁰⁶ — , hogy nem használta ki a *Vjacseszlav Molotov* külügyi népbiztos 1941. június 23-i ajánlatában rejlő „komoly” lehetőséget. Ez a vád minden bizonnyal alaptalan, hiszen az akkor létében megszorongatott Szovjetunió ajánlata az adott helyzetben semmiféle előnyt nem nyitott a magyar külpolitika számára. Ám Bárdossy mégis súlyosan hibázott, amikor az üzenetet megválaszolatlanul hagyta. A ténylegesen megvolt rengeteg munka, napi feladat ellátása nem magyarázhatja meg az elkövetett hibát. Sokkal inkább a birodalmi tudat szülte gőg tette számára evidenssé, hogy ezt a sértést egy nagyhatalommal szemben elkövetheti. A számlát ezért majd az új Magyarországnak kellett törlesztenie. Az önsajnálát pedig félrevezető, még a mai közvéleményünk egyes faktorai külpolitikai gondolkodását is rontó. A mérlegelés csakis akkor reális, ha tekintetbe vesszük, hogy a győztes Szovjetunió mily mértékben volt vesztese a nagy háborúnak: tíz millió halott, 1700 romba dőlt város és munkástelepülés, 70 000 falu. Olyan iszonytató körülmények, ahol a háborús sebek évtizedek múltán sem hegedtek be, ahol — például — a lenézett náci birodalomból megjött csonka katona művétagja is irigység tárgyává vált, mert a győztes állam számtalanszor arra sem volt képes, hogy csonkán túlélő hőseinek maradék életét ilyen elemi módon tegye elviselhetőbbé.³⁰⁷

A második világháború örvényében hazánk sorsa nem csupán azért volt kilátástalanul nehéz, mert a területi változások adott módja, nemkülönben a belpolitikai élet fasizálódása³⁰⁸ miatt vastag láncok kötötték a bukásába tartó náci Németországhoz és nem is csupán azért, mert a Kállay-kormány azzal a dilemmával kellett szembenéznie, hogy vagy végsőkéig kitart Hitler eszelős

³⁰⁵ Neulen 1987, 4. sz.

³⁰⁶ Horthy 1993, 32.

³⁰⁷ Gereben Ágnes: „A győzelem, amelyet elvesztettünk”. Valóság 2002. október 45–52.

³⁰⁸ Gratz 2001.

vállalkozása mellett vagy Moszkvában abban a tudatban kényszerül fegyverszünetet kérni, hogy a háború után nem csupán a trianoni határok mögött kell berendezkednie, ám belátható időn belül a polgári társadalmi rendet is szovjet típusú berendezkedés váltja majd fel. Reménytelen volt a helyzete azért is, mert a nyugati világban makacsul rögzült egy olyan magyarsággép, amely szerint egyrészt a politikai elit szavahihetetlen, másrészt pedig az ország népét is felelősség terheli a történelemért.³⁰⁹

Szegedy-Maszák Aladár, a Külügyminisztérium politikai osztályának munkatársa, 1943 július végétől vezetője, júniusban emlékiratot készített a vágyott jövőképről. A minisztérium vezetői részéről jóváhagyott, majd a miniszterelnöki korrekciók nyomán a semleges országokban működő magyar követekhez küldött dokumentum feladta a teljes revízió álláspontját, s rezonálva a két háború között is továbbélő, sőt felerősödő föderációs törekvésekre egy Kárpát-medencei Commonwealth tervét veti fel. Mi ez — kérdezhetjük joggal —, ha nem törekvés az idővel való lépéstartásra, hiszen 1942 januárjában Londonban görög-jugoszláv, majd lengyel-csehszlovák föderációs megállapodást írtak alá.³¹⁰ A rejtélyes módon a Foreign Office-ba is eljutott kezdeményezés mégis teljes elutasításra lelt. „Ha a magyar kormány azt reméli — jegyezte fel a brit külügyminisztérium illetékese —, hogy ezek a gondolatok alapul szolgálhatnak a velük folytatandó tárgyalásokhoz, akkor még nagyon sokat kell tanulnia.”³¹¹ A rideg hang oka egyrészt az lehetett, hogy az említett föderációs megállapodásokkal a magyar elgondolás ütközött, másrészt Londonban is tudták: a konföderációs elképzelést magyar földön sem az uralkodó körök, sem az uralkodó közvélemény zöme nem támogatja.³¹²

Moszkvában még drámaibb fordulat következett be a rovásunkra. Bár Magyarország a hadba lépés deklarálása után igen mérsékelt — a román aktivitás töredékét jelentő — erőket vezényelt a frontra, mégis mivel a mind hevesebb ellenállást tanúsító polgári lakosság pacifikálása lett a fő feladata, e partizánvadász tevékenység sokkal hevesebb ellenszenvet váltott ki Sztálinban, mint a nagytömegű, mindkét oldalon nagy véráldozatokat hozó román katonai jelenlét. Már 1941 decemberében a nála időző *Anthony Eden* brit külügyminiszter előtt Sztálin a magyarokat az SS-eknél rosszabbnak mondotta, s büntetésképpen a magyar-ro-

³⁰⁹ A magyarsággép húszas évekbeli alakulására Pritz 1995, 165–209., az egész korszakra Pataki – Ritoók 1999.

³¹⁰ Bán 1996. 18.

³¹¹ Juhász 1978, 217.

³¹² Juhász 1987, 28.

mán határ nyugatabbra helyezésével fenyegetődve a második bécsi döntés annullálásánál is rosszabb sorsot szánt Magyarországnak.³¹³ Az idő múlásával ez a beállítódása a szovjet vezetésnek a magyar nép elleni magatartásává rögzült. Molotov 1943. június 7-i szavai szerint: „a szovjet kormány úgy véli, hogy azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott, valamint azokért a gyilkosságokért és erőszakos cselekményekért, fosztogatásokért és gyalázatosságokért, amelyeket a megszállt területeken követtek el, a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem nagyobb vagy kisebb mértékben a magyar népnek is.”³¹⁴ Az önmagában is súlyos szavaknak drámai jelentőséget adott az a tény, hogy Moszkva igen korán szövetségesei tudomására hozta: „miután a magyarok és románok tengelyt segítő tevékenysége elsősorban a Szovjetunió ellen irányul, őt illeti a döntő szó, hogy mi történjék Magyarországgal és Romániával.”³¹⁵

A háború kirobbanása köztudottan mindenkor a diplomácia csődje, hiszen az utóbbi alapfeladata az, hogy az érdekeket a *maga* eszközeivel érvényesítse s a kompromisszumok megkötése során mennél több előnyt csikarjon ki. Amíg a fegyvereké a szó, a diplomácia számára (jóval) kevesebb a tér, feladata — elit értelmiségi szakértői segítségével — a jövő béke előkészítése. A második világháború éveiben készült amerikai és brit béketervek arra vallanak, hogy ezek a hatalmak átlátták a versailles-i béke súlyos hibáit, tartós béke érdekében a vesztes Magyarországot nem büntetni, hanem megbékíteni akarták. Az északi határ nagyjából az első bécsi döntés vonala mentén futott volna, és Románia, valamint Jugoszlávia felé is számunkra megnyugvást hozó határvonalat rajzoltak.³¹⁶ Ám a második frontnak nem a Balkánon, hanem Normandiában történő megnyitásával alapjában az is eldőlt, hogy a közép-európai térségben Moszkva akarata lesz a meghatározó. Ez az akarat először is megpecsételte a konföderációs elképzeléseket, hiszen azok révén a második világháború előttinél jóval nagyobb politikai-gazdasági egységek potenciális veszély jelentettek a szovjet érdekekre. A Szovjetunióknak előnyös volt, ha a Kárpátok gerincén túlnyúló területek birtokában belát a Kárpát-medencébe. Beneš Kárpátalja átengedésével, Sztálin pedig a trianoni határ visszaállításával alapozta meg a háború utáni szovjet-csehszlovák jó viszonyt. Az amerikai-angol elgondolások szerinti déli határ is szovjet érdekebe ütközött, hiszen miért sértette volna Sztálin annak

³¹³ Uo. 20.

³¹⁴ Juhász 1978, 158–159.

³¹⁵ Uo. 180.

³¹⁶ Romsics 1992, Bán 1996.

a *Josip Broz Titónak* az érdekét, akivel a kapcsolata — annak meglehetősen önérzetes beállítódása miatt — valójában csak látszólag volt harmonikus, s akinek területi engedmény helyett inkább az újvidéki hideg napok véres megbosszulása járt a fejében.³¹⁷ Végül Észak-Erdély kérdése is inkább csupán látszólag volt nyitott: Észak-Bukovina és Besszarábia megőrzése a Szovjetunió számára nem lehetett vitás, a román nemzeti-nacionalista közvélemény oroszellenes érzületét pedig hatékonyan lehetett csillapítani a második bécsi döntés teljes annullálásával, nem beszélve arról, hogy ennek révén a Sztálin számára szimpatikus erők izmosodtak a román belpolitikában.

Mindez a sokat emlegetett 1944 októberi Sztálin-Churchill „százalékos megállapodás” jelentőségének igen korlátozott voltára is fényt vet. Az a londoni kísérlet, hogy a Duna-medencében brit jelenlétet harcoljon ki a moszkvai akarat korlátozására, nem lehetett reális. „A Szovjetunió nem érdekelt erős Magyarország létrehozásában — szegezte le *Ivan Majszkij* már 1944. januári feljegyzésében —... s Szovjetunió politikájának Magyarországgal kapcsolatban arra kell korlátozódnia, hogy megőrizze a magyar államot, de lehetőség szerint szűkítse területét a néprajzi elvet szigorúan követve. Azokban az esetekben, ha az adott elv alkalmazásában valamilyen kétség merül fel, a kérdést Magyarország ellenére kell megoldani. Az Erdéllyel kapcsolatos ... döntést felül kell vizsgálni a nemzetiségi elvnek megfelelően, de bizonyos előnnyel Románia javára... Magyarországot, legalábbis a háborút követő években, nemzetközi elszigeteltségben kell tartani.”³¹⁸

A háború utáni magyar-szovjet viszony alakulásán még bőven akad kutatni való, ám ha a fentiekhez hozzávesszük, hogy — korábbi vélekedésektől eltérően immáron dokumentálhatóan — Sztálin Magyarországon megbüntetendő országot látott,³¹⁹ valamint azt, hogy a privilegizált helyzetben lévő KMP élére Sztálin akaratából az a *Rákosi Mátyás* került, aki a múltja miatt zsarolható volt³²⁰, akkor is elegendő annak lakonikus rögzítése, hogy a közvetlen magyar-szovjet viszony sem kecsegtetett sok jóval a magyar nemzeti érdekek érvényesítése terén.

A második világháború befejeztével Magyarország megszabadult a náci Németország uralmától, s lehetőséget kapott arra, hogy belpolitikai berendezkedését korszerűbbé tegye. Ezt a lehetőség igen szűk korlátok közé szorult, mert olyan bipoláris világ

³¹⁷ Sajti 2004.

³¹⁸ Majszkij 1996, 165.

³¹⁹ Huszár 2001, 72.

³²⁰ Romsics 1999, 275.

166

született, amelyben a kelet-közép-európai térség felett a sztálini Szovjetunió jutott uralmi helyzetbe.

(2004)

Elhangzott a Magyar Történelmi Társulatban 2004. április 21-én.

KÜLPOLITIKA ÉS NEMZETISÉGI KÉRDÉS MAGYARORSZÁGON 1945–1993

A modern nemzettudat kialakulása óta a nemzetiségi kérdésnek mindenkor politikaalakító jelentősége volt – és van. Mivel számos esetben a nemzetiségek az adott ország határain túl élő anyanemzethez kötődtek-kötődnek nyelvi, kulturális és sok egyéb más szálon, illetve mivel a háborúk és a nyomukban született békeszerződések következménye számos esetben kisebb-nagyobb nemzettestek kisebbséggé, tehát nemzetiséggé válása lesz, majd a nemzetiségi sors szokásos negatívumainak enyhítése külpolitikai eszközök igénybevételét (is) jelenti, ezért a nemzetiségi kérdés alakulásának igen gyakorta volt (és van) külpolitikai aspektusa. Tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy e kapcsolódást honi történelmünk 1945 utáni fél száz esztendejének tükrében — azon belül pedig a német nemzetiség példáján — vegyük szemügyre.

A magyarországi német kisebbség 1945 utáni története is azt példázza, hogy harmonikus társadalmi fejlődés, tényleges demokrácia csakis akkor valósul meg, az ország nemzetközi kapcsolatai hosszabb távon akkor sikeresek, ha érvényesül a kisebbségi jog. A magyarországi németek sorsa azért is nagy erővel utal ennek az igazságnak a mélységére, mert a nagypolitika ismert eseményei, tehát Hitler Németországának bukása úgy rántotta magával a mélységbe a magyarországi németeket, hogy a magyar politikai közvélemény túlnyomó hányada jó ideig maga is meg volt győződve ennek a végzetnek a helyességéről, hogy azután — *Bertold Brecht*tel szólva — megtanulja: rezsimeket igen, ám népeket nem lehet leváltani, nem elegendő a kollektív bűnösség elvét elvetni, hanem — egész kollektívák büntetése helyett — az egyéni felelősségre vonást kell alkalmazni, mert az a jövőbe vezető egyetlen út.

Amikor Moszkvában 1945. január 20-án a *Gyöngyösi János* vezette delegáció aláírta a fegyverszüneti megállapodást, akkor a sok súlyos kötelezettség között a Szövetséges Ellenőrző Bizottság állami főhatalmat gyakorló szerepének elfogadása is szerepelt. Másként szólva ez azt is jelentette, hogy az 1944. március 19-i német megszállással elvesztett magyar szuverenitás csak az 1947. február 10-én Párizsban aláírt békével állt helyre.³²¹ Így igencsak érthető, hogy a megszülető demokratikus Magyarország messze nem volt abban a helyzetben, hogy azon nemzetiséggel szemben, amelyet maga is jelentős mértékben a magyar tragédia bekövetke-

³²¹ Akkor sem hiánytalanul, hiszen a Vörös Hadsereg egyes egységei — azon a jogcímen, hogy a megszállt Ausztriához vezető utánpótlási útvonalak biztonságát garantálni kell — továbbra magyar földön állomásoztak.

zésében bűnösnek tartott, tehát a német nemzetiséggel szemben a nemzetiségi kódexek szellemében cselekedjék. Ám még ha lett volna is ilyen szándék, a megfelelő erő végképpen hiányzott. Az országot a német megszállástól megszabadító és ugyanakkor a saját uralmának kiteljesítésére törekvő Vörös Hadsereg így „az összes német származású munkaképes személy mozgósításáról” adott ki hadparancsot, majd — a magyar kormánnyal mit sem törődve — hozzáfogott a németek összeírásához. A villámgyors akciót, amely révén 30–35 ezer német, illetve német nevű ember fogtak össze és hurcoltak el a Szovjetunióba, még az 1945. január 20-i magyar fegyverszüneti egyezmény előtt lebonyolították.

Az 1941. évi népszámlálás alkalmával a trianoni országterületen 474 ezer fő német anyanyelvűnek, s közülük 303 ezer fő német nemzetiségűnek vallotta magát. *Hitler*nek ismeretesen az volt az elhatározása, hogy a határokon túli német diaszpórát a megnövekedett Birodalomba hozza. A magyar politika ebből a fűheri akaratból szándékolt tőkét kovácsolni, s a magukat németeknek deklaráltakat kitelepíteni.³²² Mivel a második világháború után a győztes nagyhatalmak a térség hosszú távú politikai rendezése érdekében a kitelepítésben megfelelő politikai eszközt láttak, s minthogy a demokratikus magyar kormánynak számolnia kellett azzal, hogy az elvakultan magyarellenes *Beneš* a kollektíve fasisztának bélyegzett felvidéki magyarságot ki fogja telepíteni (ld. a mai napig nem érvénytelenített 1945. április 5-i kassai kormányprogramot), ezért az új Magyarország is a németek kitelepítése mellett tette le a voksot. *Bibó István* — 1945-ben a Belügyminisztérium törvény-előkészítő osztályának vezetője — ugyan memorandumban óvott a fajüldözés szellemének továbbélésétől, s bár a magyar kormány elvileg elhatárolódott a kollektív felelősség elvétől, mégis két jegyzékben kérte a győztes nagyhatalmakat, hogy a magyarországi németiség „fasiszta részét” kitelepíthesse.

A potsdami értekezlet könnyű szívvel elfogadta a magyar *részleges* kitelepítési tervet, hiszen a lengyel és csehszlovák kormány *teljes* kitelepítési programjára is áldását adta. Az ésszerű mérlegeléseket háttérbe szorító korabeli indulatokat szemléletesen mutatja, hogy a *Vorosilov* marsall vezette Szövetséges Ellenőrző Bizottság a potsdami határozat alapján 450 ezer németet akart kitelepíttetni, a magyar kormány pedig eleinte — az 1941. évi népszámlálás alapján — 300 ezer főben gondolkodott, nem mérlegelve, hogy az SS-toborzások, valamint a háború végi menekülések

³²² WILHELMSTRASSE 285. sz. (Horthy Miklós kormányzó levele Adolf Hitler kancellárhoz 1939. november 3-án.)

miatt az 1941. évinél több tízezerrel kevesebb német volt az országban.

Magyarországot a náci Németország mellé szegődő politika taszította a második világháború elvesztésébe, s a hazai németiséget reprezentáló Volksbund mégis kevesellte a magyar külpolitika német orientációját, tagságát pedig számos alkalommal — hol nyíltan, hol burkoltan — a magyarsággal való szembefordulásra ösztönözte. A külpolitika ekkor tehát a kisebbséget az anyanemzettel való szembefordulásra ösztönözte, aminek azután a háború elvesztése nyomán a német kisebbségre lett szörnyen visszaütő hatása. Hiszen a magyar politikai közvéleményben a háború után sokan hajlottak arra, hogy a horthysta vezetés mellé a Volksbund egész tagságát is pellengérre állítsák. „Hitler janicsárjai ők, akik a magyar nép utolsó falatjait is a náci zsoldosok tarisznyájába lopták” — írta a kommunista Szabad Nép 1945 áprilisában.³²³ Ám a mélyen demokratikus meggyőződésű *Kovács Imre* is hasonlóképpen gondolkodott. „A svábság egy batyuval jött ide, egy batyuval is menjen”, követelte,³²⁴ nem mérlegelve a 300 éves együttélés sok-sok pozitívumát.³²⁵ Ugyancsak beszédes tény, hogy a magyarországi németek kitelepítése 1946. január 19-én, tehát egy nappal azután vette kezdetét, hogy a Budapesti Népbíróóság kimondta a halálos ítéletet *Franz Basch*, a Volksbund vezetője felett.³²⁶ A kitelepítések ellen ugyan a magyar szellemi és politikai elit 26 kiválósága — közöttük *Füst Milán*, *Kassák Lajos*, *Kéthly Anna*, *Pátzay Pál*, *Szőnyi István* — emelte fel a szavát, ám a kép csonka maradna, ha nem fűznénk hozzá, hogy a felhívásra válaszképpen a magyar antifasiszta ellenállás mártírjainak hozzátartozói ellenfelhívásban szögezték le, hogy helyeslik a potsdami határozat végrehajtását, s a „történelemben egyszer adódó lehetőség” kiaknázására buzdítottak.

A több hullámban, s számos alkalommal embertelenül végrehajtott kitelepítés — amely szorosan egybekapcsolódott a szlovákiai magyarok kitelepítésével, hiszen többnyire a magyarországi németek gazdátlanul vált házaiban leltek a Felvidékről kitelepítettek új otthonát — mintegy 185 ezer német elűzését jelentette.³²⁷

³²³ Tilkovszky 1998/b, 100.

³²⁴ Szabad Szó, 1945. április 10. Idézi: Balogh 1988, 81.

³²⁵ Arról nem is beszélve, hogy a németek számos alkalommal egyáltalán nem vagyontalanul jöttek. Ld. Wellmann Imre: A magyarországi németek betelepítése. In: Hambuch 1988, I. köt. 48.

³²⁶ Basch Ferenc pályájára, népbíróági perére ld. Tilkovszky 1996.

³²⁷ Balogh 1988, 101–102. Balogh Sándort azt írja, hogy a Népgondozó Hivatal adatai szerint 1946 januárjától decemberig 135 655 főt telepítettek ki az USA németországi megszállási övezetébe, 1947 tavaszától pedig a későbbi NDK terü-

Mivel — mint jeleztük — már korábban is több tízezerrel csökkent a magyarországi németek száma, ezért egészében azt állapíthatjuk meg, hogy a magyarországi német kisebbség összlétszáma mintegy 230 ezer főre, tehát a korábbinak a felére apadt.

Az 1949. évi népszámlálásra már *Rákosi Mátyás* országában került sor. Abban az országban, amelynek lakói — a szovjet szféra többi országához hasonlóan — vasfüggöny mögött éltek, tehát a nyugati demokráciákkal való kapcsolat a lakosság számára gyakorlatilag nem létezett, s megszűnt (a szó klasszikus értelmében) maga a külpolitika is. A külügyminiszteri poszt merő formalitássá vált, a külkapcsolatokat a Moszkvához fűződő viszony határozta meg, s ennek árnyékában volt valamelyest kapcsolat a többi un. népi demokratikus országgal, mert a Kreml urai arra is nagyon ügyeltek, hogy ezek a kétoldalú kapcsolatok semmiképpen se vezessenek az adott országok önálló, Moszkva által nem ellenőrizhető mozgásához. Ebben a helyzetben a felére zsugorodott németiség — félelmében, hasonlóan a többi nemzetiséghez — szinte teljes egészében megtagadta eredetét: alig több mint egy százaléka (2617 fő) vallotta magát németnek, s nem egészen 10%-a vallotta be német anyanyelvét. A nemzetiségeknek azért is rosszul ment a soruk, mert a nemzetközi jog még papíroson sem védte őket. Ennek az volt a hátterében, hogy a két háború közötti Nemzetek Szövetsége egészében és kisebbségvédelmi jogszabályaival kiváltképpen teljes csődöt mondott, következőleg a második világháború után a győztes hatalmak már arról is lemondtak, hogy a kisebbségeket külön nemzetközi jogszabályokkal védjék. A hangsúly az emberi jogok védelmére helyeződött, abban a hiszemben, hogy ennek révén lehet majd a két háború közötti látványos fiaskókat elkerülni. Ebben a helyzetben nem csupán a magyarországi németiség, hanem — a törpe kisebbséget alkotó románok kivételével — az összes többi kisebbség is a némethez hasonlóan cselekedett. Míg a németeket a kitelepítés, addig a szlovákokat a végrehajtott lakosságcsere, a délszlávokat pedig a Moszkva árnyékában eldurvult magyar-jugoszláv viszony intette arra, hogy magyarnak mutassák magukat.

A kitelepítés traumáját az itthon maradt németiség ugyan az elmúlt fél évszázad során már kiheverte, ám a múlt saját látásmód szerinti beállításáért még ma is folyik a perlekedés. Nem csupán *Tilkovszky Loránt* 1978-ban publikált munkájának (Ez volt a

letére megközelítően 50.000 fő került. „A hivatalos nyugatnémet források — olvashatjuk e műben — 170.000 személyről tesznek említést, ebből azonban 20.000 személy a menekültek, illetőleg a 'kimentettek' kategóriájában szerepel.” Uo. 101.

Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország. 1938–1945) vegyes fogadtatása, egyes német körökben heves elutasítása jelezte ezt, de Hambuch Gézának, a Neue Zeitung sok éven át volt főszerkesztőjének, 1983-tól megszűnéséig a német szövetség főtítkárának legutóbbi megnyilatkozása is. „Mintha az átkozott Volksbund, amelynek valódi tevékenységét Magyarországon mind a mai napig elferdítik, melynek pusztá említésekor még mindig jó néhány magyarországi németnek remegni kezd a lába, tehát mintha a Volksbund nem a magyar kormány által engedélyezett és ellenőrzött legális szervezet lett volna. Mintha a magyarországi németek a háború alatt másként viselkedtek volna, mint magyar honfitársaik. Mintha ők rángatták volna bele Magyarországot a háborúba. Mintha Magyarországon nem csak a németeket vezették volna félre. Mintha nem a Németország és Magyarország közötti egyezmény alapján hívták volna be a magyarországi németeket a német hadseregbe. Mintha Magyarország nem ugyanazon a fronton harcolt volna. Mintha Magyarország nem lett volna az utolsó percig Németország szövetségese.”³²⁸ Az elmúlt évtizedek hazai és nemzetközi történetírásának fényében nyugodtan állítható, hogy az egyébként érdemes munkásságú publicista, kisebbségi politikus összefüggéseiből kiragadott tényeket helyez egyoldalú beállításba.³²⁹

Az 1949. évi alkotmány ugyan kimondta, hogy az ország területén élő minden nemzetiség számára adott az anyanyelvén való oktatás és a nemzeti kultúra ápolásának a lehetősége, a büntető, majd a polgári perrendtartásról szóló 1951-i, illetve 1952-i törvények szintén „garantálták” az anyanyelv szabad használatát, a kisebbségek azonban a történelmi előzmények ismeretében nem szorgalmazták e papíros jogok alkalmazását. A németek számára ellenben valóban megkönnyebbülést jelentett az az 1950. márciusi minisztertanácsi rendelet, amely érvénytelenítette a velük szemben addig hozott korlátozó intézkedéseket, választójogát a német kisebbség ellenben csak 1953-ban nyerte vissza. Az 1950-ben szovjet mintára bevezetett tanácsrendszer keretében a helyi tanácsokba ugyan nemzetiségi származású állampolgárokat is beválasztottak, az április 4-i és augusztus 20-i ünnepségek színpompáját a nemzetiségi kultúrműsorok is gazdagították, mindez azonban csupán kiakarat volt. A politika illetékesei — korántsem magyar sajátosságként, hanem sokkal inkább a *tényleges* szovjet, illetve un. „népi demokratikus” országok nemzetiségi politikájával összhangban,

³²⁸ Hambuch 1998, 110.

³²⁹ A korabeli magyar-német viszony korrekt ábrázolását nyújtja Fülöp – Sipos 1998.

azok által bátorítva — azzal számoltak, hogy a lélekszámukban erősen megfogyatkozott, emberi tartásukban megrendült, identitásukat vállalni nem merő, attól inkább már szabadulni akaró nemzetiségek 10–15 éven belül teljesen beolvadnak a többségi lakosságba. Ennek megfelelően a propaganda ugyan nemzetiségi iskolákról szónokolt, a valóságban ellenben ilyenek az országban mutatóban is alig akadtak. 1951–1952-ben névlegesen is csupán 25 német nemzetiségi iskola volt az országban, ám ezekben is — német nyelvű képzés helyett — csupán a német nyelv oktatása folyt.³³⁰

Sztálin halála, majd Rákosi Mátyás bukása, *Nagy Imre* első kormányának megalakulása minőségi változást jelentett az ország életében. A totalitáriánus rendszer szorítása sokat engedett, a Moszkvától való függés is áttételesebbé vált, a társadalom önmozgására némi szerény lehetőség nyílt. Mindez a remélt anyagi és erkölcsi jóvátételt ugyan nem hozta meg a német kisebbség számára, ám a megszülető nemzeti szövetségek között 1955-ben megalakulhatott a Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetsége is. 1954-ben indul a *Freies Leben* c. lap, az 1945 utáni első német újság. Az 1955/56-os tanévben a nyelvoktató iskolák száma eléri már a százat, a következő tanévben Baján német gimnázium jön létre, Pécsen pedig megindul az égetően szükséges német tanítóképzés.

Az 1956-os forradalom a század magyar történelmének legszembetűnőbb pillanata, kiteljesítésében azonban a hazai nemzetiségek nem vállaltak szerepet, mert látták — vagy „csupán” megérezték —, hogy ennek a hősi népfelkelésnek nincsen külpolitikai háttere, a nyugati hatalmak nem fognak Moszkvával a kis magyar nép szabadsága érdekében ujjat húzni. Egyszóval a forradalom kétes sikerétől tartva nem akarták magukat újabb megtorlásnak kitenni. Ezért a forradalmat vérbe fojtó Kádár-rendszer elégtétellel nyugtázta a kisebbségek magatartását. A német szövetség élén továbbra is a megalakulástól a főtitkári posztot betöltő *Wild Frigyes* maradt, aki azt majd 1973-ban adja át *Réger Antal*nak. Wildet, mint ahogy Régert is sokat támadják majd az 1989-es rendszerváltás követő időkben, szemükre vetvén, hogy tartás nélkül kiszolgálták a diktatúrát. A higgadtan mérlegelő történész azonban úgy látja, hogy e vezetők azt tették, amit a koruk koloncai között tenni lehetett. Közben pedig felkeresték a kisebbség tagjait, meghallgatták panaszait, bátorították őket, kulturális rendezvények szervezésével segítették a német nyelv és kultúra ápolását.

³³⁰ Tilkovszky 1998/a, 146–147.

Erre pedig igen nagy szükség volt, hiszen a természetes asszimiláció erős sodrával szemben csakis ez lehetett a járható út a maréknyira apadt németiség megőrzése érdekében. Hiszen 1960-ban — és ekkor már nem volt nyomás az anyanyelv eltagadására — 50 765 fő vallotta magát német anyanyelvűnek,³³¹ tehát a lakosság fél százaléka. Egy évtizeddel később számuk 35 594-re, 1980-ban 31 231-re apadt. És ezeknek is csupán alig több mint egyharmada (11 310 fő) vallotta magát 1980-ban német nemzetiségűnek.

Helyi svábbálok után 1958 májusában Óbudán megrendezték az első országos svábbált. A közel ezer résztvevő nagy öröme — a budafoki Lang zenekar jóvoltából — újból és újból lelkesen harogott a „Schwiegermutter, jetzt geht's gut!” kezdetű dal, s közben a bál kissé politikai demonstrációvá vált. Kimondatlanul is a „Még itt vagyunk! Nem adjuk fel” hangulatát tükrözte sokak csillogó szeme. A sikeren felbuzdulva a következő bálon 1959-ben még több vendég részvételével zengtek az ismert nóták a budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem aulájában.

A Kádár-rendszer hatvanas években bekövetkezett sikeres konszolidációjának, legitimálódásának is szerepe lehetett abban, hogy ezekben az években a kultúrpolitikában ismét felerősödött az a felfogás, amely a nemzetiségek gyors asszimilációjával számolt. A valóságban azonban az asszimiláció nem haladt annyira előre, hanem a nemzetiségi iskolaügy esett vissza az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején tapasztalt javuláshoz képest. Ez ellenben kiváltotta a szomszédos szocialista országok kritikáját, másrészt pedig mind érezhetőbb nyomás kezdett fontos értelmiségi körökből az MSzMP illetékeseire nehezedni amiatt, hogy az anyanemzet közömbösséget mutat a szomszédos országban élő jelentős magyar diaszpórát érő asszimilációs politikával szemben. Ezért a hatvanas évek végétől, a hetvenes évek elejétől lehet megfigyelni, hogy a magyar politika a hazai kisebbségek sorsának javításával akarja a szomszédos országok vezetőit az ottani magyarsággal szemben toleránsabb magatartásra ösztönözni.

1972-ben a magyar törvényhozás módosította az 1949. évi alkotmányt, s ennek keretében a nemzetiségek számára két kedvező változásra került sor. Egyrészt a nemzetiségek számára nem csupán egyéni, hanem kollektív jogokat biztosított — ennek értékét külön aláhúzza, hogy még napjainkban is Magyarország szomszédai körében nagy-nagy idegenkedés tapasztalható a kollektív jogok engedélyezésével szemben —, másrészt pedig (annak érdekében, hogy papíros jognál valóban többről legyen szó) az állam kö-

³³¹ 1949-hez viszonyítva tehát 225%-kal többen.

telezettséget vállalt a megfogalmazott jogok garantálására.³³² S valóban: az évtized végére nem csupán a színházi és táncsoportok, művelődési körök, kórusok száma gyarapodott, tevékenységük vált intenzívebbé, hanem — s ez még lényegesebb — a nemzetiségi iskolák száma megkétszereződött, helyenként megháromszorozódott. (Az 1981/82-es tanévben az általános iskolák között már 172 volt német nyelvoktató típusú, nemzetiségű tannyelvű ellenben összesen kettő akadt. (Ez utóbbiakról pedig a pontosság kedvéért el kell mondani, hogy valójában ezek is inkább csupán két-nyelvűek voltak.) A gimnáziumok száma háromra nőtt, a „gimnázium” azonban valamely magyar iskolában működő német tagozatot jelentette.)³³³ A rendszer korabeli külpolitikai lehetőségei (és egyben ideológiai kötöttségei) tiltották az NSzK-val való kapcsolatokat, így eleve tilalmasnak számított bármifajta segítség elfogadása a hazai kisebbség számára.³³⁴ A Kádár-rendszer csupán az NDK-val való kapcsolatokat gyümölcsoztette szerény mértékben a magyarországi nemzetiségi iskolákban tanító tanárok nyelvi képzése, továbbképzése érdekében. A mögöttes politikai szándékot Kádár János az 1980-as pártkongresszuson kendőzetlenül ki is mondta: „...nálunk, Magyarországon a különböző nemzetiségű emberek...teljes jogú állampolgárként élnek, dolgoznak és boldogulnak. Ugyanezt kívánjuk a határainkon túl élő magyarok számára is.”³³⁵

1983-ban Aczél György — az MSzMP KB ideológiai titkára, a korabeli magyar kultúrpa — még keményebb hangot ütött meg nyilvánosan: „nem szemléljük közömbösen, ha bárhol a nemzeti-ségek hátrányos megkülönböztetésnek vannak kitéve, ha korlátozzák őket az anyanyelv használatában, az anyanyelvi oktatás

³³² 1972: I. tc. 61. paragrafus.

³³³ Mindennapjaikat színesen eleveníti meg Lunczer Teréz: Német nemzeti-ségi tagozat c. írása. In: Hambuch 1998, 213–216.

³³⁴ Az „egyeztetett” diplomácia jegyében csak 1973 decemberében született megállapodás az NSzK-val a diplomáciai kapcsolatok felvételére, majd az első nyugatnémet nagykövet 1974 márciusában adta át az Elnöki Tanács elnökének megbízólevelét. Az éremnek az volt a másik oldala, hogy a Hallstein-doktrína jegyében az NSzK sem volt hajlandó diplomáciai kapcsolatot létesíteni olyan országgal, amely elismerte az NDK-t. A német szövetségnek itthon többek között az volt a feladata, hogy leleplezze a „német imperializmust”, és mindent megtegyen a német kisebbségnek NSZK-tól való elzárása érdekében. Ez nem volt egyszerű feladat, hiszen a kitelepítettek zöme Dél-Németországban, tehát az NSzK-ban lelt új hazára, a rokoni kapcsolatok ápolása, a hazalátogatások és a később mind gyakoribbá váló kiutazások a rendszert fellazító hatásúak voltak. 1966 tavaszán Wild Frigyesnek jelentést kellett készítenie „A nyugatnémet fellazítási politika hatása a magyarországi svábok között” címmel. Tilkovszky 1998/a, 156.

³³⁵ Idézi Romsics 1999, 515.

³³⁶ Idézi: Tilkovszky 1998/a, 167.

biztosításában, ha nem tudják tartani a kapcsolatot más országbeli rokonaikkal és barátaikkal”.³³⁶ Aczél ugyan ez alkalommal is a nemzetiségek híd szerepével érvelt, azonban ez olyan híd volt, amelyen a román, csehszlovák és jugoszláv vezetés nem kívánt járni, mert korántsem feledték, hogy országukat 1919-ben az a versailles-i békerendezés alkotta meg, amely éppen a kisebbségi jogok ellenére valósult meg. Tudták, hogy államaik annak az Osztrák-Magyar Monarchiának a romjain jöttek létre, amely birodalom bukásában a kisebbségek lázadásának igencsak fontos szerepe volt, tehát saját országhatáraik biztonságát is sokkal inkább a hatékony asszimilációban, mintsem a kisebbségek továbbéltetésében látták. A budapesti ajánlatban számukra rossz üzletet szimatoltak, mint ahogy a magyarországi kisebbségek vezetői is számtalanszor panaszkodtak egymás közt — hol joggal, hol alaptalanul — arról, hogy a magyar nemzetiségi politika csak látszólag nagyvonalú, valójában elsősorban a szomszédos országok magyarsága helyzetének a javítása motiválja.

A nyolcvanas évekre a magyar külpolitika már jelentős sikereket tudhatott maga mögött a Kádár-rendszer Nyugaton történő elfogadtatása terén. 1976-ban Kádár János Ausztriában *Bruno Kreisky* kancellárnál vendégeskedett, 1978-ban az Amerikai Egyesült Államok — néptől a népnek jelszóval — visszaadta *Szent István* koronáját, a következő esztendőben *Helmuth Schmidt*, az NSzK szövetségi kancellárja járt Budapesten, 1982-ben pedig Kádár János viszonzta a kancellári látogatást. S az, hogy 1982-ben Magyarország tagjává vált a Nemzetközi Valuta Alapnak, messze több volt, mint gazdasági, pénzügyi kérdés.³³⁷ Mindennek nyomán 1983-ban — nyilvánvaló összefüggésben a magyar külpolitika nyugati kapcsolatokat, ezen belül az NSzK-hoz fűződő viszonyt erősíteni akaró törekvésével — kedvező fordulat következett be a hazai németiség második világháborús szerepének, a rá következő kitelepítéseknek a megítélésében. A német szövetség esedékes kongresszusán felszólaló Aczél György megkövette a németiséget. „Mélyen fájlaljuk — mondotta —, hogy ártatlan, sőt haladó emberek is bűnhődtek olyan bűnökért, amelyeket nem követtek el. Ez sehol nem igazolhatja a náciizmus, a német imperializmus gyökeres felszámolásának föltétlenül jogos követelménye sem.”³³⁸ Ebben a szellemben került sor 1987 márciusában arra a „300 Jahre Zusammenleben. Aus der Geschichte der Ungarndeutschen” c. nemzetközi tanácskozásra, amely a hosszú együttélés számos aspektusát világította meg, s amely az 1945 utáni esemé-

³³⁷ Romsics 1999, 519. és Fülöp – Sipos 1998, 441–451.

³³⁸ Tilkovszky 1998/a, 170.

nyekkel is részletesen foglalkozott. (A tanácskozás érthető egyoldalúsága volt, hogy nem foglalkozott a Szovjetunióba 1945-ben elhurcoltak keserű sorsával.) Mind a tanácskozásnak, mind pedig a konferencia anyagából a következő esztendőben közzétett kétkötetes kiadványnak nagy és kedvező nemzetközi visszhangja támadt. A tanácskozás sikerén felbuzdulva — s egyben a teljes szólásszabadság lehetőségével élve, következőleg a Szovjetunióban elhurcoltak sorsát részletesen taglalva — 1990-ben, majd 1996-ban hasonló konferenciákra került sor.

A nemzetiségek felkarolásának meg is lett a kedvező következménye. Az 1990. évi népszámlásnál megtört a korábban bemutatott tendencia. Német anyanyelvűnek ekkor már 37 511 fő vallotta magát s — ami ennél is sokkal lényegesebb — közülük ekkor 30 824 német nemzetiségűnek is vallotta magát. Úgy véljük, hogy az anyanyelvűek száma azért gyarapodott csupán szerényen, mert a természetes asszimiláció közben előrehaladt, ám a nemzetiségpolitika fordulat hatására az anyanyelvűeknek immár 82%-a vállalta öntudatosan németiségét, míg egy évtizeddel korábban arányuk még csupán 36% volt.

A nemzetiségpolitikai fordulatban a korábbinál is markánsabban van jelen a külpolitikai mozzanat. 1986 októberében *Richard von Weizsäcker* német államfő tesz magyarországi látogatást, s programjában szerepelt a fővárossal határos Solymár, valamint a dél-dunántúli Németbóly felkeresése. A következő esztendő szeptemberében *Grósz Károly* miniszterelnök látogatott az NSzK-ba. A tárgyalások során megállapodás született arról is, hogy a jövőben Bonn jelentős segítséget nyújt a magyarországi német iskolaügy fejlesztéséhez (pedagógus továbbképzés, tankönyvek, technikai eszközök mellett nagyszámú ösztöndíj adományozása, budapesti Goethe-intézet megnyitása). E lépés nyomán Ausztria, majd Svájc is kulturális támogatást nyújtott a magyarországi németiségnek.³³⁹

Az 1989–1990. évi rendszerváltás folyamatából a magyarországi nemzetiségek is kivették részüket, az 1989. évi egyesületi törvény adta lehetőséggel élve megújították, alulról építkezővé tették szervezeteiket. így történt ez a német szövetség esetében is. 1989-ben Pécssett megnyílt a Lenau-ház, amely azóta a térségben lakó német nemzetiség kulturális életének fontos központja. A magyarországi német kisebbség nagy elégtétellel nyugtázta, hogy a régi parlament utolsó ülésén, 1990. március 14-én a magyar törvényhozás — a sztálinizmus kárvallottjairól tárgyalva — megkö-

³³⁹ Uo. 175.

vette azokat a németeket is, akiket szovjetunióbeli munkatáborokba hurcoltak. Az 1991-ben elfogadott első kárpótlási törvény az elhurcolt németek nyugdíj-kiegészítését is kimondta, a következő esztendőben elfogadott második kárpótlási törvény pedig a vagyoni jóvátételt is lehetővé tette.

A rendszerváltás előestéjén a hazai nemzetiségek egy új nemzetiségi törvény megalkotásában látták a törvényes garanciát arra, hogy a gyors ütemű asszimiláció megállítható, illetve hatékonyan lassítható legyen. Ekkor ilyen törvény ugyan nem született meg, ellenben 1988 novemberében az MSzMP KB „a nemzetiségi politika továbbfejlesztéséről és a nemzetiségi törvény irányelveiről” szóló dokumentumot fogadott el, amely kimondottan a szorgalmazott törvény megszületése irányába mutatott. Magát a törvényt végül is a megújult magyar törvényhozás 1993-ban hozta tető alá. (1993: LXXVII. tv.)³⁴⁰

Ez a nemzetiségi törvény a legjelentősebb ilyen alkotás a 20. századi magyar állam életében és joggal rokonítható az 1868. évi hasonló törvény nagyvonalúságához és progresszivitásához. A jelentős különbség az, hogy annak idején a magyar állam területén a magyarság részarányát jelentős mértékben meghaladó mértékben éltek kisebbségek, míg mára Magyarország etnikailag lényegében homogénné vált, a nemzetségek száma az egy százalékot sem éri el. Van azonban egy jelentős hasonlóság is. Amiként annak idején a magyar közvélemény jelentős hányada – nagyrészt az 1984/8-es forradalom és szabadságharc tapasztalatai alapján bizalmatlan volt a nemzetiséggel szembeni nagyvonalúság helyességét illetően, hasonlóképpen ma is tapasztalható a magyar közvéleményben kétely. A kétely oka ellenben — a merőben megváltozott körülmények közepette — az, hogy van-e értelme a már szinte eltűnt nemzetiségekkel szemben pozitív diszkriminációt alkalmazni, vajon van-e értelme a már-már lezártnak tekinthető asszimilációs folyamat — nem csekély anyagi eszközöket igénylő, — visszafordításán fáradozni, amikor magát az országot még mindig nagyon súlyos gazdasági gondok gyötrik. S közben mindenki számára világos, hogy a mintegy félmillió cigánysággal valamit feltétlenül tenni kell. Azon végeláthatatlanul hosszú vitát lehet folytatni, hogy a cigányság külön nemzetiség-e vagy sem, ám az aligha vitatható, hogy sajátos etnikumról van szó, amelynek gondjai társadalmi robbanással fenyegetnek.

Arra a kérdésre, hogy mindezen körülmények közepette az előttünk álló 21. században az említett 1993. évi törvény azon

³⁴⁰ A törvényt teljes terjedelemben közli: Tilkovszky 1998/a, 225–244.

alapállásának, mely szerint a kisebbségi jogok összessége „nem a többség adománya és nem a kisebbség kiváltsága, forrásuk pedig nem a nemzeti és etnikai kisebbségek számaránya, hanem az egyén szabadságának és a társadalmi békének tisztelete alapján a másság joga”³⁴¹ miképpen lehet maradéktalanul érvényt szerezni, az előttünk álló időknek kell majd feleletet adniuk. A választ még nem tudjuk, ám az aligha kétséges, hogy a nemzetiségi kérdés formálása továbbra is nem csupán a bel- és kultúrpolitikának lesz a része, hanem abban a külpolitikának is meglesz a maga szerepe.

(2000)

Megjelent: A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére. Szerk. Gergely Jenő. Bp., 2000, 423–432.

³⁴¹ Uo. 225. (A törvény preambuluma) A törvénynek a német történetírásban is kedvező visszhangja támadt. Ld. Brunner – Tontsch 1995, 35–36. A kötet szintén közli — német fordításban — a törvény szövegét. (63–89.)

ARCÉLEK

BETHLEN ISTVÁN 1940. ÉVI EMLÉKIRATA A VÁRHATÓ
BÉKEFELTÉTELEKRŐL

A két háború közötti Magyarország minden bizonnyal legformátumosabb politikusa, volt magyar kormányfő valamikor 1940 első heteiben, egészen bizonyosan március 23. előtt terjedelmes emlékiratot szerkesztett, amelyben a várható békefeltételről értekezett. A dokumentum olyan helyzetben keletkezett, amikor a világháború már tartott, bár annak a „furcsa háborús” szakaszában voltunk, hazánk pedig még őrizte a *Teleki Pál* miniszterelnök által kimunkált „fegyveres semlegesség” státuszát. A történész szakma több mint negyven éve, 1962 óta ismeri ezt a fontos írást³⁴², a *Bethlen István*ról született politikai életrajz a vonatkozó helyen természetesen súlyának megfelelően hasznosítja³⁴³, ám szisztematikus eszmetörténeti elemzésére mind a mai napig nem került sor. Írásunkban e munka elvégzésére vállalkozunk.

A dokumentum azt tükrözi, hogy Bethlen István egyszerre látja a trianoni Magyarország sorsát reménytelennek (így sehol sem mondja, mégis nem egy fogalmazásában ott bujkál a szkepszis³⁴⁴) s ugyanakkor mégsem (vagy talán éppen ezért nem?) képes megszabadulni a szentistváni Magyarország 1918 óta irreális víziójának koloncától. Az emlékirat sok passzusa is arról árulkodik, hogy Bethlen István sem mérlegelte kellőképpen a magyarság Kárpát-medencei demográfiai súlyának gyengülését, azt, hogy a nacionalizmusok korában ennek hosszabb távon nem lehet nem végzetes következménye. Az említett nagy belső ellentmondásról is azt mondhatjuk, az messze nem csupán Bethlen István tulajdonsága, s valójában feloldhatatlan volt. Azért volt — az adott paradigmában — feloldhatatlan, mert a térségben létező nacionaliz-

³⁴² DIMK IV. 577. sz., 743–761. Az alábbi idézeteket minden esetben a mai helyesírás és nem a dokumentum eredeti írást betűhíven reprodukáló eljárása szerint adjuk meg.

³⁴³ Romsics 1991, 280–281.

³⁴⁴ „... nem vagyok ebben a tekintetben *sem* legkevésbé *sem* optimista” mondja, például, a jugoszláv–magyar megbékélést esélyét firtatva. (Kiemelés – P.P.) DIMK IV. 754. A magyar–román viszonyt egyfelől egy konföderatív megoldásban látja megnyugodni, ám alapvetően azt kombinálja, hogy a „Románia és a csehszlovákok” esküdt ellenségeink maradnak és a „ régi kisanthoz hasonló összefogás” újbóli megszületését is megsejti. (Uo. 755. – Kiemelés – P.P.) Szavait ugyan feltételes módba illeszti, ám a szövegösszefüggés alapján világos, hogy reális veszedelmet vizionál. Az is sokat elárul borúlátásáról, hogy a Duna-medencei térség várható újrendezését — vélelmünk szerint a herderi jóslat ígézetében — „a magyar lét és nemlét kérdését” eldöntő jelentőségűnek érzi. Uo. 752.

musok természetétől idegen volt a méltányos megállapodás.³⁴⁵ Bármelyikük „békét” csak nyertes pozícióból tudott elképzelni. Bár az emlékiratban számos jövőt firtató variáció olvasható, a mérlegelések tengelyében egyértelműen a magyar-román kérdés, megállapodás áll, azzal az erős megszorítással, hogy létrehozása akkor lesz időszerű, amikor Magyarország már saját erejéből háborút nyert a jóval erősebb Romániával szemben³⁴⁶. Ennek az irreális törekvésnek a mélyén az a realizmus húzódott meg, hogy Bethlen ekkorra teljesen tisztában jön a magyar területi érdekekért cselekedni képes és hajlandó egyetlen nagyhatalom³⁴⁷, vagyis Németország szubordináló természetével. Politikusi nagyságának megfelelően a volt kormányfő sok mindent igen reálisan mérlegel, s ugyanakkor mégsem vizsgálja igazából mélyen azt a történelmi alaptényt, hogy a két nagy háború közötti világ az első nagy háború előtti időkhöz képest minőségileg más. A nagy folyamatokat — bár a nyugati hatalmak szinonimájaként többször használja a „demokratikus hatalmak” kifejezést — igazából nem a totalitáriánus és antitotalitáriánus erők küzdelméhez, sokkal inkább a 19. századi nacionalizmusokhoz, jelesen a pángermanizmus és pánszlávizmus térséget befolyásoló jelentőségéhez köti. Egyfelől mély meglátásról tanúskodik az, hogy a nézőpontja szerint is háborús vereségre ítélt Németország majdan ismét jelentős szerephez jut a világban, ám azt túlzottan a 19. századi minták szerint képzei és féli. Hasonlóképpen gondolja és féli a pánszlávizmus újjászületését, ezért nem látja lehetségesnek a harmonikus és szoros magyar–jugoszláv együttműködést.

Kiindulópontja annak biztos feltételezése, hogy „a mostani európai háború végén a győztes fél Európa térképét újból fogja megrajzolni és új európai rendet is fog megszabni.” Ebből következően Magyarországnak mindent el kell követnie — mondja —, hogy életérdekeit tekintetbe vegyék, mert „az új rendezés egy évszázadra dönti majd el Európa és vele a mi jövőnket is.” Utólag nem nehéz belátni, hogy Bethlen alapvetően jó jósnak bizonyult,

³⁴⁵ Azzal együtt is így volt ez, hogy képviselőik közben tisztában voltak a térséget fenyegető nagyhatalmi veszedelmekkel. Emlékiratában Bethlen is azt írja egy helyütt, hogy a kelet-közép-európai népeknek „az őket fenyegető német, valamint orosz túlhatalommal szemben érdekeik úgyszólván azonosak” (Uo. 756.)

³⁴⁶ „Az erdélyi kérdésben területi kompromisszum, amelybe (sic!) mindkét fél megnyugodhatna — szögezi le emlékirata vége felé — teljesen elképzelhetetlen. A kérdés tehát csak karddal oldható meg.” Uo. 759.

³⁴⁷ 1939 nyarától szaporodtak a jelek arra vonatkozóan, hogy a Szovjetunió kész lett volna Romániával szemben Erdély ügyében Magyarországgal együttműködni, ám ezt a magyar külpolitika intézői szinte a természeti törvényekbe ütköző lehetetlenségként hárította el. Pastor 1992, Iszlamoğlu 2000.

hiszen, ha betű szerint nem is így alakulnak majd a dolgok, ám mégis több mint fél évszázadra a háború kimenetele szabta meg hazánk sorsát. Abban sem tévedett, hogy a kialakult helyzetben „magunkra hagyatva” nem volt erőnk a korrigálásra, még kevésbé a jelentős módosításra.

Következő gondolata szerint meg kell ismerni „az egymással szembenálló két hadakozó csoport” békeelképzeléseit, azután ugrik a gondolatmenete, mert ez után már csak „az illető fél” marad, amelyen minden bizonnyal a várható győztes értendő, aki — abban az esetben, ha a szándékai „Magyarország érdekeit nem kellően vennék figyelembe” — meggyőzendő arról, hogy tartós békeigény esetén (először Bethlen csupán azt akarja, hogy az koncepcióját módosítsa, majd oda konkludál, hogy) a mi koncepciókat fogadja el.

Mindennek első előfeltétele, hogy magunk tisztázzuk: szempontunkból „mi volna a legkívánatosabb megoldás”. Ezt a megoldást Bethlen „Európa általános érdekeivel” akarja összeegyeztetni. Az egész emlékirat kontextusában azonban egyértelmű, hogy inkább csak szavakban mérlegeli a magyar érdekeket szélesebb összefüggésekben; az ő nézőpontja is — saját szavaival bizonyíthatjuk — alapvetően hungarocentrikus.³⁴⁸ A másik probléma abban van, hogy szemhatára nem a világot, hanem csak Európát fogja át. 1940 elején természetesen még nem lehetett látni, hogy az európai háború világháborúvá fog szélesedni, az Egyesült Államok várható szerepe még a homályba veszett, ám az 1936-os antiko-

³⁴⁸ „Meg kell értetni a nyugati hatalmakkal, hogy a jogos nemzeti aspirációiban ki nem elégített Magyarország figyelme és politikai aktivitása nem Németország, hanem mindig azon szomszédai ellen fog irányulni, akikkel szemben revindikációi állanak fenn és nem csak hogy nem fog semmit tehetni Németországgal szemben, hanem ellenkezőleg igyekezni lesz kénytelen újból bekapcsolódni Németország dinamizmusába, hogy céljait elérje, míg viszont egy kielégített Magyarország geográfiai fekvése, történelmi tradíciói, magas politikai iskolázottsága és katonai erényei folytán magja lehet, mint ahogy mindig magja volt a Duna-medencében annak az ellenálló erőnek, melyet ezen a területen a népek bárhonon, akár Nyugatról, akár Keletről jövő leigázási törekvéseknek szembe-
szegezni hajlandók és képesek voltak.” 759. – Bethlen úgy fogalmaz, mintha nem a trianoni Magyarországon élne, mintha az 1938-as és 1939-es kedvező területi változásokban nem a (természetesen messze nem hátsó szándék nélküli) német nagyhatalomnak lett volna döntő szava. Bethlen természetesen nem ismerhette Sir Orme Sargentnek, Foreign Office illetékes főtisztviselőjének Magyarországot már 1938 tavaszán leíró szavait (Juhász 1988, 185.), ám a londoni magyar követ jelentéseiből, abból a tényből, hogy London és Párizs az 1938 szeptemberi müncheni négyhatalmi direktórium, illetve a folyamányaként lezajlott októberi komáromi tárgyalások után teljes érdektelenséget tanúsított a magyar sors iránt, nos ezekből és egyéb tényekből le lehetett volna vonni azt a tanulságot, hogy a bírodalmi tudat kolonc, a külpolitikai tisztánlátással nem egyeztethető össze.

mintern paktum, illetve Japán mandzsúriai hódítása, a gyarmati világ felszabadulási törekvései, a globalizáció korabeli eredményei mélyebben látók számára jelezték, hogy a világtörténelemről már végképpen nem lehet azt gondolni, hogy azonos lenne Európa történetével.

Bethlen tisztában van azzal, hogy a majdani győztest mások is befolyásolni akarják, ezért arról beszél: „a magyar megoldásnak ... jobbnak kell lennie európai szempontból is minden más megoldásnál”. Tisztában lévén azzal, hogy az érdekek jegyében miképpen lehet és szokták a valóságot eltorzítani, figyelme a sikeres propaganda szükségességére is kiterjed. Helyes meglátása ellenben az első világháborút lezáró békék mélyebb rugóinak számbavétele helyett a korabeli propaganda-fogások mértéktelen eltorzításával párosul. („A Párizs körüli békéket a gyűlölet és a bosszúállás szelleme diktálta alkotóinak, ráadásul még a szemüket is bekötötte az aprónépek zsebtolvajfogásokhoz értő politikusainak egész hada.”) Mivel az emlékiratot belső használatra szánta, ezért aligha lehet kétségtelen, hogy mélyen beívódott személyes meggyőződéséről van szó.

Pontosan nem tudjuk, hogy elgondolásait Bethlen mikor vetette papírra, ám soraiból nagyon jól látszik, hogy nem számol a háború Kárpát-medencére való kiterjedésével, pedig Lengyelország lerohanásában történt részvételével a bábá állam Szlovákia az Északi-Kárpátok térségét már meggyújtotta. („Most az egyszer talán több kilátásunk van azonban az objektív igazság meghallgatására — és ezzel ismét elárulja, hogy mélyen gyökerező nézete szerint a történelmi Magyarország pusztulását propaganda machinációk okozták —, mert egyfelől a szemeket nyugaton is felnyitotta húsz év tapasztalata, másfelől a Duna-medence népei és mi magunk is semlegesek maradván nem ütköztünk többet a győztesek gyűlöletébe úgy mint 1919-ben.”)

„Az objektív benyomás ma még az — mondja (a furcsa háború által megzavartan) tévesen, mert nem látja, hogy 1939. szeptember 3. óta a dolgok eldőlték: vagy a fasizmus vagy a demokrácia győz —, hogy a megoldásra váró kérdésekkel szemben egyelőre még tanácstalanul állanak a demokratikus hatalmak”. A néhány hónappal korábban bekövetkezett váltoállítás sorsfordító jelenségét nem látva úgy véli, hogy ezek a hatalmak „a különböző oldalról szuggerált megoldási módok közül még nem tudják, hogy melyiket válasszák. Az első világháborús propagandának meghatározó súlyt tulajdonító gondolatmenete mentén konzekvensen sikerlik tovább a bekövetkezett döntő fordulat felett, semmit sem mérlegelve abból, hogy immáron hosszú évek óta a fasizmus korában él, hogy ez az új háború már nem csupán nagyhatalmak, de világ-

nézetek küzdelme is.³⁴⁹ „Az elhatározásukra természetesen újból igyekszik befolyást gyakorolni a bosszúállás és az irigység szelleme”. Az elmúlt bő két évtizedben tovább folyt az első világháború kirobbantásáért viselt felelősség körüli szenvedélyes polémia. Ennek negatív hatása Bethlen gondolkodásán is kimutatható: „tisztában kell lennünk továbbá azzal is — mondja olyan alapállást elfoglalva, mintha éppen ő lenne a mélyebb igazságok birtokában —, hogy ha ennek nem is sikerülne a döntésre hivatottak tisztánlátását elhomályosítani, akkor is nagyon kérdéses, vajon ezek egyáltalán képesek lesznek-e annak a komplikált kérdésnek az eldöntésére, hogy tudniillik a sok konkurens béketerv közül melyik is viszonylag a legrealisabb, melyiktől várható leginkább Európa felzaklatott ellentéteinek a pacifikálása és egy új stabil egyensúlyhelyzet; hiszen hiányzik náluk, amint ezt a múltban is láttuk a máteria tökéletes áttekintése a pro és kontra objektív mérlegeléséhez, a tökéletes tárgyismeret és legtöbbször az államférfiúi intuíció is.”³⁵⁰

Ez utóbbiban valóban sok igazság van. A párizsi béketárgyalásokon a győztesek hosszú folyamat eredményeként az európai egyensúlyt a dualista Monarchia széttörésével és az utódállamok révén akarták megteremteni. Ha lett volna bennük elégséges államférfiúi intuíció, akkor valóban megérzik, hogy az átépítés nem békét, hanem csak 20 éves fegyverszünetet eredményezett.

Ezután — a sokat tapasztalt rezignált politikus bölcsességével, tudván, hogy „nem képzelhető el tökéletes vagy még csak jó megoldás sem, hanem csak olyan, amely viszonylag legkevésbé kifogásolható, csak olyan, amely kevésbé rossz, mint a konkurens megoldás”³⁵¹ — Bethlen szemlét tart a különböző magyar elgondolások felett. Rutinos politikusként kormányának több javaslat kidolgoztatását indítványozza. Ez önmagában nagyon helyes elgondolás volt, „csak” a konkrét motiváció, tehát a lényeg iránti ér-

³⁴⁹ Más összefüggésben Bethlen azt mondja saját koráról, hogy annak „talán legjellemzőbb karakterisztikusa (sic!) a nagy néptömegek politikai vezérszerephez jutása, ennek következtében nemzeti öntudatra ébredése s ezen öntudat türelmetlen érvényesülési törekvése.” (DIMK IV. 748.) A volt kormányfő régen kialakult meggyőződése ez, amely a tömegektől félti a hagyományos elit vezető szerepét, és nem veszi észre, hogy ezek a nagy néptömegek — bár a politikai történesekre nem csekély befolyást gyakoroltak, megváltoztatták a politikusok beállítódását, új stílust kényszerítettek rájuk, mégis — manipulált eszközei az új politikai elitnek, azok hatalmához adják a tömeget, vezérszerepet aligha játszanak. Bethlen jól látja a fasizmusban, nácizmusban lévő szélsőséges nacionalizmust is, amelyhez a tömeg megintcsak félelmetes erőt kölcsönöz, „csak” éppen a tömeg eszköz-jellegét nem látja meg. Vö. Pataki 1998.

³⁵⁰ Cáfolatára Ormos 1983 és Romsics 2001.

³⁵¹ DIMK IV. 745.

zéketlenség, ti. az élethalál harc tényének meg nem látása okoz problémát. („Azt sem lehet megjósolni, hogy a háborúban álló két fél közül melyik fog győzni, sem azt, hogy ez a győzelem tökéletes lesz-e, vagy mind a két fél végleges kimerülése után köttetik-e meg a béke.”)

Politikusi tehetsége mégis azt súgja neki, hogy Németország esetleges győzelmét figyelmen kívül hagyva fejtegetéseinél a demokratikus hatalmak győzelméből induljon ki. Ezen logika mentén, a Németország jövőjére vonatkozó terveket — „amelyekről már ma hallani”³⁵² — két csoportra osztja.

Az első csoportba a Németország megcsonkítását, s ennek nyomán a déli német területeket más országokkal (a Habsburgok jogara alatt³⁵³) egyesítő terveket sorolja, a második csoportba pedig az Anschluss-szal megnövelt német birodalom egységét nem sértő, ám a német hatalmat a Duna-medencei népek közötti méltányos kiegyezéssel létrejövő (egyben az „orosz expanziós törekvésekkel szemben ellent állóbb”) organizációval ellensúlyozó plánumkat gyűjti.³⁵⁴

A diszmembrációs terveket Bethlen (előbb kül-, majd később belpolitikai okokat sorolva) keményen elutasítja: „minden érdekünk” ezek megvalósulása ellen szól. A dualizmus kora — úgy mond — merőben más volt, akkor még „a németiség ausztriai része” a birodalmi németektől „külön államiságához feltétlenül” ragaszkodott. Az emlékirat szövegösszefüggésből is az derül ki, hogy (sokan másokhoz hasonlóan) Bethlen is a két évvel korábban lezajlott Anschlusst — bár arról itt konkrétan egy szót sem ejt — szerves történelmi fejlődés következményének tartja.³⁵⁵ A létrejött német egység megbontása „magyar nemzeti szempontból a legnagyobb mértékben aggályos lenne.” Ezt ő olyannyira elhibázottnak

³⁵² Uo. 745.

³⁵³ Bethlen először a restaurációról úgy ír, mint amely ezen tervek révén „esetleg” valósulna meg (Uo. 745.), ám a gondolatmenet egésze kétségtelenné teszi, hogy azzal ő valójában komolyan számolt, s nagyon ellene volt. Ld. uo. a 747. lapon írottakat.

³⁵⁴ Uo. 745–746.

³⁵⁵ Később – ám itt sem az 1938-as eseményre utalva, hanem általános kerekben gondolkodva egyértelműen kimondja: „Az osztrák Anschluss, és ezt nem lehet eléggé ismételni mindazok előtt, akik történelmi perspektívában gondolkodnak, feltartóztathatatlan.” Uo. 748. Az 1945 utáni fejlemények, az 1955-ös államszerződés tanúsága szerint a feltartóztatás eredményes. Ám a mai történész sem tenné helyesen, ha fölényes ítéletet mondana Bethlen állítása felett. Az örök semlegességet nem csekély súllyal kezdték megkérdőjelezni az EU-csatlakozás környékén, az Unióban pedig — ahol a belső határok hagyományos funkciójuk jelentős részét elveszítik — a történelmi fejlődés sok mindenre adhat mai ismereteinktől eltérő feleletet.

tartja, hogy fejtegetéseiben egy későbbi újabb Anschlusst is vizionál. Ebben az esetben „vagy kénytelenek volnánk mi is valamely szorosabb kapcsolatba lépni Németországgal, vagy teljes izolált-ságba kerülnénk Európa közepén, Németország haragjától terhelten.”³⁵⁶ A külpolitikai gondokat az esetleges Habsburg-restauráció tovább súlyosbítaná, mert az Olaszország, az akkor még létező Jugoszlávia ellenkezését is kiváltaná. A Habsburg-hatalom — fűzi hozzá — azért sem lenne szerencsés, mert „nem lenne egyéb, mint francia expozitúra, mely Franciaország pozíciójának gyengülésével szintén azonnal meginogna.”

A magyar–osztrák–cseh föderáció reánk belpolitikailag „nehéz és mostoha” életet hozna. Az Anschluss megakadályozására a Habsburg-monarchia az osztrákokat tejben-vajban fürösztene, s mivel „Ausztiria és Csehország érdekei egymáshoz sokkal közelebb állanak, mint a magyar érdekek”, ezért mi az „állandó majorizálás veszélyének lennénk kitéve”. Bethlen nem tagadja, hogy gazdaságilag a konstrukció nekünk biztos piacot jelentene, de rögvest hozzáfűzi, hogy az osztrák és cseh ipari érdekek súlya miatt a megfelelő magyar agrár vámvédelem „állandó és nehéz” küzdelmet eredményezne, ha pedig külön vámterületet alkotnánk, akkor az osztrákok és csehek „a többi dunai agrárország konkurenciájának szabadabbá tételével” keserítenék sorsunkat.

1942 januárjában Londonban csehszlovák–lengyel konföderációs megállapodást írt alá a két emigráns kormány.³⁵⁷ Bethlen már ebben az emlékiratában kombinál egy ilyen alkut, melynek következtében azt gyanítja, hogy a győztesek bennünket csak Ausztriával házasítának össze. Ennek eredménye szerinté számunkra még rosszabb lenne, mert „Németország haragját teljesen magunknak és úgyszólván ingyen kellene viselnünk”. „Ingyen”, mert még a hármas kombináció mezőgazdaságunknak nyújtotta előnyeitől is elesnénk.³⁵⁸

Az első világháború után Magyarországon a legitimizmusnak viszonylag széles társadalmi bázisa volt, a trianoni nyomorúságból való kilábalást a dualista berendezkedés valamiféle újjászületésétől remélték, míg az Anschluss révén tovább erősödött Német Birodalomban a magyar függetlenség veszedelmét látták.³⁵⁹ Bethlen nem vitatta a német veszély lehetőségét, hiszen már 1938-ban óvta az országot az egyoldalú német orientációtól, ám az

³⁵⁶ Uo. 747.

³⁵⁷ 1941. november 10-én már előzetes megállapodást írtak alá, 1942 januárjában pedig görög–jugoszláv hasonló megállapodás is született. Ld. Bán 1996, 18.

³⁵⁸ DIMK IV. 747.

³⁵⁹ Gratz 2001, Kardos 1998.

osztrák-magyar föderációt nemhogy nem tartotta e probléma hatékony ellenszerének, hanem éppen újabb drámát látott abban. Mivel az osztrák-német egyesülést feltartóztathatatlan történelmi folyamatként vizionálta, ezért Németország veresége nyomán — ő tíz éven belül gondolta — „az egyesülési vágy” (elkerülve azokat „az ostoba hibákat, amelyeket a náciizmus a gleischaltolási dühével Ausztriában elkövetett”) „újból felülkerekedne Ausztriában”. Német részről újból „egy hatalmas lökés” következne be „egységének helyreállítása érdekében”, a nyugati hatalmak által reánk kényszerített házasság miatt pedig „holt bizonyosan” Lengyelország sorsára jutnánk.³⁶⁰

Bethlen István helyesen látta, hogy ezeknek a föderációs törekvéseknek a német egység megbontása a célja, s az ellen harcolt, hogy ebben a kombinációban hazája a nagyhatalmak játékszere legyen. Mivel tisztában volt a nagyhatalmi akarattal szembeni pusztító ellenkezés meddőségével, ezért azt is felvázolta, hogy mi lenne az az „egyetlen egy eset”, amelyben személy szerint ő, hajlandó lenne a föderációba beleegyezni.

Ez az eset a Horvátország nélküli Nagymagyarország — négy változtatással történő — helyreállítását jelenti. Szlovákia és a történelmi Erdély³⁶¹ autonómiát nyerne, Jugoszlávia határa „visszaszoríthatnák a Duna-Dráva vonalára”, végül a Fertő tó mellett határkiigazítást igényel javunkra.³⁶²

Ezt a nagyra törő és teljesen irreális igényét³⁶³ a volt miniszterelnök meg sem kísérli, hogy hatalompolitikai, a nagyhatalmak

³⁶⁰ DIMK IV. 748. – Ez a gondolatmenet is jelzi, hogy Bethlen ugyan alapvetően Németország vereségét várja a folyó háborútól, ám a küzdelem sorsdöntő dimenzióját nem érzékeli. Innen nézve ellentmondás konstatálható Németország nem túl távolinak gondolt feltámadása és a számunkra vizionált évszázados determináció között. Úgy véljük, hogy Bethlen az évszázados dermesztő vízióval kormányát akarta cselekvésre ösztönözni.

³⁶¹ Ez a Királyhágón túli Erdély, de hozzá tartozna Krassó-Szörény vármegye, valamint Temes megye „bizonyos részei”.

³⁶² Uo. 748–749.

³⁶³ Azért volt alapvetően irreális, mert a nagyhatalmak közül egyik sem támogatta ezt a programot. A legtöbb megértést Németország mutatta, ám az integer Magyarország helyreállítását Berlin sem támogatta. Bethlen gondolatmenete egyébként azért is irreális, mert a történelmi Magyarország visszaállítására formált igényét még azzal a (egyébként kétszer megfogalmazott) követeléssel is megtoldja, hogy a nyugati hatalmak amikor majd visszaadják Ausztria önállóságát, akkor Németországtól „a volt osztrák területeknél nagyobb területeket” — úgy mond — ne vegyenek el. Uo. 749. és 751. – Az emlékirat utolsó harmadában azután ezt a tervet (annak érdekében, hogy a nemzetiségi tömegek országban belüli súlya mennél kisebb legyen) jelentősen szoliditja: itt nemhogy nem akar határkiigazítást a Fertő-tó környékén, hanem így ír: „Burgenlandon kívül szomszédaink kezén maradna a nyugati tó terület, román vonatkozásban Fogaras,

(vélt) érdekeibe vágó érvekkel bátyázza körül. Döntő szempontja az, hogy ha „csonka alakban” mennénk be ebbe a föderációba, úgy „mi magunk vágnánk örök időkre útját annak, hogy a volt Magyarország újból valaha is feltámadjon”. E gondolatmenet perdöntő bizonyítéka annak, hogy Bethlen István is azokkal tartott, akik soha nem adták fel a szentistváni birodalom majdani feltámadásának reményét. Ha valakit ezen állítás nem győzne meg, akkor másik — birodalmi tudattól átitatott³⁶⁴, *primus inter pares* szerepet igénylő³⁶⁵ — érve hatására kell ezen belátásra jutnia. E szerint ugyanis azért kell a történelmi Magyarországhoz ragaszkodni, mert, csak így lehet kilátásunk arra, hogy a partnerekkel szemben a föderáción belül „előkelőbb politikai és különösen katonai szerepet is tölthetünk be.”³⁶⁶

A Saint-Germain-i békével alaposan megnyomorított Ausztria a húszas években nem kevés leleményt tanúsított a tekintetben, hogy gazdaságilag a győztesek talpra segítsék.³⁶⁷ Ezen okból Bethlen Ausztria „rendkívüli zsarolási készségé”-ről értekezik annak bizonyítására, hogy az esetleges föderáció sokkal inkább az osztrák, mint a magyar érdekeknek kedvezne. Másik ellenérve az, hogy a szlovákokat a csehek „állandóan” ellenünk lázítanák, minden osztrák–magyar vitában az előbbieket támogatnák. Végül az erdélyi kérdés vázolt megoldása sem hozná meg a magyar–román kibékülést, a csehek még a föderáción belül is Románia szövetségesei lennének.

Bethlen ez után arra az ellenérvre válaszolva, hogy nem fog sikerülni a szentistváni Magyarország helyreállítása — alaposan túlértékelve Magyarország erejét és adottságait — azt állítja, hogy ha „mi kitarthanánk álláspontunk mellett, *természetesen* az egész tervezett új dunai föderáció tekintettel központi fekvésünkre lehetetlenné válna.” (Kiemelés – P.P.) Mind a magyar álláspont, mind pedig a földrajzi elhelyezkedés jelentőségét a korabeli magyar politikai közvélemény jelentős része túlbecsülte, ezért itt az a lényeges, hogy a kiváló Bethlen István is osztotta ezt a felfogást. Eszten-

Hunyad, Krassó-Szörény, Temes és Torontál megyék, jugoszláv relációban pedig a Bánság szerb része, a Bácskának a Duna és a Ferenc-csatorna közt fekvő része.” Uo. 756. A szöveg abból a szempontból is alternatív, hogy abban Erdély hol Magyarország részeként „esetleg autonómiával” szerepel(uo. 749.), hol pedig a magyar-román konföderáció harmadik tagjaként, tehát önállóan.

³⁶⁴ Vö: Romsics 2002/b.

³⁶⁵ Arra vonatkozóan, hogy itt mennyire mélyen beívódott felfogásról van szó ld. — például — a 368. jegyzet előtti főszövegben idézett bethleni szavakat, különösen az általunk kiemelt részt.

³⁶⁶ DIMK IV. 749.

³⁶⁷ Ormos 1969, 59.

dővel később *Barcza György* londoni követünk arra hívja fel Teleki Pál miniszterelnök figyelmét, hogy a térségben idővel megjelenik a Szovjetunió.³⁶⁸ Teleki Pál tragikus sorsában e szempont minden bizonnyal szerepet játszott. Ha ez igaz, akkor ez azt is jelenti, hogy a híres távirat villámfényében régen mérlegelt veszély vált élesen láthatóvá. Ha ez a következtetés is helytálló, akkor alapos okkal feltételezhető, hogy Sztálin tájainkra nyomulását Bethlen is mérlegelte. Népbíróági perében Bárdossy László utalt arra, hogy a korabeli magyar politika intézői tisztában voltak vele: Moszkva igényt tart a Kárpátaljára, tehát át akar jutni a Kárpátok gerincén.³⁶⁹ Ha mindennek van alapja, akkor azt kell „csupán” konstatálnunk, hogy a magyar ellenkezés felnagyítása homályosítja el Bethlen előtt is azt a tényt, hogy Moszkva számára eleve szálkát jelentett a kelet-közép-európai térségben bármiféle konföderációs alakulat létrejötte. Ha — mint láttuk — Bethlen maga is fontolóra veszi egy csehszlovák-lengyel föderáció lehetőségét³⁷⁰, akkor joggal feltételezhető, hogy a hasonló mérlegeléseket Moszkvában is megtették.

Emlékirata második részében — abból kiindulva, hogy a demokratikus államokban „éppen a legkomolyabb körökben” vannak ilyen nézetek³⁷¹ — Bethlen a német egységet nem sértő béke-terveket boncolgatja. Meglátása szerint e nézetek képviselői egyrészt Németország versailles-i jogos sérelmeiből, másrészt a Duna-medencei térség kis országokra szabdalásának és az igazságtalanul megvont határoknak tényéből kiindulva azt a következtetést vonják le, hogy Németországban ki kell irtani a hitlerizmust, helyébe „demokratikusabb” (sic!) rezsimet kell ültetni, a Duna-medencében élő népek között pedig „méltányosabb kiegyezést” kell létrehozni.³⁷²

A német rendezéssel Bethlen nem sokat foglalkozik,³⁷³ mert mindent a magyar sors szempontjából mérlegel, s ennek okán a

³⁶⁸ DIMK V. 681.sz.

³⁶⁹ „Tudvalevő — mondotta Bárdossy László —, hogy Kárpátaljára már az első világháború előtt igényt formált Oroszország. Ismeretes az is, hogy amíg Kárpátalja a csehszlovák köztársaság kötelékébe tartozott, Beneš Eduárd úgymint külügyminiszter, úgymint miniszterelnök ismételt hangzott azt, hogy a csehszlovák köztársaság Kárpátalját ‘bizományban’ tartja a Szovjetunió részére. Maga a Szovjetunió sem csinált soha titkot abból, hogy erre a területre igényt tart. Kárpátalja visszacsatolása egy vitás kérdést, illetőleg egy egyelőre látens ellentétet támasztott a Szovjetunió és Magyarország között.” Bárdossy 1991, 212–213.

³⁷⁰ DIMK IV. 747.

³⁷¹ Uo. 751.

³⁷² Uo. 752.

³⁷³ A monarchia helyreállításában látja a gyógymódot, ismét bizonyosságát adva tradicionális gondolkodásának, a küzdelem természete mélyebb megértése hiányának. Uo.

második témakörre koncentrálni, amely „azután igazán a magyar lét és nemlét kérdését veti föl.” A problémát teljesen helyesen két oldalról tartja felvethetőnek, „csak” éppen a sorrendjébe botolhatunk meg: ugyanis először veti fel a magyar szempontot, majd annak nyomán a nemzetközit. Az egész emlékirat kontextusában egyértelmű, hogy Bethlen nézőpontja is igen jelentős mértékben hungarocentrikus, következőleg számos jó meglátásával együtt is elhibázott. Szokásos módon tévesen a nyugati vezető politikusok térségre vonatkozó ismereteit „nagyon elmosódott”-nak mondja, abban ellenben teljesen igaza van, hogy „az egész terület mélyreható politikai reorganizációja nélkül soha sem lehet majd célhoz jutni.”³⁷⁴

Mivel aligha kérdéses, hogy a magyar sorsot is elsősorban a nemzetközi körülmények formálták, ezért vélhetőleg az a helyes, ha a bethleni gondolatmenetből — az ő sorrendjét felcserélve — először ezeket az elemeket rekonstruáljuk-elemezzük. Az olvasó csalódására Bethlen a témakör ezen metszetét sem igazából a nagyhatalmak közötti ellentétekből bontja ki, hanem annak is hungarocentrikus tartalmat ad. Abból kiindulva ugyanis, hogy az itt élő népek közötti feszültségek között „komoly ellentét tulajdonképpen csak három van”, az egyik a cseh-magyar ellentét a „szlovák felföld miatt”, a másik a jugoszláv-magyar ellentét a „Duna-Dráva vonaltól északra fekvő vegyes lakosságú területek miatt”, a harmadik pedig az erdélyi kérdés miatti román-magyar ellentét, ezért arra a következtetésre jut, hogy a „közép-európai kérdés tulajdonképp magyar kérdés”. Bethlen ehhez hozzáveszi a földrajzi helyzetünk kapcsán emlegetett szokásos (téves) toposzt, ti. a térségben Magyarország nélkül „semmiféle rendezés nem lehetséges”, s ebből már kész is a nagyon tetszetős, „csupán” teljesen hamis következtetés: ha a nagyhatalmak rákényszerülnek arra, hogy a Duna-medencének „teljesen új organizációt adjanak”, akkor „kénytelenek lesznek Magyarország jogos igényeinek kielégítésével is komolyan foglalkozni.”³⁷⁵

Mivel a nemzetközi porondot Bethlen ezen a torz optikán keresztül közelíti meg, ezért fejtegetése szükségszerűen tautologikus, azokat a gondolatait ismételve itt is, amelyeket „magyar szempontból” vetett fel korábban. Fejtegetéseit maga mondja „tisztán teoretikus” szempontúnak,³⁷⁶ történeti nézőpontból azok — fűzhetjük hozzá — meglehetősen üresek, élettelenek.

³⁷⁴ Uo.

³⁷⁵ Uo. 756–757.

³⁷⁶ Uo. 757.

A reorganizációt magyar szempontból vizsgálva három kérdésre keres Bethlen választ. 1. A régi területeink részben vagy egészben kerüljenek-e vissza; 2. azok milyen módon „illesztesse-nek be a magyar államegységbe; 3. a visszacsatolás, illetve a visszakerülő területek megtartása érdekében „kivel kell átmenetileg kompromisszumot kötni, illetve kell-e és kivel kell végleges összefogást létesíteni?” (– kiemelés P.P.) Kérdésfelvetésével precízen szálazza a problémát, ám már válaszában elején — tükrözve a közvélemény megosztottságát — összemosza a szempontokat. („Már annál a kérdésnél is, hogy minden terület maradéktalanul csatoltassék-e vissza, *mégpedig autonómiákkal vagy csak nagy részben, de autonómiák nélkül is*, két táborra szakad a magyar közvélemény.” – kiemelés P.P.)

Fejtegetéseiből kitetszik, hogy Bethlen Istvánnak 1940-ben is olyan közvélemény-felfogása van, amelyből a munkásosztályon és a parasztságon túl a középosztály polgári radikálisait, demokratáit, baloldali gondolkodóit is kirekeszti. Maradnak tehát a történelmi uralkodó körök és a széles értelemben felfogott keresztény középosztály „turbulens” nézetektől mentes többsége. Így azután hiába írja fentebb, hogy a reorganizációt firtató kérdésekre „rendkívül eltérők lesznek a válaszok”, a visszacsatolás mikéntekre is kiterjedő témájára két tábor adja meg a feleletet. Az egyik („az egy Horvátországot kivéve”) a mindent vissza álláspontján van. Bethlen ide veszi azokat is, akik mérlegelve azt a tényt, hogy „csak szűken lenne 50%-nál több magyar”,³⁷⁷ inkább kevesebb területet akarnak, „mintsem a politikai egységből engedjenek helyi autonómiák javára.”³⁷⁸

A másik, „helyi, esetleg nemzetiségi autonómiák”-ban gondolkodó tábor egyetlen mondatral elintézve figyelmét Bethlen a 3. pontra összpontosítja. Ha hihetünk abban, hogy diagnózisa pontos, akkor a volt miniszterelnök lesújtó bizonyítványt állít ki e közvélemény külpolitikai gondolkodásának érettségéről. „...*talán* mindkét tábor *többé-kevésbé kezdi már világosan érezni*”, hogy a szomszédok közül legalább kettővel vagy eggyel ki kell egyeznünk.³⁷⁹ Kiemelés – P.P.) Ne feledjük, 1940-ben vagyunk, amikor már Csehszlovákiát Hitler megsemmisítette, Szlovákia pedig bábállam volta miatt létezik is meg nem is. A fogalmazás ambivalenciáját — vélelmünk szerint — ez okozza. Ha, ismételjük, Bethlen lát-

³⁷⁷ „különösen, ha a zsidókat nem számítom hozzájuk” – teszi meg az újabb distinkciót, tükrözvén, hogy a magyar társadalom már két meghozott zsidótörvénnyel csonkította tovább magát. Uo.752.

³⁷⁸ Uo.

³⁷⁹ Uo. 753.

lelete pontos, akkor ő azt is mondja, hogy a magyar külpolitika szomszédokkal való húszas-harmincas évekbeli időnkénti meg-egyezési kísérletének éppen e jelentős belpolitikai erő nem köl-
csönzött társadalmi bázist.

Az egyik rész a nyugati orientációt továbbra is fenntartható-
nak tartja, a bekövetkezett Anschluss ellenére is Ausztriával és
Csehszággal akar megegyezni, Jugoszláviával területi kompro-
misszumot kötne, hogy azután Romániával leszámoljon. A másik
rész a nyugati orientációt a múltba utalja, a cseheket elintézettnak
tekinti, a jugoszlávokkal szövetkezne, hogy Erdélyt visszaszerez-
zük.

Végül a harmadik, és „talán a legkisebb tábor” hívei szerint a
német–orosz összefogás tartós lesz, következőleg olyan nemzetek-
kel kell a magyarnak összefognia, amelyek sem a germán sem a
pánszláv uralmat nem akarják.

Az eligazódás érdekében Bethlen leszögezi, hogy a magyar
külpolitika sem a német sem az orosz nagyhatalommal nem kerül-
het szembe, nem tömörülhetünk ezen nagyhatalmak érdekeit sér-
tő, konföderációba, blokkba vagy szövetségbe, támaszt pedig
Olaszországban kell keresnünk.³⁸⁰ Az első axióma bölcs volt, ám
betarthatatlannak bizonyult, a másodikban sok igazság mellett
nem kevés ellentmondás is rejtett, hiszen gyengítő elszigeteltségre
ösztönzött. Vélhetőleg ezt Bethlen maga is érezte, ezért említhette
harmadik elemként Rómát, amelynek viszont ekkor már végleg
nem volt kellő kompenzáló szerepe. Bethlen ezen sorai is alátá-
masztják azt a szakirodalmi tételt, hogy a magyar politikai élet na-
gyon későn érzékelte Mussolini külpolitikai gyengeségének a té-
nyét.³⁸¹

A tágabb összefüggések — fentebb összefoglalt — áttekintése
után Bethlen a szomszédokhoz való viszonyunkat mérlegeli kissé
önisméltően, nem kevés fogalmazási pongyolasággal, tovább erő-
sítve olvasójában azt a benyomást, hogy elgondolásait akár diktál-
ta, akár maga vetette papírra, ám azt kellő gondossággal nem fé-
sülte át, valamely bizalmasának gondosabb megformálás miatt
nem mutatta meg.³⁸² Először azt szögezi le, hogy a három ellensé-

³⁸⁰ Uo.753–754.

³⁸¹ Ormos 1998.

³⁸² Az Országos Levéltárban ma is a K 64. 1940–41–232-es jelzeten található
forrás egy írógéppel készült szöveg hártypapíron lévő valahányadik másolata.
A kézírással készült címe így hangzik: Emlékirat a várható békefeltételekről, te-
hát a kötetet sajtó alá rendező Juhász Gyula ennek alapján szerkesztette meg a
dokumentumközlés címét. A levéltári példányon számos kézírással stilisztikai ja-
vítás található, a sajtó alá rendezés minden esetben a javított változatot közli, az
eltéréseket nem regisztrálja. A nyomtatott verzió jól mutatja, hogy mily sok to-

ges szomszéd közül bármelyikkel szemben csakis akkor léphetünk fel „a sikerre való kilátással”, „ha a két másikkal szemben fedve van a hátunk”. (Kiemelés – P.P.) A kiemelt szavak nem csupán a politikus józanságára utalnak, hanem az elmúlt két évtizedben követett magyar külpolitikától való eltérésre is, hiszen az — fő sodrában — nemhogy két, igazából egyetlen szomszédal sem akart kiegyezni.³⁸³ A kérdést Bethlen a várható békekötés utáni idők távlatába helyezve mérlegeli, továbbra is német vereséget kombinál, s bár Csehszlovákia reorganizációját betű szerint nem veszi számba, ám azt igen, hogy „Csehország politikai mozgási képessége csak némileg is helyre áll”,³⁸⁴ ami éppen elég számára ahhoz, hogy az első világháború befejezése óta több ízben mérlegelt magyar-román konföderáció gondolatát³⁸⁵ ismét megpendítse, míg a szerbekkel szemben csupán azt tartja lehetségesnek, hogy „kedvező körülmények esetén” „békés eszközökkel” „egy sovány kompromisszumot” kötünk.³⁸⁶ Bethlen — mint írja — semmilyen tekintetben sem optimista, mégis a Bukaresttel való konföderációt csak az után tudja elképzelni, „ha egyszer Erdélyt visszavettük”, Besszarábia visszakerült az oroszokhoz, Dél-Dobrudzsa pedig Bulgáriához. A gondolatmenetből abszolút világos, hogy olyan konföderációra gondol, amelyben a súlypont nem Bukarestben van.³⁸⁷

A későbbi történések ismerete okán biztos pozícióban lévő szemlélő elismerően regisztrálhatja, hogy Besszarábia és Dél-Dob-

vábbi, nem csupán stilisztikai, hanem kimondottan nyelvhelyességi javítást kellett volna még a szerzőnek a kéziratban eszközölnie.

³⁸³ A szakirodalomban általában az 1926-os magyar jugoszláv megegyezési kísérletről lehet olvasni, ennek cáfolatára ld. Pritz 1995, 145–154. Ujabban Sajti 2004, 60–61., valamint Hornyák 2004, 228–229. – A pontos rekonstrukció miatt el kell mondani, hogy a bethleni gondolatmenet nem konzekvens: a tényleges folyamatok hatását véljük felfedezni abban, hogy összegzésében már maga sem beszél két frontról, hanem azt írja, hogy „legalább az egyik fronton a kiegyenlítést keressük.” DIMK IV. 755.

³⁸⁴ Az emlékiratnak van olyan helye, ahol Bethlen a csehszlovákokról jövő időben beszél. Uo. 755.

³⁸⁵ Romsics 1991. 91–92., 246–248.

³⁸⁶ A szerbekről „előrelátható — mondja —, hogy előbb-utóbb újból csak a nagy szláv testvér, az oroszoknak a bűvkörébe fognak visszakerülni”. DIMK IV. 754. Ennél a gondolatmenetnél is látszik az, amint írásunk elején összegzően mondtunk: Bethlen alapvetően jól kombinálja azt, hogy valamikor Jugoszlávia szükségszerűen szét fog esni, ám a pánszlávizmus szerepét a 19. századi történetek mechanikus meghosszabbításával jövendőli és oda konkludál, hogy a szerb nép magát „egy szép napon” az orosz vezetése alá fogja helyezni. Uo. 755.

³⁸⁷ 754. – A dualista kor mintájára később világosan ki is mondja, hogy „a vezetés ... úgy, mint az a Monarchiában az erősebb Ausztria kezében volt, Magyarország kezében volna”. E mutatóvány eléréséhez szükségesnek tartja az önálló Erdély létrehozásán túl (a korszakban szokásos elgondolást a javunkra kamatoztatva) a lakosságcsere is. Uo. 755.

rudzsa valóban elkerült Romániától, ám Erdély visszavétele helyett „csupán” azt történt, hogy Hitler akaratából és Mussolini segítségével Észak-Erdély jutott vissza — nem egészen fél évtizedre — hozzánk. A magyar-román konföderáció helyett pedig a két ország viszonya a korábbiaknál is ellenségesebbé vált.

Az úgymond nemzetközi feltételek témakörében Bethlen által teoretikusnak mondott, magunk részéről inkább élettelennek érzett, s fentebb abbahagyott fejtegetéseket itt folytatva azt kell első helyen rögzítenünk, hogy a politikus aránytalanul sokat foglalkozik a cseh kérdéssel. Ennek az aránytalanságnak egyértelműen a magyar nézőpont, az a magyarázata, hogy a trianoni Magyarország kalodájának kulcsát kisantant vonatkozásban nem Bukarestben vagy Belgrádban, hanem főleg Prágában őrizték. Amikor Bethlen azt fejtegeti: „Csehország a függetlenségét csak úgy őrizheti meg a jövőben, és ezt a nyugati demokráciáknak meg kell érteniök; ha nem várják tőle, hogy Németországgal szemben a faltörő kos szerepét játssza, és ha szép csendesen neutrálisan viselkedik minden európai konfliktus esetén”, akkor a látszólag széles nemzetközi horizont tartalmilag az 1938-ig Budapest szempontjából ugyancsak terhes magyar-cseh(szlovák) viszonyra szűkül. Korábbi fejtegetéseinkben utaltunk arra, hogy az emlékiratban a jöendő német vereség utáni független cseh állam hol Csehország, hol Csehszlovákia alakjában bukkan fel. Az úgymond nemzetközi feltételrendszer keretében fejtegetett cseh sors egyértelműen a magyar érdekek szempontjából formálódik Bethlen tollán: Szlovákia kerüljön vissza Magyarországhoz, a függetlenségét visszanyerő Csehország pedig „neutralizálni kellene, mégpedig európai garanciák mellett, úgy mint Svájcot”. A gondolatmenet végén a motiváció nyíltan felszínre tör: ez „a mi számunkra is biztosíték volna az ellen, hogy a tótokat ellenünk izgassa.”³⁸⁸

1940 elején, amikor Hitler még nem támadta meg Franciaországot, amikor még nagyon sokak számára a Szovjetunió lerohanása is elképzelhetetlen volt, természetesen nem lehetett megjósolni, hogy a világháború nyomán a Szovjetunió lesz a térség ura. A német uralomtól megszabaduló Prága második világháború utáni szubordinált helyzetét sem lehetett kombinálni. Ám a félt csehszlovák szerep ellehetetlenítését célzó bethleni intenciók az 1940. évi helyzettel sem voltak adekvátak, a volt miniszterelnök sorait a fejében is továbbélő magyar birodalmi tudat, illetve Beneš valóban kellemetlen machinációinak emléke motiválta. A szlovák–magyar viszonyt sem ítéli meg Bethlen reálisan, hiszen még

³⁸⁸ Uo.758.

mindig elképzelhetőnek tartja, hogy „megfelelő eszközökkel” létre lehet hozni Szlovákiában egy olyan magyarbarát irányzatot, amely kedvező körülmények esetén a kilátásba helyezett autonómia árán az északi szomszédot önként visszahozná a szentistváni Magyarországra.³⁸⁹

Vajon — kérdezhetjük végül — miért ragadhatott tollat a volt magyar kormányfő 1940 márciusában? Nem lehet meggyőző egy olyan felelet, hogy a béketárgyalásokra korán kell, időben szokás felkészülni. Amit megkockáztathatónak vélünk, az az, hogy Bethlen ebben az időpontban nagyon sokakhoz hasonlóan úgy számított: ez a háború az első nagy világégésnél jóval rövidebb lesz. Abban, hogy Bethlen tévedett, hiszen a második világháború nemcsak összehasonlíthatatlanul véresebb, kegyetlenebb, de az első világháborúnál hosszabb is lett, az volt a döntő ok, hogy — elemzésünk remélhetőleg meggyőzően bizonyítottja — minden judíciuma ellenére sem látta meg a magyar államférfi ennek a háborúnak a történelemfilozófiai értelmét, azt, hogy itt a nemzetiszocialista Németország európai hegemoniáért és világpolitikai pozícióért küzdött, amelyért a legvégsőkig akart és tudott elmenni.³⁹⁰ Mind-ebből következőleg pedig ellenfelei — még ha táborukban esetenként nem jelentéktelen erők mérlegelték a kompromisszumos béke esélyeit — nem teheték meg azt, hogy ne vállalják a náci Németország totális legyőzéséig vezető harcot.

(2004)

Az Értelm bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. (Szerk.: Hausner Gábor) Argumentum, Bp., 2005. 545–556.

³⁸⁹ Uo.759.

³⁹⁰ Ld. erre részletesebben Pritz 1999.

GRATZ GUSZTÁV BETHLEN ISTVÁNROL

Az Osiris Kiadó Millenniumi Magyar Történelem sorozatában 2001-ben megjelent *Magyarország a két háború között* című Gratz-mű³⁹¹ igazi meglepetést keltett, hiszen addig a szakmai köröknek sem volt (egy-két személyt leszámítva) tudomásuk arról, hogy a sokoldalúan tehetséges szerző, aki ugyan a történetírást nem képzett historikusként művelte, s mégis színvonalas könyvekben foglalta össze a dualizmus, majd a forradalmak korát, a második világháború alatt szintézist készített a két háború közötti Magyarországról is.

Mivel az alábbiakban egyetlen — bár egyáltalán nem marginális — kérdést járunk körül, ezért „csupán” arra kívánjuk a figyelmet ráirányítani, hogy a kezünkben lévő összefoglalás elkészítésénél erősen keverednek a közéleti küzdelemben szereplő politikai szempontjai a történetírás szabályaival, s mindezen túlmenően a második világháború lezárultával kialakuló új helyzet vastagon rányomta bélyegét a munkára. Mindebből adódóan — legalábbis e munka fényében — felettébb kétséges a kötet utószavában olvasható azon megállapítás, mely szerint „Gratz Gusztáv történeti munkái bármelyik céhbeli történésznek is dicsőségére válnának.”³⁹²

Gratz nem azért nem alkotott történészi mércével mérve rangos munkát, mert nem végezte el az egyetemen a történész szakot — bár akár ezen az alapon is elvitathatnánk munkájának ilyen jellegét —, hanem egyszerűen azért, mert ábrázolásánál lépten-nyomon politikusi elkötelezettségének a konzekvenciái bukkannak elő, munkája során több esetben vét a szakma szabályai ellen, forrásbázisa (érthető módon, hiszen kortörténeti munkáról van szó) sokszor meglehetősen szegényes, az egyes időszakok elbeszélése felettébb aránytalan, s mindezen túlmenően az elkészült kéziratot a Vörös Hadsereg magyarországi jelenléte hatására olyan direkt változtatásokat eszközölt, amelyekkel az ábrázolást súlyosan elmentmondásossá tette.

A történésznek az a fő törekvése, hogy magát a múltat mutassa be. Azt jól tudjuk — és mai csüggedő korunkban ez már szinte evidencia — hogy a történészi teljesítmény objektivitásához is súlyos kétségek férnek, férhetnek³⁹³, ám mégis nagyon nagy különbség van aközött, amikor a szerző a múlt feltárásánál az ismert, megismert tényeket politikai szempontok, a megélt életút alapján

³⁹¹ Gratz 2001.

³⁹² Gratz 2001, 386.

³⁹³ Ld. — például — Romsics 2002/a, 24–27., Gyáni 2000, 8–9.

elszenvedett sérelmek hatására rostálja-színezi, vagy pedig tudatosan prekonceptiómentes ábrázolásra törekszik, s közben — legjobb szándéka ellenére — mégis ilyen-olyan irányban eltér a múlt objektivitásától.

Gratz Gusztávnak ismeretesen igen kiterjedt közírói tevékenysége volt.³⁹⁴ Ezen írásai teljesen érhetően politikai álláspontot érvényesíteni akaró célzattal születtek. Amikor később „történész-ként” hajolt a múlt eseményei fölé, akkor — sok szempontból érthetően — elővette ezeket a korábbi írásait. Nem az a probléma, hogy hasznosította ezeknek a cikkeknek az anyagát, hanem az, hogy azt nem a történész objektivitásával tette.

A magyar történetpolitikai gondolkodás két nagy vonulata közül Gratz Gusztáv a labanc álláspont híve, s ebből következően a trianoni Magyarországon nem érezte, nem érezhette jól magát. Az első királypuccs idején még külügyminiszter, de meg kellett tapasztalnia, hogy utasításait nem hajtják végre.³⁹⁵ A második puccs idején annak sikere érdekében már fontos, aktív szerepet játszik, s ennek folyamányaképpen — ha nem is hosszú időre, de mégis — börtönbe kerül.³⁹⁶ Kiszabadulása nyomán idővel bő évtizedre mégis ismét szerepet vállal, s ez a szerep sajátos helyet juttat neki a rendszeren belül. A bethleni vonal áll hozzá a legközelebb, ám azal sem tud azonosulni. Helyzetét feltehetően saját maga jellemzi legpontosabban emlékirataiban, amikor arról beszél, hogy *Bethlen* nézetei „... néhány fokkal nacionalistábbak mint az enyémekek és az én meggyőződésemmel valamennyivel liberálisabb, mint az ővé.”³⁹⁷

A két háború közötti Magyarország nemzetiségi politikáját sajátos ellentmondás jellemezte. A politikai felső vezetés, illetve a szélesebb politikai közvélemény eltérő következtetésekre jutott a dualista Magyarország nemzetiségi politikájának megítélésében, s annak konzekvenciájában. Az előbbi a korábbi asszimilációs törekvésekkel szakított, s — azt remélvén, hogy kedvező nemzetközi konstelláció esetén az elszakadt idegen ajkú lakosságot visszacsalogathatja — mintaszerű jogalkotást folytatott.³⁹⁸ A szélesebb politikai közvélemény államigazgatásban pozícionált képviselői ellenben a szentistváni Magyarország bukásának egyik legfőbb okát az — úgymond — túlzottan megengedő nemzetiségi politikában látták, s ebből adódóan a bethleni nemzetiségi jogalkotás érvényesülését elszabotálták. Gratz Gusztáv természetesen teljesen

³⁹⁴ Ld. erre legújabban a szóban forgó kötet utószavát.

³⁹⁵ Gratz 2001, 367. – Lemondásának ez az egyik oka.

³⁹⁶ Ormos 1990, Boroviczeny 1993.

³⁹⁷ Idézi Pál Vince. In: Gratz 2001, 387.

³⁹⁸ Ld. újabban: Balogh 2002.

azonosult a bethleni nemzetiségi programmal. E nemzetiségpolitikai irány helyességén-időszerűségén mit sem változtatott, hogy a miniszterelnök 1931-ben lemondásra kényszerült, s ezért a Magyar Szemlében 1934 őszén Gratz e nemzetiségi politikát erőteljesen támogató cikket publikált. A szerző világosan látta, hogy a külpolitika és a kisebbségi politika között eltérhetetlen kapcsolat van, ezért fejtegetéseit széles horizontba, Bethlen külpolitikájába ágyazta.³⁹⁹ A politikai mélyrétegeiben járatos olvasó ugyanakkor felfigyelhetett arra, hogy a cikknek olyan árnyalatai is vannak, amelyeket csakis Gratznak a bethleni külpolitikai koncepciótól *eltérő* felfogása magyarázhat.

A cikk fő vonulata azonban nagyonis Bethlen-párti.

Itt még olyan, Bethlen nagyságát „bizonyító” állítások sorakoznak, amelyek szolid történeti munkában aligha kapnának helyet. „Amikor gróf Bethlen István 1921 április havában kormányát megalakította — olvashatjuk —, Magyarország külpolitikai helyzete a lehető legsivárabb volt.”⁴⁰⁰ Valójában a helyzet ekkor már ennél messze jobb volt. Túl vagyunk a Tanácsköztársaság bukása után berendezkedés nem kis nehézségein. Jóllehet az előző év június 4-én aláírt béke szörnyű volt, ám annak révén a még rosszabbat mégis sikerült elhárítani. Nevezetesen a szomszédok mohó törekvéseit, azt, hogy hazánk alig maradjon több mint egy Budapest-ország.⁴⁰¹ Nagyon elszigetelt, ám mégis az új európai rendbe beillesztett állam Magyarország. Ráadásul a fehérterrort már megzabolázták, a piszkos munkát időközben mások elvégezték. Ezért vállalja el ekkor Bethlen István a kormányfői tisztséget, amit Horthy Miklós számára már korábban többször felajánlott, ám azt ő addig mindig visszautasította.⁴⁰²

Szintén a korabeli helyzetet túlzóan dramatizálandó írja Gratz: „az antant belátásába vetett remények, amelyek különösen a *Mille-rand*-féle kísérlével egyik passzusának túl optimista értelmezésén alapultak, végleg füstbe mentek.”⁴⁰³

„Ebben a helyzetben — folytatja teljesen szenvtelenül, látszólag az elfogulatlan történész tőgájában — Magyarország kétféle politika között választhatott: igyekezhetett megtalálni a módot

³⁹⁹ Gratz 1934.

⁴⁰⁰ Gratz 1934, 108.

⁴⁰¹ Ormos 1983.

⁴⁰² Romsics 1991.

⁴⁰³ Arról van szó ugyanis, hogy a határmegállapító bizottságok még jóformán meg sem kezdték a munkájukat, tevékenységük majd 1923-ig eltart, s bizony, amíg az be nem fejeződött nagyon sokan alaptalan reményt fűztek hozzá. Ld. erre — például — Hory 1987. Tehát nem csupán a derékhad — nem beszélve az alsóbb osztályok — elvakultságáról kell beszélünk.

arra, hogy Ausztria-Magyarországból kihalított területekkel megyarapodott vagy belőlük alakult szomszédjaival megtalálja a békés együttélés módozatait, vagy pedig elhatározhatta, hogy dacolva az izoláltságából fakadó veszélyekkel kivárja, míg a helyzet úgy alakul, hogy Magyarországnak az új renddel szemben tanúsított elutasító magatartása megértést és a békeszerződés revíziójára vonatkozó kívánsága a külföldi hatalmak körében támaszt fog találni. Választhatott a közép-európai és az európai politika között. Mindegyik mellett lehetett érveket felhozni.”⁴⁰⁴

Gratz az előbbieket táborába tartozott, tehát amikor azokat — valójában saját magát is — pesszimistának mondja, akkor ezzel is Bethlen nagyságának hódol. „Arra gondoltak, hogy az elszigetelt, magára maradt, ellenségektől körülvett és befolyásos baráttal nem bíró Magyarország a legnagyobb veszélyeknek néz elébe, ha nem tud szomszédjaival megférni, mert ezek katonai túlsúlyuk segítségével egy adott pillanatban összeroppanthatják Magyarországot, ha ez kellemetlen ellenségként viselkedik.”⁴⁰⁵

„Akik viszont — zengi a bethleni politika dicséretét — ezt a közép-európai politikát ellenezték, azok bátor optimizmussal abban bizakodtak, hogy Magyarország ... előbb vagy utóbb barátokat fog találni azoknál a népeknél, amelyek szintén nincsenek megelégedve a békeszerződésekkel, e barátok segítségével pedig ki fogja várhatni azt az európai helyzetet, amelyben *viisszaszerezheti régi pozícióját*, és ha talán nem is régi határait, de lényegesen jobbakat azoknál, amelyek *barátságos megegyezések esetén várhatók voltak*.” (Kiemelések – P.P.)

Az első kiemelés azért érdekes, mert pőrén megmutatja, hogy a birodalmi tudat — miközben annak már semmi realitása nem volt — ezekben a körökben is továbbél. A második kiemelés nemcsak azt árulja el, hogy Gratz a második táborba tartozott, hanem azt is, hogy maga is bízott a barátságos megegyezések erejében.

„A pesszimistáknak — fejtegeti tovább Gratz — inkább a negatív cél állt szemük előtt: megvédeni az országot azoktól a veszedelmektől, amelyek túlerőben lévő szomszédjai és azok hatalmas barátai részéről érhatték, az optimisták pozitív cél tűztek maguk elé: a békerevízió kidacolását.”⁴⁰⁶

Ez így nem felel meg a valóságnak, mert mindenki revíziót akart. Ezt — például — *Szekfű Gyula* is elismeri, amikor azt mondja, hogy mindenki elutasította Trianont.⁴⁰⁷ Később maga Gratz iga-

⁴⁰⁴ Gratz 1934, 108–109.

⁴⁰⁵ Uo. 109.

⁴⁰⁶ Uo.

⁴⁰⁷ Szekfű 1989, 386.

zítja ki állítását, amikor így ír: „... a revízió gondolatát mindkét koncepció fenntartotta, sőt előtérbe helyezte, de míg az első azt a közvetlenül érdekeltekkel való barátságos megegyezések útján igyekezett elérni, a másik következetes propagandától és megfelelő európai konstellációnak így módon való kialakulásától várta a revízió gondolatának az érdekelt államokra való rákényszerítését.”⁴⁰⁸

„Akik a közép-európai államok összefogásának gondolatával foglalkoztak, azok szeme előtt egy olyan Közép-Európa lassú kialakulásának képe lebegett, amely mellett ezek az államok ... mint öncélú közösség érvényesülnének az európai politikában.” Különben — félték — különféle nagyhatalmak befolyása alá fognak kerülni. „Azok viszont, akik a közép-európai összefogást ellenezték, végeredményben ugyan szintén a Duna-menti államok együttműködésére törekedtek, de azt tartották, hogy erről csak akkor lehet szó, ha előzőleg a békeszerződésnek valamilyen Magyarországra kedvező és azt megerősítő revíziója létrejön.”⁴⁰⁹ E nézet hívei attól tartottak, hogy a korai megállapodással elrekeszelik a revízió útját. Gratz árnyaltan mutatja be a kétféle nézet képviselőinek különféle félelmeit, majd összegzően így ír: „Az ellentét azok között, akik a túlerős ellenféllel megegyezni akartak és azok között, akik a *nemzeti intranzigenciát hirdették*, némi hasonlatosságot mutatott azzal az ellentéttel, amely a világosi fegyverletétel után egyfelől az Ausztriával való kiegyezés hívei, másfelől a Magyarország függetlenségéhez feltétlenül ragaszkodó elemek között fennállt.”⁴¹⁰ (Kiemelés – P.P.)

A hasonlatosság valóban csupán „némi”, s e mellett számos eltérés kell regisztrálnunk. Hiszen a megegyezni akarók között a korszak kurucái ugyanúgy megtalálhatóak, mint (a Gratzhoz hasonlatosan) labanc beállítottságúak. A megfelelő európai konstelláció kialakulására várók inkább labanc mentalitásúak, ám ott van közöttük — például — az az egyértelműen kurucos érzelmű Gömbös Gyula is, aki már 1921 elején a Berlin-Róma tengely megszületéséről vízióznál,⁴¹¹ s abból akarja a magyar külpolitika hasznát leszűrgetni. Amikor pedig 1932 és 1936 között miniszterelnök, akkor ugyan személyileg el-elábrándozik a magyarság keleti eredetén, ám külpolitikájában egyértelműen a status quo felborítását

⁴⁰⁸ Gratz 1934, 110.

⁴⁰⁹ Uo. 109.

⁴¹⁰ Uo. 110.

⁴¹¹ Gratz nagyon nem szívelte Gömböst. Az 1934-es cikket úgy írja meg, mintha a Gömbös-kormány nem is létezne, a háború alatt készített összefoglalásban pedig nem csupán nagyon negatív portrét rajzol a már sok éve elhalt politikusról, hanem tévesen azt állítja, hogy első ízben 1922. június 24-én használja a tengely kifejezést. Gratz 2001, 266.

célzó német-olasz együttműködés létrejöttére épít. És ami ennél is lényegesebb: ennek a felfogásnak a húszas években az a Bethlen István a vezérképviselője, aki se nem kuruc se nem labanc, aki tudatosan igyekezett e régi magyar dichotómia meghaladására.

Az 1921. évi magyar csehszlovák tárgyalások felidézésével is azt bizonyítja Gratz, hogy Bethlen — ellentétben *Telekivel* — nem akart Prágával megegyezni. A második — Marienbadban zajlott — tárgyalások kudarcáért (1934-ben!) egyértelműen Bethlent marasztalja el: „... alig kétséges, hogy némi türelemmel és a megegyezés szándékával vezetett politikával sikerült volna a megegyezésre alkalmas légkört ismét helyreállítani. De Bethlennek bensőleg elejétől kezdve rokonszenvesebb volt az az önérzetes politika, amely a békerevíziót nem politikai alkudozásokkal akarta megvásárolni, hanem — ismétli — *megfelelő európai konstelláció teremtetésével ki akarta kényszeríteni.*”⁴¹² (Kiemelés – P. P.)

Ez a koncepció nem Gratz koncepciója volt. Ugyanakkor Gratz sokáig Bethlen munkatársa, számára teljes mértékben elfogadható Bethlen nemzetiségi politikája. 1931 után már — jól ismert tény — nem Bethlen a miniszterelnök, számára az 1932-től 1936-ig, haláláig kormányfő Gömbös Gyula egyértelműen negatív személyiség. Vélelmünk szerint ezek azok a fő motívumok, amelyek miatt a második világháborúban készülő szintézis Bethlen képe jóval ellentmondásosabb, keményebben fogalmazva míg az 1934-ben rajzolt portré túlzottan pozitív, addig a könyvből reánk néző Bethlen István alakja súlyosan ellentmondásos. Az 1945-ös újrakezdés szellemében a szerző állításait több ponton alapvetően korrigálja. A Vörös Hadsereg megérkezésének hatására vannak olyan passzusai, ahol Bethlen István egyértelműen elmarasztalja.

A kardinális kérdés az, hogy — Gratz Gusztáv szemüvegén át — államférfi volt Bethlen vagy sem.

Az összefoglalásban többfajta felelet olvasható.

A kiindulóponttal aligha lehet vitánk.

„A napilapok bőven osztogatják fűnek-fának az államférfi elnevezést, holott az igazi államférfiak vajmi ritka jelenségek. Hogy valaki ezt az elnevezést valóban megérdemelje, ahhoz nem elég az, hogy állami ügyekkel foglalkozzék. Sőt az sem elég, hogy politikai elgondolásai és ötletei legyenek, hisz ilyeneket a politikai élet apróbb szereplői is bőven termelnek. Az államférfitől meg kell kívánni, hogy elgondolásai és eszméi a nemzetnek nem egyik-másik aktuális napi szükségletéből, hanem a nemzeti lét létalapjainak helyes felismeréséből fakadjanak. Meg kell kívánni tőle, hogy ezek az eszmék világos, gyakorlatias, határozott terv szerint legyenek el-

⁴¹² Uo. 111.

rendezve és együttvéve helyes és sikerrel megvalósítható politikai koncepciót alkossanak. Tudnia kell élesen megkülönböztetni a lehetségest a lehetetlentől, a gyakorlati szükségességeket az elméleti kívánalmaktól. Világosan kell maga előtt látnia a távoli célt és sohasem szabad szem elől tévesztenie. De ettől elkülönülten éppoly világosan kell meglátnia az azonnali megoldást kívánó közvetlen feladatokat is. Képességgel kell bírnia arra, hogy a különböző — esetleg egyenlő értékű — tervek közül helyes érzékkel kiválassza azokat, amelyek a legbiztosabban vezetnek az azonnal megoldandó feladatoktól a távoli jövőben elérendő célok felé. Éles szemmel kell rendelkeznie a kitűzött végcélja felé vezető utak felismeréséhez, és ha nem talál erre kész utakat, úgy képességgel kell bírnia ahhoz is, hogy azokat lassanként egyengesse magának. Mindezekfelett pedig értenie kell eszméinek mások által való elfogadtatásához is. Meg kell állnia az eszmék és érdekek összecsapásából keletkező viharokban, anélkül, hogy azok őt elnyelnék, vagy a kitűzött céltól eltávolítanák.”⁴¹³

A definíciót felvezető szövegben Gratz aggálytalanul fogalmaz: Bethlen István „kétségkívül rendelkezett a politikust az államférfi színvonalára emelő képességekkel is.”⁴¹⁴ Rögvest a meghatározás nyomán ellenben kifejezetten kritikusan minősít: „Ezekből az igazi államférfit alkotó ritka tulajdonságokból *egyik-másik* megvolt Bethlen Istvánban. Sajnos nem mind, mert *koncepciója arról a politikáról, amelyet Magyarországnak a világháború rá nézve szerencsétlen kimenetele után követnie kell, nem bizonyult sem helyesnek, sem szerencsésnek.* Az ország létét a jövőben fenyegető veszedelmet azonban nyitott szemmel látta. Ezekre való tekintettel saját kora legfontosabb akaratának a nemzet ellenálló képességének fokozását tartotta.”⁴¹⁵ (Kiemelések – P.P.) A kiemelt szövegrészek nem csupán arra vallanak, hogy azok bizonyosan a Vörös Hadserg győzelme utáni betoldások, de a második kiemelés a fogalmazás túlbonyolítottságára is ráirányítja a figyelmet.

Könyvének eleje táján, egészen pontosan a harmadik helyen, ahol Bethlen István neve felbukkan, Gratz Gusztáv már bírálja a volt miniszterelnököt. Ezt akár a történeti nézőpont érvényre jutásaként is értelmezhetnénk, ha nem lenne abszolút világos, hogy Gratz tollát nem a historikusi távolságtartás, hanem sokkal inkább az az új helyzet vezérli, amelyben a volt kormányfőnek (ha van is fontos szerepe) már messze nincs akkora befolyása a magyar politikai életre, mint volt 1934-ben, amikor az államigazgatási apparát-

⁴¹³ Gratz 2001, 126–127.

⁴¹⁴ Uo. 126.

⁴¹⁵ Uo. 127.

tus — bár Gömbös Gyula kezében van a kormány — még jelentős mértékben Bethlen Istvánra függesztve szemét végzi a dolgát.

A Gratz által felemlegetett eset a következő.

Bethlen 1938 áprilisában — tehát abban a kiélezett helyzetben, amikor immáron nem lehetett kétséges, hogy a hitleri agresszió következő áldozata Csehszlovákia lesz — cikket jelentetett meg külföldön, amelyben az 1921. évi marienbadi tárgyalások megghiúsulásának ódiúmát Eduard Benešre testálta. Érvelése szerint a csehszlovák politikus azért futtatta zátonyra Marienbadban akkoron a magyar-csehszlovák tárgyalásokat, mert a burgenlandi kérdés megoldására felajánlott közvetítési szándékát Budapest elhárította.⁴¹⁶

Az állítás tarthatatlanságára (hiszen Marienbad megelőzte a velencei megállapodást) Gratz nem haboz rámutatni, utána ellenben nem ismétli meg az 1934-es cikk Bethlent elmarasztaló passzusát — szerény vélelmünk szerint azért, mert a kronológiai hiba megállapításával éppen eléggé elmarasztalta az akkortájt fontos (és Gratz felfogásával teljesen harmonizáló) szerepet játszó nagy politikust. 1934-es álláspontját feledve most azt mondja, nem tudja, hogy kinek a hibájából következett be a kudarc. Visszalépése azonban nem hagyja nyugodni, mert a téma elbeszélését mégis a bethleni politika — e tekintetben egyébként alaptalan — bírálatával zárja. „Különben az sem egészen helytálló, hogy a csehszlovák részről ettől kezdve nem beszéltek volna többé a területi engedmények lehetőségéről. A csehszlovák *államférfiak* részéről a következő években még több kijelentés hangzott el, amely a határoknak békés tárgyalások útján való revízióját lehetségesnek mondta.”⁴¹⁷ (Kiemelés – P.P.) Betű szerint ugyan Gratz nem állítja, hogy ezeknek a kijelentéseknek komoly alapjuk lett volna, ám a kontextus, no meg a nagylelkűen adományozott (éppen a fentebb idézett gratzi meghatározással teljesen aligha egybecsengő) államférfiúi minősítés mégis valami ilyesmit sugall. A szerkesztői jegyzet nélkül hagyott elbeszélés sajnos minden bizonnyal újabb tápot adhat a csehszlovák engedékenység körül ma is keringő makacs legendának...

Történeti jellegű összefoglalásában Gratz sokoldalúan dokumentálja Bethlennek a szomszédokkal való megegyezéstől való elzárkózását. Ő a gazdasági vonatkozást sem tartotta döntőnek. Ráérünk — vallotta —, mert a Duna-medencében nem lehet ellenünk politikát csinálni. Mély meggyőződése volt, hogy a szomszédok „lappangó alakban magukban hordják a gyors felbomlás csírát

⁴¹⁶ Uo. 48. – A cikk az *L'Esprit International*-ban jelent meg.

⁴¹⁷ Uo.

it.”⁴¹⁸ Bethlen érvei között még a Kun Bélára történő hivatkozás is gyakran felbukkant: a közvélemény sem hagyná a megegyezést, hisz — szokta volt mondani — ‘még *Kun Béla* proletárjai is inkább hadba vonultak a csehek ellen, minthogy velük megalkudtak volna’.⁴¹⁹ Bethlennel szembeni rejtett ellenszenve Gratzot kronológiai tévedésbe is sodorja: „Valószínűleg ez is egyik magyarázata annak — írja —, hogy 1920-ban (Bethlen) nem tudott megegyezni Franciaországgal⁴²⁰, hogy a szomszéd államokhoz való közeledés gondolatát elvben elvetette, sőt talán annak is, hogy a királyság kérdésében minden, a restauráció előkészítésére irányuló mozgalommal szembehelyezkedett.”⁴²¹ A volt kormányfő 1933. évi angliai előadásain⁴²² elhangzottak alapján Gratz összegzően írja: Bethlen István „külpolitikai tekintetben nem folytatta az előző kormányoknak azt a politikáját, amely a szomszéd államokkal szemben fennálló közvetlen tárgyalások útján való enyhítésére irányult.”⁴²³ Ez mély megállapítás, amelynek értékét főleg akkor tarthatjuk nagyra, ha összevetjük a későbbi, s erről a különbségről mit sem tudó összefoglalásokkal. Ellenben a probléma összetett voltát annyiban Gratz Gusztáv is leegyszerűsíti, amennyiben előadásából hiányzik annak az 1926-os mozzanatnak a rögzítése, amikor ezen vonaltól átmenetileg eltérve és a magyar külügyi szolgálatot majorizáló un. ballhausplatzi mentalitású apparátus akarától eltérően a kormányfő kész lett volna a délvidéki magyarok védelmét feladni a Belgráddal való megegyezés érdekében.⁴²⁴

Bethlen István 1938. április 17-én, majd 1939. január elsején nagy cikket publikált a Pesti Naplóban, ezeket Gratz az ő nagypolitikai koncepciójának bemutatására idézi, s közben nem veszi észre — vagy nem akarja észrevenni —, hogy az elmondottaknak lényegében semmi közük a szerző meggyőződéséhez. Gratz Gusztáv elköveti azt a hibát, hogy eszmetörténeti konstrukcióként mutat be olyan írásokat, amelyek értelme sokkal inkább politikatörténeti kulcsra nyílik. Hiszen a cikkeknek kifejezetten aktuálpolitikai, taktikai töltetük van. A korabeli magyar politika „nagy öregjének”

⁴¹⁸ Uo. 209.

⁴¹⁹ E motívummal Bárdossy László is él népbíróági perében. Tehát bizonyosan nem elszigetelt eszmetörténeti kérdésről van szó, amely minden bizonnyal további kutatásokra érdemes.

⁴²⁰ Bethlen 1921. április 14-én lett miniszterelnök.

⁴²¹ Uo. 210.

⁴²² Ld. erre részletesebben Romsics 1991.

⁴²³ Gratz 2001, 208.

⁴²⁴ Megkockáztatható, hogy Gratz nem is tudott erről az intermezzóról. A kérdésre ld. részletesebben Pritz, 1995, 151–154. és legújabban Sajti 2004, 60–61., Hornyák 2004, 228–229.

az volt a fő törekvése, hogy a mind félelmetesebb erejű Berlinben a magyar külpolitika pozícióit erősítse.

Ezért cikkezett áprilisban arról, hogy 'a kisantant gyűréjében való felolvadás' révén hazája kedvezőbb feltételeket tudott volna maga részére teremteni és 'módot adhattunk volna e révén arra, hogy Németország dél-keleti határai mentén egy olyan ellenséges nagyhatalom szülessen meg, amely Németország bekerítésének művét teljessé tette volna.' „Ám ezt nem tettük meg, és ezzel mérhetetlen szolgálatot tettünk a német nemzetnek.”⁴²⁵

A korszak külpolitikájában tájékozott olvasó előtt világos: Bethlen nem saját nézetét fogalmazza meg, azért állítja be ekképpen a dolgokat, hogy azzal a magyar diplomáciának segítsen. Ezért nem az az érdekes, hogy a cikkben kifejtettek ellentmondásban vannak mindazzal, amit Gratz korábban Bethlen külpolitikájáról írt, hanem az, hogy miért marad meg Gratz a felszínen, miért nem mutat rá az ellentmondás látszólagosságára.

Az első bécsi döntés után Budapest sikertelen kísérletet tesz Kárpátalja visszaszerzésére, a kudarc döntő oka Berlin vétője. Ebben a helyzetben születik meg a Pesti Naplóban 1939. január 1-én az újabb Bethlen-írás, amelynek természetesen ismét semmi köze a szerző személyes meggyőződéséhez. Ennek megmutatása helyett Gratz a felszínen mozogva teljesen félrevezetően úgy interpretál, mintha a szerző meggyőződése „még világosabb” kifejtéséről lenne szó. 'Magyarország a maga sorsának létét hosszú évek óta a Róma-Berlin tengelyre tette fel.'⁴²⁶ Olyan túlzó állítás ez, amelyet — dehonesztáló célzattal — majd a vulgármarxista történetírás fogalmazza újra. Valójában a magyar külpolitikát természetesen az öncélúság mozgatta, kényszerpályás meghatározottságában is mindent igyekezett megtenni annak érdekében, hogy a tengely támogatását a teljes alárendelődést elkerülve érje el.

Magyarország 'külpolitikája — folytatja Bethlen — a háború után kezdettől fogva Róma és Berlin felé orientálódott és összes számítását arra alapította, hogy Közép- és Délkelet-Európában valamikor a német és olasz nagyhatalmak kerülnek majd túlsúlyra és segítségükkel és velük való egyetértésben majd Magyarország is részt vehet a Duna-medence térképének érdekei és jogos igényei szerint való átalakításában.'⁴²⁷ Ez nagyjából igaz, de a mondat első része — amint azt Gratz Gusztáv is nyilván jól tudta — alaposan megmásítja a történelmi valóságot. Hiszen — csupán a főbb kérdéseket említve — a húszas évek első felében a magyar külpolitika a

⁴²⁵ Gratz 2001, 210.

⁴²⁶ Uo.

⁴²⁷ Uo.

túlélésért küzdött, meg kellett szabadulnia a királypuccsok ódiu-mától, be kellett kerülni a Nemzetek Szövetségébe, a teljesen szétzilálódott gazdaság rendbetétele érdekében pedig úgy kellett kölcsönhöz jutni, hogy az ne vezessen az akkoron már francia égiszű kisantant még fullasztóbb politikai győzelméhez. Mindennek érdekében Budapestnek Londonban kellett kopogtatnia, s a magyar diplomácia valóban így is cselekedett.

Azután megint hosszan és teljes egyetértésben idézi Bethlen taktikai szempontokat követő, a németek meggyerését célzó szavait. Közben azonban — szándéka szerint — Gratz Gusztáv történelmet ír. Valamikor a második világháború időszakában, így az a kérdés is felmerül, vajon mikor válik meggyőződésévé, hogy Hitler elveszti a háborút? Vagy éppen ezt a végkimenetelt látva idézi fel Bethlen cikkeit?⁴²⁸

‘A magyar külpolitika húszéves útján — idézi tovább Bethlent — gyakran súlyos áldozatokat hozott, amikor tartózkodott minden olyan lépéstől, minden olyan magatartástól vagy olyan külpolitikai iránytól, amely, jóllehet előnyöket hozhatott volna, de Németország érdekeit vagy be nem vallott jövő aspirációit érintette volna.’⁴²⁹

A magyar diplomácia valóban azt a pillanatot várta, amikor feljön Berlin csillaga. Eközben ellenben semmiféle súlyos áldozatot nem hozott Berlin érdekében, hanem a maga útját járta.

‘A pillanatnyilag kínálkozó előnyök kihasználása helyett nyugodtan vártunk tehát, bízva abban, hogy Németország megerősödése és talpra állása idején önzetlen magatartásunknak is megjön jól kiérdemelt jutalma.’⁴³⁰ Igen, ezt a „kiérdemelt” jutal-

⁴²⁸ Nem tudunk a könyv alapján a kérdésben világos képet formálni. A kötetben található egy sok szempontból igen invenciózus portré Kánya Kálmánról. Ennek megrajzolása során Gratz azt írja, hogy Kánya 1939 előtt nem látta meg, hogy Németországnak a háború meggyerésére „emberi számítás szerint vajmi csekély reménye volt”, és „még a háború megkezdése után is sokáig bízott Németország győzelmében, és azután egy ideig még győzelmének legalábbis lehetőségében.” Mindez úgy hangzik, mintha ebben a kérdésben kellő időben helytállónak bizonyuló nézete lett volna. A súlyos kételyt azonban azt támasztja, hogy ezután Gratz egészen elképesztő módon összekeveri az eseményeket. A Szovjetunióknak a háborúba való belépését (sic!) ugyanis egy idősíkba hozza az 1937–1938-as magyar–kisantant tárgyalásokkal, amelyek hatására a németek „egész brutálisan kieszközltek” Kánya leváltását. (Gratz 2001, 262.) Ebből a konfúzióból azonban ki lehet annyit hámozni, hogy Kánya mégiscsak korábban kezdett a németek győzelmében kételkedni. Az is valószínűsíthető, hogy a szöveg zavarossá válása összefügghet az 1945–1946-os „továbbfejlesztésével”. Végül egész bizonyosan állítható, hogy Kánya kemény antilegitimizmusa (amelyről a portré rajzolása során Gratz egy hangot sem ejt) az ábrázolást alaposan befolyásolta.

⁴²⁹ Uo. 210.

⁴³⁰ Uo. 210–211.

mat szeretné Budapest megkapná Kárpátalja megszállása révén, miközben valójában a magyar külpolitika természetesen minden megpróbált, hogy a pillanatnyi előnyöket megkísérelje kihasználni. Más dolog, hogy ilyenek csak ritkán akadtak. De — jól tudjuk — voltak kísérletek. Nem csupán a *Paléologue*-gal folytatott (egyébként Gratz ezen összefoglalásában is részletesen tárgyalta⁴³¹) 1920. évi mozzanatról, az ugyancsak általa bemutatott magyar-csehszlovák közeledési kísérletekről,⁴³² ám az osztrákokkal való — a német Anschluss-törekvéseket keresztező — együttműködésről, Károlyi Gyula kormányának erősen Párizs felé forduló kurzusáról (mindezekről Gratz nem értekezik), a nagyon érintőlegesen említett, kimondottan németellenes élű 1934. évi római jegyzőkönyvekről⁴³³, majd a horizontális tengely létrehozására irányuló (szintén említetlenül maradt) erőfeszítésekről⁴³⁴ kell minimálisan szólni.

‘A magyar külpolitika ezalatt a húsz év alatt távol tartotta magát minden törekvéstől, amely a Duna-medencében olyan kialakuláshoz vezethetett volna, amely alkalmas lett volna akár az osztrák, akár a szudétanémet Anschlussnak az útját egyszer s mindenkorra elvágni.’⁴³⁵

Éppen a Bethlen-kormány idején jön létre, majd a Gömbös-kormány időszakában mélyül el az a szorosabb magyar-osztrák kooperáció, amely bizonyos támaszt adott Bécsnek az Anschluss-törekvésekkel szemben. Amikor viszont 1931 tavaszán az osztrák–német vámuniós terv kavargatja fel alaposan a túlsúlyos Németország létrejöttétől tartó európai közvéleményt, amikor tehát Bécsben átmenetileg váltanak, akkor Budapest inkább Párizsra figyel. Ennek a magatartásnak Anschluss-ellenes éle volt.

Végül Bethlen azt írja: ‘a háború óta mindig németbarátok voltunk és azok is kívánunk maradni’, amire Gratz rátromfol: „ezekben a fejtegetésekben Bethlen a magyar külpolitikában követett irányát azzal a világossággal és precizitással írta körül, amely ennek a kiváló államférfiúnak minden nyilatkozatát jellemzi.”⁴³⁶

Különösebb kommentár nélkül tegyük ezen összegző megállapítás mellé a néhány fejezettel korábban írt másik összegzését:

⁴³¹ Uo. 25–30., 33, 35, 38, 47, 83.

⁴³² Uo. 42–48,

⁴³³ Uo. 266. – Gratz egyfelől szót sem ejt a római találkozó németellenes funkciójáról, másfelől viszont (a pontos fogalmazást jelentő „római jegyzőkönyvek” kifejezés helyett) „un. római paktumról” beszél, holott az éppen Gömbös akaratából — a megállapodás németellenes élet enyhítendő — nem lett paktum.

⁴³⁴ Juhász 1988.

⁴³⁵ Gratz 2001, 211.

⁴³⁶ Uo.

„koncepciója arról a politikáról, amelyet Magyarországnak a világháború rá nézve szerencsétlen kimenetele után követnie kell, nem bizonyult sem helyesnek, sem szerencsésnek.”⁴³⁷ (Kiemelés – P.P.)

Gratz szerint bizonyos, hogy a Bethlen által „követett irány a magyar nép túlnyomó nagy többségének szemében tetszetősebb volt, és azért könnyebben volt követhető.”⁴³⁸ Nem kétséges, hogy itt a politikai közvéleményről van szó, a nép akkoron nemigen foglalkozott külpolitikával.

„A másik felfogásnak, a szomszéd államokkal való együttműködés politikájának Magyarországon mindig csak kevés számú híve volt.” Ez igaz lehet, de megint csak abban az értelemben, hogy a politikacsináló közvéleményről van szó. „Ez talán — magyarázza állítását Gratz — összefügg azzal a változással, amely a régi Magyarország felbomlásával az ország politikai struktúrájában bekövetkezett, s amely Magyarországon a vezető szerepet azok kezébe adta, akik évtizedek óta állandóan és következetesen az intranzigens nemzeti gondolatot képviselték.”⁴³⁹

A régi Magyarország felbomlásával az ország politikai szerkezetében valóban jelentős változás következett be, ám az az itteni leírásnál jóval összetettebb és időben erősen változó volt. Hiszen a nagybirtok és a nagytőke 1919 után ugyan valóban jelentős teret veszít és a politikai porondon megjelenik az un. harmadik erő, ám a bethleni konszolidáció, az 1922-es választójogi rendelet, az ország túlnyomó részében a nyílt szavazás visszaállítása, majd 1923-ban a Gömbös-csoport csatavesztése nyomán nagyon sok szempontból végül is a régi struktúrához hasonló viszonyok jönnek létre. A döntő változás sokkal inkább az, hogy mindezen átrendeződés ellenére is a hatalmon lévők zöme — megnyomorított voltában is — fel nem adandó értéket lát az ország függetlenségében, nem áll a legitimizmus mögé.

„Akik a szomszédos államokhoz való közeledés mellett foglaltak állást, azok *többször* a régi hatvanhetes politika táborából kerültek ki. Olyan politikának voltak hívei, amelynek követésében hozzászórtak ahhoz, hogy számításaikat ne a pillanatnyilag fennálló helyzet optimista megítélésére alapítsák, hanem inkább a távolabbi jövő veszélyes lehetőségeinek figyelembevételével eszközöljék, és inkább mondjanak le valamely a nemzeti haladást szolgáló kívánság teljesítéséről, minthogy az országra nézve valamilyen katasztrófának még csak a lehetőségét is felidézzék.”⁴⁴⁰ (Kiemelés –P.P.)

⁴³⁷ Uo. 126.

⁴³⁸ Uo. 211.

⁴³⁹ Uo.

⁴⁴⁰ Uo. 211–212.

A kiemelt szó azért érdekes, mert — a tényeknek megfelelően — megengedi, hogy a negyvennyolcas politika hívei is szorgalmazhatták a szomszédokhoz való közeledést. Ennél sokkal lényegesebb ellenben az, hogy itt nagyon világosan Gratz saját magáról és *csakis* elvbarátairól beszél. Ám szót sem ejt a népi mozgalom külpolitikai koncepciójáról, Szabó Dezsőről, Németh Lászlóról.⁴⁴¹ Gratz tehát lényegében a legitimistákról beszél. Azokról szól, akik — nem csupán a Gömbös-csoporttal, de a bethleni fő vonallal szemben — a nemzeti állam, a revízió háttérbe szorítása mellett vannak. Világosan utal a Monarchia visszaállításának programjára, s egyben pozitív önminősítésüket is megteszi: ők a bölcsőbbek, ők a messzebbre tekintők, akik a katasztrófának még a lehetőségét sem akarják felidézni.

A mai történész elég, ha szűkszavúan utal arra, hogy a nagy öndicsérettel szemben a legitimisták 1921-ben az országot majdnem katasztrófába döntötték, a bethleni nyomvonalon haladó politika viszont 1945-re viszi tényleges tragédiába az országot.

Összefoglalásának egyik korábbi helyén Gratz azért von párhuzamot *Tisza István* és Bethlen István között, hogy annak révén is hőse előtt hódoljon.⁴⁴² Ebben az összefüggésben ellenben a forradalmak előtti Magyarország államférfiát a maguk előnyére és a bethleni politika elítélésére idézi meg. Azok, akik — Tiszához hasonlóan — „óvatosabb politika mellett foglaltak állást, előre látni vélték, hogy a nagyhatalmak közötti ellentétekbe való beavatkozásunk és érdekeink megvédésének egy bizonyos hatalom vagy hatalomcsoporttól való függővé tétele az országot előbb-utóbb olyan veszedelembé sodorhatja, amelynek kivédésére nem lesz elég ereje.” Már ezek is kemény szavak, ám folytatásképpen Gratz még élesebben ítéli el — névtelenül, mégis félreérthetetlenül — a bethleni külpolitikát: „A régi hatvanhetes politika hívei inkább voltak tisztában Magyarország erejének fogyatékos voltával, és inkább látták be a lemondások és kompromisszumok szükségességét (ti. az állami függetlenség korlátozását – P.P.), mint a régi negyvennyolcas párt epigonjai, akik — újból túlbecsülve a rendelkezésünkre álló erőket — azt hitték, hogy Magyarország azután is, hogy Ausztriától elvált, az európai politika súlyos tényezője ma-

⁴⁴¹ Szubjektíve e hallgatást igencsak meg lehet érteni, hiszen az említettek igen negatív véleménnyel voltak az 1867-es kiegyezésről, a dualista korszakról. A legengesztelhetetlenebbül közülük minden bizonnyal Szabó Dezső fogalmazott. A Monarchia visszaállítására irányuló kísérletekről — például — azt állította, hogy „a buták és zsákmányra gerjedtek arcátlan merészségével kezdték visszanyafogni a szétgurult Monarchia drága fojtogatását.” Szabó 1991. I. köt. 150.

⁴⁴² Uo. 206–207.

radt, és hogy azt nem érheti olyan baj, amelyet szükség esetében a maga erejével kivédeni nem tudna.”⁴⁴³

Ez bizony teljes kritikája a két háború közötti magyar külpolitikának, amely valóban alaposan túlbecsülte lehetőségeit, amely valóban kezdettől fogva attól a súlyos ellentmondástól volt terhes, hogy a hiányzó saját erőt nagyhatalmi partner megjelenésétől várta, nem mérlegelvén az ilyen támogatás elkerülhetetlen súlyos következményeit. Más dolog, hogy ez a bíráló a szöveg korábbi helyeivel — ahol Gratz szinte egyetértőleg idézi Bethlen azon felfogását, mely szerint geopolitikai adottságai folytán Magyarország akarata ellenére ebben a térségben nem lehet politikát csinálni — messze nincs harmóniában.

A gratzi kritikának még ezzel sincs vége. „A hatvanhetes politika eszmemeneteiben felnevelkedett politikusokat ellenfeleik bátoratlanoknak, túlságosan aggályoskodóknak, a bekövetkezett változásokkal túl könnyen megalkuvóknak tartották, ők maguk viszont azt a politikát, amely valamely nagyhatalomnak az európai politikában való felemelkedésére építi a maga számításait, a lutrijáték egy nemének tartották, amellyel szerencsés esetben sokat lehet ugyan nyerni, az ellenkező esetben azonban mindent el lehet veszíteni.”⁴⁴⁴

Bő évtizeddel korábban az igencsak negatív csengésű lutrijáték helyett — emlékezhetünk — Gratz Gusztáv még „bátor optimizmusról” értekezett ...

„A második világháború végén bekövetkezett fejlemények utáni idők távlatában — folytatja, leplezetlenül elárulva, hogy ezen sorok késői betoldás révén keletkeztek — alig vitás, hogy az a külpolitikai irány, amelyet Bethlen követett, amikor elvetette a szomszéd államokhoz való közeledést az őket kívülről fenyegető veszélyek közös erővel való elhárításának előkészítésére... helytelennek bizonyult.” Vélelme szerint „mindig homály fogja fedni, hogy a dunai államok együttműködése valóban meg tudta volna-e akadályozni azt, hogy Németország elfoglalja egymás után előbb Ausztriát, majd Csehszlovákiát”, ám az „ma már nem lehet vitás”, hogy Bethlen politikája „helytelen volt”. Más szavakkal, ám mégis önmagát ismételve írja: „A politika nem rulettjáték, amely valamely bekövetkezendő véletlennek szerencsés eltalálásában merül ki.”⁴⁴⁵ A fentiek összefüggésében aligha kétséges, hogy mindez betű szerint és szellemében is a bethleni politikára (is) vonatkozik. Ám mindezek nyomán a képbe úgy hozza vissza a két háború ma-

⁴⁴³ Uo. 212.

⁴⁴⁴ Uo.

⁴⁴⁵ Uo. 213.

gyar politika legkimagaslóbb alakját, hogy nagyon sokat enyhít kemény ítéletén. „Amikor Bethlen, aki politikájában mindig józan és reális volt, erre a politikára elhatározta magát, egy kissé talán ő is beleesett a magyarságnak abba a régi hibájába, hogy túl könnyen veszi valóságnak óhajait és reményeit. Mintha az ősi magyar szangvinizmus, amely oly gyakran tévútra vezette a magyarságot, ez egyszer őt is elkápráztatta volna.”⁴⁴⁶

Lehet, hogy az a furcsa, ellentmondásos életérzés, amely Gratz Gusztávban gróf Bethlen Istvánnal és politikájával szemben kavarghatott, ezen kemény szavakkal kimondásával tovaillant, amint akkorra majd egész élete is eliramlott. Nyoma sincs a kemény ítései véleményalkotásnak, inkább az 1934-es Magyar Szemle cikk szerzője, a régi lojális harcostárs szólal meg: „... el kell ismerni, hogy Bethlen ennek a politikának a követésében is óvatos, meggondolt, mértékletes és elővigyázatos volt. Soha nem kötötte le az országot úgy, hogy többé ne maradt volna részére visszavonulási út. Ezt a hibát utódai követték el.”⁴⁴⁷

*

A fentebb előadottak nem a történettudományra, hanem az annak eszközeit csupán részlegesen alkalmazó Gratz Gusztávra vetnek előnytelen fényt. Ha előadásunkat az olvasó meggyőzőnek találja, az — vélelmünk szerint — amellet jelent szerény érvet, hogy igenis van remény a történettudomány eszközeivel a múlt szövevényes kérdéseinek a feltárására.

(2003)

Megjelent: Ormos 2003, 248–260.

⁴⁴⁶ Uo. 213–214.

⁴⁴⁷ Uo. 214.

CARL SCHMITT ÉS A NÉMET NEMZETISZOCIALIZMUS

Amikor a második világháború a németek számára oly hihetetlen dicstelenséggel véget ért, akkor ez a nemzet nem ismételte meg az első világháború utáni lejátszódott történetet, tehát nem vont kétségbe a háború kirobbanásáért viselt felelősségét. Helyette inkább — azért, hogy a múltat legyőzze — önmarcangoló módon arra kereste a választ: milyen okok is vezettek ehhez a mély tragédiához. A kérdésnek hatalmas irodalma keletkezett, s ennek a betűtengernek azon részében, amely a korabeli szellemi elit felelősségét firtatta, szinte egy lélegzettel újból és újból két név szokott elhangzani. Az egyik a filozófus *Martin Heideggeré*, a másik pedig a jogtudós *Carl Schmitté*.

A szakirodalom nagy apparátussal bizonyította, hogy a német szellemi élet jelentős része a náciizmus hatása alá került, s annak hatalomra jutását nagy mértékben elősegítette. Ekképpen a két kiemelkedő intellektus egyáltalán nem magányos jelenség, sokkal inkább a korszellem kifejezője. Időközben arra is fény derült, hogy Heidegger és Schmitt egymást közvetlenül is inspirálta a választott úton való haladásban, leveleztek egymással. Az már a merő véletlen műve, ám mégis tény, hogy teljesen ugyanazon a napon — 1933. május elsején — lettek a náci párt tagjai: Heidegger Freiburgban, Schmitt pedig Kölnben.⁴⁴⁸ Az már sokkal kevésbé, hogy mindketten konzervatív-katolikus légkörben nevelkedtek. A fasizmushoz való eljutásuk természetesen ezzel a felfogással való szakítást feltételezte, s az — bár személyenként más-más okokból — valóban be is következett. Mindketten szerény családi háttérrel indultak — Heidegger édesapja templomszolga, Schmitté vasúti munkás volt —, s az a fordulatot mindkettőjükönél segítette.

Schmitt életműve előtt három emlékkönyvvel tisztelgetek, születésnapjának különböző kerek évfordulói (70., 75., 85., 90., 95. és 100.) alkalmával különös szorgalommal történt méltatásai korlátlanul elismerik éles elméjű elemzőképességét, intellektuális csillogását, stílusának nyelvi erejét. Az életműve előtti mély hódolat már-már azt a benyomást kelti, mintha Schmitt 1933 januárjában meghalt volna és csak 1945 után bukkant volna fel néhány tanulmány a hagyatékából.⁴⁴⁹

Valójában azonban Schmitt pályának csúcspontját a náci rendszer 12 esztendeje jelenti. Professzor a berlini egyetemen, porosz államtanácsos, a német központi jogászlap (*Deutsche Juristenzeitung*) kiadója, a főiskolai jogásztanárok vezetője, a Né-

⁴⁴⁸ Rüthers 1989, 23–26.

⁴⁴⁹ Uo. 35.

met Jogi Akadémia tagja, a nagyhatalmú *Hans Frank* és a még nagyobb hatalmasságú *Hermann Göring* kegyeltje.⁴⁵⁰ Mindez azonban kevés.

Egész tudományos munkásságát kell ismerni, amelynek az 1933 előtti szakasza alapozta meg nemzetközi tekintélyét. A szakmán túlmutató nagyhatású esszéi, alkotmánytana egész diákgenerációkat befolyásolt(ak). E munkák nyelvi és gondolati varázsa, a nyelv varázshatalma, a szavakkal való boszorkánykodása gyakorolt politikai csoportosulásoktól függetlenül nagy hatást.

A Schmitt-mítoszt ezekre a munkákra építik. Közben a náci időszakot meghamisítják, s vagy csupán az 1933–1936-os időszakra korlátozzák vagy egészen elhomályosítják.⁴⁵¹

Schmitt már a weimari időszakban is ellenfele volt a liberalizmusnak, demokráciának. A parlamentarizmust, mint fantasztikus értelmetlenséget vetette el. Antiparlamentáris beállítottsága Hitler hatalomra jutásával időben teljes összhangban abban a munkájában csúcspontot ért el, amelyet 1933 februárjában jelentetett meg *A totális állam továbbfejlődése Németországban* címmel. Senki sem vonhatja ki magát a korszak hatása alól, Schmitt azonban olyannyira szituatívan dolgozott, hogy szinte alázattal elébe ment az események alakulásának. *A Politikai teológia* c. híres munkájának első sora dermesztő élességgel mutatja mindezt. „Az a független — mondja —, aki a kivételes állapotról dönt.” Ezzel a beállítódással a kivételes állapotot időben állandóvá tette, valójában olyanná, ami- ben semmi sem volt már kivételes, hanem éppen ez volt az állandó.

Schmittnek ez a szituatív beállítottsága különösen jól kamatozott Hitlernek és birodalmának 1939 márciusában. Abban a hónapban, amikor a németek csapatok bevonultak Prágába, majd létrejött a Cseh-Morva protektorátus. Ez az esemény minőségi változást eredményezett a náci Németország terjeszkedésében. A nemzetközi közvélemény is így vette tudomásul a történeteket. Először valósult meg ugyanis, hogy a Birodalom⁴⁵² olyan területet foglalt el, amelynek a lakossága nem volt német. Ezért itt már nem lehetett operálni a Németországot a németeknek jelszóval vagy a versailles-i béke igazságtalanságai kiigazítása követelésével. Legitimáló elméletre volt szükség és ezt Carl Schmitt szállította abban

⁴⁵⁰ Wistrich 1992, 312–314.

⁴⁵¹ Rüthers 1989, 37.

⁴⁵² Tudnunk kell, hogy Moeller van der Bruck „Harmadik Birodalom” kifejezése korántsem találkozott a Führer helyeslésével, 1939-től pedig a nácik már oly mértékten váltak magabiztossá, hogy a propagandaminisztérium június 10-i rendelete megtiltja a Harmadik Birodalom elnevezés hivatalos használatát, s az állam neve Nagynémet Birodalom lesz. Ld. Hamza 1999.

az előadásában, amelyet néhány nappal a prágai bevonulás után Kielben, az ottani politikával és nemzetközi joggal foglalkozó intézetben tartott. *A térségben idegen hatalmak beavatkozásának tilalmával végrehajtott népjogi nagytérrendezés* – ez volt az előadás címe, amely láthatóan már eleve sokat mondott. S valóban: megnyilatkozásával Schmitt nemcsak a Birodalomban, hanem külföldön is nagy feltűnést keltett.

Az előadás lényegét tömören az alábbiakban lehet összefoglalni. Az egyetemes nemzetközi jog nem felel meg a tényleges hatalmi viszonyoknak, csupán az a feladata, hogy a nyugati demokráciáknak kedvező status quót stabilizálja. Az 1823-ban meghirdetett Monroe-doktrína⁴⁵³ alapgondolata ellenben az igazi (értsd: náci) nemzetközi jog biztos alapja lehet. Schmitt fogalmazásában a térségben idegen hatalom beavatkozásának⁴⁵⁴ tilalma nem a népek egyenjogúságának általános elvéből, hanem az adott térség mindenkori nagyhatalmának hatalmi pozíciójából vezethető le. „A birodalmak — mondja — ebben az értelemben azok a vezető hatalmak, amelyeknek politikai eszméje az adott nagytérségbe kisu-gároz, és amelyek ezen nagytérség számára az ott idegen nagyhatalmak intervencióját elvileg kizárják.”⁴⁵⁵ Schmitt ezáltal a nagyhatalmak befolyási területei kölcsönös respektálását – konkrétan Németország közép- és kelet-európai, perspektivikusan pedig: egész európai expanziós politikáját alapozta meg.

Az előadás eleganciája, szellemi gazdagsága révén a szerző minden erejét arra összpontosítja, hogy az addigi nemzetközi jog politikai meghatározottságát, konkrétan szólva a fasiszta Németországgal szemben álló nyugati demokráciák érdekei által történt befolyásoltságát reflektor fénybe állítsa, s ezáltal úgy törekszik az addigi fonákosságok meghaladására, hogy közben szómágiájával elleplezze: valójában ennek a nemzetközi jognak az elfajulását produkálja. Mivel — amint azt fentebb érzékeltettük — Schmitt személye és munkássága körül ma is respektus honol, ezért minden bizonnyal nem felesleges e szellemi örökség vizsgálata. Tanulmányunkban a kiel-i előadást igyekszünk részletesebb elemzés alá vonni.

⁴⁵³ Ld. részletesebben a 217. lapon írottakat.

⁴⁵⁴ A be nem avatkozás elve egyébként hosszú történelmi fejlődés során alakult ki. A feudális kor nem ismerte, hiszen az uralkodók hatalmukat az isteni akaratból eredeztették, következésképp annak szellemében jogosultnak érezték más országok és etnikumok ügyeibe a beavatkozást. A francia forradalom elemi érdeke volt, hogy megvédje magát a feudális szomszédaitól, s ennek jegyében ekkor fogalmazódott meg először a beavatkozás elvi elutasítása. Ld. Nagy 1999, 85.

⁴⁵⁵ Schmitt 1939 69. Idézi — többek között — Herbert 1996, 272.

A nagyon tudatos komponálás jegyében Schmitt előadásán elejétől végigvonul az a gondolat, hogy az igazi nemzetközi jog sohasem lehet elvont, hanem konkrét rendet, rendezést kell jelentenie. Ebben — vélelmünk szerint — természetesen van jó adat igazság, s egyben legalább ugyanannyi tendenciózusság is. Minden rend, rendezés — folytatja a szerző — nem csupán személyileg jelent meghatározottságot, hanem egyben területileg konkrét térrend, térrendezés is. A tendenciózusság tehát szinte azonnal foghatóvá válik, hiszen ennek révén rögvest a dolgok közepébe vág. A térrendezés nélkülözhetetlen elemei eddig — folytatja — főleg az állam fogalmán belül voltak, amely elsősorban területileg körülhatárolt, zárt egység. Az állam 18–19. századból való, túlhaladott fogalmát a nép fogalma rendítette meg. Schmitt nem mondja ki, de jól tudjuk, hogy itt a *völkisch* népfogalomról van szó. A hagyományos értelemben felfogott nemzetközi jog ellen azonnal frontálisan támad: a nemzetközi jog elméletét nem csupán a népfogalom, hanem a térrend, térrendezés nézőpontjából is felül kell vizsgálni. E revízió során — hangsúlyozza — a konkrét nagytér-ség fogalmát és a nagytér-elv ehhez hozzárendelt fogalmát is be kell vonni a vizsgálatba.⁴⁵⁶

Az erőteljes indítás lendületével Schmitt azt törekszik elhitetni, hogy az eddigi térelvek vagy eleve hamisak voltak vagy jobbik esetben is meghaladottakká váltak. Az un. „természetes határok” kérdésével, a zsidóságnak a nemzetközi jogi gondolkodásra gyakorolt hatásával, s a 19. századi egyensúlyelméletekkel foglalkozik.

A nemzetközi politikában évszázadokon át beszéltek a természetes határokról, s közben azt — megítélése szerint — felszínesen tették, mert a „természetes határokon” csak azt értették, ha véletlenül a határ egy folyóval, hegygel, később vasútvonallal esett egybe. Nem alaptalanul utal arra, hogy a „természetes határok” elve évszázadokon át szolgált a francia terjeszkedési politika ürügyéül. Érezhetően a több évszázados francia-német viszálykodás által inspiráltan azt emeli ki, hogy a franciák főleg a Rajna bal partjára vonatkozó igényüket indokolták ezzel az érvel. Az 1848-as forradalom után az erre történő hivatkozás — bár esetenként újból és újból felbukkant — jelentősen visszaszorult. Schmitt szerint ez azért történt, mert nyilvánvalóvá vált a fogalommal való visszaélés. Ezzel szemben feltehetőleg sokkal inkább azért, mert a megerősödő, egységesülő Németországgal szemben már nem lehetett kellő hatékonysággal

⁴⁵⁶ Schmitt 1939, 7–8.

felhasználni, a kontinentális hegemoniára törekvő Németországnak pedig az ilyen érvelés szükségtelen volt.⁴⁵⁷

Schmitt szerint a „zsidó gondolkodás” erős befolyása miatt következett be a nemzetközi jog „területtelenítése”. Aligha tévedünk, ha megkockáztatjuk, hogy Schmittet itt is az adott helyzet-hez való erős alkalmazkodási készsége — ti. a náciizmus durva antiszemitizmusa — vitte ennek a gondolatnak a felvetésére, hiszen az nincs összhangban azon alapállásával, mely szerint a nemzetközi jogban a Monroe-doktrína megfogalmazásáig nem volt igazi nagytétel, s mivel Monroe eredeti álláspontját később meghamisították, ezért az csak a náci nemzetközi jog tisztítja meg a rárakodott hamis értelmezésektől, következésképp a nemzetközi jogban a területi elv korábban nem volt meghatározó. Igaz: a térben való gondolkodás nem azonos a területben való gondolkodással, a kettő között azonban bizonyos összefüggés mégis csak létezik. Ha pedig ez így van, akkor meglehetősen erőltetettnek — ismételjük: inkább a korszellem által inspiráltnak — tűnik a „zsidó gondolkodással” való operálás, annak ecsetelése, hogy a zsidó gondolkodás miképpen tudta a nemzetközi jogot „területteleníteni”.⁴⁵⁸

A nemzetközi kapcsolatokban — és ezzel összefüggésben a nemzetközi jogban — a 19. században igen gyakran esett szó az államok közötti egyensúlyról.⁴⁵⁹ Ez ugyan nem vált a nemzetközi jog alapjává, ám — ahogy Schmitt fogalmaz — pótlólagos és véletlen garanciája volt a nemzetközi jognak. A kérdést azért veszi szemügyre, hogy leszögezhesse: bizonyos elemek megléte ellenére is az egyensúlyelméletek a tulajdonképpeni térrendezési elvet nem tartalmazzák.⁴⁶⁰

⁴⁵⁷ Az idők változásával a szerepek fel is cserélődtek. Schmitt figyelmét nem kerülhette el, hogy a természetes határok egyes érvei és nézőpontjai beépülnek a német geopolitikába, ő konkrétan *Karl Haushofer*-re utal, bár nyilván említette volna *Friedrich Ratzel* nevét is. A századfordulón pedig már két francia tudós, *Th. Funck-Brentano* és *Albert Sorel* a francia Akadémia által díjazásra méltott dolgozatában bírálja a természetes határok elméletét.

⁴⁵⁸ Vádját Schmitt a szokásos séma szerint fogalmazza meg: a zsidó lét sajátosságából következően a zsidók gondolkodásának semmiféle természetes konkrét kapcsolódása nincs a konkrét földhöz. Annak érdekében, hogy ne kerüljön magával formális ellentmondásba, Schmitt itt azt mondja, hogy a korábbi jogi gondolkodásnak és államfogalomnak még része volt a konkrét földhöz kapcsolódás. (Schmitt 1939, 12.)

⁴⁵⁹ Schmitt nem mondja ki, de közsímmert az egyensúlyelméletnek az angol külpolitikában volt a legnagyobb jelentősége, a brit birodalom egész európai politikáját a kontinens hatalmai közötti egyensúlyi viszonyok megteremtésére, fenntartására építette fel, hogy ekképpen legyen nyugalma világpolitikai ügyeinek sikeres intézésére.

⁴⁶⁰ Schmitt 1939, 14.

A jogtudós fejtegetései korántsem elvontak, minden eresztékben oda futnak ki, hogy a Versailles-ben 1919–1920-ban Európára kényszerített új rend tarthatatlanságát — ahogy ő fogalmaz: „üres törvény- és szerződés-pozitivizmusát” — igazolja. Az azóta eltelt időszak politikai megállapodásait is ennek alapján ítéli meg. Az 1933. évi kisantant paktumot a Nemzetek Szövetsége által ajánlott legfontosabb regionális paktumnak mondja, hogy azután rögvest kijelenthesse: „a ’regionális’ szó itt is csak általános, külsődleges földrajzi kapcsolódást jelent”.⁴⁶¹ Schmittnek annyiban feltétlenül igaza van, hogy a kisantantnak — az egyébként kétségkívül megmutatkozott erőfeszítések ellenére — soha nem lett szilárd gazdasági alapja, sőt politikai együttműködése is jószerivel csak a magyar területi törekvések csírájában történő elfojtására irányult.⁴⁶² Leszólja azt az 1936. augusztus 14-i francia emlékiratot is, mely a kölcsönös segítségnyújtási szerződésekkel, szövetségi és egyéb politikai megállapodások szorgalmazásával igyekezett a Népszövetség repedező építményét megabroncsolni, a várható német agresszióknak útját állni.⁴⁶³ Fanyar humorra adhat okot, hogy ebben a „vigasztalan” képben Schmitt egyetlen viszonylag üdítő színfoltot talál: az 1925. évi locarnói megállapodást. Elégedettség-ről természetesen szó sincs, csupán arról, hogy a megállapodás „megérdemel egy szót”. Bár a paktum nem tartalmaz — úgymond — kimondottan térrendezési elvet, ám igazi rendezési „elemeket” igen, amennyiben a magában hordta a reményt a nyugati német határ egyoldalú demilitarizálásának megszüntetésére. A szög tehát már itt (később pedig még inkább) kibújik a zsákból: az az igazi térrendezés, amely megfelel a német érdekeknek.⁴⁶⁴

⁴⁶¹ Az 1920–1921-ben olasz égisz alatt franciaellenes éllel megszerveződött, majd közel két évtizedes története során azután a francia politika (korántsem mindig engedelmes) eszközévé vált kisantant három kétoldalú megállapodáson nyugodott, s csupán 1933 februárjában öltötte tényleges többoldalú paktum alakját. Halmosy 1983, 154–161, és 316–319.

⁴⁶² Megvoltak a belső ellentétei is (gondolunk itt elsősorban a Bánát miatti román-jugoszláv vitára), a várható német agresszióval szemben pedig mélységesen eltérőek voltak egyes tagállamainak az érdekei.

⁴⁶³ Franciaországnak az újjáéledő német agresszióval szembeni politikájára ld. általában: Ormos 1969. – Schmitt természetesen nem úttörőként foglalkozik ezekkel a kérdésekkel, a náciizmus vonzaskörébe került német jogászok hada harcolt már korábban ebben a szellemben. Schmitt konkrétan *Paul Barandon*, *Freytagh-Loringhoven*, a később lengyelországi főkormányzóként elhíresült *Hans Frank*, *Asche von Mandelsloh*, *G.A. Walz*, valamint a szintén igen neves *Georg Hahn* írásait említi. (Schmitt 1939, 18. l. 11. jegyzet.)

⁴⁶⁴ Jól tudjuk, a locarnói megállapodásnak valóban az volt a lényege, hogy a várható német expanziót a Népszövetség urai megkísérelték Kelet felé terelni. (Ormos 1969, 395.) Arról azonban Schmitt már bölcsen hallgat, hogy a korabeli német külpolitika ezért cserében Nyugaton elismerte a status quot. A megállapo-

Az 1817-ben az Észak-Amerikai Egyesült Államok ötödik elnökévé választott *James Monroe* (1758–1831) 1823-ban hirdette meg azt a doktrínát, amely kemény akarattá kovácsolta össze azokat az amerikai erőket, amelyek szembeszálltak az európai hatalmak Amerika belügyeibe beavatkozni akaró törekvéseivel.⁴⁶⁵ Amerika az amerikaiaké – ez mondta ki az elnök ebben a dokumentumban, s amely azután az ő nevével eltéphetetlenül egybekapcsolódva vonult be a történelem nagy eseményei közé.

Carl Schmitt az amerikai elnök tettében a nemzetközi jogi nagytérelv eddigi legsikeresebb példáját ünnepli. A briliáns elméjű náci jogtudós könnyed precízsséggel idézi fel a doktrína eredeti értelmét — 1. az összes amerikai állam függetlensége, 2. az Amerikán kívüli hatalmak nem gyarmatosíthatnak ezen a földrészen, 3. nem avatkozhatnak be —, hogy azután a reá jellemző élelméjűséggel és világos előadásban fejtegesse a nyilatkozatra az idők során rárakodott igencsak eltérő interpretációkat, alkalmazásokat, ha úgy tetszik: hamisításokat.

Amikor Monroe e fontos politikai alapelvet megfogalmazta, akkor az USA még igencsak fiatal állam volt, az odavándoroltak egységes nemzetté válásának folyamata pedig kezdeti stádiumában volt. Ezért is, no meg az európai fölénytudatból adódóan⁴⁶⁶ nagyon „kisszerű” lett volna, ha Schmitt ennek az amerikai elnöknek a doktrínáját egyszerűen átveszi, a közép-európai viszonyokra alkalmazza. Ebben látjuk az okát annak, hogy előadása során a

dás nem azért borult fel — mint Schmitt sugallja —, mert a németek hiába fáradoztak őszintén a francia-német megbékélésért, s szembesülniük kellett az 1935. évi szovjet-francia megállapodás tényével, amely — úgymond — „a regionális szomszédsági Locarno-közösséget összetörte”. (Schmitt 1939, 19.) Éppen ellenkezőleg történt: a franciák azért fogadták el Moszkva kinyújtott kezét, mert a németekkel nem tudtak méltányos megállapodásra jutni. (Ormos 1969,) Történelmi közhely, hogy *Adolf Hitler*rel senkinek nem sikerült tartós — és kölcsönösen előnyös — megállapodásra jutnia.

⁴⁶⁵ A közép- és dél-amerikai spanyol gyarmatokon 1817-ben lángoltak fel a spanyol uralom lerázására irányuló forradalmi harcok. A győzedelmes küzdelmek visszafordítására, a spanyol trón megsegítésére a Szent Szövetség hatalmai 1822-ben Veronában tartott kongresszusukon elhatározták, hogy beavatkoznak. Ennek elhárítására az USA elnöke, James Monroe 1823. december 2-án üzenetet küldött a kongresszushoz, amelyben leszögezte, hogy államának joga és érdekei megkívánják: „az amerikai kontinensek ne lehessenek többé bármelyik európai hatalom kolonizáló tevékenységének tárgyai... békénk és biztonságunk veszélyeztetésének tekintünk minden kísérletet, amely arra irányul, hogy valamelyik európai hatalom uralmát a nyugati félteke bármelyik darabjára kiterjessze.” Az USA-nak akkor már volt akkora ereje, hogy ezzel az üzenettel lefogta a reakciós európai hatalmak kezét, az intervenció elmaradt. Ld. Hajdu 1967, 571–572.

⁴⁶⁶ Még a két világháború közötti időszakban is mindannak, ami nem Európán kívül történt, ami nem volt európai, annak nagyon sok európai politikus szemében valami nem igazán első osztályú jellege volt.

jogtudós újfent és újfent kihangsúlyozza: nem egyszerű átvétel történik, szó sincs arról, hogy a doktrínát a közép-európai térségre adaptálná. Sokkal inkább arról van szó, hogy a Monroe-doktrínát az USA — és még sokan mások — meghamisították, míg Schmitt egyrészt lehántja ezeket a rétegeket, megmutatja a dokumentumban benne rejlő nagytérsegi gondolatot, másrészt megmutatja, hogy miképpen lehet azt az igazi (értsd: nemzetiszocialista) nemzetközi jog részévé tenni, s ezáltal konkrét helyzetekre alkalmazni. Így tudja azt a prágai bevonulás igazolására, s ezáltal más helyzetekben is a német agresszió alátámasztására felhasználni.

Kétségtelen tény, hogy az idők változásával az USA külpolitikája más tartalmat adott az ötödik elnök híres kiállításának. Annak idején a reakciós európai Szent Szövetség hatalmait kellett távol tartani,⁴⁶⁷ a századfordulón ellenben már — fergeteges gazdasági és társadalmi sikerei alapján, s egyben azok számára további jó feltételeket keresve — az egész amerikai földrész USA hegemoniájának kivívása lett a cél.⁴⁶⁸ Másként fogalmazva az 1823-as maxima defenzív jellege nemhogy elhalványodott, hanem kimondottan agresszív, imperialista karaktert öltött. E igen jelentős fordulat ellenére sem változott a helyzet a tekintetben, hogy az USA hivatalos körei azt a mindenkor USA-kormányok doktrínájának tekintették, míg az amerikai jogász társadalomban, valamint politikai körökben sokan azt a nézetet vallották, hogy a Monroe-doktrína ennél több és általánosabb, tehát valódi jogi alapelv. A kérdés természetesen ebben a vonatkozásban sem elvont problémafelvetés, hiszen az általános jelleg elismerése ugyan más hatalmak érdekeit is szolgálhatta, de legalább annyira azokat, akik már arra kezdtek felkészülni, hogy az USA az egész világ ügyeiben hallassa szavát, érvényesítse akaratát.

Carl Schmittnek természetesen az volt a célja, hogy a doktrína nemzetközi jogi érvényét bizonyítsa. Számára Monroe doktrínája nem csupán egy politikai aktus, hanem a nemzetközi jog történetében az első olyan nyilatkozat, amely nagytérsegről beszél és kimondja a *térsegidegen* hatalmak beavatkozásának a tilalmát. A Monroe-elv Schmittnek (és a nácioknak általában) ezen túlmenően

⁴⁶⁷ Schmitt helyesen utal arra, hogy a monarchista-dinasztikus legitimitás-elv igazolta annak idején a Szent Szövetség spanyolországi és itáliai beavatkozásait, ez vezethetett volna el a latin-amerikai forradalmi államokba történő beavatkozáshoz. Ezzel szemben jelentett Monroe fellépése ellendoktrínát. Schmitt 1939, 34.

⁴⁶⁸ Ezért van az, hogy Bismarck a század vége felé több ízben bosszúsan, méltatlankodva nyilatkozott Monroe maximájáról, s az ő nagy tekintélyével Schmittnek is perlekednie kellett annak érdekében, hogy a doktrína eredeti jelentésére felhívhassa a figyelmet. Schmitt 1939, 23–24.

is több okból nagyon szimpatikus volt. Az Amerika az amerikaiaké elv egy egész kontinensre — Schmitt kimondottan planetáris térségről beszél — vonatkozott, s egy olyan *feltörekvő* hatalom fogalmazta meg, amellyel a náciizmus a maga „forradalmisága” miatt rokonságot érzett.⁴⁶⁹ A szent szövetségi hatalmakkal szembeni „szabad és független álláspontot” tartja Carl Schmitt az 1823-as nyilatkozta magvának, ez az a mag — mondja — és nem a Monroe-doktrína az, ami más térségekre, más történelmi helyzetekre átvihető. Mindebből következően az előadás azt sugallja, hogy a nyugati demokráciák által teremtetett versailles-i rendszer a modern Szent Szövetség, s ezzel szemben az új forradalmi erőt a náci Németország jelenti, amely képes a közép-európai, távlatilag pedig az egész európai térségből az idegen hatalmak (értsd: Nagy-Britannia, Észak-Amerikai Egyesült Államok) *térségidegen* beavatkozását elhárítani.

Abból az egyébként valós tényből kiindulva, mely szerint tér és politikai eszme nem választható el egymástól, hiszen az eszmék minden esetben konkrét térséghez kötötten születnek, fogalmazza meg Schmitt újra a fasizmus eszmetárának korabeli közhelyét, mely szerint a nyugati demokráciák liberális szabadság gondolata túlhaladottá vált.⁴⁷⁰ Azt a vitathatatlan történelmi tény, hogy a feudális gyökérzetű monarchista-dinasztikus legitimitásvet a kapitalizmus diadalmaskodásával kemény küzdelem árán uralkodó pozícióba kerülő liberalizmus váltotta fel⁴⁷¹ Carl Schmitt teljesen elmaszatolja, azt sugallja, hogy itt valami egészen sima átalakulás történt. A nem csekély mértékű csúsztatás⁴⁷² nyomán pedig már ahhoz a durva történelemhamisításhoz folyamodik, hogy az első világháborút úgy állítja be, mintha az „a liberáldemokratikus legitimitás intervenciós háborúja” lett volna a felnövekvő népek elnyomására. Az egyébként ragyogóan tisztán fogalmazó Schmitt előadása itt kényszerűen válik ködössé, hiszen annak sűrű fátyla mögé kellett rejteni azt a tény, hogy az antant hatalmak a kontinentális hegemoniára és egyben világuralmi pozícióra törekvő Németországgal vívták gigászi küzdelmüket, s arra is vastag fátylat kellett húzni, hogy a vilmosi Németország messze nem volt azonos az 1939. évi náci német Birodalommal.⁴⁷³

⁴⁶⁹ Herbert 1996, 102–105., 138–141.

⁴⁷⁰ Bracher 1969, 155–166., Ormos 1987, 90.

⁴⁷¹ A schmitti terminológia szerint „liberáldemokratikus-kapitalista legitimitásvet” (Schmitt, 1939, 37.)

⁴⁷² Vélemünk szerint erre azért volt szükség, hogy Schmitt a történelem igazi fordulópontját a náciizmus hatalomra jutásában láttassa.

⁴⁷³ Uo. A vilmosi Németország háborús céljaira ld. Fischer 1962. Az első és második világháborús német célok közösségére és különbözőségére Ormos 1997, 114–120.

A Monroe-doktrínában rejlő „szabad és független álláspont” kifejtésével Carl Schmitt nem kevesebbet tett, mint igazolta a néhány nappal korábban Csehország ellen végrehajtott agressziót. Annak érdekében, hogy a legitimálás mennél erőteljesebb legyen, a jogtudós nem csekély zsonglőrködéssel úgy él vissza a náci célok érdekében az 1823-as maximából kihüvelyezhető következtetésekkel, hogy közben a brit világbirodalom érdekérvényesítésének önző, más népek érdekein keresztül lépő gyakorlatáról húzza le a leplet. E gondolatmenete kiinduló pontjával — ti., hogy az univerzális, világot átfogó általános fogalmak a nemzetközi jogban az intervencionalizmus tipikus eszközei lehetnek — aligha lehet érdemben vitatkozni.⁴⁷⁴ Azt is felesleges lenne tagadni, hogy a brit világbirodalom közlekedési útvonalai biztonságának az alapelve sok szempontból valóban ellenképe Monroe eredeti törekvésének. A felhozott példák magukért beszélnek. Való igaz, hogy az angol kormány jóval türelmesebb volt a görögországi vagy bulgáriai forrongásokkal, mint az egyiptomi belső átalakulási törekvésekkel szemben, lévén hogy az utóbbi országban keletkező esetleges zűrzavar akadályozhatta az Indiába vezető utat.⁴⁷⁵

A Földközi-tengeri olasz impérium ábrándját kergető, London meg nem értésével perlekedő *Benito Mussolini* Milánóban 1936. november 1-jén tartott beszédében azt állította, hogy a tengerüknek aposztrofált víztükör Olaszország számára az életteret, míg Anglia számára csupán a sok közül az egyik utat jelenti. A

⁴⁷⁴ A legtöbb ilyen példát Carl Schmitt az angolok nemzetközi szerepéből veszi. Részletesebben szól a Földközi-tengert a Vörös tengerrel összekötő Szezei csatornáról, amelyre az angolok úgy tudtak hatékonyan őrködni, hogy közben egészen általános elvekkel érveltek, nemzetközi jogi szabályozást alkalmaztak. Amikor a francia *Ferdinand de Lesseps* az egyiptomi kormánytól megkapta a csatorna megásásának jogát, akkor a francia befolyás növekedését az angolok féltékenyen figyelték, s *lord Salisbury* 1856-ban „minden más nép természetes jogára” hivatkozva tiltakozott a franciáknak adott koncesszió miatt. 1888-ban pedig, amikor Anglia a csatornát katonáival elfoglalta, akkor Kairóval olyan szerződést kötött, amely a csatornát nemzetköziesítette és semlegesítette, katonái révén azonban cselekvési szabadságának fenntartásáról gondoskodni tudott. 1936-ban újabb szerződést kötött Egyiptommal, amikor a számára kedvező status quo fenntartását a „biztonság” általános érdekébe csomagolta be. Ebből is látható — folytatja Schmitt —, hogy minden (általa közvetlenül nem ellenőrzött) tengeri útvonal számára megnyugtató biztonságát „az óceánok közötti csatornák és tengeri útvonalak nemzetközi jogrendszerre” megalkotásával és fenntartásával éri el. Schmitt 1939, 50.

⁴⁷⁵ Amikor 1922-ben Nagy-Britannia elismerte Egyiptom függetlenségét, akkor azt négy fenntartással tette, s azok legfontosabbika az útvonalak biztonságát kötötte ki. (Schmitt 1939, 47.) – Az angol önzés mennél látványosabb leleplezése a náci jogtudós célja, s közben elsiklik a fenti állítás és az általa más összefüggésben szintén felhozott *Disraeli*-doktrína (Törökország változatlan fenntartása a brit világbirodalom létkérdése) közötti ellentmondáson, hiszen a görög és bulgár függetlenségi törekvések eleve törökellenes élel bírtak. Uo. 44.

Hitlerrel tengelyt kovácsoló Duce az olasz kesergésekkel szemben miért is talált volna megértő fülekre ekkor a briteknél? A rigid válasz nem maradt el: a Földközi tenger nem útleágás, hanem főközlekedési út, és az egész Brit Nemzetközösség érdeke. A német-olasz viszony ellentmondasságát kitűnően érzékelő Carl Schmitt sem túlzottan megértő a fasiszta vezér panaszával szemben: elismeri, hogy a szétszórt brit birodalom számára ez a tenger létfontosságú. Ezt annál is inkább megteheti, mert ezáltal még plasztikusabbá tudja tenni hallgatói-olvasói számára, hogy a nemzetközi jogi útgondolkodás egészen más (értsd: kisebb értékű), mint a nemzetközi jogi *térgondolkodás*.⁴⁷⁶

Az angol magatartásban Schmitt a status quo védelmezésére összpontosít, ám azt a történelmi folyamatot is láttatja, hogy miképpen jutott el a brit birodalom eddig. Az a „szabadság” — mondja —, amely Anglia számos nemzetközi jogi érvelésében előbukkan, a 17. századi természetjogból ered, csúcspontját pedig a 19. században, a világkereskedelem szabadságában éri el. Hiszen az elmúlt évszázad volt az az időszak, amikor az angolok világbirodalmának politikai és gazdasági érdekei között és a nemzetközi jog elismert szabályai között — mondja nagy elismeréssel — csodálatos harmónia volt. A „szabadság” nem jelentett mást, mint a brit érdekek szabad érvényesülését.⁴⁷⁷ A kérdés azonban az — és az egész eszmefuttatásnak nyilvánvalóan e kérdés megfogalmazása a célja —, hogy az angol érdekek és az egyetemes jogfogalmak közötti harmónia meddig tartható fenn. Ez, illetve annak a bizonyítása a lényeg, hogy ennek a korszaknak a vége.⁴⁷⁸ S Carl Schmitt a térségidegenség általános hangsúlyozásával érvel, ezért utal arra ismét és ismét, hogy a brit birodalom nem egybefüggő területen, hanem a világban szétszórtan létezik. A térségidegenség általános hangsúlyozása egyébként ugyanarra az analógiára épül, ahogy az angolok a maguk egyéni érdeküket egyetemessé tették. S ennek megfelelően beszél Schmitt arról, hogy nem német Monroe-doktrínáról van szó. Tanult az angoloktól. Ahogy azok is a ma-

⁴⁷⁶ Uo. 45. Schmitt arra is figyelte, hogy míg a Monroe-doktrínának az idők során tekintélyes irodalma keletkezett, addig a jogi irodalom alig foglalkozott a brit világútvonallakkal. Az angoloknak az a módszerük — folytatja —, hogy érdekeiket inkább szerződések kötésével védelmezik. A náci jogtudós ebben is azon nézetének igazolását látja, hogy a nemzetközi jog nem a fejlődést, hanem a status quo stabilizálását szolgálja, tehát — sugallja — a völkisch megalapozottságú nemzetközi jog meghonosítása a népek széles körének az érdeke.

⁴⁷⁷ Konkrét példája a Dardanellák szabadság. Ez nem jelentett mást, mint azt, hogy az angol hadihajók korlátlanul használják ezt a tengerszorosot annak érdekében, hogy Oroszországot a Fekete-tengeren szabadon megtámadhassák.

⁴⁷⁸ Schmitt 1939, 53–54.

guk egyéni érdekeiket az egyetemesség fennkölt eszméibe burkolták, hasonlóképpen érvel Schmitt is James Monroe elvének eredeti értelmével, hogy annak köntösében tegye a világ elérhető részét a náci Birodalom terrénumává.

Az addigi világrendet, az arra épülő nemzetközi jogot a kisebbségi jog oldaláról is összetűz alá veszi, hogy annak révén a népcsoportjogi rendezés adekvát volta mellett tegye le a voksot. Érvelésének e vonatkozásban az a központi gondolata, hogy a nyugati demokráciák értékrendjét tükröző népszövetségi rendszer kisebbségvédelmi rendezése belülről roppant ellentmondásos. Az egyfelől a liberális individualizmus, másfelől pedig a népek feletti egyetemesség két pólusára épülő nyugati demokratikus világnézet talaján megkonstruált kisebbségvédelem csupán látszólag egyetemes, mert a valóságban azt (ha nem is csupán a legyőzött országokra) a közép-európai térségre alkalmazták. A győztesek magától értetődőnek vették, hogy a nyugati demokratikus nagyhatalmakra, első helyen természetesen Angliára mindez nem vonatkozik: példaértékű gyakorlatot folytatnak, ezekben az országokban nincs védelemre szoruló kisebbség.⁴⁷⁹

A minden konkrétumot elegánsan mellőző szöveg hirtelen igen durvává válik, amikor a „térségidegenség” fogalmát kifejezetten a nyugati hatalmakra alkalmazza, s az ekképpen értelmezett kisebbségvédelem elégséges ok a náci jogtudós számára, hogy igen erős túlzással azt állítsa: e kisebbségvédelem ad alapot a térségidegen nyugati hatalmak számára, hogy a kelet-európai térséget a Népszövetségen keresztül ellenőrizzék, a térség ügyeibe beavatkozzanak. Schmittnek kapóra jön a harmincas évek lengyel politikája, amely az alaposan túlértékelt 1934. január 16-i lengyel-német megnemtámadási szerződés bázisán nem látja meg az ország függetlenségét fenyegető náci veszedelmet, s a nyugati hatalmakkal való együttműködés elmélyítése helyett 1934. szeptember 13-án — ‘mindaddig, amíg a kisebbségek védelmének általános, egyenlő rendszere életbe nem lép’ — felmondja a Népszövetség égisze alatti kisebbségvédelmi megállapodást.⁴⁸⁰ A lengyel lé-

⁴⁷⁹ Az előadás „emelkedettségét”, eleganciáját növelendő Schmitt egy árva hanggal nem utal az ír kérdésre, arra a problémára, amely természetesen joggal juthatott mindenkinek az eszébe.

⁴⁸⁰ „A hivatalos lengyel álláspont szerint az első világháború után egyes államokra rákényszerített kisebbségvédelmi szerződés eleve célt tévesztett, nincs semmi köze a valódi védelemhez, mindig diverzió vagy politikai machináció céljait szolgálta, valahányszor pl. német részről Gdansk vagy Szilézia kérdését tették szóvá vagy az ukránok lengyelországi elnyomását. Beck (lengyel külügyminiszter, ő mondta fel szeptember 13-i beszédében az 1918. június 28-án megkötött kisebbségi szerződést – P.P.) szerint a kisebbségeknek e szerződés által

pés jó ürügy Schmittnek arra, hogy a népszövetségi kisebbségi rendszernek a kelet-európai országokat sértő voltáról beszéljen. Mindazonáltal nyilvánvalóan nem a rendszer kétségkívül meglévő ellentmondásossága, hanem sokkal inkább a náci német Birodalom külpolitikai sikerei bátorították fel a jogtudóst az alábbi kijelentésre: „azonkívül ezeknek az elveknek az alkalmazása nem a térségidegen hatalmak ügye., tehát nem a nyugat-európai demokráciáké és nem az amerikai kormányé, hanem az ezen térséget meghatározó népiségű és államú hatalmaké, leginkább a Német Birodalomé.”⁴⁸¹

S ha már így pőréen kimondja a tényleges mozgatót, akkor miért ne érvelne továbbra is a hatalom nyelvén. Tehát Hitlert idézi, az ő 1938. február 20-i, birodalmi gyűlésben tett nyilatkozatát. Ebben a beszédében jelentett ki a Führer, hogy a Birodalom a külföldi német népcsoportokat jogvédelme alá helyezi. Schmitt pedig nem habozik a hatalom nyelvét a nemzetközi jog — sőt az igazi (értsd: a német) nemzetközi jog — alapelvévé emelni.⁴⁸²

Annak a kétségtelen ténynek az alapján, mely szerint a nemzetközi jog jelentős mértékben magán viseli a (nagy)hatalmi viszonyok alakulásának nyomait, a Német Birodalmat — Hitler birodalmát — láttatja olyannak, amely garanciát jelent a valódi nemzetközi jog számára. Ez a birodalom se nem impérium, se nem empire. Míg az „impérium” gyakran népek feletti képződményt jelent, addig a Német Birodalom „népiségileg” meghatározott. Látványosan imponáló ívet húzva, valójában azonban meglehetősen önkényesen a hajdan volt római birodalmat és a nyugati demokráciák „impériumait” egy kalap alá véve azokat a népek olvasztó tegeleyeként állítja be, s velük szemben emeli magasra Hitler birodalmát, amely — úgymond — „a népeket asszimiláló Nyugat univer-

semmilyenféle reális védelmük nincs (ebben igaza volt!), a szerződés nem nyújt semmit, csak izgató anyagot visz a politikába.” Kovács 1971, 237–238. Vö. még Ormos 1969, 278.

⁴⁸¹ Schmitt 1939, 64.

⁴⁸² Hitler 1965. Az említett beszéd helye: 1. köt. – A durva politika erővel való érvelésre már csak fügefalevélként kerül a Monroe-doktrína „adaptálása” körüli finomkodás: ez nem német Monroe-doktrína, hanem a nemzetközi jogi térrendezési gondolat alkalmazása. Olyan alkalmazás, amely mind a Német Birodalomnak, „mind pedig a kelet-európai térség mai politikai és történelmi helyzetének” megfelel. Előadása végén ugyan Schmitt úgy állítja be a kérdést, mint ha a térség népei érdekei szerint is történnének a dolgok, itt azonban nem ezt mondja. S ezt azért kell hangsúlyozni, mert a valóságban Schmitt még annál is inkább meghamisítja a Monroe-doktrína eredeti értelmét, mint azt az USA századforduló, századelőn ténykedő imperialistái tették. James Monroe elve ugyanis a latin-amerikai népek függetlenségét védelmezte, a schmitti interpretáció ellenben a közép-európai térség náci által történő letiprásához szállított ideológiát.

zalizmusa és a bolsevista Kelet univerzalizmusa között védelmezi a nem univerzalisztikus, népiségi, népeket tisztelő életrendet.”⁴⁸³

A Német Birodalomnak az a feladata — mondja a náci jogtudós —, hogy támasza legyen annak a (német) nemzetközi jognak, s az eddig, államok közötti gondolkodás, illetve a nyugati demokráciák által képviselt államtalan és néptelen egyetemes világjog helyett⁴⁸⁴ megtalálja a konkrét nagytérrendezés fogalmát. „Ez számunka csakis egy meghatározott világnézeti eszméket és elveket valló, nagytériséget uraló Birodalom nemzetközi jogi fogalma lehet, amely kizárja a térségidegen hatalmak beavatkozásait, s amelynek garanciája és védelmezője egy olyan nép, amely felnőtt ezekhez a feladatokhoz.”⁴⁸⁵

Schmitt önkritikusan említi, hogy 1937-ben még nem tudta a „birodalom” fogalmát a nemzetközi jog sarkpontjává tenni. 1939 márciusában ellenben már világosan látja, hogy a Német Birodalom jelenti az új nemzetközi jog rendező fogalmát, az a birodalom, amely a népiségelvű nagytérrendezésből indul ki. Az új nemzetközi jogi gondolkodásmód nem az állam-, hanem a népiségfogalmú,⁴⁸⁶ képes a mai térelképzelésekkel és valóságos politikai élet-erőkkel számolni, úgy gondolkodik bolygó léptékben, hogy közben a népeket és az államokat nem semmisíti meg.

Nem kétséges, hogy e nagy felismeréseket messze nem első-sorban az elme erőfeszítése produkálta, hanem sokkal inkább a hitleri agresszív külpolitika sikerei. Amikor Schmitt befejezőleg

⁴⁸³ Schmitt 1939, 71. – Arról értekeznek: a nemzetközi jogban annyi a valódi nemzetközi jog, amennyi semleges elem a nemzetközi kapcsolatok rendszerében ténylegesen létezik. Ezeddig ezt csakis a semleges államok jelentették. Korántsem véletlen — folytatja —, hogy a Nemzetek Szövetségének Genf, az Állandó Nemzetközi Bíróságnak pedig Hága adott otthont. Ezek a kis semleges államok ellenben nem annyira erősek, hogy veszély esetén a nemzetközi jogot sikerrel védelmezzék. (Uo. 79.) A gondolatmenetben kétségkívül sok reális elem van, azt ellenben teljesen figyelmen kívül hagyja, hogy ezen államok semleges státuszát éppen nem a nagyhatalmak akaratától független esetlegesség alakította ki, hanem sokkal inkább a nagyhatalmak közötti erőegyensúly eredményei, mint ahogy a nemzetközi jog – Carl Schmitt által bármennyire is tagadott, ám ténylegesen mégis csak létezett, létező – normatívái a nagyhatalmak közötti erőegyensúlyon alapulnak.

⁴⁸⁴ Clausewitz annak idején szemléletesen írt arról, hogy a nagyhatalmak a nemzetközi jogot garantáló erőegyensúly elérése, illetve megtartása érdekében a kis német és itáliai államokat, mint kis súlydarabokat hol ide, hol oda dobálták. E szemléletes képpel is Schmitt azt érzékelteti, hogy a nemzetközi jogot garantáló erőegyensúly egy gyenge Közép-Európa körül forgott. Schmitt 1939, 79–80.

⁴⁸⁵ Schmitt 1939, 86.

⁴⁸⁶ Mivel a fasiszta állam rendteremtő, társadalmat féken tartó funkciójáról aligha lett volna tanácsos lemondani, ezért Schmitt fennkölt módon arról értekezik, hogy az új nemzetközi jogi gondolkodásmód mindenképpen megtartja „az államfogalomban rejlő rendező elemeket”. Uo. 88.

arról beszél, hogy míg korábban a Német Birodalom gondolata utópikus álom volt, 1939-re ellenben egy hatalmas Német Birodalom jött létre, a gyenge és ájult Közép-Európa erőssé és megtámadhatatlanná vált, képes arra, hogy visszautasítsa a térségidegen és nem népiség alapú (unvölkisch) hatalmak beavatkozásait, akkor a nagy tirádák helyett elegendő arra a kemény tényre gondolnunk, hogy a Rajna-vidék remilitarizálásával Franciaország elvesztette Németország katonai féken tartásának a lehetőségét.

A jobb ügy szolgálatára érdemes kitűnő kapacitású Carl Schmitt intellektuálisan magát fokozta le, s egyben a hatalom iránti mély odaadását maga tette pórén láthatóvá, amikor ezekkel a szavakkal fejezte be előadását: „Birodalmi gondolatunknak a Führer cselekedete politikai valóságot, történelmi igazságot és nagy nemzetközi jogi jövőt kölcsönzött.”⁴⁸⁷

Szabó István *Mephisto* c. filmje mélyen impresszionálisan ábrázolja az értelmiség és a hatalom viszonyát. Carl Schmitt ugyan nem bukik oly mélyre, mint a film főhőse, vereségét azonban ő sem kerülhette el. Werner Best — a Gestapo-jogász — személyében már 1939 nyarán kemény kritikusra talál, 1940-ben pedig kénytelen-kelletlen elismeri Best „igazát”, aki magát a nemzetközi jogot, mint olyant is kétségbe vonta. Best ugyanis azon a nézeten volt, hogy az egyes népek érdekei jelentik az egyetlen mértéket a jog számára, így minden népnek csak az a célja, hogy magát fenntartsa és fejlessze. Minden nép a más népekkel szembeni magatartásában csak olyan szabályokat respektálhat, amelyek életcéljait nem sértik, arra tekintettel vannak. Míg Schmitt — mint láttuk — a Birodalom és a kis népek közötti harmónia lehetőségét sugallta, addig Best pórén kimondta: Németország érdekei és nem a nem létező nemzetközi jog alapján kell a Birodalom és a térség alávetett népei közötti kapcsolatokat intézni.⁴⁸⁸

E szellemi párba részletezése ellenben már egy másik stúdium tárgya lehetne.

(2000)

Megjelent: Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára (szerk. Fischer Ferenc – Majoros István – Vonyó József) Pécs 2000, 485–496.

⁴⁸⁷ Uo.

⁴⁸⁸ Herbert 1996, 275–279. és Pritz 1999, 169–172.

Bevezető

Rákosi Mátyás 1945 június utolsó harmadában — politikai egyeztetés, konzultáció, instrukciószerzés céljából — Moszkvába utazott. Ebből az alkalomból a magyarországi helyzetről az SZK(b)P KB *Georgi Dimitrov* vezette Nemzetközi Tájékoztatási Osztályán — több kérdés által megszakított — előadást tartott. Így Dimitrov azt is megtudakolta a vendégtől, hogy miért nem szerveznek népbíró-ságokat az — úgymond — fasiszták elítélésére.

– A fasiszta vezetők elmenekültek — válaszolta Rákosi. — Nem maradt itthon egyetlen fasiszta miniszter, egyetlen fasiszta államtitkár sem... A legjelentősebb fasisztákat az angolok és az amerikaiak fogták el, de ők nem sietnek a kiadásukkal.

Dimitrovot nem elégítette ki a kapott felelet.

– Hogy az angolok és az amerikaiak nem sietnek, ez érthető, de érthetetlen — fűzte hozzá —, hogy miért nem áll ez az Önök sajtójának, az Önök beszédeinek középpontjában?

Rákosi nem fogadta el a kritikát. – Minden beszédemben szöveg erről — felelte —, és a kommunista párt is sokat cikkezik róla. – Ha a kezünk között lenne néhány fasiszta vezető — folytatta — akkor megrendeznénk a pert, de csak kisnyilasok vannak a kezünk között, az ellenük indított pernek túl nagy hatása nem lesz, a tényleges vezetők pedig elmenekültek.

– Amikor olvastam — fűzte hozzá —, hogy Bulgáriában minden minisztert sikerült elfogni, csorgott a nyálam. Azt mondtam: milyen szerencsés ország is ez. Nálunk mind elmenekültek, s ahol nincs, ott ne keress. Reméljük, hogy kiadják nekünk a fasiszta vezetőket, s akkor megrendezzük a pert. Erre tényleg nagy szükség van, ellenkező esetben a nép elfelejti, mit is tettek ezek valójában.⁴⁸⁹

A nyugaton elfogott magyar volt politikai és katonai vezetőket végül is 1945. október 3-án szállították vissza Budapestre. A Magyar Kommunista Párt lapja, a Szabad Nép október 16-án arról tudósította olvasóit, hogy „Dr. *Fenesi Ferenc* népjogi és dr. *Szalai Sándor* hírlapíró, laikus ügyész elkészítették a vádiratot Bárdossy László bűnügyében, amelyben október 29-ére tűzték ki a főtárgyalást.”⁴⁹⁰

⁴⁸⁹ Rákosi Mátyás előadása Moszkvában 1945 júniusában. Közli: Póth 1999, 199–223. Az idézetek helye 219–220.

⁴⁹⁰ Idézi: Karsai 1977, 15.

A halálos ítéletet november 2-án mondták ki. Néhány nappal később Illyés Gyula Zilahy Lajost — a két háború közötti Magyarország egyik legsikeresebb íróját, az úri középosztály gyermekét, Gömbös Gyula és Bárdossy László volt barátját — faggatja: mit gondol most róla?

– Semmit! Örült!

Azután — Illyés Gyula naplójegyzetei szerint — majdnem mentegetődve hozzáfűzi:

– Mennyit vitáztam vele. Éjszakákon át! Kimutatott a ház előtt álló fára. Látod? Erre fognak felakasztani.

– Felakasztják? — kérdi Illyés. — Most?

– Neki volna jobb, ha minél előbb – válaszolja Zilahy Lajos, majd ismét van magyarázata.

– Kiadják az amerikaiaknak, de aztán visszahozzák. Tán negyed évig is várhatja egyik napról a másikra a halált.⁴⁹¹

A kiadatás ügyében Zilahy Lajos tévedett. A kivégzésben azonban nem.

Mert Bárdossy László sorsa már akkor megpecsételtetett. Miközben a másik volt magyar miniszterelnöké – *Imrédy Béláé* még nem.

Az ő perében Sulyok Dezső volt a népügyész. S amikor a tárgyalás után Illyés Gyula felteszi — négy szemközt — a kérdést: halál? –, akkor Sulyok így felel:

– Igen, az ítéletben, de nem végzik ki.

– Mi erre az alap? – faggatja a költő.

– Ki kell adnunk az amerikaiaknak – hangzik a lakonikus válasz.⁴⁹²

*

Ki volt Bárdossy László, hogyan lett „fasisztává”, mennyiben volt elítélése indokolt, miképpen is zajlott le a mostanában sokat emlegetett népbírói tárgyalás? Ezekre a kérdésekre igyekezzünk az alábbiakban körültekintő és higgadt választ találni.

Az életút 1941-ig

Bárdossy László Szombathelyen született 1890. december 10-én kisnemesi-hivatalnoki családból. Édesapja *Bárdossy Jenő* miniszteri tanácsos volt, édesanyja pedig felsőöri *Zarka Gizella*. Középiskoláit Eperjesen és Budapesten végezte, tehát a történeti Ma-

⁴⁹¹ Illyés 1986, 396.

⁴⁹² Uo. 403.

gyarország széles térségeit ismerte meg már fiatalon. Jogot Budapesten, Berlinben és Párizsban tanult, így nyelvtudása — amely az angol nyelvet is magában foglalta —, látóköre révén hamar társai fölé emelkedett. De kiemelkedését mégis elsősorban éles elméje alapozta meg. A fáma szerint a vizsgák idején diáktársai szájra adták a hírt: — „Bárdossy Laci vizsgázik, menjünk, hallgassuk meg őt.” Idealizmus, magas erkölcsi érzék, a szép formák iránt igényesség, az esztétikum sajátosságaival való foglalatoskodás jellemezte leginkább. Így aligha véletlen, hogy a frissen diplomázott fiatalember 1913-ban a kultusztárcához került, itt kezdte meg pályafutását. A Vkm-ben — ahogy a kultuskormányzatot nevezték — ismerte meg a korabeli magyar államigazgatást, annak munkamódszereit, mentalitását.

A minisztériumi ranglétrán — amint az a legtöbbször történt — nagyon lassan haladt előre. Segédfogalmazó, és még 1918-ban is csak miniszteri segédtitkár. A magyar história már az ellenforradalom éveibe fordult, amikor 1921-ben miniszteri titkári kinevezést kap, amely bizony még mindig igen alacsony fizetési osztályba sorolást jelentett. Pedig közben szép, tartalmas munkája volt, lévén, hogy egy ideig Pest vármegye tanfelügyelője.

Ezeknek az éveknek szinte az egyetlen pozitívuma a független állami lét — már amennyire a súlyos terhek alatt görnyedő, területében megcsonkított, nemzetközileg erősen elszigetelt, társadalmi fejlődésében megrekedt ország számára ez előnyt jelentett. Az új helyzet egyik új követelménye, hogy meg kellett szervezni az önálló magyar külügyminisztériumot. Ezt a munkát valójában még a polgári demokratikus forradalom kezdte meg 1918 őszén, de a hatalmas politikai megrázkodtatások miatt — főként a külföldi képviselők kiépítése terén — a munka dandárja csak most kezdődött.

Az új tárca számára adva volt a régi osztrák-magyar közös külügyi szolgálatban dolgozott magyar állampolgárságú tisztviselők átvételének lehetősége. Ők oly sokan voltak, hogy a megmaradt kis ország külkapcsolatait szinte teljesen elláthatták volna. Ám a korabeli magyar közvélemény régi gyanakvással viseltetett a „ballhausplatzi” szellemet árasztó tisztviselőkkel szemben, ezért már 1918 őszén éles hangok hallatszottak az ellen a — szakértelem oldaláról nézve természetes — megoldás ellen, hogy ezek a személyek vegyék kézbe a független magyar külügyi szolgálat gépezetét.

Így a minisztérium vezetői részéről valamelyes hajlandóság volt arra, hogy a magyar közigazgatásból is vegyenek fel jól képzett, nyelveket tudó személyeket. Bárdossy László ezek közé tarto-

zott. A Dísz térre — ahol a két háború között a magyar diplomáciát irányították — kerülését az is előmozdította, hogy részt vett a béke-előkészítés munkájában.

*

Magyarország politikájának vezérelveit — mondotta Bárdossy 1945. szeptember 9-én, az őt kihallgató amerikai tisztnek — a parlament és a népesség túlnyomó többségének határozott egyetértésével fektették le még jóval a (második világ)háború előtt. Ezen alapelvek fényében mindig egyértelmű volt, hogy amennyiben alkalom adódik, minden magyar kormány erkölcsi és politikai kötelessége, hogy minden ésszerű erőfeszítést tegyen az első világháború eredményeként elcsatolt területek visszaszerzéséért. Ez olyan nemzeti kötelesség volt, melyet 1919 óta az egész magyar alkotmányos rendszer elfogadott. Ezt a kötelezettséget, melyet nyíltan hirdettünk, nemcsak a csonka ország népessége iránt vállaltuk, hanem azok iránt a magyarok iránt is, akik az önkényesen megállapított határokon kívül éltek.⁴⁹³

E kötelezettség teljesítésére ellenben nagyon sokáig nem adódott semmiféle alkalom. Ellenséges világ vette körül a magyarságot, fájdalmát senki nem akarta enyhíteni, inkább azt várták el tőle, hogy sorsába véglegesen beletörődjék.

Az első fokú tárgyaláson a vádlott Bárdossy ezt egy francia vezető politikus *Walko Lajos*nak Genfben — nem fenyegető hangon, inkább felvilágosító tájékoztatásként — mondott hasonlatával jellemezte. — Olyan az Önök helyzete — így a francia — mint amikor egy úttestet újra köveznek, kőkockákkal rakják ki, és az egyik kocka számára nem adódik annyi hely, mint amennyi a kiterjedése, szűkebb hely jut és ezért, amikor az úttest megépül, a kő kijebb emelkedik.

– Mi történik az ilyen, az út szintje fölé eső kőkockával? Mindenki erre üt, mindenki ezt csiszolja, mindenki ezt sulykolja, mindenki ezt bántja addig, míg be nem ereszkedik a úttest szintjébe. Minden arra haladó szekér kerekének pántja, minden ló patája, minden gyalogos cipőjének a szege abba ütközik bele, a dolgok természetes rendje szerint addig, míg a kő bele nem ereszkedik az útba.⁴⁹⁴

1922. február 18-án került új munkahelyére, ahol a sajtóosztályra nyer beosztást és egyben helyettes vezetője is lesz ennek a részlegnek. 1926-ban kap miniszteri osztálytanácsosi kinevezést,

⁴⁹³ Bárdossy 1991, 24.

⁴⁹⁴ Uo. 208–209.

nem sokkal később már a sajtóosztály vezetője, 1930. március 1-től pedig a londoni követség tanácsosa, tehát első beosztott tisztviselője, a követ távollétében a misszió vezetője.

Nem volt lélekvidámító dolog annak idején a magyar sajtópolitika irányításában részt venni. Az ország külföldi presztízs a mélyponton volt, a berendezkedő ellenforradalom megszületésének ismert körülményei már önmagukban is nagy visszatetszést szültek, ezt a propaganda még alaposan fel is nagyította. Társadalmi haladás és a nemzeti nézőpont ügye ismét alaposan szembekeült egymással, a hivatalos Magyarország ebből a szempontból is nagyon rossz hadállásból vette fel a küzdelmet a nagyantant, és még sokkal inkább a kisantant propagandájával szemben.

Az ellensúlyozást két fő ok nehezítette. Egyrészt a magyar propagandában nagyon sok volt az elavult elem, nem vetettek igazából számot azzal, hogy pusztán a magyar sérelmek felemlegetésével nem lehet meggyőződéses híveket szerezni a magyar revízió ügyének. Az egész korszakban nem voltak képesek a történelmi Magyarország összeomlásának igazi okaival szembenézni, és csak a harmincas években — akkor is nem túl kiterjedt körben — válik tudatossá a felismerés, hogy az 1918 előtti Magyarországot soha többé nem lehet feltámasztani.

A másik ok pedig a pénzhány volt. A sajtópropagandára fordítható összeg töredéke volt azoknak a javaknak, amelyeket a kisantant országai hasonló célra fordítottak.

Ezekben az években a korábban idealista fiatalember magatartása mind kiábrándultabbá, cinikussá válik. Nem volt ez egyéni sajátosság. A hatalom berkeiben a cinizmusból mindig több található, és ezt a húszas évek magyar valósága alaposan megtetézte. Bárdossy pszichikumát gyenge fizikuma még inkább torzította. Az állandó idegi feszültség gyomrát oly beteggé tette, hogy egy súlyos műtét során a felét el kellett távolítani. Gyors felfogóképessége nehezen viselte el beosztottjai és kollégái nálánál lassúbb észjárását, gyomorsavval telítődött szervezete nem szenvedhette a körülményeskedéseket, de még a szükséges körültekintést, alapos mérlegelést sem.

Túlzottan bízva gyors áttekintőképességében, nem ritkán elhamarkodottan, nem helyesen döntött, ráadásul metsző szavaival gyakran ejtett sebet másokon. Hiába volt kiemelkedően okos, mégsem vált kellőképpen bölcsé. Ezek a tulajdonságai miniszterelnöksége negatív mérlegének kialakulásában nem csekély szerepet játszottak.

Londonban 1934 őszéig szolgált, október 24-től bukaresti követ.

Szaktudását, diplomáciai képességeit a szigetországban is elismerték. Beszédes bizonyossága ennek az alábbi történet. 1933-ban a magyar revízió jogossága mellett az angol parlamentben 168 képviselőt tömörítő mozgalom bontakozott ki, az ősz folyamán pedig *Bethlen István* angliai előadókörúton igyekezett a közvéleményt megnyerni. Mindennek nyomán a kisantant ellenpropagandát bontakoztatott ki, és november 29-én a Londonban állomásozó csehszlovák, román és jugoszláv követ — tiltakozásukat kifejezendő — testületileg felkereste *Simon* külügyminisztert. Indiszkreció folytán a találkozó ténye kitudódott, Bárdossy László pedig — aki akkoron éppen ügyvivő volt — magyarázatot kért. A megkérdezett tisztviselő kitérőleg válaszolt, s felettesei alakították ki az adandó választ. A Foreign Office apparátusának fejéhez, a külügyminiszter állandó helyetteséhez, a túlzott magyarbarátsággal aligha vádolható *Robert Vansittarthoz* került az ügy, aki azt mondotta: „olyan keveset kell neki (ti. Bárdossynak – P.P.) mondani, amilyen keveset csak lehetséges. Kifinomult érzéke van hozzá, hogy ilyen direkten kérdezzen rá a dolgokra.”⁴⁹⁵

*

1940 őszén hazánk számára a déli szomszéd maradt az egyetlen „nyitott ablak”, amelyen keresztül valamelyest kapcsolatot tarthatott a nyugati hatalmakkal. *Teleki Pál* miniszterelnök ezért szerződéssel kívánta szorosabbra fűzni a két ország viszonyát. December 12-én Belgrádban *Csáky István* külügyminiszter kollégájával „örök barátsági” szerződést parafált.⁴⁹⁶ A magyar kormánynak ezzel a lépéssel az volt a célja, hogy növelje mozgásterét a németekkel szemben. Bárdossy a céllal természetesen messzemenően egyetértett, a szerződést azonban erősen kárhoztatta.

– Isti ezért egyszer még — mondotta első beosztott tisztviselője előtt, amikor a belgrádi ceremónia híre megérkezett a bukaresti követségre — felelni fog a történelem ítélőszéke előtt. Sem ő sem Teleki — mert világos, hogy az ő egyetértése nélkül erre a lépésre a magyar diplomácia nem keríthetett volna sort — igazából nem gondolták kellőképpen végig e lépést. Nem kell részleteznem, hogy az alapgondolattal, tudniillik, hogy a háromhatalmi szerződéshez történt csatlakozásunk nyomán kialakult formális kötöttségünket egy más irányú kötöttséggel kíséreljük meg valamelyest enyhíteni, magától értetődően a legmesszebbmenőig egyetérttek.

⁴⁹⁵ Lukács Zs. 2000, 245–249.

⁴⁹⁶ Ld. erre részletesebben Juhász 1988, 242–246, Fülöp – Sipos 1999, 228–230, Czettler 1997, 214–232.

De gondold meg, kérlek: hol és mikor sikerült az eddigi történelemben *állandó békét* fenntartani, *örök barátságot* ápolni?

– Sehol.

– A békét nagyhatalmak szokták garantálni — más esetekben pedig — fűzte hozzá fanyarul — megszegni. Mi már jó ideje Tengely-Európában élünk, sorsunkat jelentős mértékben a Berlin-Róma együttműködés befolyásolja. Nem lehet kétséges, hogy háború vagy béke kérdését jelentős mértékben a tengely akarata szabja meg. A Balkánon pedig már október 28. óta, amikor *Mussolini* rátámadt Görögországra, nincs béke. A Duce bizonyára a Führert akarta utánozni, de ebben a törekvésében csúnyán felsült. Láthatjuk a németek kárörvendését. Ám, azt aligha hihetjük, hogy a németeknek közömbös lenne az olaszok kudarca. Tehát előbb-utóbb — ha nem megy másként — kénytelenek lesznek Mussolini segítségére sietni.

– És akkor — kérdezem én — mit fognak tenni az angoloknak olyannyira elkötelezett szerbek? De ennél is sokkal jobban izgat engem az, hogy mit fogunk tenni mi, magyarok, ha beszorulunk Berlin és Belgrád közé? Állandó békére vállaltunk kötelezettséget, miközben egy ilyen konfliktus is szörnyű dilemma elé állítana bennünket!⁴⁹⁷

Teleki Pál és Bárdossy László

Külügyminiszteri kinevezését Csáky István halála után 1941. február 4-én a kormányzótól kapta, de nem lehetett kétséges, hogy az akarat a kormányfőé, széki gróf Teleki Pálé. Ismerte magát, tudta, hogy hajlamos a gyors elhatározásokra, s ebből könnyen lehetett elhamarkodottság, rossz döntés. Igyekezett magát többször visszafogni, bár magabiztosságát növelte, hogy számos alkalommal már akkor átlátta a helyzetet, a megteendő lépés irányát, amikor környezete még komótosan, számára idegesítő körülményeskedéssel a helyzetfelmérés részletezésével volt elfoglalva. Tévedései azonban bántották, felsülései égették az arcát, az emberek — igaz: többnyire alattomos módon leplezett — kárörvendése szinte fizikai kínnal töltötte el.

Most sem felejtí az a jelenetet, amikor 1940. augusztusának végén bukaresti állomáshelyéről megfigyelőként Turnu-Severinbe utazott a második bécsi döntést megelőző, előre láthatólag fiaskós magyar-román tárgyalásokra. A tárgyalásnak szinte alig nevezhető összejövetelel szünetet rendeltek el, a magyar küldöttséget vezető *Hory András* jelentést küldött Budapestre, s szavainak irányí-

⁴⁹⁷ Vö. Ullein-Reviczky 1993, 84.

tására állásfoglalást kért. A számjeltávirat formájában megérkező utasítás hosszan igazolta vissza az Erdélyből elszármazott, a románoktól sok sérelmet hordozó, velük szemben szinte hajlíthatatlan Hory álláspontját.

A számjeloszlopok megfejtésével minden sietség ellenére is lassan haladtak, közben pedig már az az idő is vége felé közeledett, amelyet a konferencia elrendelt szünetének meghosszabbítására kértek. Bárdossy egyre idegesebb lett, úgy vélte, nem maradhat a megfigyelő szenvtelen pozíciójában. Azt tanácsolta, hogy ne folytassák a desifrázást, menjenek vissza a terembe és jelentsék be az összejövétel sikertelenségét, a magyar küldöttség elutazási szándékát.

Hory azonban udvarias formák között letorkolta, s neki lett igaza. A kígyózó papírcsíkból egyszer csak olyan számoszlop jött elő, amelynek a *mindazonáltal* kifejezés volt a megfelelője.

Hory tehát arra kapott utasítást, hogy tegyen *még egy kísérletet* a megállapodásra.⁴⁹⁸

Szegény Csáky István 1941. január 28-án halt meg, s Bárdossy már másnap megkapta kinevezését. Teleki Pál nagyon is hajlamos volt a tépelődésekre, de ha biztos volt a dolgában, akkor tudott gyorsan és energikusan cselekedni. Bárdossy Lászlót régóta ismerte, tudta, hogy az ő fogalmai szerint jó magyar ember. Sok jót hallott műveltségéről, briliáns észjárásáról. A londoni tanácsosi évek szintén kedvezően nyomtak a latban, a bukaresti követi tevékenységét pedig elismeréssel nyugtázta. A Gömbössel való rokonsága nem zavarta, tudta, hogy Bárdossyban nincs semmiféle politikai szélsőségekre való hajlam. Hallott róla, hogy elégedetlen az ország szociális viszonyaival, bűnös mulasztásokról tesz kijelentéseket. Ez ellenben saját felfogása is volt, s azt is tudta, hogy a súlyos meghatározottságok közepette mily nehéz a változtatás.

Telekinek azért is kellett gyorsan döntenie, mert nem volt kétséges előtte, hogy a németek számára egyáltalán nem közömbös a magyar külügyminiszter személye, s a területi változtatásokban vitt meghatározó szerepük áráképpen egyre jobban bele akarnak szólni dolgainkba. Fájó szívvel gondolt arra, hogy múlt év novemberének végén a sok német piszkatúra miatt kellett bezáratnia a budapesti lengyel követséget.⁴⁹⁹ Az eset azért is rossz érzéseket hagyott benne, mert a londoni diplomatákban lépése indokai iránt empátiát remélt, annak nyugtázását, hogy erre az elhatározására csak 14 hónappal a lengyel állam szétverése után kerített sort. Nem így történt. A budapesti brit követ már december 5-én kife-

⁴⁹⁸ Vö. Hory 1987, 323–325.

⁴⁹⁹ DIMK IV. 445. sz.

jezte kormánya nemtetszését és egyben fenyegetőleg szólt az angol-magyar kapcsolatok jövőjéről.⁵⁰⁰

Egyszóval Teleki kész helyzetet akart teremteni, s azért is fogadta meglepéssel a bukaresti követ kedvező válaszát.

– Mit parancsolsz, kérlek – kérdezte Teleki azon a február eleji estén, már a munkaidő után, amikor korábbi megbeszélésük szerint a Sándor palotában lévő miniszterelnöki szolgálati lakás dolgozószobájában összejöttek, hogy leendő közös munkájuk alapvető kérdéseiről szót váltsanak. – Jó lesz a tea?

– Természetesen – mondta fanyarul az újonnan kinevezett külügyminiszter.

– Hozzon két teát – fordult Teleki a belépő inához, s eszébe villant Bárdossy egészségi állapota, korábbi súlyos műtétje, melynek során gyomrának nagyobbik felét kioperálták.

A tea — némi aprósüteménnyel — hamar megérkezett, s a két politikus rögvést a tárgyra tért.

– Köszönöm a bizalmadat Kegyelmes uram, mondta Bárdossy. – Tudom — folytatta, hogy más a vérmezsékletünk, s nem csekély mértékben más az élményanyagunk is. A magam részéről — fűzte hozzá egyáltalán nem szervilisen, hanem az idősebb ember, a tudós férfiú iránti természetes tisztelet hangján — igyekszem érveidre a legmesszebbmenőig tekintettel lenni, számodra pedig, remélhetőleg, hasznos lesz mindaz, amit külföldi álmóshelyeimen elsajátítottam. – Meg kell vallanom őszintén — folytatta —, hogy az örökségből, amelynek mázsás súlyát nagyon jól ismerjük, egy kérdés az, amit nagyon nem szívesen vállalok. Ez az örök barátsági szerződés. Félek, nagyon félek, hogy ennek teljesítése még megoldhatatlan terhet fog reánk róni. De ez már kész helyzet, tehát nem tudunk rajta változtatni.

Teleki elgondolkodva emelte magához a teával töltött csészét, nyugodt tempóban néhányszor belekortyolt az aromás angol teába, majd a következőket mondotta.

– Nézd, nem tagadom, hogy aggályodban sok igazság rejlik. Azt is elfogadom, hogy az elnevezés túl bombasztikusra sikerült, szegény Isti nagyon szerette az ilyen teátrális dolgokat. Azt is vállalom, vállalom kell, ami ebből az én felelősségem, hiszen a hozzájárulásom nélkül nem jön létre akkor decemberben a megállapodás.

– Ám azt nem tagadhatod, hogy nekünk — mondta nyomatékkal — nem szabad sorsunkat a német kártyára egyértelműen feltenni. A területi változtatások német kézből történt elfogadása már így is sok vonatkozásban megengedhetetlenül függő helyzetbe hozott bennünket a náci Németországgal szemben. Nekem ez-

⁵⁰⁰ Juhász 1964, 281–282.

zel a szerződéssel az volt a célom, hogy az angolokhoz fűződő — az utóbbi időben bizony nagyon leszűkült — kapcsolatrendszerünket ismét élővé tegyük.

– Tudom — folytatta —, hogy nem könnyű feladatra vállalkoztál. Én rengetegszer gondolkodom azon, hogy miképpen tudnánk kiuttalan helyzetünkből mégis kiutat találnunk. A történelem nem szokta magát pontról pontra megismételni, ám bizonyos fajta ismétlődéseket mégis megfigyelhetünk. A mostani európai háború — minden furcsaságával együtt — már jó másfél esztendeje valójában világháború, s a formálódó tömbök is nagyon hasonlítanak a nagy háború alapképletéhez.

– Igaz, Oroszország — mostani alakjában a Szovjetunió — még semleges, sőt Németországgal barátsági szerződés fűzi egybe. De jól tudjuk — szemét fürkészve vetette az őt figyelmesen hallgató külügyminiszterre —, hogy e szerződést mindkét részről mérhetetlen álságossággal, rosszhiszeműséggel kötötték meg. Biztos vagyok afelől, hogy ez sokáig így nem maradhat. Nem kételkedem benne, hogy szíve szerint *Sztálin* szívesen *Hitlerre* támadna.

– Ezt azonban még sokáig nem teheti meg. Hiszen a Vörös Hadsereg — éppen a diktátor szította vérengzés okán — lefejezett hadsereg. – Gondolj *Tuhacsevszkij* és a többiek halálára! Ez az egyébként mérhetetlen embertartálékokkal, a mélységi hadviselés szinte kimeríthetetlen lehetőségeivel rendelkező hadsereg ma arra sem alkalmas, hogy egy váratlan, koncentrált támadással szemben birodalma több ezer kilométeres határait megvédelmezze.

– Hitler ellenben — fűzte gondolatait tovább, mélyet kortyolva a teából — ma szinte egész Európa ura. 1940. május-júniusáig ki gondolta volna, hogy a volt osztrák őrzetű Wehrmachtja néhány hét alatt tönkreveri azt a Franciaországot, amelyet a vilmosi Németország négy év véres küzdelmeivel nem tudott térdre kényszeríteni, sőt végül a maga sorsában teljesedett be az istenek alkonya.

– Nekem — mondta eltűnődve — mindig az volt a meggyőződése, hogy modern világunkban a háborúk kimenetelénél az emberi hősiességnek, leleményességnek már nem lehet az a szerepe, ami a korábbi hadakozások mérlegét oly gyakran eldöntötte. Világunk háborúi anyagháborúk. Benzin, vas, acél, élelmiszer — hogy csak a legfontosabbakat említsem. A szövetségesek tartalékai szinte kimeríthetetlenek, a Harmadik Birodalomnak ellenben még benzinje sincsen. Műbenzint gyárt, s — nagy szerencsétlenségünkre — végtelenül rá van szorulva a román kőolajmezőkre.

– A francia kapituláció fényében ellenben — emelte fel a hangját — kénytelen voltam alapelgondolásomat módosítani. Hitler ma szinte az egész politikai Európa ura, s bennünket hadai im-

máron három oldalról vesznek körbe. Az osztrákok ugyan sokáig hadakoztak a nácizmussal szemben, s közben hiába keresték saját nemzettudatukat. Nem találták meg, s amikor 1938 márciusában az Anschluss bekövetkezett — emlékezhetsz — a Heldenplatzon parádézó Hitlert oly sokan üdvözltek megmámorosodott üdvri-valgással, a fák ágain több suhanc gubbasztott, mint madár, hogy kénytelenek voltunk belátni: a náci Németország határai úgy lettek közösek a miénkkel, hogy azokat az osztrákok immár a nagygermán gondolat híveiként védelmezik.

– Egyébiránt — hangját akaratlanul lehalkította — a magyar hírszerzés biztos forrásából mondhatom, az európai német megszállás gépezetében Berlin előszeretettel alkalmaz volt osztrák állampolgárokat, mert odaadó szolgálatukra a birodalmi németekénél is biztosabban számíthatnak.

– Csehszlovákia már a múlté. Ez a múlt ellenben — ha fordul a hadiszerencse — ismét jelenné, sokáig tartó jövővé válhat. Egyik rosszabb, mint a másik. Igaz, *Tiso* Szlovákiája össze sem hasonlítható a beneši Csehszlovákia ütőképességével, ám míg a kifogyhatatlanul leleményes intrikus patrónusai a messzi Párizsban voltak, addig a pap-politikusnak csak a közeli Berlinhez kell fordulnia. Az első bécsi döntés ugyan alaposan megkisebbitette Szlovákiát, a náccal való bensőséges jó viszony ellenben folyton fel-felcsillantja szemük előtt a változtatás reményét. Nekünk pedig ez a remény örökös veszedelem.

– Tudod — mondta némileg témát váltva — az önzetlen nemzetiségi politikát nem csupán azért szorgalmazom szinte kezdettől fogva, mert elvi meggyőződéseim helyességéért perlekedem. Főleg elszakított területeink visszatérése óta folytatok elkeseredett küzdelmet elfogadtatásért. Ha a magyar közigazgatás emberei — csapott indulatosan az asztalra — nem képesek előítéleteiket félretenni, ha továbbra is a régi nótát fújják, hogy a szentistváni haza bukását jelentős mértékben a nemzetiségekkel szembeni — úgy mond — túlzott előzékenységünk okozta, akkor nekünk, a németek esetleges bukásától függetlenül is végünk.

– A Ruténföld autonómia-tervére gondolsz? – kérdezte együttérzőleg Bárdossy.

– Természetesen arra is – válaszolta elborult arccal a kormányfő. Borzasztóan sajnálom, hogy a honatyák szűklátókörűsége miatt kénytelen voltam a tervezetet ad acta tételni. – Nagyobb gond ellenben mindaz, amit nap nap után a Felvidéken, s még inkább Észak-Erdélyben tapasztalunk. Teljesen kétségbe vagyok esve.⁵⁰¹

⁵⁰¹ A korabeli magyar nemzetiségi politikára, Teleki törekvéseire ld. általában Tilkovszky Loránt munkásságát, konkrétan Tilkovszky 1998, valamint Ablonczy 2005.

Bárdossy érezte, hogy jobb ismét visszakanyarodni beszélgetésük fő vonulatához, de ez sem volt lélekvidámítóbb. Mivel Teleki tisztában volt azzal, hogy külügyminisztere a román belpolitika minden fordulatát alaposan ismeri, ezért csak összegzően szólt arról, hogy bizony Berlinben a románok immáron nem csupán fontosabbak, ám kedvesebbek is.

– *Manuilescu* ugyan a Belvedere palotában ájultan esett össze, amikor Ribbentrop ismertette az új határt — mondta szinte észrevehetetlen ironiával —, ám desperált hangulatából a román vezetés hihetetlenül gyorsan nem csupán magához tért, hanem az új helyzethez való tökéletes igazodás csodáját is megmutatta. *Carol* lemondása, *Antonescu* conducatorrá történt előléptetése szempontjukból a legszerencsésebb választás volt. – *Sztójay* újabb és újabb hírekkel szolgál, hogy a berlini körökben, főleg Hitlernél a tábornok mily kedvelt.⁵⁰²

– A franciák veresége ugyan korábbi álláspontom módosítására ösztönzött, s lépten-nyomon tapasztalhatjuk a németek nagy erejét. De közben az angliai partok elleni invázió elmaradt, a szigetország terrorbombázása nem hozta meg a Berlinben remélt eredményt. – Vedd erősen tekintetbe — nézett keményen Bárdossy szemébe —, hogy ez az Anglia már nem az az ország, amelyben *Te Chamberlain* idején szolgáltál.⁵⁰³ Ez a kőszikla szilárd *Churchill* Angliája, aki nem ismer megalkuvást, aki a harcot végig fogja vinni, s ebben a küzdelemben természetes szövetségese az Amerikai Egyesült Államok.

– A Szovjetunió ugyan — szavait szinte töredeazve tette egymás után — egyáltalán nem természetes szövetségese, ám, ha Hitler mégis megteszi azt, amit a *Mein Kampf*-ban megírt — mekkora szerencséje ennek az embernek, hogy mértékadó politikusok sem tulajdonítanak súlyának megfelelően ennek a hagymázos könyvnek jelentőséget⁵⁰⁴ —, tehát ha megtámadja Moszkvát, akkor London egészen biztos Sztálin oldalára fog állni.

– Ez az én vízióm – folytatta. – Ebben az európai háborúban nekünk az a fő feladatunk, hogy hazánk katonai, anyagi és népi erejét a háború végéig megőrizzük. A háború kimenetele kétséges, ezért mindenáron távol kell maradnunk a konfliktusban való részvételtől. 1918 őszének tanulságát nem feledhetjük. Különösen Né-

⁵⁰² „Antonescu nem csupán a dél-kelet-európai politikusok között volt Hitler leggyakoribb vendége, de egyetlen más államférfi sem volt, akivel a Führer ennyi időt töltött volna együtt a háború alatt, ide értve első számú szövetségését: Mussolinit is.” Horthy Miklóssal négy ízben, Mussolinivel 15 alkalommal, Antonescuval pedig 20 esetben tárgyalt. Ránki 1983, I. köt. 17.

⁵⁰³ Általában Bán 1998, illetve. Romsics 1996, 78–104.

⁵⁰⁴ Fest 1996, Ormos 1997.

metország esetleges vereségének esetén nagyon könnyen megtörténhetik — ám még akkor is, nézett Bárdossy elmerevedett arcába, ha Berlin nem is egészen teljes vereséggel kerül ki ebből az öldöklésből —, hogy egész Európában, de legalább a kontinens ezen keleti részében kaotikus állapotok állanak be.

– Nem kell részleteznem Neked — folytatta —, hogy mily sok veszedelem fenyegeti nemzetünket. Az oroszok itt lesznek mint pánszlávok, és itt lesznek mint bolsevikok. A románok ugrásra készen állanak, nem csupán Észak-Erdélyért, hanem az 1916-os bukaresti szerződésben kilátásba helyezett alföldi területekért is az első kedvező alkalommal megindulnak. S a gyenge szlovákoknak — hol vannak már a mi kedves volt tót atyafiaink? —, a ma velünk jó viszonyban lévő szerbeknek is támadhatnak reánk nézve kellemtelen gondolataik. Egy szó mint száz — fejezte be eszmefuttatását összegzően —: Tőled is azt várom, hogy az országot épen és erőben megtartsuk. Kockáztatni az országot, fiatalságunkat, hadierőnket csak önmagunkért szabad és *senki* másért.⁵⁰⁵

Bárdossyt mélyen impresszionálta a hozzá hasonlóan gyenge testalkatú, inkább alacsony, mint magas férfiúból áradó elszántság. Egy pillanatig sem volt benne kétely, hogy ez a program az ő programja is. „Csak” az a rossz érzés motoszkált benne, hogy a sok-sok meghatározottságaik közepette vajon valóban ki tudnak-e tartani ezen célkitűzés mellett. – Már az angol-német antagonizmus is elegendő arra, hogy felőrlődjünk – villant át az agyán.

*

S valóban, az összejövétel után alig néhány nap iramlott el, s február 7-én asztalára került *Barcza György* londoni követ *Sir Anthoni Eden* külügyminiszterrel folytatott, brit részről kezdeményezett beszélgetéséről készült jelentés.⁵⁰⁶ Bárdossy a követet hosszú ideje averzióval kezelte, fontoskodásra hajlamosnak tartotta, jelentéseit fenntartással olvasta. Tudta, hogy Eden viszont velünk szemben táplál – hite szerint a szigetországi politikai elit zöme által nem osztott – ellenséges érzületet, s ezért hajlott arra, hogy Barcza jelentésének a súlyát lekicsinyelje. Eszébe ötlött azonban Teleki figyelmeztetése, s ezért fegyelmezetten ismét alaposan végigolvasta a számjeltáviratot.

E szerint a brit külügyminiszter a Németországot majdan bizonyosan legyőző Anglia nézőpontjából tekintette át a Magyaror-

⁵⁰⁵ Teleki Pál feljegyzései a washingtoni és a londoni magyar követnek 1941. március 3-án. DIMK V. 594. sz. Ld. főleg a 893–894. oldalon írottakat.

⁵⁰⁶ DIMK V. 570. sz.

szághoz fűződő viszonyukat. Elismerte azt, hogy az ország rendkívül erős külső nyomás alatt áll, ám rögvest hozzáfűzte, hogy helyzetét területi követelései is kompromittálják, tehát egyértelműen jelezte, hogy e nehéz helyzet egyik fontos összetevőjét a revíziós követelésekben látja. A háború után — folytatta — Anglia az ország körülményeit mérlegelni fogja, ám a német követeléseknek történő *kényszerű megfelelés* mellett az *önkéntes hajlandóságot* is vizsgálni fogja. Eden ez utóbbi kategóriába sorozta, hogy Magyarország csatlakozott az anglofób háromhatalmi egyezményhez, a sajtó és rádió teljesen német hangot használ, s engedélyezte német csapatok Romániába történő átvonulását.⁵⁰⁷

Bárdossy erős indulatba jött, s elhatározta, hogy nem reflektál a londoni jelzésre. Ha arról van szó — gondolta magában —, hogy Barcza túloz, akkor felesleges a válasz. Ha a jelentés pontos — rándította meg a vállát —, akkor legalább annyira felesleges, hiszen szinte legyőzhetetlen negatív elfogultságot tükröz velünk szemben. Öt nappal később ellenben követe arról sürgönyözött, hogy Anglia megszakította Romániával a diplomáciai viszonyt – a nagyszámú német csapat ott-tartózkodása miatt.⁵⁰⁸ A külügyminiszter jól tudta, hogy ebből árnyék vetül Magyarországra is, ezért most — szavainak irányítására — azonnal utasítást küldött Barczának.⁵⁰⁹

Diplomatájának hangoztatnia kellett, hogy a német csapatok átvonulásához a nem hadviselő Románia kifejezett kérésére járult hozzá a magyar kormány. Barczának arra is rá kellett mutatnia, hogy az angol kormány hosszabb időn át nem kifogásolta a Wehrmacht romániai jelenlétét – ezzel Bárdossy burkolt kritikát gyakorolt az angol lépés felett. Végül londoni követének arra is ki kellett térnie, hogy az engedéllynél nagyobb megrázkódtatások és zavarok elkerülése volt a cél.⁵¹⁰

*

A következő hetekben a magyar-angol viszony mit sem enyhült. Ennek az volt a döntő oka, hogy a Wehrmacht egyre jobban befészkelte magát Romániába, következésképp Hitler nemzetközi pozíciója tovább erősödött, Angliáé pedig tovább romlott.⁵¹¹ Ez volt a lényeg, s nem az, hogy miképpen festett formálisan az an-

⁵⁰⁷ Uo. 871. o.

⁵⁰⁸ Uo. 572. sz.

⁵⁰⁹ Uo. 573. sz.

⁵¹⁰ Uo. 865. o.

⁵¹¹ Hillgruber 1965.

gol-román viszony. Londonban pontosan tudták, hogy a német-román kapcsolatokat Berlinből irányítják, s mivel arra figyeltek, hogy a második bécsi döntés korábbi szövetségesük számára roppant előnytelen volt, ezért — bár az adott helyzet azt kétségkívül egyáltalán nem magyarázta — hajlamosak voltak a régi remiszcenciák mentén mozogni, amely Bukarestnek előnyt, Budapestnek hátrányt hozott.

Március 12-én Bárdossy íróasztalához ült, hogy részletes instrukciókkal lássa el Barczát. Rutinja birtokában nem volt nehéz megtalálnia a módját, hogy kemény mondanivalóját megnyerő módon adja elő.

Nincs kétségem abban — írta —, hogy Nagyméltóságod minden alkalommal, amikor arra szükség van, megtalálja és érvényesíti is azokat az érveket, amelyeket Magyarország magatartása miatt angol részről emelt kifogásokkal szemben felhozhatunk. A rend kedvéért mégis helyesnek tartom — ezzel a formulával fordult a célegyenesbe —, ha egyenként foglalkozom ezekkel a kifogásokkal.⁵¹²

A német csapatok átengedéséből formált váddal szemben emlékeztetett arra, hogy a román kormány még Bécsben, augusztus 30-án, tehát a határozat kihirdetése napján kérte a Wehrmacht egységek hazájában történő elhelyezését. Hogyan várhatta volna józanul bárki is — tette fel indulatosan a nem alaptalan kérdést —, hogy a magyar kormány a német csapatok átszállításának tervével szembeszegüljön, és nyilvánvalóan súlyos, sőt végzetes következményeket felidézve megkísérelje ezt megakadályozni ugyanakkor, amikor az angol kormány a csapatokat befogadó Romániával még a diplomáciai viszonyt sem tartotta szükségesnek megszakítani?⁵¹³

A brit álláspont módosulását a balkáni helyzet megváltozása váltotta ki. Mussolini — mint esett már szó róla — október végén rátámadt Görögországra, vállalkozásával ellenben csúfos kudarcot vallott, s várható volt, hogy Hitler maga fogja a görög kérdést „rendezni”. Mivel a brit Földközi-tengeri pozíciók szempontjából Görögország megfelelő magatartása London elemi érdekébe vágott, ezért lett hirtelen olyan kellemetlen a romániai német katonai jelenlét. Levelében Bárdossy ugyan az olasz-görög konfliktust megemlíti, ám csupán érintőleges, s azon epizódjában, amikor Hitler még nem szakította meg a görögökkel a diplomáciai viszonyt. Miután e kérdésen elsiklott, holott innen lehetett volna Budapest, illetve Bukarest londoni eltérő megítélését gyökerében megragadni, nagy elokvenciával — és nem csekély valóságghűséggel, „csupán” az

⁵¹² DIMK V. 621. sz. 930. o.

⁵¹³ Uo. 931. o.

adott helyzethez nem közvetlenül kapcsolódó kérdéseket taglalva — azt fejtegeti, hogy miért nem lehet e két ország Angliával szembeni magatartása tekintetében párhuzamot vonni.

Nem volt nehéz rámutatnia arra, hogy Nagy-Románia nagyrészt Angliának köszönhette megalakulását és létét. Románia 22 éven át élvezte London politikai és gazdasági támogatását — mégpedig sokszor éppen Magyarországgal szemben és Magyarország rovására. Közben az angolokat nem feszélyezte, hogy 1937-től kezdve Románia mind messzebbmenő kapcsolatokat épített ki a Német Birodalommal. Károly király eltávolítása, Antonescu élre kerülése — egyes londoni körök beállításával ellentétben — nem német fegyveres erőszak műve, hanem a román belpolitika által általánosan helyeselt megoldás.⁵¹⁴

– Ha már most az intranzigens angol tényezők ezek után azt mondják, hogy Anglia győzelmének esetén a kontinens új rendjét Anglia hű szövetségesei: a csehek és megszállott barátai: a románok jogos érdekeinek messzemenő figyelembe vételével fogják megállapítani, akkor ugyanezek az angol tényezők ne csodálkozzanak azon, ha a magyar közvélemény ekkora elfogultsággal szemben más irányban keresi a maga valóban jogos érdekeinek védelmét.⁵¹⁵

Tudta, hogy sorain átüt a keserű indulat, de amikor a tisztázatot ismét átolvasta, akkor sem tompított semmit szavainak élén. Aláírta, utasítást adott a futár indítására, majd rövid időre hátradőlt a székén. – Nem könnyű a németekkel együtt élni, ez az egész Hitler-jelenség önmagában agyrém. *Ribbentrop?* – csak legyintett.

– Világos, hogy a szomszédainkkal meglévő — egyébként is súlyos — ellentéteink elmélyítésén mesterkednek. – Nem nagy ügy, húzta el a száját megvetően. Sok ezer éves praktikákból van mit hasznosítani. Helyzetben vannak, és kész. De kiktől kaptuk vissza jogos területeinket? Igaz, itt vannak az országban, mindenről tudni akarnak, s valóban sok mindent tudhatnak is, de annak nincsen jele, hogy az alkotmányos rendünk felfordításán mesterkednének.

*

A németekkel való együttélés ellentmondásossága ezekben a márciusi napokban is megmutatkozott. A balkáni német pozíciókat nagyban erősíthette Jugoszlávia csatlakozása a háromhatalmi egyezményhez. Már az előző decemberben megkötött magyar-ju-

⁵¹⁴ Uo. 932. o.

⁵¹⁵ Uo. 933. Ld. még a 627. jegyzetet.

goszláv örök barátsági szerződést is Berlin azért fogadta kedvezően — más dolog, hogy a magyar kormány ezzel a lépéssel éppen a németeknek való kiszolgáltatottságán akart könnyíteni —, mert azt láncszemnek látta, amely szintén segíti a délszlávok Birodalomhoz erősítését. A német-jugoszláv tárgyalások több szakaszban zajlottak, a szövetséges Londonhoz fűződő szálak gyengítésében, esetleges kényszerű elszakításában sokan láttak veszedelmet, s elébe akartak vágni a magyar revíziós törekvések javuló esélyeinek.

Budapestre hamar befutottak a hírek arról, hogy Pál régensherceg az aláírás feltételül Jugoszlávia határainak garantálását szabja, s biztosítékot akar kapni a tekintetben is, hogy Hitler nem akarja katonáit az országon átvonultatni. Görögországról nem esett szó, de nem lehetett kétséges, hogy az esetleges átvonulásnak ez lenne az értelme.⁵¹⁶

Bárdossy március 16-án magához kérte *Otto von Erdmannsdorffot*, a Birodalom követét, s az érdekeit veszélyben látó szövetséges ingerültségével kért magyarázatot. Az egyenrangú szövetséges önérzetességével leszögezte: a garancia megadása kétségtelenül befolyást gyakorolna a magyar-német viszony alakulására és erősen kihatna a magyarországi közhangulatra.⁵¹⁷ Annak érdekében, hogy Berlinben konkrétan is lássák esetleges engedékenységük budapesti hatását, Sztójaynak a Wilhelmstrasse tudomására kellett hoznia: ha Berlin garanciát ad a délszláv határra, akkor Bárdossy nem tesz bemutatkozó látogatást Hitlernél.⁵¹⁸

Míg Londonból keményen elutasító válasz érkezett, addig Berlinben ugyanez az önérzetes fellépés a magyar érdekek tekintetbe vételéről tanúskodó üzenetet szült. Barcza ugyanis azt jelentette, hogy Magyarország a legsúlyosabb következmények elé néz, ha megengedi Wehrmacht katonák átvonulását olyan országba, amelyet Anglia szövetségesének tekint, nem beszélve a támadásban való esetleges részvételéről.⁵¹⁹ Sztójay ellenben arról tudósíthatott, hogy Németország csupán a délszláv állam integritásának maga részéről való tiszteletben tartására vállal kötelezettséget.⁵²⁰

A magyar külügyminiszter így arcának megőrzésével utazhatott március 21-én a bajor fővárosba, hogy Ribbentroppal és Hitlerrel találkozzék. Bárdossy jól tudta, hogy nem szabad a húrt tovább feszítenie. Az adott pillanatban Belgrádnak a háromhatalmi

⁵¹⁶ Juhász 1964, 286.

⁵¹⁷ DIMK V. 628. sz., 943. o.

⁵¹⁸ Juhász 1964, 286.

⁵¹⁹ Barcza 1994, I. 481.

⁵²⁰ DIMK V. 635. sz., 952. o. és WILHELMSTRASSE 370. sz.

egyezményhez történő csatlakozása a lényeg, s magyar szempontból elegendő engedmény, hogy Berlin a területi igények *későbbi* kielégítése elé nem gördít akadályt.

Az asztalcsapkodás diplomáciájában járatos Ribbentrop ugyan ez alkalommal is hallatott néhány fenyegető hangot a magyar-román rossz viszony, valamint a magyarországi németek — úgymond — népi érvényesülésének akadózása miatt,⁵²¹ a Führer ellenben ismét megcsillantotta képességét, amellyel tárgyalópartnerait oly sikerrel vezette már számtalanszor félre. Bárdossy ugyanis azzal az illúzióval érkezett haza, hogy alkalmas időben az erdélyi határ további korrekciójára számíthatnak.⁵²²

Volt egy különben igen nagy jelentőségű – pont, amely nem tartozott közvetlenül megbeszélésük tárgyához. Hitler szóba hozta az állítólagos szovjet veszélyt. A csiszolt fogalmazásra oly igényes Bárdossynak a hátán futkosott a hideg, amikor a Führer így beszélt: ha az orosz veszély aktuálissá válik, akkor néhány hét múlva Szovjet-Oroszország nem létezik többé.⁵²³ Az e szavak feltárta szakadék ellenben még inkább sokkolta. Rövid időre kikapcsolt, nem követte a hitleri monológot. Teleki, a február elején folytatott esti beszélgetésük villant az agyába. – Mily’ jól látja a dolgokat, s mi lesz akkor velünk, vajon miképpen tudunk majd az elszabaduló pokolból kimaradni? – tűnődött magába süppedve.

*

Március 27-én hajnalban megszólalt a lakásán a telefon. A vonal másik végén a Külügyminisztériumban szolgálatot teljesítő fogalmazási tisztviselő volt.

– Kegyelmes uram, ne haragudj a zavarásért, de azt hírt vetjük, hogy éjszaka Belgrádban puccs történt – mondta izgalomtól remegő hangon.

– Mit tudtok a részletekről – tette fel a kérdést, magára nyugalmat erőltetve a külügyminiszter.

– A telefonáló elmondotta, hogy katonatisztek hajtottak végre puccsot, *Pál régensherceget* felszólították a lemondásra, helyére az Angliában nevelkedett *II. Pétert* ültették, *Draghiša Cvetković* kormányfőt *Dušan Simović* váltotta fel, a németbarát minisztereket le tartóztatták.⁵²⁴

⁵²¹ Juhász 1964, 288.

⁵²² Uo. 289.

⁵²³ Uo. 288.

⁵²⁴ CAM I. köt. 474, Juhász 1964, 289–290.

– Köszönöm a tájékoztatást. – Elkészülök és azonnal indulok – zárta le a beszélgetést. – Hitler ezt nem fogja tűrni – mormolta magának a fürdőszobába menet. – De mi lesz velünk, a jó utak itt vezetnek a szerbekhez. Szörnyű helyzet! Miért kellett Csákynek aláírnia ezt a nyomorult örök barátsági szerződést? Csapdába jutottunk!

A minisztériumban újabb és újabb részleteket tudott meg a puccsról, megérkeztek a magyar hírszerzés jelentései arról, hogy a brit titkosszolgálat miképpen szötte a fordulathoz vezető szálakat.⁵²⁵ Napközben többször beszélt Telekivel, aki a legkétségbeesettebb hangulatba zuhant, kiváltképp, amikor megtudta, hogy nem sokkal fél egy után Sztójay telefonált, s közölte: a Führer üzenetével, az ő repülőgépén 5 óra tájt Budapesten lesz.

A megérkezett, s a történelmi pillanattól megigézett Sztójayval először Bárdossy tárgyalt. A követ elmondotta, hogy Hitler fél egyre kérette magához, s szinte kapkodva azzal kezdte: tudja, hogy Magyarország elégedetlen eddigi revíziós eredményeivel, s Jugoszláviával szemben szintén vannak területi igényei. Űtött az óra, hogy ezek teljesüljenek. Szidta a jugoszlávokat — ha valakit a sors nagyon ütni akar, akkor butasággal veri —, s azt üzenve *Horthy Miklósnak*, hogy vonuljon be a Bánátba, foglaljon el annyi területet, amennyit szükségesnek tart. Ő, a Führer minden igényt elfogad, természetesen elismeri Bulgária macedón területre formált aspirációit is.⁵²⁶

Ezután a követ a miniszterelnöknek referált, majd mindhárman átmentek a kormányzóhoz az előzetesen megbeszélt audienciára.⁵²⁷

Bárdossy és Teleki is sejtette, hogy Horthyt a Führeri üzenet erősen fogja érinteni, de az arcára kiülő, szavait átható lelkesedésre⁵²⁸ azért nem számítottak.

– Főméltóságú uram — kezdte kelleetlenül Teleki — mi is tisztában vagyunk a megnyíló lehetőség nagyságával. – Ám az alig egy hónapja ratifikált örök barátsági szerződéssel a hátunk mögött miképpen cselekedhetünk? Mit fog szólni Anglia? Mit fog szólni a világ? – Főméltóságú úr, látnunk kell, hogy nemzeti becsületünk forog kockán – az utolsó szavakat szinte kiáltotta a magát nagyon nehezen fegyelmező miniszterelnök.⁵²⁹

⁵²⁵ Barker 1976, 87., Perjés 2000, 774.

⁵²⁶ DIMK V. 652. sz és WILHELMSTRASSE 372. sz.

⁵²⁷ CAM I. köt. 475., Juhász 1964, 293., Czettler 1997, 273.

⁵²⁸ Teleki Pál április 2-án levelet intézett báró Apor Gáborhoz, aki akkoron hazánkat az Apostoli Szentszéknél képviselte, és ebben azt írta, hogy Horthy „teljesen tűzbe jött és lángra gyúlt”. Idézi Fülöp – Sipos 1998, 231.

⁵²⁹ Vö. CAM I. köt. 475.

Horthy nem szerette, ha becsület dolgában más tart neki előadást, ezért szintén kelletlen hangon — visszautalva a Führer üzenetének azon részére, mely szerint a jövőben nem lesz Jugoszlávia, Horvátország státuszát a magyarok és a horvátok dönthetik el közösen — azt válaszolta, hogy az események hatására Jugoszlávia szétesik, tehát a szerződés oka fogyottá válik.⁵³⁰

A nem túl okos Sztójay buzgón bólogatott, Teleki és Bárdossy azonban pontosan tudta, hogy a helyzet ennél sokkal összetettebb, London egy ilyen magyar lépést aligha hagyna következmények nélkül. Szavaik hatására az államfő elfogadta, hogy aludjanak rá egyet, s másnap — katonák bevonásával — tovább tárgyalják az ügyet.

*

A pihentető éjszakai álom azonban a kormányzót még lelke-sebbé tette. A katonák pedig még tovább tüzelték. Teleki és Bárdossy ismert érveik ismételtetésén túl a szovjet és a román veszély felfestésével is megpróbált mérséklőleg hatni – a miniszterelnök újfent a csekély magyar haderő tartalékolásának szükségességével is argumentált. Mindazonáltal a vibráló légkörű tárgyaláson mindinkább világossá vált számukra, hogy valamiféle kompromisszumban kell megállapodniuk.

A Hitlernek átadandó kormányzói levél tartalmában tudtak közös nevezőre jutni. Ebben Horthy elismerte, hogy a Führer által emlegetett területi igények fennállanak és teljesítésre várnak. A katonák közötti kapcsolatfelvételt őszinte elégtétellel nyugtázta. Végül arra utalt, hogy a jugoszláviai fordulatra aligha kerülhetett volna sor a belgrádi pánszláv indíttatású szovjet-orosz befolyás nélkül.⁵³¹

A levelet fogalmazók pontosan tudták, hogy a belgrádi vihart kavaró szeleket elsősorban nem Moszkvából, hanem Londonból fújták, s azt is sejtették, hogy ezzel a berlini politikacsinálók is tisztában lehetnek. Mivel a magyar politika nagy dilemmáját a berlini nagy biztatás és a londoni kemény visszafogás közötti áthidalhatatlan szakadék okozta, a szovjetek szerepére történő utalással is e szakadék feletti hídverést akarták előmozdítani. A hídépítő manővert azonban természetesen elsősorban egy Londonban is tolerálható forgatókönyv kimunkálásában látták. Bárdossy jó érzéssel nyugtázta, hogy Telekivel teljes nézetazonosságban vannak, összehangolt érveléssel vették rá a kormányzót, hogy olyan válasz menjen

⁵³⁰ Uo.

⁵³¹ Horthy 1962, 54. sz.

Berlinbe, amely nem elutasító, ám nem is konkrétan igenlő, ekképpen levegővételnél is időt hagy e forgatókönyv elkészítéséhez.

Tudván azt, hogy e kísérlet sikere a legbravúrosabb konstrukció esetén is felettébb kétséges lesz, s bár másfelől abban is nagyon kételkedett, hogy az új belgrádi vezetést rá tudják venni a Berlinnek parírozó magatartásra, Bárdossy — a szinte lehetetlent kísérélvén meg — másnap, szombat ilyen értelmű utasítást küldött *Bakach-Bessenyei György* követnek.⁵³² Tisztában lévén azzal, hogy ebben a helyzetben neki már nem szabad nyíltan fellépni, Bessenyeinek *saját véleményként* kellett *Momčilo Ninčić*, régi-új külügyminiszter (a húszas években már irányította a délszláv külpolitikát) tudomására hoznia, hogy a németeket holmi üres nyilatkozatokkal nem fogják tudni az ország megtámadásától visszatartani. Komoly tárgyi bizonyítékokkal kell szolgálniuk arról, hogy a német-görög háborúban nem fognak az előbbiek ellen fordulni.

*

A külügyminiszter másik akciója belpolitikai természetű volt. Láttá, hogy a hazai ellenzék ereje nem számottevő, az adott helyzetben akár teljesen figyelmen kívül hagyhatják, de azt is mérlegelte, hogy a nemzetközi viszonyokban a kocka könnyen megfordulhat, s akkor ezek a nem túl jelentős erők akár kormányzó pozícióba is kerülhetnek. Így jutott arra a gondolatra, hogy *Rassay Károly* kellene beszélnie.

Erről a liberális politikusról tudta, hogy németellenes parlamenti felszólalásaival széles körben respektust váltott ki, ám arra is emlékezett, hogy annak idején tevékenyen részt vett a rendszer létrehozásában, a Huszár-kormányban az igazságügyi tárca politikai államtitkára volt, s ellenzéki politikusként is bizonyos lojalitást tanúsított a mindenkori kormányokkal szemben.⁵³³ Ismerve mély magyar érzéseit abban reménykedett, hátha kaphat tőle a kiút keresésében jól kamatoztatható szempontokat, vagy legalább is támogatást a várható délvidéki akcióhoz.

Rassayt estére kérte magához. Egész nap a befutó híreket tanulmányozta, munkatársait fogadta, utasításokat diktált. Egyszerre volt rendkívül izgatott s egyben desperált állapotban, amit a belépő vendége előtt sem tudott elleplezni. Tudta, hogy először neki kell beszélnie, s szavaival Rassayt együttműködésre megnyernie. Beszélt a belgrádi fordulat Berlinre gyakorolt hatásáról. Bizalmasan azt is elmondta, hogy Sztójay a Führer repülőgépén

⁵³² DIMK V. 656. sz.

⁵³³ Általában: L. Nagy 1980.

érkezett haza jelentéstételre. Bár a fűhreri ajánlatról mélyen hallgatott, ám joggal feltételezte, ennek a gesztusnak a feltárásával is érzékeltetni tudja vendége előtt, hogy Hitler katonai megtorlást akar foganatosítani, tehát nagy valószínűséggel háború lesz. Ha ez bekövetkezik, akkor az — nem a kedvezőbb kimenetelt, hanem a legsötétebb vízióját festette fel — katasztrofális lesz reánk nézve, mert a német katonai akciótól való magyar távolmaradást elkerülhetetlennek tartja.

Rassayt ellenben a drámai szavak inkább ellenkezésre sarkallták:

– Kegyelmes uram, én úgy vélem, hogy a Jugoszláviával megkötött örök barátsági szerződés nyomán bennünket az taszítana katasztrófába, ha megszegnénk szerződéssel megpecsételt szavunkat, mert az számunkra közmegvetést hozna, hazánk földje hadszínterré változna, s gyenge gazdaságunk is összeroppanna a háború terhe alatt.⁵³⁴

Majd azt tudakolta, hogy háborús részvételünket miért látja Bárdossy elkerülhetetlennek.

A kemény ellenállás mélyen elkésérítette, mégis higgadtságot erőltetve magára három ponton igyekezett vendégét hatása alá vonni. Rögvest a leg súlyosabbnak vélt érveléssel kezdte. Azt ecsetelte, hogy az akcióból történő kimaradásunkat a németek — mivel ismerik a magyar közvélemény németellenes beállítottságát — az ország megszállásával torolnák meg. Ezen érve logikus folyamánaként adta elő második argumentumát, mely szerint a megszállók „szemémbereket” (így, egy lélegzettel mondta) ültetnének az ország népének nyakába.

– Imrédyre gondolsz, kegyelmes uram? – buggyant ki a kérdés Rassay száján, Bárdossy azonban a konkrét kérdést már diplomatikusan elhárította:

– Minek mondjak neveket – s már a harmadik érvét hozta szóba, mely szerint a katonai körök olyan hallatlan nyomás alatt tartják, amely alól sem Teleki sem ő nem tud kitérni.

– Tudod — váltott Bárdossy hangja még közvetlenebbre —, Werthék azt szokták mondani, hogy az ország háromszor volt immár mozgósítási állapotban „véres levezetés nélkül”.⁵³⁵ (A külügyminiszter e szavaival *Werth Henrikre*, a Honvédevezérkar főnökére és körére, illetve arra utalt, hogy hiába rendeltek el háromszor mozgósítást, katonai összecsapásra nem került sor.)

E katonai kifejezés hallatán mindkettőjük megborzongott, s Bárdossy fakó hangon fejezte be érvelését arra utalván, hogy e ka-

⁵³⁴ Vö. Rassay Károly vallomását a Bárdossy-perben. Bárdossy 1991, 174.

⁵³⁵ Vö. uo.

tonai körök a hadsereg moráljának tönkretételét emlegetve követelik a németek oldalán való hadba lépését.

Az elhangzottak nyomán Rassay semmit sem változtatott felfogásán, sőt arról kezdett beszélni, hogy Jugoszláviát azért sem szabad megtámadnunk, mert akkor az ország előbb-utóbb Oroszországgal is harcba keveredhet. Bárdossy ezen az ellenvetésen nemhogy nem ütközött meg, hanem éppen a saját felfogásának erősítését látta benne.

– Jó, hogy említed. Tudod, mi fel vagyunk készülve arra, hogy a románok ismét fordítanak majd sorsukon, átállnak az oroszok oldalára, s ilyen hátvéddel támadnak majd a második bécsi döntés nyomán visszatért erdélyi területeinkre. Mondd meg, kérelek, kire, ha nem a németekre támaszkodhatunk mi akkor?

Rassayra azonban az 1916-os román betörés *Mackensen* serege révén történt visszaverésére való nyilvánvaló utalás egyáltalán nem gyakorolt hatást. Azt felelte, hogy — bár az számára letartóztatást, koncentrációs táborot jelentene — inkább szállják meg a németek az országot. Hiszen — folytatta —, ha nekünk már nincs módunk a németekkel való együtt menetelést elhárítani, akkor a mi függetlenségünk ténylegesen már csupán álfüggetlenség. A nemzet jövőjét akkor sokkal inkább a megszállás vállalása jelentheti, mert Hitler bukása után a nyugati hatalmak ezt fogják honorálni.⁵³⁶

*

Ebben a feszült helyzetben a magyar Külügyminisztériumban sem volt hétvége, a miniszter és szűkebb törzse vasárnap is dolgozott. Bárdossy ekkor küldte el válaszát Barcza előző nap fel tett azon kérdésére, hogy az érlelődő balkáni konfliktusban hazája az örök barátsági szerződés szellemében fog-e cselekedni?⁵³⁷

Álláspontunk — válaszolta — elsősorban az új jugoszláv kormány magatartásától függ.⁵³⁸ Ha kiprovokálja a háborút — ezzel a fogalmazási fordulattal Bárdossy lényegében a német nézőpontot tette magáévá —, akkor senki sem kívánhatja el, hogy a magyar kormány nyugodtan nézze az 1918-ban jogtalanul elszakított magyarlakta területek német vagy éppenséggel román hadsereg által történő megszállását. Az ott élő magyarság megvédelmezése azért is természetes, hiszen az örök barátsági szerződés 2. pontja is fenn tartja a magyar területi igényeket. Az új belgrádi rezsim politikája

⁵³⁶ Vö. uo.

⁵³⁷ DIMK V. 657. sz.

⁵³⁸ Uo. 664. sz.

a decemberi megállapodást felborította. Ezzel a beállítással a magyar külpolitikát Bárdossy — kimondatlanul — ismét a berlini törekvésekkel hozta összhangba.⁵³⁹

*

A magyar álláspont eldöntésére április 1-jén délután 5 órára összehívták a Legfelső Honvédelmi Tanácsot. Ez a testület tulajdonképpen olyan kormányülés volt, amelyen a kormányzó elnökölt, s részt vett rajta a Honvédvezérkar főnöke is. A tanács ügyeit egy vezértitkár adminisztrálta. Ekkor e posztot *Náray Antal* vezérkari ezredes töltötte be.⁵⁴⁰

Az ülés nyomott hangulatban kezdődött, mert Teleki és Bárdossy már az előző nap megtudta, hogy a katonák megint tovább mentek a megengedhetőnél. Az történt ugyanis, hogy vasárnap megjött *Friedrich von Paulus* tábornok, s Werth szinte órákon belül megállapodást kötött vele a magyar katonai részvételről. Ennek értelmében a vezérkari főnök április 1-jével akarta megindítani a mozgósítást. A németek akkor a háború megkezdését 12-re időzítették, a magyar alakulatoknak pedig 15-én kellett a határ átlépve támadásba lendülniük. Werth tehát az egész kérdést pusztán technikai kérdésnek tekintette, csupán azt mérlegelte, hogy mennyi idő szükséges a mozgósításhoz és a határra történő felvonuláshoz.⁵⁴¹

Teleki éktelen haragra gerjedt, s Bárdossy is vörös lett az arcukba dobott kesztyűtől. Szorultságukban a német csapatok magyarországi átvonulását tudomásul vették, a magyar részvételt illetően ellenben közölték, hogy ebben az ügyben csak a Legfelső Honvédelmi Tanács határozhat.

A kérdés külpolitikai összefüggéseit kidomborítandó az ülésen — Horthy Miklós megnyitója után — Bárdossynak kellett az expozét megtartania. Manőverezési lehetőségét eleve behatárolta, hogy a kormányzó a magyar részvételt elhatározott tényként közölte, s a tanácskozás célját a kezdőpont, a célkitűzés, az erők nagysága és magatartása megszabásában jelölte meg.⁵⁴²

A legmagasabb helyről elhangzott szavak után a diplomata azzal kezdte, hogy idegen uralom alatt élő véreink felszabadítására minden alkalmat meg kell ragadnunk. A megkötött örök barátsági szerződés ellenben — mondotta a Londonba küldött értelme-

⁵³⁹ Uo.

⁵⁴⁰ Náray 1988.

⁵⁴¹ Juhász 1964, 301–302., Dombrády 2000, 73.

⁵⁴² Náray 1988, 44–45.

zést megmásítva — lehetetlenné teszi számunkra a cselekvést mindaddig, amíg Jugoszlávia, mint olyan fennáll. Nem érvelt az angolokkal, visszafogottságát nem indokolta a nemzetközi élet egyéb tényezőivel, hanem a történelem előtti felelősségre hivatkozott, s ezzel a megnyílt távlattal teremtet a körültekintő mérlegeléshez atmoszférát.

Így adta meg a választ az időpontra vonatkozóan. Az akció célját pedig az ezeréves magyar föld visszacsatolásában jelölte meg. Egy ilyen lépést — szerinte — a világpolitika előtt meg lehet indokolni. Ellenben — húzta alá nyomatékkal —, ha egyéb jugoszláv területekre lépnénk, akkor Magyarország szembehelyezkednék a politikai etikával, és az ország érdekeivel ellentétes háborús bonyodalmakba keveredhetne.

Tekintetét Horthyra, majd *Bartha Károly* honvédelmi miniszterre és végül Werthre függesztve a háború kimenetelének nyitottságáról szólt, s azt mondotta, hogy esetleges angol, amerikai győzelem esetén hazánk nem csupán az addig megszerzett területeit vesztené el ismét, de a trianoninál is nehezebb helyzettel kellene számolnunk. Végül nagyon tapintatosan, de félreérthetetlenül célzott a Szovjetunió balkáni térség iránti érdeklődésére.⁵⁴³

Az elhangzott körültekintő szavak *Keresztes-Fischer Ferencet*, *Varga Józsefet*, *Laky Dezsőt*, *Radocsay Lászlót*, *Bánffy Dánielt* arra bátorították, hogy szintén a maguk ilyen-olyan fenntartásainak adjanak hangot,⁵⁴⁴ ám *Reményi-Schneller*, majd még inkább a nagy tekintélyű *Hóman Bálint* a Németország melletti kiállást indokolta,⁵⁴⁵ Werth Henrik pedig élesen Bárdossyra rontott. Elvakultan azt fejtegette, hogy az ellenséget addig kell üldözni, amíg az meg nem semmisül.

– Én megfordítanám a külügyminiszter úr érvelésének menetét — mondta azzal a magabiztossággal, aki már közvetlenül a háta mögött érzi a Wehrmacht teljes erejét —, a politikai szempontok szerinti mérlegelésnek csak a teljes katonai győzelem megszületése után érkezik el majd az ideje. – Ha feltételekhez kötjük fellépésünket — folytatta, magát már alig fegyelmezve —, akkor az bizonyosan nem váltana ki a német vezetésben előnyös hatást.

– Mindezek alapján öt gyalog- és egy gyorshadtesttel korlátlan katonai célkitűzéssel azonnali, a németekkel egyidejű beavatkozást javaslok.⁵⁴⁶

⁵⁴³ Uo. 45.

⁵⁴⁴ Uo. 46–47.

⁵⁴⁵ Uo. 47–48.

⁵⁴⁶ Uo. 48–49.

Szavai mint mázsás súlyok hullottak a terem feszült csendjébe. Minden szempár a kormányzóra szegeződött, ő törte meg a drámai csendet.

– Honvédségünknek az 1938-ban meghirdetett győri program nyomán létrejött új szervezete, felfegyverzése, kiképzése vajon ad-e reményt arra, hogy e nagy erőpróbát kiálljuk? – kérdezte.⁵⁴⁷

Bartha Károly honvédelmi miniszter megnyugtatta. Elismer-te ugyan, hogy a felfegyverzettség terén van még mit kívánni, ám a honvédség harci szelleme kitűnő, s egyébként is — tette az asztalra a nagy ásznak gondolt érvét — a németek fegyverzet, felszerelés és lőszer tekintetében úgylis ellátnak majd bennünket.⁵⁴⁸

A felszólalások sorát a miniszterelnök zárta. Ismét előadta ismert gondolatait az angolszász világ kimeríthetetlen erőtartálékairól, a magyar akció megindításának feltételeiről, végül pedig kifogásolta a bevetni tervezett erők nagyságát. – Egyszerű megszálló feladatokra kevesebb erő is elegendő – mondottan határozottan.⁵⁴⁹

A négy órás vitát berekesztő zárszavában a kormányzó a magyar öncélúságnak megfelelő korlátozott akció mellett döntött. A bevetendő erők nagysága tekintetében megegyezésre és arról hozzá intézendő előterjesztésre utasította a miniszterelnököt és a vezérkar főnökét.⁵⁵⁰

*

Másnap, április 2-án délután Teleki Pál miniszterelnök tudomására hozták, hogy a délszláv állam ellen támadásra készülő német csapatok átlépték a magyar-német határt, dél felé vonulnak, vezérkari főnökségük pedig már meg is érkezett Budapestre.⁵⁵¹ Olyan nyugtalanság vett erőt rajta, hogy elhatározta: átmegy a Disz térre és megbeszéli az egyáltalán nem váratlan, ám mégis merőben új helyzetet a külügyminiszterrel.

– Kezdődik – ezekkel a szavakkal lépett be Bárdossy dolgozószobájába, aki rögtön tudta miről van szó, hiszen szintén birtokában volt a súlyos hírnek.

– Megjött Barcza sürgőnye Londonból. – így válaszolt, s habozás nélkül a követ hitelének rontásába fogott. – Megint túloz, az angolok szájába saját szavait adta, így akar bennünket cselekvésünktől visszatartani.

⁵⁴⁷ Uo. 49.

⁵⁴⁸ Uo.

⁵⁴⁹ Uo. 52.

⁵⁵⁰ Uo. 53.

⁵⁵¹ Juhász 1964, 307.

Teleki helyet sem foglalva, türelmetlenül nyújtotta kezét a megfejtett számjeltáviratért. Bárdossy most már szótlánul adta át a kért papírt.

Amennyiben németek Jugoszláviát megtámadják és azok ellenállnak, ami várható — üzenté a követ a számjeltáviratok lapidáris stílusában —, úgy természetesen azonnal Anglia szövetségeseivé válnak. Ebben az esetben itteni reakció magyar-jugoszláv viszony lehető alakulásával szemben következő:

1. Amennyiben magyar kormány eltűri — kezdte halkán fennhangon olvasni a szöveget azt remélvén, hogy a benne gyűlemlő feszültségnek így valamelyest utat enged —, sőt elősegíti, hogy német hadsereg Magyarországra bevonulva, azt katonai bázisnak használja Jugoszlávia ellen, Anglia részéről diplomáciai viszonyunk megszakításával és annak összes következményével okvetlen számolni kell.⁵⁵²

– Látod, ettől félttem – nézett külügyminiszterére.

– A folytatás még keményebb lesz – mondta Bárdossy erőltetett nyugalommal. Bár — mint jeleztem, mondta dehonesztáló hangon — én ebben inkább Barcza sugallatát, s nem az angolok álláspontjának autentikus megfogalmazását látom.

Teleki nem osztotta kollégája nézetét, ő úgy vélte, hogy Barcza bizony — bár szintén érezte, hogy a fogalmazásban benne rejlik a követ álláspontja is — meglehetősen pontosan adja vissza a brit illetékesek üzenetét. Ismét szeme elé tartotta a közben leengedett táviratot.

2. Ha azonban Magyarország e támadáshoz bármilyen indoklással (Jugoszlávia területén magyarok megvédése) csatlakoznék, úgy Nagy-Britannia és szövetségesei (Törökország, esetleg idővel Szovjet) hadüzenetével is kell számolni. Ezen esetben, angolok végső győzelme esetén, magatartásunk alapján, mint Anglia és Amerika nyílt ellensége leszünk megítélve, sőt az örök baráti szerződés flagrns megsértésével leszünk megvádolva, mert itt szerződést úgy értelmezik, hogy éppen béke érdekében Jugoszláviával szemben is területi igényeink érvényesítéséről egyelőre lemondotunk.⁵⁵³

– Képtelenek bennünket megérteni – mondta Teleki teljesen összetörten. – Hiszen a szerződés aláírásával ugyan kétségtelenül vállaltuk, hogy területi igényeink érvényesítését a jövőbe toljuk, de az is benne van a szövegben, hogy végleges lemondásról szó sem lehet. Az a mi tragédiánk, hogy emiatt az izgága, Hitlerrel ri-

⁵⁵² DIMK V. 681. sz.

⁵⁵³ Uo.

valizálni akaró Mussolini balkezes görög akciója miatt a decemberben még oly távolinak tűnő jövő ily drámai hirtelenséggel reánk tornyosult. – Nem, nem – hajtogatta, magam is érzem, szó sem lehet róla, hogy ne cselekedjünk. Ám, ha a németek elvesztik a háborút, akkor mindaz bekövetkezik, amit most Barcza üzent. Mindig félttem attól, hogy a szovjetek megjelennek egyszer a mi térségünkben, ránk fogják erőszakolni szörnyű rendszerüket, s most már — láthatod — maguk az angolok fenyegetnek bennünket ezzel a jövővel.

– Barcza túloz, Kegyelmes uram – ismételte magát Bárdossy.

– Nem hiszem. Érzem, hogy saját álláspontja is benne van, s ezt én a magam részéről nem is hibáztatom. Egy követ ne legyen csupán postás, legyen véleménye, próbáljon a hite szerint helyes álláspont érvényesítéséért tenni. Nem. – mondta biztos határozottsággal. – Nem másítja meg az angolok álláspontját. Legfeljebb arról van szó, hogy azt végtelenen kemény szavakkal továbbítja felénk. A szörnyű az, hogy kiuttalan helyzetbe jutottunk.

– Nem biztos, hogy ez a jövő vár reánk. Te magad is mérlegelted egy kiegyezési béke lehetőségét.⁵⁵⁴

– Igen, de ez elmúlt. Nincs még két hete annak, hogy Hitler Előtted az orosz veszély aktuálissá válását emlegette.⁵⁵⁵ Most pedig az angolok festik az ördögöt a falra. Neked is tudnod kell, hogy nincs kiút – ismételte végtelenül deprimált hangon.

– Én mégis hiszek abban, hogy Londonban tudnak disztingválni, s nem azonosítanak bennünket a németekkel. Hatni fog az, hogy mi csak akkor cselekszünk, ha már nem lesz Jugoszlávia, ha Zágrábban kikiáltották az önálló Horvátországot.

– Ez nem disztingválás kérdése – legyintett Teleki. Sok jelét adták annak, hogy értik nehéz helyzetünket. Ezt is Barcza jelentette. Nem Barcza jelentései között kell keresned az ellentmondást, hanem azt kell látnunk, hogy ebben a háborúban élet-halálra megy a küzdelem. Londonban azt nem bocsátják meg nekünk, hogy ebben az ő gigászi harcukban — amelyben tavaly már a náci gépek terrorbombázásai nyomán nagyon mély sebeket kaptak — mi a németek oldalára álltunk. Ha képesek arra is, hogy ezzel a véres kezű Sztálinnal parolázzanak — s e tekintetben én Barcza táviratát szintén autentikusnak érzem —, szóval ha képesek arra is, hogy e tömeggyilkos felé kezet nyújtsanak, akkor itt fél millió magyar sorsa nem tétel.

– Legyünk reálisak Laci — hangja kimondottan tanárossá vált, egy rövid pillanatra megszabadulni látszott a helyzet iszonyú sú-

⁵⁵⁴ Vö. Sakmyster 2001, 236.

⁵⁵⁵ WILHELMSTRASSE 371. sz.

lyától, a tudós tanár attitűdje járta át lényét, a tudósé, aki a tények között összefüggéseket keres, az összefüggések alapján megalapozott következtetéseket von le —, ha a szerbek állama szétesik, akkor az nem magától következik be. Emlékezzél vissza, hogy Sándor király országának széthullását hányszor kombináltuk, s a marseille-i gyilkosság nyomán, amikor valóban darabjaira eshetett volna, mégis egyben maradt.

– A horvátok természetesen súlyosan csalódtak a korfui megállapodás helyességében, a várt föderáció helyett fogcsikorgatva fogadták a szerb centralizmus jármát, önmagukban azonban nincs erejük az egyébként önként nyakukba vett igát levetni. Ha a horvátok majd a közeli napok egyikén ki fogják kiáltani önálló államukat, akkor Te is és minden valamennyire tájékozott ember pontosan tudni fogja, hogy e függetlenségük álfüggetlenség, államuk Berlintől függő bábállam lesz.

– De nézzük a problémát nagyobb összefüggéseiben – folytatta tovább eszmefuttatását. – Hol van ma már Csehszlovákia? Sehol. A hamincas évek elejére már az angolok is belátták, hogy hiba volt ennek az államnak a létrehozása. Maguk is kezdték felismereni, hogy vannak csehek és vannak szlovákok, ám csehszlovákok nincsenek. Tudjuk, hogy e felvilágosító munkában Barczának is megvolt a maga pozitív szerepe. Végül azonban nem tudtuk megakadályozni, hogy tavaly júliusban London elismerje ennek az intrikus, kártékony *Beneš*nek a környezetét emigráns csehszlovák kormánynak.

– Lásd, Barcza akkor is helyesen cselekedett, amikor azért harcolt, próbáljuk az angolokat rávenni arra, hogy írásban fogadják el legitimnek az első bécsi döntést. Mi azonban ezért kormány szinten nem cselekedtünk — ez főleg Csáky és Imrédy nagy mulasztása, ám a mi felelősségünk is, hiszen nyomást kellett volna ebbe az irányban kifejtenünk —, most pedig már reálisan számot vethetünk a második csehszlovák köztársaság majdani megszületésével.

– Ha pedig megint lesz Csehszlovákia, akkor ismét lesz Jugoszlávia is, bennünket pedig hullarablással fognak vádolni, s eljön a bosszúállás szörnyű órája. – Visszazökkent a kormányfő szerepébe, gyenge vállain érezte a helyzet mázsás súlyát, egész lényét ismét a kétségbeesés járta át.

– Rémeiket látsz, miért lovalod bele magad a legszörnyűbb vízióba? – A szintén gyenge idegzetű Bárdossy gyógyító szándékú hangon kérlelte őt erre. Mindhiába. Kezében a távirat szövegével, mint a ketrecbe zárt vad a jókora szobában fel és alá járkált, majd a papírt az íróasztalra dobva a mellette lévő karosszékbe roskadt.

Azután erőt vett magán. Mintha kicserélték volna. Arca átszellemült, mintha más világba, észrevétlenül a tettek birodalmába lépett volna. Nem sok ügyet vetett arra, hogy megnyílt az ajtó, s *Ullein-Reviczky Antal*, a minisztérium nagyhatalmú sajtófőnöke, a hazai sajtót akkor még a németek szája íze szerinti nagy odaadással vezénylő karmester lépett be rajta.⁵⁵⁶ (1943–1944. évi szerepe alapján, s nem csekély mértékben a már 1947-ben Svájcban francia nyelven megjelent visszaemlékezései⁵⁵⁷ révén *Ullein-Reviczky* figurája a történeti köztudatban angolszász-barát politikusként rögzült, korábbi főcenzori működése miatt valójában azonban igen ellentmondásos diplomata-politikus.) Az új vendég tapasztalta a két politikus szótlanságát, sejtette, hogy a mély csöndnek nagyon komoly oka lehet, ezért a nagyhatalmú emberek magabiztosságával a külügyminiszter íróasztala felé tartott, s átfutotta a londoni táviratot.⁵⁵⁸ Másodpercek alatt megértette, s tudta, hogy minden kérdés felesleges.

Teleki ekkor megszólalt, ám szavait már nem a szobában lévőkhöz, hanem valami hatalmasabb Úrhoz intézte:

– Mindent megtettem, ami tőlem telt; többre nem vagyok képes. – Majd némileg más hangon, talán nekik is, talán valaki Másnak is szánva még hozzátette: – Elmegyek.

Bárdossy megkövülten némán biccentett, elmenő vendégét a sajtófőnök kísérte ki a szobából.

*

Másnap reggel a külügyminiszter reggelizés közben kapta a megrázó, ám mégsem teljesen váratlan hírt arról, hogy az éjszaka során a kormányfő meghalt.

– A halálba menekült, biztos, hogy magára emelte a fegyvert. – gondolta önkéntelenül. – A felelősség reánk maradt, vajon kit fog Horthy kinevezni a helyére? – mérlegelte a kérdést.

A válasz hamar világossá vált számára. Minden illetékes tudta, hogy ebben a helyzetben szinte órákra sem maradhat kormányfő nélkül az ország. Az államfő már aznap megkezdte az ilyenkor szokásos tárgyalásait. A döntéseiben oly annyira fontos Bethlen István, a szintén nagyra becsült Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, s a mentalitásban tőle távol álló, diplomáciai ügyekben nagy tekintélyű *Kánya Kálmán* egyaránt a külügyminisztert aján-

⁵⁵⁶ Vö. *Ullein-Reviczky* 1993, 86.

⁵⁵⁷ *Guerre allemande, paix russe. Le drame hongrois*. Edition de la Baconnière, Neuchâtel, 1947. (Magyar kiadás: *Ullein-Reviczky* 1993.)

⁵⁵⁸ *Ullein-Reviczky* 1993, 86.

lotta. A mérlegelésnél az egyik döntő szempont a várható berlini visszhang volt. Olyan személy kellett, aki még kijátszatlan kártya, sem egyik sem másik irányban nem mozdult el.

Bárdossy László ekkor még ilyen személy volt.⁵⁵⁹

Mellette szólt az is, hogy nem volt mögötte politikai párt, valójában nem volt politikus. Szorgalmas közigazgatási szakember kellett, aki jól ismeri a nemzetközi kapcsolatokat. Olyan ember kellett, aki ugyan megrendülhetett Teleki tettének nagyságán, de mégsem annak konzekvenciái, hanem a korábban — jelentős mértékben éppen a volt kormányfő közreműködésével — kiformalódott állásfoglalás szellemében hajlandó cselekedni. Olyan ember kellett, aki végrehajtja a hivatalos Magyarország akaratát.

Bárdossy László vállalta ezt a szerepet.

A kormányzói audienciára gyorsan sor került, s annak lezajlása is kevés időt igényelt. Világos kérdésekre gyors és szintén világos válaszok születtek.

Az elhunyt miniszterelnököt a ravatalnál már az új kormányfő búcsúztatta.

*

A német csapatok a tervezettnél korábban, április 6-án lépték át a német-jugoszláv, 7-én pedig a magyar-jugoszláv határt és elsőprő lendülettel kezdték meg az ország elfoglalását. A megtámadott ország angol gépek által támogatott légierije 7-én Szegedet, majd Pécsét és Villányt, azok németek által használt repülőtereit bombázta. A légháritás egy jugoszláv gépet leszállásra kényszerített, hat angol gépet pedig lelőtt.⁵⁶⁰ Bárdossy este Barczát ugyan a legerélyesebb tiltakozásra utasította,⁵⁶¹ tovább azonban nem ment, változatlanul a Zágrábból várható hírre figyelt.

London ellenben már a magyar tiltakozás elhangzása előtt a maga sérelme által befolyásoltan cselekedett: mielőtt a budapesti táviratot a magyar követségen megfejlthették volna, a Foreign Office-ba kéretett Barczával már közölték a diplomáciai viszony megszakítását.⁵⁶²

*

⁵⁵⁹ Juhász 1964, 314., Czettler 1997, 307.

⁵⁶⁰ CAM II. köt. 8., Juhász 1964, 318–319.

⁵⁶¹ DIMK V., 707. sz.

⁵⁶² Uo. és Juhász 1964. 319.

Április 10-én Zágrábból *Bartók László* konzul telefonon közölte, hogy *Kvaternik* horvát usztasa vezető kikiáltotta az önálló Horvátországot.⁵⁶³ Ütött a magyar honvédség megindulásának az órája is. A miniszterelnök-külgyminiszter *Bárdossy* azt javasolta a kormányzónak, hogy kiáltványban tájékoztassa erről az ország népét. A dokumentum szövegét maga fogalmazta meg, s azt *Horthy* minden javítás nélkül elfogadta.⁵⁶⁴ Azt is fontosnak tartotta, hogy — nagyon könnyen meglehet, fordul majd a kocka, s nehogy akkor a magyar lépés minden következményéért őt tegyék felelőssé — a közös felelősségvállalás dokumentálása érdekében április 11-én este fél hatra összehívatta a felsőház *Kánya Kálmán* vezette külügyi bizottságát.⁵⁶⁵

Expozéjában nagy súllyal szólt arról, hogy az előző kormánynak a balkáni béke megóvása volt a célja, a Jugoszláviával megkötött szerződés értelmét is ebben jelölte meg. Nem tagadta, hogy e szerződés szerves alkotó részét képezte a tengelyhatalmakkal való barátságos együttműködésre alapított politikai rendszernek, s a belgrádi államcsíny ezen eredményezett alapvető változást. A barátsági szerződést szerinte — a dél-magyarországi területek elleni sorozatos légitámadásaival — Belgrád semmisítette meg, kormánya elemi kötelességének tett eleget, amikor a Délvidék megszállásához hozzáfogott. (*Bárdossy* tehát most sem tér vissza a *Barczával* március 30-án közölt értelmezéshez, mely szerint a belgrádi államcsíny borította fel a decemberi megállapodást.)

Elsőnek a magyar politikai élet nagy öregje, *Bethlen István* gróf kért szót. *Bárdossy* szeme összeszűkült, kezével önkéntelenül karosszékének karfájához nyúlt, s fürkészve kereste a volt miniszterelnök tekintetét, mert hozzá is eljutottak olyan kósza hírek, melyek szerint a *Teleki-Bárdossy* vonal nem élvezi a gróf támogatását. Ám a szervezetében felgyülemlett feszültség már az első szavak hallatán oldódni kezdett, majd nem sokkal később kényelmesen süppedhetett bele székébe.

Bethlen ugyanis rögvest előre bocsátotta, hogy teljes mértékben és minden tekintetben helyesli a kormány elhatározását. Hiszen — fejtegette — az adott helyzetben nem is lehetett volna másként cselekedni. Nemzeti becsületünk és ezeréves történelmi hivatásunk megtagadása lett volna, ha a jugoszláv államalakulat szét hullása után nem teszünk eleget a volt ősi magyar területekkel és magyar véreinkkel szemben fennálló kötelességünknek. Ellenben — és itt hangja figyelmeztetően keménnyé vált — a kormánynak a

⁵⁶³ *Bárdossy* 1991, 91.

⁵⁶⁴ Uo. 124.

⁵⁶⁵ DIMK V. 723. sz.

nemzettel szemben az is a kötelessége, hogy a honvédség akciója egy tapodtat sem terjedjen túl a szentkoronához tartozott területek egykori határán.

– Számolnunk kell azzal — mondta rezignáltan —, hogy nem csupán a szerbek, de az angolok, sőt talán más államok is bennünket felóniával, súlyos szószegéssel fognak vádolni. Legyünk tisztában — s itt hangja már keserűvé vált —, hogy igazunkról aligha tudjuk majd őket meggyőzni. Ezért is fontos a határok pontos betartása, annak nyomatékosítása, hogy mi sem Szerbiával sem más országokkal szemben nem vagyunk háborúban. Így talán legalább a tárgyilagos külföldi államokat tudjuk majd oldalunkra állítani.⁵⁶⁶

Ezután Bárdossyt már nem lepte meg, inkább természetesnek vette, hogy Kánya Kálmán szavain jól érezhetően átütött a szerbekkel szembeni ismert főbiája.⁵⁶⁷ – A magyar kormányt — húzta alá — az általa tett, s a maga részéről minden tekintetben helyeselt lépésekért a legkisebb erkölcsi felelősség sem terheli. Hiszen a magyar–jugoszláv barátsági szerződést és a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozást előbb maguk a jugoszlávok semmisítették meg, s a magyar kormány csak a szerződés megszűnte után tette meg a szükség parancsolta lépéseit.

A nagy tekintélyű politikusok támogató szavai után Bárdossy már csak laza figyelemmel követte *Scitovszky Tibor*, *Baranyai Lipót*, *Csekonics Iván* gróf, *Bánffy Miklós* gróf és mások politikája melletti kiállását,⁵⁶⁸ hiszen közben már a sok-sok elintézendő államügyben teendő sürgős lépések tolultak elméjébe. Amikor pedig a nemzetközi kapcsolatok világában olyannyira otthonosan mozgó Ottlik György is lényegében az elhangzottakat fogalmazta meg újra saját szavaival, akkor már a szokásos magabiztos hetykesége is visszatért.

*

Másnap a Sándor palotában ismét kezébe vette *Bajcsy-Zsilinszky Endre* előző nap kézbesített levelét.⁵⁶⁹

– Mi lehet ennek a Bandinak a titka? – tűnődött. – Hiszen hatalmi ereje nem számottevő, akikkel együtt indult 1919-ben, azoktól már rég eltávolodott, támogatást tőlük aligha remélhet. Akikkel ma egy pártban van — a kisgazdákkal —, azokkal sincs valójá-

⁵⁶⁶ Uo. 1036–1037.

⁵⁶⁷ Ld. — például — Hory 1987, 396.

⁵⁶⁸ DIMK V. 1037–1038.

⁵⁶⁹ Uo. 726. sz.

ban együtt. Igazából sehová, senkihez sem tartozik, s talán éppen ezért képes az ország, a nemzet nevében megszólalni.⁵⁷⁰

– Vajon kiknek a nevében levelez velem? – tette fel magának a kérdést. Hiába képviselő, a parlamentben rendre lehurrogják, nagyon kevesen helyeslik szavait. Azt ellenben ne feledd — intette le saját magát —, hogy a hangos közvélemény mellett létezik egy néma közvélemény is, Bandi ennek a közvéleménynek a felfogását közvetíti felém. Az egyik közvélemény szava jól érthető, az országgyűlés, a megyei törvényhatóságok, a városi képviselőtestületek, az ország számos egyesülete ad fórumot akaratauknak.

A másik közvélemény ugyan néma, ám mégis megtalálja a módját annak, hogy létezéséről tudjunk. A kis példányszámú sajtó, a pletykákban terjedő szóbeszéd mellett az olyan személyek révén ad magáról hírt, mint Bajcsy-Zsilinszky Endre.⁵⁷¹ Ha lehurrogják is, ha magányos harcos is, mégis csak része a törvényhozásnak, ha úgy tetszik, a hatalomnak. Nem kétséges, hogy a szó köznapi értelmében rossz politikus, az eredményességhez elengedhetetlenül szükséges apró lépéseket, taktikai engedményeket megveti, semmibe veszi, nem gyakorolja. Lobogása, szinte váteszi ereje azonban vitathatatlan.

Kezében a levéllel a miniszterelnök-külgügyminiszter az ablakhoz ment, s minden sorát ismét figyelmesen végigolvasta. Az írást tartó kezét most leengedte, s tekintete a Dunára, a pesti házakra, majd kissé északra fordulva a Margit-sziget kopasz fáira siklott. Messzire nézett, s közben azon töprengett, hogy a levélíró félelmei – Félek, írja, sőt rettegek tőle, hogy angol és amerikai részről igyekeznek majd reánk sütni a szerződésszegést, s háborús félnek nyilvánítanak bennünket. – a valódi jövőbe vezetnek-e?

Bethlen tegnapi szavai ötlöttek fel benne, amelyekkel — igaz: jóval visszafogottabban — lényegében hasonlóképpen vizionált. Londoni éveire, az angolok önzésére gondolt — mit önzés, saját érdekeik következetes képviselése, helyesbítette saját magát —, s keserű tehetetlenséget érzett helyzetének kiúttalansága miatt. Hiszen sem a Gróf úr sem a Képviselő úr nem hajlandó a szentistváni Magyarországról lemondani. Németellenesek ugyan, ám a revízióról nem képesek lemondani.

Visszatért íróasztalához, és mérgesen az asztalra dobta a levelet. – Bajcsy-Zsilinszky alaptalanul adja tanácsait, hogy lassabban cselekedjek. Mintha mi osztanánk a lapokat — dohogott magában tovább —, mintha nem azért történne minden, mert a Führer ideküldte saját repülőgépén ezt a lehetetlen Sztójajt. Hiúságának tet-

⁵⁷⁰ Életútjára ld. Tilkovszky Loránt és Vigh Károly számos munkáját.

⁵⁷¹ Vö. Bárdossy 1991, 206.

szett, hogy Zsilinszky az ő „kipróbált képességeiben” bizakodott, önérzetét erősítette, hogy ez a vad magyar is az ő „erős magyarságáról” írt, de ezek az elismerések legfeljebb lelkierejét erősítették, járt útjával szemben nem kínáltak más járható utat.

Hirtelen *Babits Mihály*, a költő ötlött eszébe. Arra a versére gondolt, amelyben 1938 őszén, a Felvidék visszatérte nyomán a maga szelíd módján azokat fedte meg, akik országgyarapításról beszéltek. – Micsoda ízléstelen szóhasználat – zsémbelődött. „*Ne mondjátok, hogy a haza nagyobbodik – A haza, a haza egyenlő volt mindig*” – idézte a memorizált sorokat. Maga is szeretette a gondolatok műves megfogalmazását, s elkezdett azon töprengeni, vajon miképpen tudná ugyanezt a saját nyelvén kifejezni.

– Igen, megvan. Az államhatár olyan, mint két ház között a kerítés – medítált. Ahogyan a fához tartozik és mindig annak része marad a szomszéd kertbe átnyúló ág, ugyanúgy a magyarság része maradt a Trianonban elvesztett terület is.⁵⁷² – Vajon — simította végig gondosan ápolt ősz hajzatát —, lesznek-e ismét ilyen hangok, vagy legalább itthonról megkapja a közvélemény érthető aggodalmak ugyan megfogalmazó, ám mégis erőteljes támogatását?

*

A Délvidék megszállása — miután a háború fő terhét az agresszor németek viselték a vállukon — viszonylag könnyedén, s rövid idő alatt megtörtént. Bácska, a baranyai háromszög, Muraköz és Mura-vidék, összesen 11.475 négyzetkilométer terület, rajta több mint 1 millió lakossal — ezeknek a magyar népszámlás szerint 39, a jugoszláv felmérés szerint 30%-a volt magyar nemzetiségű — került vissza az országhoz.

A végzetes lépés megtétele, a Szovjetunió megtámadása

1941. május 6-án a miniszterelnök-külgyminiszter már végzett a napi posta rutin jellegű feldolgozásával, amikor soron kívüli kézbesítéssel az asztalára tették a Honvédezerkar főnökének, Werth Henrik emlékiratát.⁵⁷³

– Már megint politizál, olyasmit tesz, amihez nincs semmi köze – villant át az agyán, s ezzel a rossz érzéssel kezdte a dokumentum elolvasását.

⁵⁷² Vö. Bárdossy 1991, 221. és Bárdossy 1996, 279.

⁵⁷³ DIMK V. 778. sz.

A memorandum legrosszabb várakozásain is túltett. Valósággal letaglózott állapotban, elfehérült arccal tette le az elolvasott szöveget. Előtte azonban nemegyszer szaladt a vér a fejébe.

A főtitst arról írt, hogy Moszkva hintapolitikát folytat Berlin-nel szemben. Ez Németországot arra kényszerítheti, hogy most a balkáni háború befejeztével viszonyát a Szovjettel szemben félreérthetetlenül tisztázza.⁵⁷⁴ A diplomácia hímes nyelvén megfogalmazott írást Werth nem sokkal odébb azzal folytatta, ha kell, akkor a *tisztázás* fegyveres beavatkozással is történhet. Amennyiben háborúra kerülne sor, úgy abban Finnország, Magyarország, valamint Románia részvétele is elkerülhetetlennek látszik.

– Hallatlan! Honnan veszi a bátorságot, hogy megszabja Magyarország magatartását? – füstölgött. – Nyilván a németek iránti vak imádata ennek a magyarázata, különben nem írná azt, hogy egy német-orosz háború kimenetele nem kétséges, mert a német győzelem ez esetben nem vitatható.

Ezért szorgalmazhatja a bornírt dilettáns Németországgal garanciális és segélynyújtási politikai és katonai szövetségi szerződés megkötését.

– Fogalma sincs — zsémbelődött —, hogy ilyen szerződés megkötése egyáltalán nem áll Hitler érdekében. Nyilván semmit sem tud arról, hogy Gömbös idején a Kánya-Masirevich-féle magyar diplomácia (pedig hol volt az akkori Birodalom a maitól!) hányszor szeretett volna Berlinnel egy egyszerű konzultációs megállapodást kötni.⁵⁷⁵

Sikertelenül.

– Mindent a németek szemüvegén át néz. – dühöngött tovább. – Ezért írja, hogy a németeknek a Kárpátok medencéjére egy Szovjet elleni háborúban feltétlenül szükségük van. Ha mi a németek együttműködési felszólítását vonakodnánk elfogadni, kimutatnánk, hogy csak területéhesek vagyunk, de a biztonságunkat szolgáló harcban az áldozatokból nem akarjuk részünket kivenni. Ezzel el is játszanánk az eddig kivívott sikereinket talán örökre is.

– Tiszta politikai zsarolás! – mondta magának. Ehhez képest a memorandum befejezése (A német-szovjet viszonytal kapcsolatos politikai állásfoglalásunk mielőbbi, félreérthetetlen és végleges tisztázását kérem!)⁵⁷⁶ formailag udvarias, bár tartalmilag ugyanolyan felháborító, mint az egész memorandum. És persze szokásosan szűklátókörű. Csak korlátolt ember gondolhatja, hogy a politikában bármit is *véglegesen* tisztázni lehet.

⁵⁷⁴ Uo. 1097. o.

⁵⁷⁵ Ld. erre részletesebben: Pritz 1982, 203–219.

⁵⁷⁶ DIMK V. 1099.

– Az azonban nem kétséges, hogy itt van a nyakunkon a német-szovjet háború. – vonta le Bárdossy a megkapott dokumentum legfontosabb üzenetét. A befejezés is ezt sugározza. A távolabbi jövőre is csak úgy küszöbölhető ki annak lehetősége, hogy Magyarország elszigetelten kerüljön szembe a Szovjettel és kizárólag önerejére utalva kényszerüljön határait védelmezni, ha a mostani német-szovjet viszony alakulása folyamán minden fenntartás nélkül, félreérthetetlenül Németország oldalára állunk.

Első indulatában arra gondolt, hogy azonnal reflektál. Azután leintette magát. – Nem szabad most válaszolnom, mert a mögötte álló veszedelmes erővel szemben nagyon óvatos magatartást kell tanúsítanom. A gyors válasszal különben is csak magas lovat adnék alá.

Igy azután majd egy héttel később, május 12-én fogalmazta meg feleletét.⁵⁷⁷ Levelének megírásánál abból indult ki, hogy higadt, nyugodt stílusban, de egyértelmű határozottsággal rá kell mutatnia Werth politikai dilettantizmusára. Ezért a főtisztet már levelének elején kioktatta arról, hogy a szorgalmazott garanciális és segélynyújtási politikai és katonai szerződés a két ország közötti óriási hatalmi különbség miatt alig képzelhető el.

A Szovjetunió ellen sürgetett együttműködést a miniszterelnök-külgügyminiszter azzal a nem teljesen helytálló érveléssel hárította el, hogy Németország eddig minden politikai és katonai tervét a legszigorúbb titokban tartotta, ezért ilyen magyar megkeresést is elhárítana. (1938 augusztusában Hitler Kielben — a remélt együttműködés reményében — kendőzetlenül Horthy elé tárta a Csehszlovákia szétzúzására vonatkozó tervét.⁵⁷⁸)

*

Adolf Hitler 1941. április 30-án június 22-ében jelölte meg a Szovjetunió megtámadásának napját, ezért Bárdossy jól sejtette, hogy Werth fellépését a német vezérkartól birtokába került értesülés motiválhatta. A támadást elrendelő Barbarossa-terv nem tartalmazta Magyarország felkérését a támadásban való részvételre.⁵⁷⁹ Ez azonban csupán azt jelentette, hogy a Führer már oly mértékűnek tartotta (joggal) Magyarország függőségét, hogy azt kombinálta, a magyarok anélkül sodródnak majd a háborúba, hogy azért újabb területi engedményt kellene kilátásba helyeznie.

⁵⁷⁷ Uo. 783. sz.

⁵⁷⁸ Ld. Pritz 1995, 291–333., Sakmyster 2001, 200–203.

⁵⁷⁹ Hubatsch 1962, 84–88.

A katonák viszont tisztában voltak a háború mértéktelen kockázatával, ezért a honvédséggel való kapcsolataik elmélyítésére, arra törekedtek, hogy Werthék hozzák mozgásba a magyar politikai vezetést. *Kurt Himer* tábornok, aki már a délszláv háború előkészítésében a német hadsereg-főparancsnokság magyarországi összekötője volt, s azóta sem hagyta el hazánkat, május utolsó napjaiban már a Szovjetunió ellen készülő német agresszióban történő magyar közreműködés érdekében tárgyalta.⁵⁸⁰ Bár korrekten megmondta, hogy nincs berlini felhatalmazása, mégis a honvédség mozgósítására osztogatott tanácsokat.

Ezeknek az ösztönzéseknek hatására május 31-én, majd június 14-én Werth újabb memorandumokkal gyakorolt nyomást a miniszterelnökre. Az előbbiben azt állította, hogy a németek igenis szerepet szánnak Magyarországnak a szovjetellenes hadjáratban, az utóbbiban pedig már szemérmetlenül azt sürgette, hogy a magyar kormány ajánlkozzon fel a Moszkva elleni hadjáratban történő részvételre.⁵⁸¹

*

A Bárdossyra nehezedő katonai nyomást a berlini követ diplomáciai erőszakoskodása tetézte. Május 24-én a német támadást június derekára prognosztizálta.⁵⁸² Sztójay tudta, hogy Hitler nem fogja Magyarországot katonai részvételre felkérni, ezért újabb és újabb jelentései révén azzal tépte Bárdossy idegeit, hogy a románok szerephez fognak jutni, részvételükért cserében vissza fogják kapni Besszarábiát, s „érdemeik” alapján a második bécsi döntés revízióját iparkodnak majd elérni. E veszedelem elhárítása érdekében szintén a Berlinnek való felajánlkozást szorgalmazta.

Június 10. és 14. között Budapesten tárgyalta *Ernst Freiherr von Weizsäcker* német külügyi államtitkár, aki mind a kormányzó, mind pedig a miniszterelnök-külgügyminiszter előtt tagadta, hogy a szovjetellenes hadjárat küszöbön állna.⁵⁸³ Weizsäcker nem volt náci, hazáját őszinte aggodalommal féltette a hitleri átokfutás következményeitől,⁵⁸⁴ s ezt Horthy Miklós és Bárdossy László is egyaránt tudta. Következőleg Bárdossy azzal is tisztában volt, hogy a cáfolat valóságtartalma felettébb kétséges, ám felismerte az esélyt,

⁵⁸⁰ Dombrády 2000, 101., 106.

⁵⁸¹ DIMK V. 806. és 839. sz.

⁵⁸² Uo. 801. sz.

⁵⁸³ DIMK V. 836. sz. és 840. sz. 1181. o.

⁵⁸⁴ Ld. általában Weizsäcker 1974.

hogy az államtitkár szavaival a reá nehezedő nyomást valamelyest csökkentse. Ezért június 14-én Sztójajt emigyen tájékoztatta:

– Weizsäcker báró előtt háromszor is szóba hoztam német-orosz konfliktus lehetőségét. Minden alkalommal azt hangsúlyozta, hogy német kormány állítólagosan háborús elhatározásaira vonatkozó híreszteléseknek legalább is egyelőre nincsen semmi alapjuk. Szerinte ha bárki is azt állítja, hogy konfliktusra belátható időn belül sor kerül, nyilván többet tud, mint maga a Führer.⁵⁸⁵

Ezek után — írta nagy elégtétellel — igazán lehetetlen lett volna felajánlkoznunk.

– Meggyőződésem szerint teljesen lehetetlen feltételezni azt, hogy ha a birodalmi kormány Románia katonai közreműködését oroszok ellen igénybe veszi, ezután bécsi döntés megváltoztatásával nekünk új területeket juttathatna Dél-Erdélyben, akkor, ha a Szovjet elleni háborúban mi is részt veszünk.

Bárdossy gondolatvilágában egyik variánsként tehát már június 14-én bizonyosan felmerül, hogy a Szovjetunió elleni háborúban hazánk is részt vesz. Maga is hitelt adott a várható támadásról szóló híreknek, a reá nehezedő nyomás hatására nagyon hajlott arra, hogy a magyar közreműködés elkerülhetetlen. Tudomásul vette annak az érvnek az erejét, hogy Észak-Erdély megtartása érdekében a várható román érdekeket ellensúlyozni kell. A belépés mikéntje még messze nem volt világos előtte, ám nem fogadja el, hogy országának fel kellene ajánlkoznia. Ezért írja befejezésül:

– Nem hiszem, hogy szükségünk volna újabb érdekeket szerezni a Führer előtt, aki Nagyméltósággal szemben ismételten hangoztatta, milyen nagyra értékeli azt, amit német katonaság átszállításával birodalom érdekeinek teljesítettünk, és azt, hogy Jugoszlávia elleni akcióban az ugyancsak közvetlenül érdekelt Bulgáriát jóval megelőzően aktíve részt vettünk.⁵⁸⁶

*

Bárdossy úgy érezte, hogy pozícióját erősítheti, manőverezési lehetőségét növeli, Werth reá gyakorolt nyomást valamelyest enyhíti, ha az — említett — újabb memorandumban foglaltak megtárgyalása végett rendkívüli ülésre még aznap, tehát június 14-én összehívja a minisztertanácsot.⁵⁸⁷

A miniszterek korrekt tájékoztatása — és reménye szerint: a vezérkari főnök elleni hangulatkeltés érdekében — az ülés elején

⁵⁸⁵ DIMK V. 836. sz.

⁵⁸⁶ Uo. 1174–1175. o.

⁵⁸⁷ Uo. 840. sz.

teljes terjedelmében felolvasta Werth emlékiratát.⁵⁸⁸ Tisztában volt azzal, hogy minisztertársai katonai kérdésekben ugyan nem tájékozottak, de a véderő gyengeségével, szerény méreteivel azért tisztában vannak.

Ezért nagy nyomatékkal hangsúlyozta, hogy a memorandum szerzője a honvédség mintegy felének a mozgósítását szorgalmazza. Tudta, hogy szavaival — kimondatlanul is — Teleki sokszor hangoztatott nézetét idézi fel. Azt az emlékezetes álláspontját, melynek értelmében a háború kimenetele kétséges, s éppen ezért az 1918/1919-es helyzet megismétlődésének elkerülésére a honvédség intaktságának megőrzése az ország elemi érdeke.

Érezte a feléje áradó bizalmat, s ennek burkában fogalmazta meg a Werth gondolatmenetét cáfoló érveit. — Magyarország — fejtegette higgadtan — már ismételten és kellőképpen bebizonyította, hogy teljesen a tengelyhatalmak oldalán áll. Hitler vezér és kancellár ismételten hangsúlyozta, hogy nagyra értékeli a német katonaság átszállítása, a jugoszláv akció terén kifejtett magyar szolgálatot. — Így — mondta emelt hangon — nincs szükség arra, hogy a tengelyhatalmak melletti politikánk újabb demonstrálása végett vegyünk részt az esetleges német-orosz háborúban.⁵⁸⁹

— Egyébként — fűzte hozzá csípősen — Berlin a német-orosz viszony újabb alakulásáról, az esetleges fegyveres konfliktus lehetőségéről a magyar diplomácia ismételt érdeklődéseire sem adott tájékoztatást.

— Ilyen körülmények között — vonta le a logikus következtetést — a németek aligha számítanak aktív közreműködésünkre. — Nagyobb szabású magyar katonai intézkedések megtétele pedig azért nem lehetséges, mert azok úgysem maradhatnának titokban, idő előtt lelepleznék Moszkva előtt Berlin esetleges szándékait. — Ezek egyrészt — nézett körül a teremben — sértenék a Birodalom érdekeit, másrészt pedig azzal a veszéllyel és járnának, hogy kiváltják Oroszország Magyarország elleni támadását.⁵⁹⁰

A kormányfőnek a román érvre is volt meggyőző felelete. — Mivel a második bécsi döntéssel egyidejűleg Németország garantálta Románia területi épségét, ezért aligha valószínű, hogy elvenné Romániától Dél-Erdélyt, miközben számít annak a Moszkva elleni hadjáratban való közreműködésére.

Érezte, hogy nyugodtan szavazásra bocsáthatja a kérdést. Mielőtt azonban megtette volna — bár lelke mélyén ott motoszkált az érzés, hogy meg kellene állnia, gátat kellene szabnia a vezérkari

⁵⁸⁸ Uo. 1180. o.

⁵⁸⁹ Uo. 1180–1181. o.

⁵⁹⁰ Uo. 1181.

főnök iránti ellenszenvének, s számolt azzal is, hogy szavai vissza fognak Werth Henrik fülébe jutni, mégis, vagy tán éppen ezért — metsző iróniával, nem kevés kárörömmel hozta szóba az emlékirat szemet szűrő ellentmondását. A tábornok ugyanis oly mértékben elgaloppírozta magát, hogy egyszerre beszélt a magyar katonai felkészüléshez szükséges kereken egy hónapos időről és ugyanakkor arról is, hogy a bizonyosra vett gyors német győzelem okán a magyar bakák már az aratásra is hazatérhetnek.⁵⁹¹

Írta mindezt alig több mint két héttel Péter Pál, a magyar aratás szokásos kezdése előtt...

A kormány egyhangúlag elvetette az önkéntes magyar felajánlkozást.⁵⁹²

*

A kapott támogatás pillanatnyilag ugyan kisimította megviselt idegeit, ám továbbra is ott komorlott előtte a nagy kérdés, hogy mi lehet a német politikai és katonai vonal közötti ellentét nyitja. Ezért még aznap újabb számjeltáviratot küldött Sztójaynak.⁵⁹³

– Weizsäcker megnyugtató kijelentései ellenére — ismerte be követe előtt — mégis vannak jelek arra, hogy a német–orosz konfliktus valószínűsége nő. Ezért annak el kellett mennie a külügyi államtitkárhoz és saját kezdeményezésként — tehát Bárdossy utasításáról hallgatva — meg kellett tudnia: vajon a német kormány kellő időben értesíteni fogja-e a magyar kormányt, ha a helyzet tényleg komolyan kritikussá válik?

A rendelet végrehajtását ellenben nem volt türelme bevárni. Másnap újabb táviratot küldött Berlinbe és ebben már oda módosította álláspontját, hogy a követ az *ő nevében* kérjen tájékoztatást.⁵⁹⁴ Saját véleményeként rendkívül valószínűtlennek mondta, hogy az orosz hadsereg éppen magyar határszakasz ellen indítson nagyobb erővel támadást, ám Sztójaynak azzal kellett érvelnie, hogy a magyar katonai vezetőség ezt a lehetőséget mégsem tartja teljesen kizártnak. (Werth emlékiratai — nem éppen logikusan, hiszen másfelől folyvást a német támadás elsöprő voltát szuggerálták — valóban azzal az eshetőséggel kalkuláltak, hogy német támadás esetén a szovjetek ellencsapást intézhetnek Magyarországra is.)

⁵⁹¹ Uo. 1182. (Vö. 1179. o.)

⁵⁹² Dombrády 2000, 113,

⁵⁹³ DIMK V. 837. sz.

⁵⁹⁴ Uo. 842. sz.

Megismételte a minisztertanács előtt már felhozott érvét, mely szerint a magyar határ megerősítése a Szovjetuniót indokolatlanul provokálhatja, s ekképpen a német érdeket sérti. Majd egyéb nyomós szempontok alapján a német féltől kellő időben történő bizalmas tájékoztatást kért.

Felfokozott idegállapotában is volt figyelme arra, hogy Sztójajt a jó ideje saját szakállára folytatott politizálástól eltiltsa. Ezért — még ha kérés formájában is — arra figyelmeztette, hogy csupán érdeklődjek és tartózkodjon mindenféle felajánlkozástól.⁵⁹⁵

*

Ekkor már egy hétnyi idő sem maradt a Szovjetunió elleni agresszió megkezdéséig, tehát a német politikai vonal — saját érdekeinek sérelme nélkül — nem tehette meg, hogy Budapesttel szemben továbbra is hallgatásba burkolózzék.

Másnap, június 16-án Ribbentrop külügyminiszter megbízásából a német követ meghallgatást kért Bárdossytól. A szokásos hazug náci frazeológia jegyében Erdmannsdorff a határ mentén eszközölt szovjet csapatösszevonásokról beszélt, amelyek kormányát várhatólag július elején bizonyos követelésekre fogják sarkallni.⁵⁹⁶

– Szóval július elején indul meg a háború – villant át a kormányfő-külügyminiszter agyán a gondolat. Már csak fél füllel hallgatta a követ mondókáját arról, hogy a tárgyalások kimenetele kétséges, s ezért a német kormány arra kéri a magyar kormányt, hogy szintén tegye meg a szükséges lépéseket határainak megerősítése végett. Amikor Erdmannsdorff előírászerűen arra kérte, hogy közlése a legteljesebb titokban maradjon, Bárdossy előírászerűen bólogatva kísérté az ajtóhoz búcsúzó vendégét. Közben folyton Werthen, a reá nehezedő katonai nyomáson gondolkodott, azon töprengett, hogy mi kell tennie.

⁵⁹⁵ Uo.

⁵⁹⁶ Ribbentrop június 15-én az alábbi táviratot küldte a budapesti követnek:

„Kérem, közölje a magyar miniszterelnökkel az alábbiakat:

Tekintettel a Németország keleti határán összevont erős orosz csapatokra, a Führer előreláthatólag legkésőbb július elején arra kényszerül, hogy a német-orosz viszonyt egyértelműen tisztázza és ezzel kapcsolatosan bizonyos követeléseket támasszon. Minthogy e tárgyalások kimenetele bizonytalan, a német követ szükségesnek tartja, hogy Magyarország is tegyen a maga részéről határainak biztosítására megfelelő lépéseket.

Fenti megbízás szigorúan bizalmas természetű. Szíveskedjék ezt a magyar miniszterelnök előtt is hangsúlyozni." – Wilhemstrasse 407. sz. (Az iratot a magyar okmánypublikáció is közli – minimális eltéréssel, ami fordítási különbségből adódott. Vö. DIMK V. 843. sz.)

Nem volt kétséges, hogy hivatnia kell a Honvédvezérkar főnökét.

Werth katonás fegyelmezettséggel, percnyi pontossággal megérkezett, ő pedig visszafogottan elmondta a berlini üzenetet.

– Tábornok úr — váltott saját ügyeinkre —, tudom, hogy a közeli napokban a német hadsereg egyik legmérvadóbb személyiségével, a Romániából hazatérő *Franz Halder*rel fogsz megbeszéléseket folytatni.⁵⁹⁷

– Ezt a megbeszélést a magam részéről örömmel üdvözlöm — fűzte hozzá olajozott diplomata stílusban —, hiszen az remélhetőleg elősegíti tisztánlátásunkat. Arra azonban nyomatékkal fel kell hívnom a figyelmedet, hogy szavaid irányítására a minisztertanács június 14-i állásfoglalása a mértékadó.

– Láthatod, hogy mi teljes összhangban vagyunk — mondta, s igyekezett hangjából minden élt leköszörölni — a német kormány álláspontjával. Hiszen Berlin semmiféle kívánságot vagy óhajtást nem juttatott kifejezésre.

Partnere nehezen tudta elnyomni türelmetlenségét.

– Kegyelmes uram, természetesen számunkra az alkotmányos tényezők szava a döntő. Mi azt tesszük, amit Kormányzó úr Ófőméltósága és a kormány határoz.

Bárdossy finom hallása pontosan érezte a mondat üzenetét: ha nem sikerült őt megnyerniük, akkor a kormányzót igyekszenek maguk mellé állítani. Majd ő dönti el a kérdést, a kormánynak ebben a kérdésben nem lehet az államfői és egyben legfőbb hadúri méltóságot betöltő Horthy Miklóssal szembeszegülő akarata.

Fanyar mosollyal figyelte, ahogy a bokáját előírászerűen összezsápoló vezérkari főnök katonás léptekkel elhagyja a dolgozószobát.

*

Ezekben a napokban Werth gyakori vendég volt a Sándor palotában. A Budapesten átutazó *Franz Halder* vezérkari főnök 19-én valóban tárgyalt a Honvédvezérkar főnökével és az nyomban tájékoztatta a miniszterelnök-külügyminisztert. Ebből Bárdossy megdöbbenve értesült, hogy a támadás nem július elején, hanem már rövid egy héten belül bekövetkezik. Ugyanakkor megkönnyebbülten hallgatta, hogy a németek nemhogy az agresszióban való közreműködést nem kérték, de fokozottabb védelmi intézkedést sem szorgalmaztak.⁵⁹⁸

⁵⁹⁷ Vö. DIMK V. 844. sz.

⁵⁹⁸ Uo. 849. sz. és Dombrády 2000, 133.

Werth azonban nemhogy nem nyugodott meg, hanem még indulatosabb lett a „cselekvésképtelen” Bárdossyval szemben. Mélységesen meg volt győződve a németek győzelméről, látta, hogy abban a finneknek és a románokban a Führer komoly szerepet szán, s mindenképpen el akarta érni a magyar részvételt is.

Elhatározta, hogy újabb nyomást gyakorol a Sándor palotára. Szombaton, június 21-én olyan tartalmú konfidens jelentést küldetett át, amelyből a kormányfő arról értesült, hogy a háború negyvennyolc órán belül elindul. Komoly német körök — így a jelentés — csodálkoznak azon, hogy Magyarország látszólag teljes érdektelenséget mutat, határainak komoly védelméről nem gondoskodott, légvédelmét nem aktivizálta, pedig a támadás nyomán szovjet légi és földi ellencsapással lehet számolni.⁵⁹⁹

*

Június 22-én vasárnap reggel a Virágárok utcában még aludt a ház, amikor a telefon jéghideg lélektelenséggel felcsörgött. A vonal végén Erdmannsdorff mutatkozott be. Arra kérte Bárdossyt, hogy lakásán azonnal felkereshesse.

– Jön, hogy bejelentse a háborút – gondolta magában. – De vajon hoz-e kívánságot tartalmazó üzenetet?

Nem hozott. Hitler semmi okot nem látott arra, hogy változtasson felfogásán. Bárdossy pedig megértést és elégedettséget mutatva fogadta a hallottakat.⁶⁰⁰

Közben már a hazai katonai klikken, annak várható fellépésén jártak a gondolatai. – Mit fog Horthy határozni? – tűnődött.

Próbálta elhessegetni komor előérzeteit, ám az ízletes vasárnapi ebédet nyomott hangulatban fogyasztották el. Asszonyának derűt, meghitt hangulatot teremtő közelsége sem adott feloldozást...

*

Jóval melegebb fogadtatásban részesült Erdmannsdorff, amikor délelőtt a kormányzónál járt, akinek a Führer levelét is átnyújtotta.

– Higgye el Követ úr — kezdte az államfő — 22 esztendeje vártam ezt a napot. Most boldognak érzem magam. Az emberiség évszázadok múlva is hálás lesz a Führernek ezért a tettéért, amely meghozza békét, mert Anglia és az Egyesült Államok ezek után kénytelen lesz felismerni, hogy Németország immár legyőzhetet-

⁵⁹⁹ DIMK V. 858. sz.

⁶⁰⁰ WILHELMSTRASSE 411. sz. és CAM II. köt. 21.

len, élelmezése és hadi gazdálkodása az oroszországi mezőgazdasági és nyersanyagforrások birtokában biztosítva van.⁶⁰¹

Horthy a tengeri — ahogy akkoron sokan nevezték: maritim — hatalmakat legyőzhetetlennek tartotta, legnagyobb lelkesedésében sem gondolta, hogy Németország képes lenne az Egyesült Államokat és Angliát legyőzni. Antibolsevista hevületétől mélyen befolyásolva „csupán” azt nem tudta elképzelni, hogy a német agresszió az angolszász világot Moszkva mellé fogja állítani.

Pedig ez történik hamarosan. Ez határozza majd meg hazánk sorsát.

*

Bárdossy világosan látta, hogy szfinx-szerű rejtélyességéből a vezér és kancellár nem fog kimozdulni. Ám azt is érezte, hogy Berlin elvárja Budapesttől az új helyzetbe lépett Birodalom iránti szolidaritás valamiféle gesztusban történő kinyilvánítását.

– A Moszkvával való diplomáciai viszony megszakítása bizonyára ilyen lépés lenne, ám ehhez semmiféle magyar érdek nem fűződik – meditált. – A magyar hírszerzés ez eddig is eredményesen dolgozott, hátha Ribbentrop elfogadja érvként, hogy követségünk fenntartása révén számukra értékes értesüléseket nyerhetnek, – próbált a szalmaszála belekapaszkodni.

Hétfőn délelőtt a Külügyminisztériumban szűk körben ezt az elgondolását ismertette, s arra — mint várta — igenlő válasz született. A megbeszélésen természetesen jelen volt Ullein-Reviczky Antal is, aki a maga aktivista stílusának megfelelően — nem mérlegelve azt, hogy a kormányfői szintű egyeztetés előtt hallgatnia kellene — ilyen értelemben tájékoztatta a Német Távirati Irodát.⁶⁰²

A nyilatkozat szinte percekben belül Erdmannsdorff asztalára került, aki a „hálátlan” magyar magatartás újabb jeleként fogta azt fel, és ingerült hangon telefonon kért a kormányfő-külügyminisztertől magyarázatot.

Bárdossy szintén ingerült lett, de nyugalmat kellett erőltetnie magára. Bosszantotta a sajtófőnök fecsegése, ellenben magára is mérges lett, mert nem gondolt arra, hogy munkatársait hallgatásra intse. Pedig tudta, hogy a Külügyminisztériumban annak megalakulása óta gond a titokvédelem körül nem ritkán tapasztalható lazaság, lényegében felelőtlenség.

– Követ úr, Önök többszöri sürgetésünk ellenére sem adtak tájékoztatást a készülő háborúról, nem mondták meg, hogy a bol-

⁶⁰¹ WILHELMSTRASSE 412. sz.

⁶⁰² Ullein-Reviczky 1993, 94.

sevizmus elleni küzdelemben milyen szerepet szánnak hazámnak – mondta a kormányfő.

– Úgy vélem, Excellenciás uram, hogy vannak evidenciák – válaszolta Erdmannsdorff csípősen. A Führer nem kért hazájától — vette át a hallott fogalmazási szóhasználatot — katonai részvételt, mert méltányolja, hogy Magyarország még nem tudta hadserégét felfejleszteni. A Birodalommal való szolidaritás egyértelmű kifejezésre juttatást azonban a bécsi döntések után — hogy egyéb segítő lépéseinkről most ne szóljak — úgy hiszem joggal elvárhatjuk.

Bárdossy nyelt egyet, de nem replikázott. Azokról a segítő gesztusokról neki másfajta emlékei idéződtek fel. A marseille-i gyilkosság utáni teljes magyar elszigeteltségre gondolt, amikor a szerb állam tömegével dobta át a határon magyar ajkú lakosait, s közben Berlin a délszláv állam iránti szimpátiájával tüntetett.⁶⁰³

Alfred Rosenberg 1936 őszi cikke villant elméjébe, amelyben a náci ideológus szétkürtölte a világba, hogy Németország nem olyan *Új Európát* épít, amely a szentistváni Magyarország feltámasztását is célozná.⁶⁰⁴

A magyarországi németek tömegeinek a hazával történő szembeállítására irányuló fondorlatokat sem érezte igazán segítő gesztusnak.⁶⁰⁵ S bár elismerte, hogy a bécsi döntésekre a Führer akarata nélkül nem kerülhetett volna sor, ám érdekeink sérelmét ezek kapcsán is bőséggel tudta volna sorolni.

– Ha a Birodalomnak az a *hivatalos* álláspontja, hogy Moszkvával szakítsuk meg a diplomáciai viszonyt, akkor azt megteesszük – szögezte le szárazon.⁶⁰⁶ A hivatalos szót nyomatékosan ejtette ki, mert már torkig volt azzal, hogy a Németországban uralkodó összevisszaság miatt számtalanszor nem lehetett tiszta képet nyerni a mértékadó álláspontról.

*

Ilyen előzmények után ült össze június 23-án a minisztertanács. Elődjeitől, Kányától, Csákytól, Telekitől tudta, hogy a kormány külpolitikai kérdések iránt nemigen érdeklődik, az ilyen ügyek a legkritkább esetben váltanak ki komoly érdeklődést, az efféle kérdések megtárgyalása inkább a tájékoztatás-tájékozódás szintjén szokott lezajlani. Ám azzal is tisztában volt, hogy az előző nap rendkívüli horderejét minisztertársai feltehetőleg érzékelik,

⁶⁰³ Pritz 1982, 212.

⁶⁰⁴ Juhász 1988, 165–166.

⁶⁰⁵ Tilkovszky 1998, 57–99.

⁶⁰⁶ Vö. Ullein-Reviczky 1993, 95.

vagy legalább is — húzta el cinikusan a száját — abból valamit megéreznek.

Egészében úgy látta, hogy a kormány tagjait alapvetően Hitler nagy győzelmei, valamint a területek visszakerülésének a ténye befolyásolja. Szovjetellenességben pedig természetesen egységesek voltak. Lidércnyomásként emlékeztek *Kun Béla* uralmára, a Lenin-fiúkra. A Tanácsköztársaság és a moszkvai rendszer között direkt kapcsolatot láttak. Még azok is, akik némi kétkedéssel figyelték a Wehrmacht tetteit, a káprázatos franciaországi sikersorozat ígézetében nem kételkedtek abban, hogy az agyaglábu Gólemnek tartott Szovjetuniót hetek-hónapok alatt a Fűhrer ízzé-porrá fogja zúzni, s megszabadulnak a kommunista-bolsevik veszélytől.

Nem tévedett. A minisztertanács tudomásul vette a kapott tájékoztatást, s elfogadta a magyar-szovjet diplomáciai kapcsolatok megszakítására vonatkozó előterjesztését. Megnyugvással fogadták a honvédelmi miniszternek, Bartha Károlynak arra vonatkozó szavait, hogy a hadjárat hat héten belül befejeződik, s értetlenkedve figyelték Keresztes-Fischer Ferenc óvatoskodását, aki a bizonytalan jövőben megbúvó veszedelmekre figyelmeztetett.⁶⁰⁷

Az ülés után a döntést telefonon a német követ tudomására hozta. Egyben kérte, hogy azt jelentse be Berlinben.

– Das ist wohl das allerwenigste was Sie haben tun können. – hangzott a jól érthetően elégedetlen felelet.⁶⁰⁸

– Akkor sem teszek többet – fortyant fel magában. – Fennhangon azonban csak ennyit mondott: – Kormányzó urunkhoz intézett levelében — melynek tartalmát Ön épp oly jól ismeri, mint én — a Fűhrer *megköszönte* (e szót megnyomta és pillanatnyi szünetet tartott) fegyveres erőink megértő intézkedését, a határok biztonságának megerősítése az ön Vezérének megítélése szerint orosz oldaltámadásokat hiúsít meg és orosz erőket köt le.⁶⁰⁹

A válasz talált. A követ kénytelen volt barátságosabb hangra váltani, megkönnyebbedés azonban nem jött. A katonák nyomása érezhetően tovább fokozódott.

Számukra hat hét volt a világ.

Ennyi időn belül látták a jövőt eldőlni, s minden cselekedetüknél ez volt az iránytű.

⁶⁰⁷ Vö. Bárdossy 1991, 93–95.

⁶⁰⁸ Uo. 229. – Vagyis: Ez a legkevesebb, amit megtehetnek.

⁶⁰⁹ Adolf Hitler Horthy Miklóshoz intézett 1941. június 21-i levelének vonatkozó passzusa így hangzik: „Eurer Durchlaut möchte ich an dieser Stelle danke für die verständnisvollen Massnahmen der Ungarischen Wehrmacht, die schon durch die blosse Tatsache einer verstärkten Grenzsicherung russische Flankenangriffe verhindern und russische Kräfte binden werden.“ (DIMK V. 859. sz.) – Vö. még uo. 866. sz. és WILHELMSTRASSE 414. sz.

Már az agresszió megindulása napján Kurt Himer engedélyt kapott a magyar vezérkarral folytatandó tárgyalásokra.⁶¹⁰ Arra a közlésére pedig, hogy Werthék el vannak keseredve, mert a német politikai vezetés elzárkózik Magyarország részvételétől, *Alfred Jodl*, a Wehrmacht hadműveleti osztályának vezetője tagadta, hogy nem akarnák Magyarország esetleges részvételét.

- Minden magyar segítséget — mondta határozottan — bármikor elfogadunk. Nem akarunk semmit követelni, de köszönettel veszünk mindent, amit önként felajánlanak.⁶¹¹

Higgadt tárgyilagossággal vizsgálva e szavakat, nem lehet kétséges, hogy Jodl valójában a hitleri álláspontot fogalmazta újra — „csak” éppen a magyar részvételre biztató hangszerelésben.

Werth, Bartha és társai pedig a biztatásra figyeltek.

Azt, hogy a német alapállás jottányit sem változott, pontosan megmutatta Franz Haldernek Jodlval azokban az órákban folytatott telefonbeszélgetése, amikor Bárdossy még a moszkvai követtség megtartásának esélyeit keresgélte.

- Most azon múlik a dolog — mondta a német katonaéletek mentése szempontjából helyesen, a mi szempontunkból kíméletlen cinizmussal —, hogy a magyar katonai fórumok mozgásba tudják-e hozni a politikai szerveket, annak érdekében, hogy ezek maguktól ajánlkozzanak.⁶¹²

Egyelőre nem tudták. Az egyértelmű német katonai álláspont-ról Werth már 23-án hétfőn tájékoztatta a miniszterelnököt, s még aznap a kenderesi birtokán időző államfőhöz is leutazott a honvédelmi miniszter társaságában, ám egyiküket sem tudta megingatni. Mindketten Hitlertől vártak állásfoglalást, azonban — mint már említettük — az továbbra sem lépett ki rezerváltságából, ezért a magyar politikai vezetésnek ekkor még volt ereje a türelmetlen katonáknak megálljt mondani.⁶¹³

*

Ezt a vonalat kellett volna tovább vinni. Ki kellett volna használni azt a vakhitet, amely oly gyors német győzelmet remélt. Csak keveset kellett volna várni, s közben minden erőt az államgépezet szilárd kézben tartására kellett volna összpontosítani. Nem volt nehéz átlátni, hogy a német stratégia nem tehet mást, mint hogy vilámháborúra épít. Ha az agresszió villámgyorsan nem hoz győzel-

⁶¹⁰ Dombrády 2000, 135.

⁶¹¹ Kun 1965, 1240. Idézi — többek között — Juhász 1964, 345–346., Dombrády 2000, 136.

⁶¹² Kun 1965, 1240. Közli — többek között — Dombrády 2000, 139.

⁶¹³ Dombrády 2000, 140.

met, akkor hamar kialakulhat olyan helyzet, amelyből a németek már nem kerülhetnek ki győztesen. Ha pedig nem diadalmaskodnak, akkor minden erőt a németektől való mennél nagyobb — lehetséges — távolságtartásra kell fordítani.

Bárdossy ellenben alkatilag volt alkalmatlan erre az állhatatosságra. A Kállay Miklós személyiségében rejlő egykedvű nyugalomra, magabiztosságra, robosztusságra lett volna szükség.

Sőt még ennél is többre. Államférfira.

Ilyen azonban nem volt. Aki volt, az már a Kerepesi temetőben aludta örök álmát.*

Jaj volt az országnak, és jaj volt Bárdossynak, hogy április 3-án oly elhamarkodott sietséggel az ő kormányfővé emelésére kerül sor.

Gyenge idegzete ezeknek a történelmi óráknak az ólomnyomását képtelen volt elviselni.

– Meg kell tudnom, hogy mit akar Hitler. – Lehetetlen, hogy ne tudjak tiszta helyzetet teremteni – ezek a mondatok zakatoltak a fejében.

S közben nem vette észre, hogy ezek a napok jelentették ebből a szempontból a maximumot.

Mert a június 22-i agresszió tisztázta a kölcsönös hazugságokra épülő német-szovjet viszonyt. A teljes tisztánlátáshoz nem sokat kellett várni a londoni és washingtoni reakcióra.

Mert a június 23-i budapesti lépéssel tisztázni lehetett a magyar-német és a magyar-szovjet viszonyt. Mert a diplomáciai kapcsolatok megszakításánál Moszkva sokkal rosszabbra volt magyar vonatkozásban felkészülve.

Itt meg kellett volna állni!

Ha itt meg lehetett volna állni...

A németek ugyan fanyaloghattak azon, hogy ez a legkevesebb, amit Magyarország ebben a helyzetben megtehet, mégis elismerték, hogy gesztus volt ez irányukban.

Ők nem kértek többet. Ők nem fedték fel — mert a katonai vonal biztatása nem volt azonos a Birodalom biztatásával — igazi elvárásaikat.

Itt meg kellett volna állni!

Ha itt meg lehetett volna állni...

*

* 1947-ben a család Máriabesnyőn a kapucinus kolostor sírkertjébe helyezette át Teleki Pál földi maradványait.

Másnap, június 24-én Bárdossy László magyar királyi miniszterelnök magához kérette Otto von Erdmannsdorffot, a Birodalom követét.⁶¹⁴

Emlékeztette arra, hogy — számos puhatolódzása ellenére — oly annyira nem tárták fel előtte a szovjet-német összeütközés érlelődését, hogy még tíz nappal a támadás megindulása előtt *Ernst von Woermann*, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője az orosz kérdést egyenesen nem létezőnek nyilvánította.⁶¹⁵ Ezek után bizonyos meglepetésként érte — mondta ironikusan —, hogy az előző nap, 23-án Himer Werth előtt a magyar katonai részvételt kérte.⁶¹⁶

Mivel ilyen kívánság elsősorban természetesen politikai döntést igényel — emelte fel a hangját —, a kormánynak kötelessége mérlegelni azt, hogy ilyen előterjesztést tesz-e az államfőnek vagy sem, ezért tudnia kell: vajon a birodalmi kormány valóban kívánatosnak tartja-e, hogy az Oroszország elleni akcióban (önkéntelenül kerülte a végtelenül súlyos tartalmú háború kifejezést, magának sem vallva be, hogy igazából képtelen a helyzet súlyával kellő mértékben szembe nézni) részt vegyünk, s ha igen, konkrétan mi az, amit óhajtandónak tart.

– Követ úr — vette most együttérzést kérőre hangját Bárdossy — mielőtt arra kérném, hogy a birodalmi kormány felfogásának és *esetleges* kívánságának⁶¹⁷ (az esetleges szó közbevetésével is rejtetten azt akarta sugallni, hogy ne kérjenek többet) megállapítása érdekében *mielőbb* járjon közbe, kérem, engedje meg, hogy ismertessem azokat a tényezőket, amelyek hazám politikai és gazdasági helyzetét megszabják. Olyan tényezőkről kell Önnek beszélnem, amelyekre kormányomnak bármilyen elhatározásnál figyelemmel kell lennie.

Erdmannsdorff vegyes érzésekkel hallgatta a kormányfő érveit. Egyrészt tagadhatatlanul impresszionálta a szavak mély átéltsége, a fogalmazás német nyelven is kifogástalan megformáltsága, annak tökéletes logikája. Másfelől azonban alig tudta elleplezni, hogy szánalmat érez ezzel a vékony, törékeny alkatú emberrel szemben. Mert tudta, hogy a Führer ingyen akarta a magyar részvételt. S mivel nem akart újabb ellenszolgáltatást nyújtani, ezért az eddig folytatott gonosz játékot Berlin aligha fogja abbahagyni.

Bárdossy az elképzelhetetlenül rossz magyar-román viszonyról beszélt, a Bécsben megvont határ katonailag súlyos sebezhető-

⁶¹⁴ DIMK V. 872. sz.

⁶¹⁵ Uo. 1218.

⁶¹⁶ Uo. 1218–1219.

⁶¹⁷ Uo. 1219.

ségéről, a közvetlen vasúti összeköttetés nélkül maradt Székelyföldről, a román támadás reális veszélyéről. Említette a nem is olyan látenszen létező szlovák revíziós igényeket, végül pedig az ország nehéz gazdasági helyzetét, az úgyszólván teljes egészében a német hadsereg rendelkezésére bocsátott vasúthálózat problémáját érintette.⁶¹⁸

– Mindent egybevéve — mondta befejezőképpen — őszintén meg kell mondanom, hogy a magyar kormány csak nehezen határozna el magát arra, hogy a szovjet elleni katonai akcióban (most sem volt képes a háború szót ajkán kiejteni) részt vegyen.⁶¹⁹

Erdmannsdorff megígérte, hogy jelentését haladéktalanul elküldi feletteseinek.

Szavát valóban betartotta.⁶²⁰

Berlin ellenben továbbra is hallgatásba burkolódzott.

*

Csütörtökön, június 26-án dél után tíz perccel Tiszaborkút és Rahó között három szovjet vadászgép géppuska tüzet zúdított a főváros felé tartó gyorsvonatra. Kerek egy órával később — mindmáig ismeretlen eredetű — repülőgépek 29 bombát dobtak Kassa városára.⁶²¹

Két óra körül — Bárdossy Lászlót megkerülve — Werth Henrik már az államfőnek referált a provokációról. Minden vizsgálatot mellőzve azt állította, hogy szovjet támadás történt.⁶²²

Horthy Miklós igen magasra értékelte Werth szakmai tudását, s annak a politikai vezetéssel folytatott, fel-felizzó vitájában sokszor nehezebbre esett kitűnőnek gondolt tábornokát s klikkjét hátrébb tesszékelni.

A bombázás mérhetetlenül felháborította, s ezért szabad folyást engedett indulatainak. Most is gyűlölködve gondolt vissza 1918/1919 forradalmaira, azokra a hetekre és hónapokra, amikor senkinek tartott emberek senkivé tették, amikor nemegyszer már szabadságáért, sőt életéért is aggódnia kellett. Kormányzóságának több mint két évtizedéből is sok mindent nem szeretett. Nem szerette a sok óvatoskodást, nem szerette azt a sok hallgatást: Bethlennek a fölébe kerekedését, majd Gömbös nyomulását.⁶²³ Most

⁶¹⁸ Uo. 1919–1220.

⁶¹⁹ Uo. 1220. – vö. még WILHELMSTRASSE 415. sz.

⁶²⁰ WILHELMSTRASSE 415. és 416. sz.

⁶²¹ Dombrády 2000, 144.

⁶²² Uo.

⁶²³ Bethlen tevékenységére ld. Romsics 1991, Gömbös Gyulára pedig Gergely 2002.

pedig ez a Bárdossy okvetetlenkedik. Ki ez az ember? – gondolta lekezelően. – Hol volt ez akkor, amikor én már történelmet csináltam!

Most úgy érezte, hogy kedvező irányba nagyot fordul a világ. Megszabadulnak ettől a kommunista kísértettől, amely ellen — óh már hányszor, hol írásban, hol szóban — buzdította a Führert.⁶²⁴ Az elmúlt hetekben Werth többször beszélt neki arról, hogy a német tábornokok nagyon is elképzelhetőnek tartanak egy esetleges szovjet ellencsapást. És íme, az élet most őket igazolta.

Döntött. Habozás nélkül megparancsolta Werthnek — annak mellkasából hallhatóan szakadt fel a megkönnyebbülést jelentő sóhajtás —, hogy azonnal kezdjen hozzá a visszacsapás végrehajtásához.

– A hadiállapotot is kimondod, Főméltóságú úr? – kérdezte a Honvédezerkar főnöke.

– Igen – hangzott a kurta felelet.

Werth is nagyon jól tudta, hogy alkotmányellenesen cselekszenek, mert a kormány állásfoglalását kellene először megismerniük. De nem bánta. – A győztest a történelem mindig igazolja – nyugtatta magát. Ő is torkig volt már az elmúlt időszakban kénytelen-kelletlen elviselt sok megleckéztetéssel, miközben mélyen meg volt győződve, hogy ő képviseli helyesen az ország érdekeit.

*

Az államfőhöz kéretett, fél három tájt megérkező kormányfő számára már — ha vállalja a kiosztott szerepet — csupán a tájékoztatás maradt.

Vállalta.

Ez volt Bárdossy László nagy hibája. Ha a történelmi következményeket, az ország útjának tragédiába torkollását, sok tízezer ember pusztulását tesszük a mérlegre – akkor a bűne.

A vállalt szerep nagyon fontos szerep volt, de nem főszerep.

A főszerep az államfőé volt. Horthy Miklósé.

Aki azután ezt a szerepet eltagadta.⁶²⁵

Horthy Miklós a 19. század gyermeke volt. Annak a századé, amelyben az emberi kapcsolatok sokat nemesedtek, amikor a kimondott szónak, az igazmondásnak megkérdőjelezhetetlen volt az értéke.

A becsületszó nemegyszer jelentett életet vagy halált.

A kormányzó ebben a világban nőtt fel.

⁶²⁴ Horthy 1962, 32. sz., 58. sz.

⁶²⁵ Horthy 1990, 251–252., Horthy 1993, 32., 68.

Elhibázott döntéséért ellenben nem vállalta a történelmi felelősséget.

Azt a miniszterelnökét tüntette fel ferde színben, aki őt még a halál árnyékában is lehetőség szerint kímélte.

Ő pedig elkerülhette a felelősségre vonást.

*

– Lesülne az arcomról a bőr — mondotta a pillanat súlya alatt szenvedő Bárdossynak —, ha ezt az aljas támadást megtorlatlanul hagynám.⁶²⁶

Egyes számban beszélt. A döntést valóban teljesen magáénak tekintette. Abban a pillanatban kisajátította, hogy azután később — annak ódiумát nemtelen módon miniszterelnökére testálva — mélyen elhallgassa.

Bárdossy László büszke ember volt. Megsértett büszkeségéért képes volt mélyen gyűlölni. Nem csupán embereket. Londoni mély megbántottságát, azt, hogy Asszonyát — aki elvált nő volt — nem mutathatta be a királyi udvarban, mert annak középkorból itt maradt etikettje azt tiltotta, hosszú évekig hordta magában.⁶²⁷

Büszkeségét most is mély sérelem érte. Az államfő elvette tőle azt a jogát, hogy a magyar állaspontról először kormánya alakítson ki állásfoglalást.⁶²⁸

Amíg Horthy Miklóst hallgatta, vadul kergették agyában a gondolatok. Cselekedetét sértettsége vagy meggyőződése szabja-e meg? Lemondjon, vagy úgy vállaljon a hadba lépésért felelősséget, hogy magának a döntésnek az érdemi kialakításában semmiféle szerephez nem juthatott?

Az utóbbit vállalta.

Jóhiszeműen hozott rossz döntés volt.

⁶²⁶ Bárdossy 1991, 145. és Bárdossy 1996, 86.

⁶²⁷ Szokásos dolog Bárdossy Angliával szembeni averzióját ezzel a mozzanattal magyarázni. Ez minden bizonnyal így lehet, ám a londoni években alakulhatott ki benne az a felismerés is, hogy reménytelen vállalkozás az angolokat a magyar revízió ügyének megnyerni. Egy alkalommal a magyar ügy iránti érdektelenség okát firtató kérdésére azt — a Bárdossy szerint „jellemző” — választ kapta: „mi nem invesztálunk nyomorúságba.” Bárdossy 1996, 292.

⁶²⁸ Az 1920. évi XVII. tc. 2. §-a — kiegészítve az 1920. évi I. tc. 13. § ötödik bekezdését, amely szerint „hadüzenethez vagy hadseregnek az ország határán kívül alkalmazásához és békekötéshez a nemzetgyűlés előzetes hozzájárulása szükséges — így rendelkezik: „közvetlen fenyegető veszély esetében azonban a kormányzó a magyar összminisztérium felelőssége és a nemzetgyűlésnek késelelem nélkül kikérendő utólagos hozzájárulása mellett a hadseregnek az ország határain kívül alkalmazását elrendelheti”.

– Ki vagyok én? – kérdezte magától. Horthyra akkor még felnézett, tisztában volt azzal, hogy kettőjük között a távolság sokkal nagyobb, mint amit a betöltött közjogi méltóságuk közötti különbség — az inkább minimális volt — hivatalosan jelzett. – Amikor a vele szemben ülő férfiú 1920 tavaszán az ország kormányzója lett, akkor ő még a kultusztárca miniszteri segédtitkári létráján kistisztviselősödött.

– De én még ma is valójában kistisztviselő vagyok.⁶²⁹ – gondolta rezignáltan. – Ha esetleg már hajlamos lettem volna erről megfélekezni, úgy a délutáni kormányzói döntés nyersen ismét tudomásomra hozta.⁶³⁰

Azzal ugyan tisztában volt, hogy magának a kormányzónak is megvoltak a maga sérelmei és kisebbségi érzései. Hiába adott az ő neve az ellenforradalmi rendszernek elnevezést, a kastélyaiba visszahúzódó arisztokrácia, és a magas klérus sokáig lekezelte a középneemesi eredetű, nem túl gazdag Horthy Miklóst. Ám az elmúlt több mint két évtized ezen nagyon sokat feledtetett, s közben magának a rendszernek a működési logikája is azt ígnyelte, hogy az államfő szimbolikus magasságba emelkedjék.⁶³¹

– Ezzel szemben ki vagyok én? – Az biztos, hogy egy majdnem vagyontalan valaki, hiszen az a kétszáz négyszögöl telek,⁶³² amit magamnak tudhatok, azt lényegében minden kispolgári státuszú honfitársam elérhette.

– Eszköze vagyok ennek rendszernek – összegezte helyzetét meglehetősen pontossággal. – Szegény Teleki Pál öngyilkossága után az volt az elvárás velem szemben, hogy végrehajtsam a még az ő tevékeny irányításával kiformalódott akaratot. Megtettem. Most pedig azt várják el tőlem, hogy vállaljam — anélkül, hogy bele-szólhattam volna — a Szovjetunió megtámadásának ódiumát.

– Könnyű lenne lemondanom – medítált tovább. Az ellenben megfutamodás lenne – súgta hiúsága. – Ennél nagyobb súllyal esett azonban latba a magában gyorsan végzett mérlegelésnél,

⁶²⁹ Népbíróági perében Bárdossy a trianoni Magyarország politikájáról így beszélt: „Hogyan próbáltuk ezt az egységesítést. Nem én, aki akkor jelentéktelen — mindig is az maradtam, de akkor még fokozottabban az voltam — kistisztviselő voltam, de mások, annak a korszaknak az emberei, akiknek bűnét rámetézték, mert azt mondták, hogy én perszónifikálom az egész korszak bűnét...” Bárdossy 1996, 276.

⁶³⁰ Az utolsó szó jogán mondott beszédében, amikor a korszak determináltságáról beszél, akkor Bárdossy a személye kapcsán is felteszi a kérdést: „De vajon az enyém volt-e? Az enyémé, aki ennek a bizonyos korszaknak az elején, a közepén, a végén egy semmi voltam? Az enyém volt-e, akit csak a legutolsó napon taszítottak oda, hogy vállaljak egy feladatot...” – Bárdossy 1996, 283.

⁶³¹ Ld. Sakmyster 2001.

⁶³² Bárdossy 1991, 238.

hogy olyan ember nem léphet örökébe, aki nem fogadja el a kormányzói döntést. Ha viszont elfogadja, akkor e tekintetben a kérdés csupán az, hogy kié a felelősség és kié a végrehajtás feladata? Az újabb kérdés ellenben az, hogy milyen irányultságú ember léphet az örökébe. Úgy vélte, hogy csakis olyan jöhet, aki a németek embere. Ha viszont ő marad, akkor a magyar részvételt a minimumra tudja korlátozni, s ezzel teszi meg az adott helyzetben maximálisan legnagyobb szolgálatot az országnak és annak népének.⁶³³

Arra nincsen hiteles felelet, hogy mi történik akkor, ha Bárdossy László június 26-án a kormányzói kihallgatásról nem a minisztertanács összehívására siet, hanem visszaadja megbízatását. Arra ellenben van hiteles válasz, hogy majd később, 1942 márciusában — még az 1941. júniusnál is sokkal nehezebb helyzetben — nem a németek embere lett az utód. Hiszen Kállay Miklóst maga Bárdossy László sem nevezte soha a németek emberének. Sőt éppen azért bírálta, mert németellenes politikájával — hite szerint — az ország érdekeit veszélyeztette.

S arra is van kétségbevonhatatlan felelet, hogy milyen is lett a Bárdossy-kormány öröksége.

A minimális lépések sikerével szemben hadiállapot három világhatalommal szemben.

Mert a valóban keresztülvitt kis lépések mellett nem a vak Végzet, sokkal inkább a Szovjetunió elleni hadba lépés lökte rá az országot arra a lejtőre, amelyen eljutott a másik két világhatalommal történt hadiállapothoz is.

*

A mérleget itt kellett megvonni, az elbeszélés fonalát ellenben ott kell folytatni, hogy a kormányzó kérdő tekintetétől felocsúdva Bárdossy a kissé hosszúra nyúlt szünetet azzal törte meg, hogy az államfő tudomására hozta: visszamegy a Sándor palotába és összehívja a minisztertanács ülését.

A testület magatartása nem okozott meglepetést. A belügyminiszter ismét, s most — összhangban a lépés horderejével — még határozottabban óvott a sötétbe ugrás kockázatától. Szavainak minimális volt a visszhangja. A tanács a kormányfő indítványa szerint foglalt állást, s ebben az is benne foglaltatott, hogy a hadjáratot lehetőségig limitált erővel kezdik el.⁶³⁴

Valóban így történt. A folytatás viszont egészen másként alakult.

*

⁶³³ Uo. 227–234.

⁶³⁴ Bárdossy 1991, 78–82. Vö. Dombrády 2000, 148–162.

Másnap délelőtt az Országgyűlés Képviselőházában a miniszterelnök kért szót.

– Tisztelt Ház! Egészen rövid bejelentést szeretnék tenni. A ház elnöke méltó szavakkal bélyegezte meg a szovjet népjogellenes és minősíthetetlen támadását. A magyar királyi kormány megállapítja, hogy a támadások következtében Magyarország és a Szovjetunió között a hadiállapot beállott.⁶³⁵

E kurta-furcsa bejelentést a tisztelt Ház lelkes helyesléssel tudomásul vette.

Mi történt itt?

A 20. századi magyar történelem egyik legsúlyosabb, következményeit tekintve a legdrámaibb eseménye kezdődött meg ezzel, miközben formailag szinte nem történt semmi.

A kormány nem ragaszkodott ahhoz, hogy állásfoglalása előtt a kormányzó kikérje a testület véleményét, a Képviselőház pedig ügyet sem vetett arra, hogy éljen az ország akkor hatályos alaptörvényei adta jogával.⁶³⁶

Azzal a jogával, hogy a honvédség országhatáron túl történt alkalmazásához — hiszen már ennek a napnak a hajnalán a magyar légierő szovjet városok bombázására indult, néhány órával később pedig szárazföldi egységek is átlépték a határt — haladéktalanul megadja vagy azonnal megvonja a hozzájárulását.

A népbíróság előtt Bárdossy majd azt mondja, azért nem szavaztatta meg a képviselőket, mert egyszerűen nem tudta az ilyen esetben megteendő intézkedéseket.

– Teljesen tisztában vagyok azzal — mondotta ekkor —, hogy ismernem kellett volna a törvényt. Az lebegett a szemem előtt, hogy sietni kell — mondja elképesztően póre őszinteséggel —, és ezért jelentettem be.⁶³⁷

Láttuk, hogy semmi olyan *közvetlen* ok nem volt, ami ezt a felelőtlen sietséget indokolta volna. Maga a volt kormányfő emlékszik majd vissza 1945-ben úgy, hogy a német nyomás nem közvetlen, hanem — ahogy ő fogalmaz — atmoszférikus volt.⁶³⁸

Nyugodtan elfogadhatjuk ezt a megfogalmazást pontosnak, tárgyilagosnak. Nem nehéz belátni, hogy atmoszférikus nyomás esetén módot lehetett és módot is kellett volna találni legminimálisabban is a játékszabályok betartására, valójában azonban sokkal inkább a helyzet higgadt mérlegelésére, a nemzet érdekében bölcsőbb megoldás megtalálására.

⁶³⁵ Napló 1939, X. köt. 305.

⁶³⁶ Ld. a 628. sz. jegyzetet.

⁶³⁷ Bárdossy 1996, 88.

⁶³⁸ Bárdossy 1991, 127. és Bárdossy 1996, 88.

Hamis Bárdossy Lászlónak az a beállítása, hogyha nem cselekszenek azonnal, akkor a német megszállás jön, és az az öngyilkossággal lett volna egyenértékű. Az öngyilkosságot pedig nem lehetett volna meggyőző erővel a várhatóan bizonytalan föltámadásért cserében ajánlani.

Hallgassuk meg őt saját magát!

– A bíróság kinevethet, de én ezeket az alkotmányjogi rendelkezéseket nem ismertem – folytatja a népbíróság előtt imént idézett szavait. – Én azokat az alkotmányjogi szabályokat ismertem, amelyek érvényben voltak a jogi tanulmányaim idejében. Ez — tudniillik a hadsereg határon túli alkalmazásának, a hadiállapot megállapításának szabályozása — az 1920-as években volt, amikor közjogi kérdésekkel már nem foglalkoztam, mert szakkérdések jutottak feladatomból. Így elsikkadt emlékezetemből.⁶³⁹

– A főpecsétőr pedig nem figyelmeztetett. Ezért természetesen vállalom a felelősséget. – fejezte be a kérdéskört lezáró vallomását.⁶⁴⁰

Igen. Egy kormányfőnek, s általában egy vezetőnek sok mindent nem kell tudnia, mert képtelenség mindent fejben tartani. Az államgépezet, annak pontos munkamegosztása, hierarchizáltsága azért találtatott ki, és csiszolódik már nagyon-nagyon rég óta, hogy e gond ne legyen probléma, hogy az államgépezet valóban teljesíteni tudja az országgal és népével szembeni kötelességét.

Az, hogy ő ebben a helyzetben is a teljes felelősséget magára vállalta, az, hogy nem akarta a felelősséget a főpecsétőrnek nevezett igazságügyminiszterre áthárítani, az ismét fénysugarat vet jellemére, nemes emberi vonásaira.

A szélesebb összefüggések szempontjából ellenben nem ez a lényeg. Sokkal inkább az, hogy személyi vonatkozásban Bárdossy nem volt körültekintő, nem utasította munkatársait: az erre a helyzetre szabott törvényhelyekről számára pontos felvilágosítás nyújtsanak. A Horthy Miklós nevével fémjelzett negyedszázados rendszer szempontjából pedig az a lényeg, hogy felelős posztokat elfoglaló képviselői — tehát messze nem csupán Bárdossy, bár kétségtelen, hogy az ő felelőssége kitüntetetten nagy volt — a felelőtlenül gyors döntésben nem látták meg az országra leselkedő veszedelemeket.

Mert zömüknek nem volt külpolitikai horizontja, mert képtelenek voltak az ideológiai szempontokat a politikai nézőponttól elkülöníteni. Tehát nem arról van szó, hogy milyen volt a szovjet rendszer, mennyiben voltak a reá vonatkozó ítéletek megalapozot-

⁶³⁹ Major 1988, 211. Vö. Bárdossy 1996, 88.

⁶⁴⁰ Bárdossy 1991, 127. o. 157. lábjegyzet.

tak. Ez a kritika nagyon sok szempontból helytálló volt, s ezen az sem változtat semmit, hogy akik Sztálin uralmát ostromozták, azok sokszor maguk sem jeleskedtek különösképpen a közjó szolgálatában.

A hatalom birtokában felfogását ugyan nem verte nagy dobra, a perben azonban — és nyilván nem a bíróság iránti opportunizmusból — Bárdossy is arról beszélt, hogy Magyarországon nem volt igazi parlamentarizmus. (Így ejtette e szót.⁶⁴¹) Kormányelnöki bemutatkozásában viszont több társadalmi igazságosságot sürgetett, mérsékelt földreformot, a közigazgatást korszerűsítését, az egészségügy, a szociálpolitika fejlesztését helyezte kilátásba.⁶⁴²

*

A Képviselőház hozzájárulását a miniszterelnök-kormányfő végül is július 24-én kérte meg, s azt október 23-án kapta meg.⁶⁴³ A honatyák természetesen nem töprengtek hónapokig a helyes döntésen. E késői aktus is plasztikusan jelzi, hogy mennyire nem egyetlen ember meggondolatlan hirtelen cselekedete, hanem az akkori hivatalos Magyarország egészének döntése volt a hadba lépés.

A világháború örvényében

A Szovjetunió elleni támadást mintegy 45 ezer katonával, Szombathelyi Ferenc parancsnoksága alatt indította meg a magyar haderő. Néhány nap alatt elérte a Dnyesztert, innen csak az ungyorshadtest nyomult tovább. Ez a sereg hozzávetőleg ezer kilométert jutott előre, addigra olyan súlyos veszteségeket szenvedett, hogy december 4-én — német jóváhagyással — hazarendelték.

Az első hónapokban itthon a hatalmas szovjet területfeladások hallatára, és legalább annyira a harsogó propaganda fogságában, sokan még olyanok is hinni kezdtek a német győzelemben, akik addig úgy vélték: nem „barnulhat el” az egész világ.

Nagyon kevesen voltak, akik arra is figyeltek, hogy a Vörös Hadsereg zöme újra meg újra kicsúszik a német haderő megsemmisítőnek induló csapásai alól, nincsenek döntő jelentőségű ütközetek.

Katonai körökben sem tudatosult a harcoló magyar csapatok leromlásának ténye, nem mérlegelték annak a (különben jól ismert) helyzetnek a kockázatát, hogy a frontra vezényelteknek

⁶⁴¹ Bárdossy 1996, 193.

⁶⁴² Napló 1939, X. köt. 3–8.

⁶⁴³ Uo. XI. köt. 7.

nincs nehézfegyverzetük, alig van tüzérségük, nélkülözik a hatékony páncéltörő, léghárító fegyvereket.

A felső katonai vezetés zöme teljesen elvakult: a román és finn példa lebegett a szeme előtt, frontra vezényelte volna az egész hadsereget. (Románia még az 1941-es esztendőben két hadsereget küldött a frontra és óriási vérvesztést szenvedett.)

A Szovjetunió elleni hadba lépés tehát nem enyhítette Bárdossynak a katonai klikkel való rossz viszonyát.

*

Werth Henrik nem felejtette el a kormányfő-miniszterelnöknek, hogy Magyarország — ahogy ő fogalmazta — a bolsevizmus elleni tradicionális beállítottsága dacára is csak kénytelen-kelletlen és csak effektív megtámadtatása, vagyis Kassa bombázása után lépett be a háborúba. Mivel ez felfogása szerint Magyarország részére nehezen jövátelhető politikai hátrányt jelentett, ezért a nyár folyamán három emlékiratban is bombázza Bárdossyt lanyha magatartásának megváltoztatása érdekében. A nyomásgyakorlás érdekében irományait nem kizárólag a kormányfő asztalára helyezte, hanem több példányban sokszorosíttatta, hogy mennél több ember számára legyen világos a közöttük lévő ellentét.

Az első esetben Bárdossy csak nyelt egyet.⁶⁴⁴ A második esetben az államfőhöz fordult. Felkereste Gödöllőn és azt kérte, hogy váltsa le a vezérkari főnököt. Ám Horthy most sem kelt miniszterelnöke védelmére. Azt fejtegette, hogy Werth a legképzettebb katonája, akit még a németek is annyira respektálnak, hogy időnként kikérik a véleményét. Azt tanácsolta vendégének, hogy ne adjon a vezérkari főnöknek írásos választ.⁶⁴⁵

Bárdossy megint nyelt egyet, de most már magához hívatta Werthet. Bár igen nyomatékosan figyelmeztette a gyakorolt kritika elfogadhatatlan voltára, ám a legkészségesebben megígérte neki, hogy nyitott a felmerülő kérdések közvetlen megbeszélés keretében történő tisztázására.⁶⁴⁶

Közben azonban mindketten nagyon is tudták, hogy nincs itt mit tisztázni. Két álláspont feszült egymásnak, s az egyiknek el kellett buknia.

A főtitzt nagyon bízott helyzete erejében, ezért augusztus 19-én délután még keményebb emlékiratot juttatott el a Sándor palotába, amelyben tovább ment a vádaskodásban. Azt állította,

⁶⁴⁴ Vö. Horthy 1962. 301.

⁶⁴⁵ Uo. Vö. még Bárdossy 1991, 142.

⁶⁴⁶ Horthy 1962, 301.

hogy a gyenge magyar katonai részvétel miatt szenvedtek el a leMBERGI csatában a németek nagy vérveszteséget, s az az összhadműveletek lendületét is lefékezte.⁶⁴⁷

– Ennek a kihatásait és jelentőségét — írja vészjóslóan — csak majd a háború után fogjuk valójában megtudni, illetve a németek majd csak akkor fogják ezért nekünk a szemrehányást megtenni.

– Micsoda szemét ember – lökte el magától Bárdossy a papírt.
– A magyar királyi Honvédezerkar főnöke a német hadsereg nevében emel vádat ellenem! Mintha a magyar kormány bármely elhatározása miatt a német hadsereget súlyos vérveszteség vagy hátrány érte volna!

– Ezt nem viselem el tovább – tökélt el magát. – Az államfőt választás elé állítom! Vagy Werth vagy én!

Valójában azonban nem akarta elveszteni a játszmát. Nem akarta, hogy a kormányzó ösztönös hajlamai alapján döntsön. Az emlékiratot többször alaposan áttanulmányozta, ellenérveit mélyen átgondolta, s csak ezután fogott válaszána — amelyet természetesen nem a szerzőnek, hanem Horthy Miklósnak szánt — megírásához.

*

Beadványának megfogalmazásánál gondosan ügyelt arra, hogy annak hangvétele az államfő számára kellemes legyen. *Mély tisztelettel* kért engedélyt észrevételeinek előterjesztésére, *tiszteletének, teljes tiszteletének* jelét a szövegben másutt is elhelyezte, sorait *hódolatteljes tisztelettel* zárta.⁶⁴⁸ Az előzmények alapján nem volt nehéz ráéreznie arra, hogy a kormányzó inkább a vezérkari főnök felé hajlik, ezért a németek oldalán lévő magyar katonai erő helyes nagyságának megállapításánál két megközelítést alkalmazott.

Tudta, hogy nem lenne szerencsés a szerény mértékű magyar részvétel helyességének bizonygatása, ezért inkább arról beszélt, hogy *az ország erejéhez képest* milyen komoly erők vannak kint a fronton. A nagy értékű, gépesített felszereléssel ellátott gyorshadtest — írta — az igénybe vett repülőalakulatokkal együtt a magyar hadsereg legjelentősebb és a korszerű háborúban legjobban hasznosítható része.⁶⁴⁹

Másik érve Werth és Bartha prognózisa téves voltának a megmutatása volt.

⁶⁴⁷ Az emlékiratot nem ismerjük, az Bárdossy Horthyhoz intézett, alább elemzendő leveléből rekonstruálható.

⁶⁴⁸ Horthy 1962, 59. sz.

⁶⁴⁹ Uo. 302. o.

Visszautalt arra, hogy mindketten azon a nézeten voltak, a honvédség bevetésére csak igen rövid ideig lesz szükség, ezért június 26-án Werth maga is azt javasolta, hogy a szovjet elleni hadjáratban csak az úgynevezett gyorsan mozgó hadtesttel vegyünk részt.

Tisztában volt azzal, hogy Werth nagyra becsült katonai stratégiai tudásának megkérdőjelezése magára bősíthatné az államfőt. Ezért megengedően arról írt, még a legnagyobb szakértelem mellett sem lehetett előre látni azt, hogyan fog a háború tényleg alakulni.⁶⁵⁰ A kétségtelen tapintatot ügyesen helyzetének erősítésére aknáztá ki: e tévedésért a kormány (ez is szerencsés megoldás volt részéről, mert miközben szerényen nem magáról, hanem a kormányról beszélt, valójában a tekintélyes testületre való utalással adott nyomatékot annak, hogy véleménye jóval több mint egyetlen emberé) a felelősségnek még a legkisebb részét sem kívánja Werthre hárítani.⁶⁵¹

De ugyanakkor — lendült támadásba — kénytelen tiltakozni az ellen, hogy az annak idején meghallgatott vezérkari főnök most utólagosan „mulasztással” és azzal vádolja meg a kormányt, hogy elhatározásával Magyarország részére nehezen jövőtehető hátrányt okozott.

Legdöntőbb csapást azonban Bárdossy azzal mért ellenfelére, hogy annak az emlékiratban megfogalmazott jövőképéből a kitelepítésekre vonatkozó részét ízzé-porrá zúzta.

Werth a nagyobb arányú katonai részvételt felajánló politikai megbeszéléseken az ezeréves határok visszaszerzését, az e határon belül élő szláv és román nemzetiségen túl a zsidók kitelepítését, valamint Magyarországnak a szovjet nyersanyagkészletéből való részesedését akarta megtárgyalni.

Bárdossy rámutatott arra, hogy a szláv és román népelemek kitelepítése a történelmi Magyarország területéről legalább nyolc millió ember megmozgatását jelentené. A történelmi Magyarország határain belül (Horvát-Szlavonországtól eltekintve) mintegy százezer négyzetkilométernyi a tisztán vagy túlnyomó többségében szlávok és románok által lakott terület. Ekkora terület maradna ügyszólván teljesen lakatlanul. Emellett hozzávetőleg ötven-ezer négyzetkilométernyi vegyesen lakott térség ritkulna meg jelentősen.⁶⁵²

Ilyen óriási terület kiürítése — folytatta — a nemzeti vagyon rendkívüli arányú csökkenésével járna. Hiszen valószínű, hogy a

⁶⁵⁰ Uo. 303. o.

⁶⁵¹ Uo. 303.

⁶⁵² Uo. 306.

kitelepített lakosság állatállományát és ingóságait is magával vinné, amint az az eddigi áttelepítési akcióknál is történt. A kiürített vidékek mezőgazdasági és ipari termelésének megbénulása az ország többi részének életére is visszahatna.

A kitelepítések nyomán megmaradó mintegy tizenegy millió magyar és két millió német ajkú népesség semmiképpen se tölthetné be a kiürített területeket. A jelenlegi szaporodási ütem mellett hozzávetőleg 114 év múlva érné el a történelmi Magyarország a mostani 22 milliós lélekszámot. A Kárpát-medencén kívül szétosztottan élő magyarság hazahozatalára pedig nem lehet számítani.⁶⁵³

Ha mégis keresztülvihető lenne a rendkívüli nehézségekkel járó kitelepítés, úgy a legmerészebb fantáziával is alig képzelhető módon dúlná fel az egész térség életrendjét. Arra pedig — fejezte be érvelését — józan ésszel nem lehet számítani, hogy a tengelyhatalmak vállalnák az ország érdekében egyáltalában nem is álló kitelepítéseket.

Elégedetten futotta át az elkészült beadványt.

– Lehetetlen, hogy most ne én kerüljek ki ebből a küzdelemből győztesen – gondolta. Ennek tudatában fogalmazta meg záró — az államfőt döntés elé állító — sorait.

Minthogy a vezérkar főnöke ilyen elgondolások alapján formál magának jogot arra, hogy a magyar kormány elhatározásait és intézkedéseit felülbírálja, s a jövőre nézve teendői tekintetében követeléseket állítson fel, teljes tisztelettel, őszintén meg kell állapítanom, hogy az együttműködés lehetőségét a vezérkar főnökével, sajnálatomra, nem látom biztosítva.⁶⁵⁴

*

A német villámháborús tervek kudarca a kormányzót ingerlékenyvé tette Werth politikai ambícióival szemben, s fogékonnyá vált az előterjesztésben foglaltak megszívvelésére. A főtitzt pedig megérezte, hogy megritkult körülötte a levegő.

Ezért szeptember 5-én — egészségi állapotára hivatkozással — lemondott állásáról.⁶⁵⁵

Horthynak nem volt ellenvetése, s már másnap helyére Szombathelyi Ferencet nevezte ki.⁶⁵⁶

⁶⁵³ Uo. 306–307.

⁶⁵⁴ Uo. 307.

⁶⁵⁵ Dombrády 1986, 255.

⁶⁵⁶ Dombrády 1986, 256., Czettler 2000, 84.

Szeptember 7-én pedig Bárdossy László miniszterelnök-külügyminiszter és immáron az új vezérkari főnök kíséretében a vezéri főhadiszállásra Hitler vezér és kancellárhoz utazott.⁶⁵⁷

*

Szeptember 9-én a két külügyminiszter találkozott. Ribbentrop jéghideg tekintetét Bárdossyra emelve kertelés nélkül megkérdezte, hogy igaz-e az a hír, mely szerint a magyar kormány haza akarja hozni a keleti fronton harcoló katonáit.

– Pontosan így van Kegyelmes Uram – válaszolta Bárdossy. Tulajdonképpen örült a világos kérdésnek, mert az módot nyújtott neki arra, hogy maga is azonnal mondanivalójának lényegére térjen. Elmondta, hogy a honvédek felszerelésének 50–80%-a tönkrement. – Azt sem ígérhetem — erejét összeszedve rebbenés nélkül nézett az őt fürkésző szemek közé —, hogy más hasonló egységekkel cserélnénk fel ezeket az alakulatokat, mert ilyenekkel egyszerűen nem rendelkezünk. – A kiesett felszerelés pótlására nincs hadianyagunk.

Újabb csapatok kiküldését azért is aggályosnak mondta, mert az veszélyeztetné Magyarországot délkelet-európai — szerinte a Birodalom érdekében is álló — szerepét.

Ribbentrop nem sokat tartott erről a szerepről, véleményét ellenben taktikusan elhallgatta. Inkább azokról a morális károkról beszélt, amelyeket az esetleges magyar kivonulás a bolsevizmus elleni háborúnak okozna.

Másnap ugyanitt folytatták. Bárdossy élénk szavakkal arról igyekezett meggyőzni partnerét, hogy a térségben változatlanul feltalálhatóak és minduntalan újjászületnek németellenes mozgalmak. Ezek ellen egyetlen megbízható erőt Magyarország jelent.⁶⁵⁸

Ribbentrop már régről ismerte a térség vezetőinek egymást érő vádaskodásait.⁶⁵⁹ Tisztában volt azzal, hogy annak kihasználása mennyire erősíti a német pozíciókat, ezért — miközben Bárdossy nagy elokvenciával fejtegette a románok megbízhatatlanságát — unalmát mennél jobban igyekezett elleplezni.

A magyar külügyminiszter ellenben azt hallgatta meglehetősen tamaskodva, amikor Ribbentrop — majd később katonákkal karöltve a többi politikus — a katonai helyzet kedvező voltáról győzködte a magyar vendégeket.

⁶⁵⁷ Vö. Wilhemstrasse 437. és 438. sz.

⁶⁵⁸ Czettler 2000, 86–87.

⁶⁵⁹ Vö. Ránki 1983.

– Ha oly annyira kedvezők a kilátások, akkor miért akarják a németek a gyenge, leharcolt gyorsdandárainkat mindenáron visszatartani? – mondta szállásukra visszatérőben Bárdossy a kíséretükben lévő Szentmiklósy Andornak, a Külügyminisztérium politikai osztálya vezetőjének.⁶⁶⁰

A hosszas alkudozássá váló megbeszéléseken végül mindkét félnek engednie kellett. A németek vállalták, hogy a gyorsdandárok felszerelését azonnal kiegészítik, a magyarok pedig belenyugodtak abba, hogy azok a jelenlegi hadműveletek befejezéséig — a németek szerint aligha tovább, mint október 15. — a helyükön maradnak. Berlin egy teljes páncéloshadosztály felszerelését is kilátásba helyezte, a magyar fél viszont belement abba, hogy a leharcolt egységeket 12 gyalogoszászlóaljjal helyettesíti.⁶⁶¹

*

Szombathelyi a németekben jó benyomást keltett. Azt hitték, hogy a dolgok ugyanúgy mennek tovább, mint Werth alatt. Ezt a hitet az új vezérkari főnök azzal is erősíteni látszott, hogy október derekán magához kérte a német katonai attasét megtudakolandó: mit várnak a következő esztendőben hazájától. Az óvatlan lépés nyomán már október 20-án Paulus altábornagy újabb kontingensek kiküldését kérte. A magyar vezérkar válasza ellenben az volt, hogy politikai úton terjesszék elő kérelmeiket.⁶⁶² Október 27-én *Dietrich von Jagow* — a néhány hónapja hazarendelt Erdmannsdorff utódja — valóban megjelent Bárdossynál.

Miután az ügyet előadta és Bárdossy félreértésről beszélt, a német diplomata — utasításra — a magyar katonák kezdeményezéseként állította be az ügyet.⁶⁶³ 30-án Sztójay is jelentkezett, hogy a tőle megszokott felhanggal a külügyminisztériumban tapasztalt, Magyarországgal szemben lehangolt álláspontból jelentsen. A felháborodott miniszterelnök másnap Szombathelyit erős fejmosásban részesítette. A főtitzt nem követte Werth vonalát, s a német katonák felelősségéről beszélt.⁶⁶⁴

Azok pedig visszakoztak. Mert most is azon az állásponton maradtak, hogy politikai vonalon nem kérnek semmit, mivel a magyar áldozatvállalásért nem akartak semmit sem fizetni. (Hitler annál is inkább így gondolkodott, mert a szeptemberi látogatáson

⁶⁶⁰ Szentmiklósy Andorról bővebben: 95–96.

⁶⁶¹ Czettler 2000, 87.

⁶⁶² WILHELMSTRASSE 449. sz.

⁶⁶³ WILHELMSTRASSE 450. sz.

⁶⁶⁴ Dombrády 1986, 263–264.

meggyőződhetek arról, hogy bizony vannak magyar kívánságok. A Führer által eredetileg megígért, később viszont a németek megszállta Bánát Magyarországhoz való csatolását szorgalmazták. A németek most is elismerték az igények jogosságát, az átadás időpontját ellenben a ködös jövőbe tolták. Emellett Szombathelyi az Észak-keleti-Kárpátok gerincén húzódó — tehát a történelmi! — határon kért a keleti lejtők irányába „kiigazítást”).⁶⁶⁵

A miniszterelnök-külgügyminiszter előtt Szombathelyi ugyan a német katonák felelősségéről beszélt, Bárdossy azonban az előző hónapok hatása alatt a vezérkaron belüli hangulatban kereste az okot. November 2-án Sztójaynak küldött válaszában így írt:

– A német lépésre abban találok magyarázatot, hogy a magyar vezérkar egyik tisztje, nyilván egyéni érdemszerzés céljából, valószínűleg tényleg olyan kijelentést tehetett, hogy részvételünket az oroszországi akcióban fokozni szeretnők. A magyar kormány a vezérkari főnökkel együtt véget akar vetni az ilyen felelőtlen egyéni felajánlásoknak.

– Ha a német hadvezetőségnek magyar technikai csapatokra csakugyan szüksége van — folytatta — és ezt tudomásunkra hozza, úgy a magyar kormány a kívánság teljesítése elől semmi esetre sem fog elzárkózni. Nem a diplomáciai tárgyalások megindítását erőszakoljuk, hanem azt, hogy a magyar kormány illetéktelen közvetítők nélkül és a tényleges kívánságok ismeretében foglalhasson állást.

Néhány órával később újabb utasítás kerül a berlini követ asztalára. Ebben a Honvédvezérekart ért bírálatát visszavonta.

– A vezérkari főnökkel lefolytatott vizsgálat alapján a leghatározottabban megállapítottam, hogy sem a vezérkar sem a hadvezetőség kötelékébe tartozó tisztek részéről *senki* még magánvéleményként sem nyilatkozott úgy, ami olyan módon lett volna értelmezhető, mintha magyar részről katonai közreműködésünk mértékét fokozni szeretnénk.⁶⁶⁶

Vizsgálatról szó sem volt. A magyarázat visszavonására ellenben ez alkalommal nem a hirtelen természete vitte rá. Az első üzenet megírásánál már tervbe vette a második elküldését is. A kettő egy egységet alkotott. Az egység mögött pedig a katonák erejétől való félelme, s egyben az a szándéka húzódott meg, hogy a lehető mértékig féket rakjon a Szombathelyit is szinte ellenőrzés alatt tartó vezérkari tisztekre, teljes szembefordulást ellenben nem akart kockáztatni.

A taktikai játék ezt a cél szolgálta.

⁶⁶⁵ Juhász 1988, 273.

⁶⁶⁶ Dombrády 1986, 264.

A katonák erejét már régen megtapasztalta. Nem csupán a maga megaláztatásaira gondolt. Kozma Miklós jutott eszébe, aki több mint egy esztendeje Kárpátalja kormányzói biztosaként vívta a helyi hatalommal a maga reménytelen küzdelmét.⁶⁶⁷ Az egyik júliusi beszélgetésük ötlött fel benne, amikor az őt meglátogató „alkirály” – Horthy nevezte így Kozmát⁶⁶⁸ – elmondta, hogy először levélben akarta őt tájékoztatni, de biztosabbnak vélte, ha inkább négyszemközt beszélnek. Nos, amiről e kemény férfi beszámolt, az bizony jobb, hogy nem került hozzá írásos formában.

– Arról kell tájékoztassalak Laci — kezdte szinte lehalkított hangon Kozma —, hogy a VKF (röviden így nevezték a Vezérkari Főnökséget) újabb szovjet berepülésről szóló június 29-i jelentése minden alapot nélkülöz. A helybeliek arról suttognak, hogy a vadászgépek a mieinket lőtték.

Bárdossy összeráncolt homlokkal, de korántsem teljes meglepődve nézett a szintén rossz bőrben lévő kormányzói biztosra, régről ismert barátjára, akinek azért is hálás volt, mert külföldi állomáshelyein többször kapott tőle a hazai belpolitikai viszonyokban értő módon eligazító leveleket.

– Ezzel azonban nincs a történetnek vége! – hajolt hozzá székeben Kozma még közelebb. – Július 11-én 65 perces légiriadó volt Kárpátalján. A VKF megint azt jelentette, hogy ellenséges szovjet gépek repültek be a térségbe, s ejtőernyősöket dobtak le. Ezzel szemben a léghárításunk nem szovjet, hanem magyar gépeket lőtt le, akik pedig kiugrottak, azok a lelőtt gépek magyar pilótái voltak! Mindezt a helyi magyar katonai megfigyelőktől tudom.⁶⁶⁹

– Bármennyire is meglepőnek tűnik, valójában egyáltalán nem az – válaszolta Bárdossy. – Emlékezzél vissza, hogy mennyire más volt az ország hangulata 1914-ben! Hát, igen. Mesterséges eszközökkel akarnak háborús hangulatot teremteni.⁶⁷⁰ – Jól tetted, hogy ez alkalommal nem levélben tájékoztattál!

Szóval a taktikai játékban az rejlett, hogy Bárdossy nagyon jól tudta: Sztójay fecsegni fog, el fogja mondani a német katonáknak a miniszterelnök feltevését, s az vissza fog jutni az ő fülükbe. A kétféle utasítás pedig neki megadja majd a mozgásteret, hogy azt a választ vegye elő, amelyet azt adott pillanatban a legszerencsésebbnek tart...

*

⁶⁶⁷ Ormos 2000, 767–781.

⁶⁶⁸ Uo. 720.

⁶⁶⁹ Vö. Ormos 2000, 756.

⁶⁷⁰ „Ne mondják nekem az Urak — nyilatkozik meg perében Bárdossy —, hogy ez (ti. a szegény bevonult közkatona – P.P.) nem akart harcolni, hiszen én ezzel tisztában vagyok.” Bárdossy 1996, 284.

Az 1939. augusztus 23-án megkötött Molotov-Ribbentrop-paktum a feledés fátylát borította az 1936. november 25-én Németország és Japán által öt esztendőre kötött antikomintern-paktumra. A Szovjetunió lerohanása után azonban a szerződés (amelyhez nem sokkal később Olaszország, majd 1939. február 24-én Magyarország is csatlakozott) ismét hatékony propaganda-fegyverré vált. Az 1941 novemberében lejáró paktumot újabb öt esztendővel hosszabbították meg.

Az aláírásnál Magyarországot Bárdossy László képviselte.

A szokásos frázispuffogató berlini ceremónia után november 26-án Ribbentroppal, majd magával a Führerrel folytatható tárgyalást.

A külügyminiszterrel való találkozás első része is a bombasztok jegyében zajlott.⁶⁷¹ Ribbentrop az Új Európáról szónokolt és gyalázta Churchillt, aki jéghideg közönnyel hajlandó lenne egész Európát kiszolgáltatni a bolsevizmusnak. Majd arról beszélt, hogy a jövő esztendőben Szovjet-Oroszország megkapja a halálos csapást, mert a Führer azt a megmászhatatlan döntést hozta, hogy nem tűr meg többet Európában semmit, ami kommunista.⁶⁷²

– Ha ilyen egyszerű lenne – gondolta magában Bárdossy gondterhelten. Gondterhelt volt, mert azt nagyon jól tudta, hogy a fráziszuhatag a villámháborús program kudarcának elleplezésére volt hivatott. Szombathelyről értesült, hogy a Moszkva elfoglalására indított hadművelet összeomlott, a déli irányba tervezett csapás sem járt sikerrel, a Vörös Hadsereg visszafoglalta Rosztovot. A déli hadseregcsoporthoz elért Hitler azért nevezte ki *Walther von Reichenaut*, mert az előző főparancsnok, *Gerd von Rundstedt* elkövette azt a halálos bűnt, hogy visszavonulásra kért engedélyt.⁶⁷³ Gondterhelt volt, mert attól tartott, hogy a németek újabb katonákat kérnek, s egyszerűen félt a visszautasítástól, félt a németektől, haragjuktól. Ha pedig enged, akkor minimálprogramja a teljes csődbe megy.

Csapdában érezte magát, amelyből nem látott kiutat.

– Nem lehet ezekkel szembefordulni. Az oroszokat ugyan nem tudják legyőzni, de velünk szemben akkora az erejük, hogy úgy roppanthatnak bennünket össze, mint a diót – zakatolt az agyában a gondolatsor egyvégtében.⁶⁷⁴

Miközben így elkalandozott, arra lett figyelmes, hogy Ribbentrop egyre realisabb dolgokról beszél. Már a kőolajról, arról ér-

⁶⁷¹ WILHELMSTRASSE 454. sz.

⁶⁷² Uo. 625–626. o.

⁶⁷³ Dombrády 1986, 267.

⁶⁷⁴ Vö. Bárdossy 1996, 283.

tekezett, hogy Magyarországnak is a lehető legtöbb kőolajat kellenie a német export céljaira felszabadítani. Az iménti nagy szavakkal ordító ellentmondásban rendkívül fontosnak minősítette azt is, ha Magyarország aránylag kicsiny mennyiség, mint például további 40 ezer tonna szállítását vállalná.⁶⁷⁵

– Herr Bárdossy — mondta hízelgően — köszönetemet szeretném kifejezni azért a támogatásért, amelyben Ön a szállításokról folytatott tárgyalásai során *Clodius* követet — aki más szerveknél nem ritkán ütközött nehézségekbe — oly gyakran részesítette.⁶⁷⁶

Megkönnyebbült, mert attól tartott, hogy katonákat kell adni. Csak emberéletet ne kelljen adni!

Előzékenynek, nagyon előzékenynek kell lenni! Itt más nem segíthet – gondolta.

– Herr Ribbentrop — válaszolta —, nagyon boldoggá tett szavaival. Biztosíthatom Önöket, hogy Magyarország a jövőben is kész minden Németországba irányuló szállítás teljesítésére, feltéve, ha arra meglesz az anyagi lehetősége.⁶⁷⁷

Ribbentrop az előzékeny válasz nyomán konkrét számokba bocsátkozva kérte a szállítások növelését.

Bárdossy ekkor már elérkezettnek látta az időt arra, hogy az akadályokat hozza szóba. Elsősorban a nagy árvizeknek a gabona-termésben és betakarításban okozott súlyos kárait emlegette fel.

A problémákról Ribbentropnak a magyar–szlovák és magyar–román súrlódások jutottak az eszébe. Azok elkerülésére buzdított.

Bárdossy hajszálnyit sem fogadott el a kritikából. *Vojtech Tukával* az előző nap tárgyalt, ezért csak általában utalt arra, hogy az északi szomszéd is sok bosszúságot okoz. A románok viselt dolgaiba ellenben mélyen belemerült. A tárgyalás innen kölcsönösen ingerült disputává alakult át.

– Kegyelmes Uram, a románok egyszerűen nem hajlandók elismerni az Erdélyre vonatkozó bécsi döntést!⁶⁷⁸ Antonescu marsall nem habozott kijelenteni, hogy visszatérőben Kolozsváron keresztül akar Bukarestbe vonulni. A románok még Washingtonba is megüzenték, hogy felmondják a bécsi döntést.

– Bár ezt nem tehetik meg – mondta nyomatékkal partnerére nézve, mintegy megerősítő szavait várván, hiszen eszébe ötlött Werth és Sztójay bagolyhuhogása. – A döntőbíróági ítélet nem ké-

⁶⁷⁵ WILHELMSTRASSE 626.

⁶⁷⁶ Uo.

⁶⁷⁷ Uo. 627.

⁶⁷⁸ Uo.

pezheti felmondás tárgyát. Még ha később vissza is szívták ezeket a megnyilatkozásokat, az mindenesetre világos, hogy az Új Európa építésében nem vehet részt az, aki nem hajlandó elfogadni a világosan eldöntött dolgokat.

– Nézze kérem – felelte igenlés helyett Ribbentrop –, a románok nehéz helyzetbe jutottak Bécsben a döntőbíróági ítélettel.⁶⁷⁹ Ezt meg kell érteni.

– A románok még mindig sokkal rosszabbul jártak volna, ha Magyarország annak idején elfogadta volna a kihívást – replikázott Bárdossy.⁶⁸⁰

– Nagyon téved Herr Minister – vágott vissza partnere. – Sziárd meggyőződése szerint Magyarország ebben az esetben nagyon hamar a szovjetorosz hadsereg ellen lett volna kénytelen harcolni. Abban az időben a Szovjetunió készen állt a beavatkozásra. Csak ma, amikor már látjuk, milyen erős volt a Szovjetunió abban az időben, csak ma tudjuk teljes egészében felmérni, milyen nagy jelentősége volt annak, hogy a bécsi döntés révén elhárult a konfliktus veszélye.⁶⁸¹

Bárdossy nemcsak azt tudta, hogy a szovjet beavatkozás lehetősége éppen fordított módon — tudniillik Budapest javára és Bukarest rovására merült fel —,⁶⁸² de azzal is tisztában volt, hogy az adott helyzetben ezt a fátylat nem lebbentheti fel. Ezért sommásan (és nagyon nagy egyoldalúsággal) azzal vágott vissza, hogy a románoknak tulajdonképpen semmi igazi joguk nincs Erdélyre. Ez a terület — folytatta — 1918-ban hullott az ölükbe, anélkül, hogy azt kiérdemelték volna.⁶⁸³

A sommás válaszra Ribbentrop is általánossággal felelt.

– Nem szabad elfelejtenünk, hogy ma a nemzeti gondolat körét éljük. Ebből a szempontból viszont a románoknak nagyon nehéz volt Erdély egy részéről lemondani. Ami a jelenlegi helyzetet illeti — tért vissza a konkrétumok talajára —, a dolgokat mindenesetre a legnagyobb nyugalommal kell kezelni.

Bárdossy ezen a ponton egyetértését fejezte ki, de azután a vita a fenti hangnemben és lüktetéssel tovább folytatódott. Mivel Ribbentrop egy ponton kénytelen volt belátni, képtelen olyasmit mondani a románok védelmében, amire Bárdossy nem válaszolna talpraesetten vissza, ezért hirtelen fordulattal a budapesti amerikai követségre terelte a szót.

⁶⁷⁹ Uo.

⁶⁸⁰ Uo. 628.

⁶⁸¹ Uo.

⁶⁸² Pastor 1992, 256–258., Heczegh 1999, 306–307,

⁶⁸³ WILHELMSTRASSE 628. o.

– Az amerikaiak egyszerűen átvették az angolok magyarországi kémtevékenységét — mondotta —, pontosan úgy, mint ahogy ezt Finnországban is tették.⁶⁸⁴

– Ez lehetséges – hangzott a száraz válasz. – Valójában az amerikai követnek, *Herbert Pell*nek semmi lényeges dolga nincs – fűzte hozzá.

Ribbentrop végül megint témát váltott, és azt tudakolta, gondolt-e partnere már arra, hogy betiltsák a külföldi rádióadók hallgatását.

– Az kellene még – mondta magában mérgesen.

– Miniszter Úr — felelte — a nyilvános hallgatás tilos, a teljes hallgatási tilalommal szemben ellenben figyelemre méltó ellenvetések vannak – hangzott a diplomatikus válasz, amit kivédhetetlenül álságos fordulattal is megtoldott. – A betiltás nem is oly szükséges, hiszen az ellenséges propagandát az események mindig megcáfolják.⁶⁸⁵

Ribbentrop elismerően vonta fel szemöldökét, de azért tudott mit válaszolni.

– Az ellenséges rádióadások lehallgatásának eredményeként — nem hallgatásról, hanem lehallgatásról beszélt, s ezzel is rejtetten bírálta a magyar kormány kártékony engedékenységet — a sok zsidó a közvéleményt károsan befolyásolja.⁶⁸⁶

Bárdossy üres bólogatással felelt. Szava azonban nem volt. Helyette kurtán megköszönte a fogadtatást.

*

Másnap a vezéri főhadiszálláson Hitlerrel folytatott megbeszélése a szokásos módon zajlott.⁶⁸⁷ Tehát nemhogy vitáról, de párbeszédéről sem volt szó. A hosszú führeri monológ hatása alól Bárdossy tagadhatatlanul nem tudta kivonni magát. Már a főhadiszállás hangsúlyozott puritanizmusa is kedvezően impresszionálta. Hitler nagy kék szemei pedig delejes fénybe vonták a vendéget,⁶⁸⁸ s mindaz, ami elhangzott egy más világba repítette.

A német katona hőskölteményét hallgatta, azé a katonáét, aki a munka kilenczizedét már elvégezte, s közben olyan teljesítményeket hajtott végre, amelyeket a hadtörténelem egyszerűen fantasztikusnak fog nevezni. Jóllehet még ebben az előadásban is

⁶⁸⁴ Uo. 629. o.

⁶⁸⁵ Uo.

⁶⁸⁶ Uo.

⁶⁸⁷ Uo. 455. sz.

⁶⁸⁸ Vö. Lukacs 1998, 78–79.

felkomorlott a rideg valóság — a Führer elismerte, hogy az előrenyomulás elakadt a sárban és az iszapban —, mégis az áradó szavak azt a reményt delejezték benne, hogy csupán kis időveszteségről van szó.⁶⁸⁹

A miniszterelnök-külgügyminiszter sem szívlelte Churchillt, s most szinte gyógyírként hatott a lelkére, amikor a Führer az észak-afrikai angol hadműveletet egyszerűen ostobaságnak minősítette.

Azt is jóleső érzéssel hallotta, hogy a monológ kedvező színbe állította be az olaszok afrikai küzdelmét. Amikor pedig azt hallotta, hogy a honvédek ragyogóan harcoltak a fronton, és megérdemlik, hogy most legelsőknek jussanak pihenéshez és regenerálódáshoz,⁶⁹⁰ mintha hájjal kengették volna.

Miután azonban kegyesen elbocsáttatott, álomból ocsúdóként érezte magát. Tiszta fejű emberként az egymásnak ellentmondó beállítások között rendet igyekezett teremteni. Tudta — bármennyire is kellemetlen, sőt vészjósló volt —, hogy a valós képet nem Hitler, hanem korábban Szombathelyi tárta elébe.

*

Joszif Visszárionovics Sztálin nem tartotta sokra Magyarországot, ezt a babszem formájú, Moszkvából nézve babszemnyi méretű országot a Kárpátok övezte medence mélyén. Averziónal gondolt arra a magyar vezetésre, amely a Romániával szemben együttműködést ajánló elmúlt évi gesztusaikat elhárította. Az meg kíváltképpen ingerelte, ahogy a — igaz az ő mély krízisükben tett, tehát természetesen komolyan nem veendő, ám mégis csak egy nagyhatalom által kis országnak nyújtott, minimum valamiféle válaszra érdemes — június 23-i, Molotov által a magyar követ előtt megfogalmazott gesztusukon Budapest némán elsiklott.⁶⁹¹

Amikor tehát októberben szövetségesénél, Winston Churchillnél elkezdte szorgalmazni, hogy Anglia üzenjen hadat Né-

⁶⁸⁹ WILHELMSTRASSE 629–630 o.

⁶⁹⁰ U.o. 630. o.

⁶⁹¹ DIMK V. 867. sz. – A táviratnak nagy irodalma van. Korábban szokásos dolog volt úgy beállítani a kérdést, hogy ezen üzenet fényében még markánsabban mutakozzék meg a Szovjetunió elleni hadba lépés bűnös volta. Manapság inkább a moszkvai gesztus bagatellizálása tapasztalható. Úgy véljük, hogy a korábbi beállításban jó adag túlzás volt, teljesen figyelmen kívül maradt a szovjet lépés taktikai jellege. Másfelől azonban nyilvánvalóan hibás a másik véglet is, a korabeli magyar külpolitika pedig azért hibáztatható, mert egy jó diplomácia nem csupán az adott pillanat ígézetében cselekszik, hanem a kiszámíthatatlan jövőre is gondol. Tehát valamiféle, a gesztust nyugtázó választ mindenképpen kellett-illett volna Moszkvának adni.

metország szövetségeseinek, akkor Finnország és Románia mellett — nem mérlegelve a ténylegesen meglévő különbségeket — Magyarországot is megemlítette.

Londonban nem akartak engedni a felszólításnak, ezért először hallgatásba burkolóztak. Amikor a válasz már elkerülhetetlenné vált, akkor — november 4-én — Churchill mindhárom országért szót emelt. Azzal érvelt, hogy ezekben az államokban a közvélemény jelentős része helyteleníti a követett kurzust, a hadüzenettel óhatatlanul őket hozzák nehéz helyzetbe. Nem beszélve arról, hogy a világ szemében azt a látszatot fogják erősíteni, mintha a Führernek nem csatlósai, hanem szövetségesei lennének, Németország egy nagy koalíció élén áll.

Az ellenérvek Moszkvát nem győzték meg, Churchill pedig engedett.⁶⁹²

Budapesten április óta nem működött már brit követség, az angol érdekeket Herbert Pell, az Amerikai Egyesült Államok követe képviselte.

Bárdossy még alig törölte le magáról a berlini út porát, amikor november 29-én rég nem látott vendégként Pell bejelentkezett hozzá.

Meglepte a jegyzék formában átnyújtott ultimátum.

Az iratban arról esett szó, hogy Magyarország lényeges módon támogatja a Német Birodalom háborús agresszióját. Ezért — amennyiben december 5-ig nem szünteti be a hadműveleteket — Őfelsége kormánya bejelenti a hadiállapotot.

– Követ Úr — kezdte magát Bárdossy összeszedni —, nincsen magyar honvéd a frontvonalon! Katonáink hadtápterületen vannak. Ma november 29-e van. Fizikai lehetetlenség december 5-ig onnan hazahozni őket. De biztosíthatom Önt, hogy kormányomnak nem áll szándékában újabb egységeket a Szovjetunióba küldeni.⁶⁹³

– Szeretném remélni — fűzte hozzá —, hogy Őfelsége kormánya, amely már számos alkalommal megértést mutatott nehéz helyzetünk iránt, a hadüzenettel nem teszi hazánk helyzetét még nehezebbé.

Az amerikai követ átérezte a szavak keserűségét, rokonszenvet érzett a fogadó ország népe iránt. Felajánlotta közvetítő szerepét, és azt kérte, hogy Bárdossy adja írásba felhozott érveit.

A magyar diplomata azonban nem bízott az angolokban. Iménti szavait sem az őszinteség, hanem a diplomáciai rutin formálta. Az angoloktól sok minden mélyen sértette, legutóbb az,

⁶⁹² Czettler 2000, 93.

⁶⁹³ CAM II. köt. 60., Czettler 2000, 92.

hogy Churchill áprilisban nem tett különbséget a magyar és a német lépések között, semmibe vette a délvidéki magyarság ügyével való budapesti azonosulást.

Emellett azt is erősen — túlságosan is — szem előtt tartotta, hogy Londonnál Berlin jóval közelebb van Budapesthez.

Félt a németektől, félt érveinek írásba foglalásától.

Ezért a Pellnek átadott válaszában csak azt hangsúlyozta, hogy Magyarország védelmi háborút folytat a Szovjetunió ellen.⁶⁹⁴

Nem volt ez jó válasz, hiszen nem felelt meg a tényeknek. Bárdossy jól tudhatta, hogy a Foreign Office-ban nem kevesen vannak, akik ennek a térségnek a dolgait nem a jogos magyar panaszkok, hanem sokkal inkább Eduard Beneš szemüvegén át nézik.

Hiba volt lovat adni e befolyásos személyek alá.

Sokkal inkább a követelés teljesíthetetlenségéről, a jó szándékok perspektivikusan remélhetőleg eredményt meghozó voltáról kellett-lehetett volna írni.

*

December 5-én lejárt a Londonból küldött ultimátum. Az elmúlt napokban a józan mérlegelés és az érzelmek fűtötte indulat között hánykolódott. A józan mérlegelés felé történt tájékozódásának jele, hogy amikor december elsején vacsorát adott a megszállt lengyel területek főkormányzója, a Budapesten vendégeskedő *Hans Frank* tiszteletére, akkor arról beszélt, hogy Magyarországnak nem kell ezredéves határain túlterjedő területgyarapodásra törekednie, tehát lemond a szeptemberben Szombathelyi által Németországban szóba hozott galíciai határkiigazítási igényéről.⁶⁹⁵

Ám ahogy teltek e rövid napok, egyre jobban az indulat uralkodott el benne. Az indulat, amely soha nem ad jó tanácsot. Az angol eljárást mélyen igazságtalannak, sőt sértőnek tartotta.

– A brit kormány közlését (írta december 3-án a követségeknek szóló körtáviratában) minden további nélkül tudomásul vesszük, mert magatartásunkat nem kívánjuk függővé tenni a brit kormány elhatározásától.

Az egész magyar nép mély megbotránkozással veszi tudomásul a döntést, ami azt fejezi ki, hogy Anglia Magyarország terrorizálásával és feláldozásával akarja segíteni a szovjetet.⁶⁹⁶

Felesleges volt ebbe az ügybe a népet belekeverni. Népbíróági perében Bárdossy majd maga ismeri el, hogy a magyar nép sok-

⁶⁹⁴ Uo.

⁶⁹⁵ WILHELMSTRASSE 456. sz.

⁶⁹⁶ Szent-Iványi kézirat 674. – Vö. még Kádár 1978, 396.

kal szívesebben látta volna, ha nem sodródik bele a Szovjetunió elleni háborúba.⁶⁹⁷ Anglia pedig — ismételhetjük — az ultimátummal szövetségese egyáltalán nem alaptalan követelésének tett (a helyzet fonák vonásai miatt kényszeredetten) eleget. A nép pedig el volt az foglalva a maga mindennapi életével. Szerette volna az egész nyomorúságos helyzetet túlélni.

Nem Anglia terrorizálta, hanem saját urai.

Azok hozták rá a háborút.

Jobb lett volna inkább eltöprengeni azon a helyzeten, amely Londont Moszkva mellé állította.

A szemmel látható érzékenykedés, s az azzal szorosan összefüggő, kellő hatalmi háttérrel nélkülöző dölyfösség helyett pedig szerencsésebb lett volna annak szenvtelen tudomásul vétele, hogy London szövetségi kötelmei szerint cselekszik.

Az ultimátum visszautasításának egész ódiumát magára vette. Kiutat nem látott, és mivel nem tartotta elképzelhetőnek, hogy mások ilyet látnának, az esetleges ellenkezéseket pedig sehová nem vezető, csak felesleges időtöltéssel járó, idegőrlő okvetetlenkedésnek tartotta, ezért sem a kormányt, sem az ellenzék prominens képviselőit nem kérdezte meg.

A felelősség-megosztás lehetséges útjait pedig úri büszkeséggel hátrította el.

Az államfőt a legkevésbé sem akarta megkérdezni.

– Ha a Moszkva elleni hadbalépésnél Horthy Miklós nem tartotta szükségesnek a véleményemet kikérni, akkor most felesleges, hogy az álláspontját tudakoljam – gondolta kristálytiszta logikával.

Ebben az összefüggésben meglátta, hogy az ultimátum a Szovjetunió elleni hadba lépés következménye.

„Csupán” azt nem mérlegelte, hogy másképpen működik a történelem, s a politika világát is egészen más rugók mozgatják.

Helyzet volt, amiből nemhogy a kiút nem látszott, inkább az egyre mélyebbre süllyedés veszedelme fenyegetett.

A jövőt kiúttalannak látta. Ám nem mindegy, hogy hány nap a világ.

S ha ez a világ német világ, akkor legalább abban érezzük ott-hon magunkat, ott ne alázzanak bennünket a sárba.

Márpedig ilyen veszedelem is sűrűn fenyegetett.

Ezekre ügyelt, a távlattal már régen nem volt ereje törődni.

December 5-én a parlamentnek egyszerűen bejelentette, hogy Magyarország előreláthatólag aznap estétől kezdve hadiállapotba kerül Angliával.

⁶⁹⁷ Bárdossy 1991, 141.

Nem lepte meg, s különösebb örömét sem lelte benne, hogy a tisztelt Ház túlnyomó többsége „éljen” felkiáltással fogadta a hírt, és ellenvélemény nélkül Németország oldalára állt. A képviselők felálltak és — gondolkodás, ellenkezés helyett — rázendítettek a himnuszra. Néhányan zsebkendőjüket vették elő és a könnyeiket törülgették.⁶⁹⁸

Ezen a napon Bárdossy Lászlónak más volt a fő gondja.

Az ellenzék már délelőtt azt a rémhírt terjesztette a parlament folyosóin, hogy Ribbentrop — akit legutóbb Berlinben a kormányzó nevében magyarországi vadászatra invitált — lemondja a látogatást.

Még a gótikus palotában tartózkodott, amikor von Jagow kihallgatást kért tőle.⁶⁹⁹

A követtől megtudta, hogy a rémhír – valóságos hír.

Mélyen megrendült.⁷⁰⁰

Ám a rossz hírek kezelésében már volt gyakorlata, s most is gyorsan összeszedte magát.

Annyira azonban nem, hogy jó tanítványa legyen Talleyrandnak.

– Követ úr — válaszolta — közlése nem ért váratlanul, mert délelőtt már a folyosókon kószáltak ilyen hírek. – Csak az rejtélyes számomra — szemeit fürkészve emelte Jagowra —, hogy minek alapján keletkezhetett ez a híresztelés? (Arról ugyan voltak értesülései, hogy a szigorúan titokban tartott meghívásról az ügyeletes fővárosi pletykagyárosok Horthy vadászati előkészületeiből, valamint a szállodai szobarendelésekből szimatot kaptak,⁷⁰¹ de a lemondásról csak a németek szivárogtathattak ki értesülést.)

Azt sem rejtette véka alá, hogy a látogatás megghiúsulása e pillanatban örömmel tölti el ellenzékét, mert az neki súlyos belpolitikai csapás.

– De külpolitikai szempontból is súlyos terhelést jelent — fűzte hozzá leplezetlen szemrehányással —, mert pontosan tudom, hogy a románok ujjongani fognak, s az új helyzetet alaposan kihasználják majd.⁷⁰²

*

Másnapra virradó éjjelen Bárdossy átvette Pelltől az angol kormány várt jegyzékét. E szerint éjfél után egy perccel beállt a hadiállapot hazánk és Nagy-Britannia között.

⁶⁹⁸ Napló 1939 XII. köt. 470–471., Ullein-Reviczky 1993, 104.

⁶⁹⁹ WILHELMSTRASSE 461. sz.

⁷⁰⁰ Uo.

⁷⁰¹ Uo. 464. sz.

⁷⁰² Uo. 461. sz.

Egy nappal később London szövetségesei — Ausztrália, Dél-Afrika, Kanada és Új-Zéland — is hadat üzentek.⁷⁰³

*

Ribbentrop a látogatást ugyan „átszervezésre” hivatkozással mondta le, mindazonáltal a szemrehányás megalapozatlan volt. Ezen a napon indult meg a Vörös Hadsereg moszkvai ellentámadása, ez a helyzet nem adott módot az idegrendszer pihentetésére. (Nehéz, felelősségteljes munka közben időnként feltétlenül gondoskodni kell az idegrendszer pihentetéséről – ezzel indokolta Horthy Miklós a vadászatra szóló invitációját.⁷⁰⁴)

Két nappal később pedig Pearl Harbor, az Egyesült Államok csendes-óceáni hadseregének támaszpontja ellen a japán haditengerészet és légierő megsemmisítő erejű, hadüzenet nélküli provokálatlan támadást hajtott végre. A történészek között ugyan mai napig tart a vita, hogy mi vezette elhatározásánál Hitlert, ellenben kőkemény tény, hogy december 11-én Németország (Olaszországgal együtt) hadiállapotban lévőknek deklarálja magát az Észak-Amerikai Egyesült Államokkal.⁷⁰⁵

A Führer a Reichstagban elmondott nagy beszédében tette közzé birodalma döntését. A beszédben sok szó esett arról, hogy az Egyesült Államok sorozatosan provokálta Németországot. Ezt azért hangsúlyozta ki, mert a háromhatalmi szerződés betű szerint defenzív paktum volt, az aláíró államoknak csak agresszió esetén kellett segítséget nyújtaniuk.⁷⁰⁶

Hitler tehát bebizonyította, hogy birodalmát agresszió érte.

Mert minden szövetségesét hadba akarta sodorni az USA-val.

Eszelős volt a hitleri lépés, de megvolt a maga logikája.

A küzdelem ezzel valóban totálissá vált. Győzelem vagy halál. Ez volt a tét. És itt már semmi helye nem volt az afféle taktikának, amit a Szovjetunió elleni hadbalépésnél nyomon követhetünk.

Így szinte azonnal Bárdossy asztalára került Sztójay távirata, amelyben a követ arról tudósított, hogy Weizsäcker báró reméli: a magyar kormány a háromhatalmi egyezmény szellemében levonja a birodalmi kormány állásfoglalásának konzekvenciáit.⁷⁰⁷

⁷⁰³ Magyarország 1959, 152. sz.

⁷⁰⁴ Horthy 1962, 61. sz.

⁷⁰⁵ Lukacs 1998, 165–168.

⁷⁰⁶ Halmosy 1983, 502–503.

⁷⁰⁷ Bárdossy 1991, 83.

A miniszterelnök-külgügyminiszter tudta, hogy ez most nem az a helyzet, amikor saját szakállára cselekedhet.

De azt sem akarta, hogy nagyon sokan és sokszor tárgyalják a kialakítandó magyar álláspontot.

Azonnal összehívatta a minisztertanácsot.⁷⁰⁸

A helyzetet exponálva az ülésen erősen kidomborította, hogy a birodalmi vezér beszéde szerint az Egyesült Államok agresszív cselekményei erejénél fogva állott be a háborús állapot.

Alternatívát említett: az egyik lehetőség a diplomáciai kapcsolat megszakítása, a másik a hadiállapot deklarálása.

Türelmetlen természetét nem tudván fékezni, azt kérte, hogy a minisztertanács mielőbb, lehetőleg még az nap elhatározásra jusson.

A helyzet súlya alatt gondolatmenetének szabályosságára sem tudott ügyelni.

Szavai a fennhangon gondolkodás benyomását keltették, leplezetlenül hagyta, hogy szavai-gondolatai ide-oda csapongjanak.

– Arról, hogy az Egyesült Államok ellen katonai támogatást nyújtsunk, az adott helyzetben nem is lehet szó. Ebből az következik, hogy a háborús állapotot talán nem szükséges deklarálnunk.⁷⁰⁹

– Kérdés — folytatta — kielégíti-e a birodalmi kormány várakozását a diplomáciai kapcsolat megszakítása, vajon eleget teszünk-e ezzel a háromhatalmi egyezményből folyó kötelezettségünknek?

– Uraim — vetette el a diplomáciai kapcsolat megszakításának imént felvillantott lehetőségét —, azt tartom kíváncsnak, hogy ne várjuk meg Berlin óhajtságának kinyilvánítását. Weizsäcker üzenete éppen elég világos beszéd. Javaslom, hogy *szolidaritásunkat* deklaráljuk a tengelyhatalmakkal.⁷¹⁰

Nem a hadiállapotot említette. Szolidaritásról beszélt. Ad abszurdum, az még a diplomáciai viszony fenntartását sem zárta ki.

Keresztes-Fischer Ferenc kért először szót, s ismert óvatosságának megfelelően, most is visszafogóan nyilatkozott. A hadiállapot esetleges deklarálásában rejlő konkrét veszedelemről szólt. Ezzel burkoltan bírálta a kormányfőt, aki az USA elleni katonai fellépés lehetőségét eleve kizárta. Felvetette annak a veszélyét, hogy rendcsinálás végett Szerbiába kell a honvédeknek bevonulniuk.

Bárdossy ellenben — anélkül, hogy ismerte volna a Németország, Japán és Olaszország között az nap kötött egyezmény tartalmát — azt bizonygatta, a friss szerződésből Magyarországra nem

⁷⁰⁸ Bárdossy 1991, 83–85.

⁷⁰⁹ Uo. 83–84.

⁷¹⁰ Uo. 84.

háramolhat semmi következmény. A háromhatalmi egyezmény alapján pedig nem lehet azt kívánni, hogy bevonuljunk Szerbiába. Az ország földrajzi helyzete kizárja az USA elleni katonai hadműveletekben történő részvételünket.

Bartha Károly némileg ambivalens volt. Egyfelől a gyors hadbalépésben rejlő — szomszédokkal szembeni — előnyöket hangsúlyozta, de azt is megemlítette, hogy a nagy erőviszony-különbség miatt „talán” groteszkül hatna a magyar hadüzenet.

Keresztes-Fischer Ferenc nem rejtette véka alá azon meggyőződését, mely szerint vitathatatlanul Japán követett el agressziót.⁷¹¹

Bárdossy itt véget vetett a szerény vitának.

Olyan kommunikét fogadtatott el egyhangúlag, amely a tengelyhatalmakkal való szolidaritást és a diplomáciai viszony megszakítását tartalmazta.

Szabad kezet akart arra az esetre is, ha messzebb kell mennie. Ezért arra is — egyhangú — felhatalmazást kapott, hogy szükség esetén a nyilatkozatból a hadiállapot bejelenthetőségét olvashassa ki.⁷¹²

*

A Szieszta szanatóriumban kezelt államfőt ebben az értelemben tájékoztatta.

A szerepek felcserélődtek.

Június 26-án az államfő döntött és azt Bárdossy tudomásul vette. Most lényegében a miniszterelnök döntött, s azt az államfő fogadta el.⁷¹³

*

Bárdossy a homokba dugta a fejét. Nem akart, nem mert szembenézni a várhatóan felháborodott német visszhanggal.

Egyszerűbb volt Herbert Pellt hivatni, aki valósággal megkönnyebbült, hogy a miniszterelnök nem a hadiállapotot jelenti be.

A németek azonban a szolidaritás e lanyha formájával természetesen nem érték be.

Ribbentrop lényegében azonnal utasította budapesti követét, hogy hozza a magyar miniszterelnök tudomására: Németország és Olaszország a háromhatalmi egyezményt aláíró összes országtól az egyezmény 3. paragrafusa értelmében elvárja, ne csak a dip-

⁷¹¹ Uo.

⁷¹² Uo.

⁷¹³ Horthy 1990, 255.

lomáciai kapcsolatokat szakítsák meg az Egyesült Államokkal, hanem deklarálják a hadiállapotot is.⁷¹⁴

Von Jagow nem tartózkodott Budapesten, ezért az első beosztott tisztviselő, *Karl Werkmeister* hajtotta végre december 12-én délelőtt az utasítást.

Nem egyedül jött. Az olasz követ, *Giuseppe Talamo* őrgróf társaságában kereste fel a miniszterelnököt.⁷¹⁵

Ez önmagában nyomásgyakorlás volt.

Bárdossynak addigra már kezében volt Sztójay távirata arról, hogy „magas politikai indítékokból” Berlin súlyt helyez a hadiállapot deklarálására, s meg kellett hallgatnia *Vörnle Jánost*, a külügyminiszter állandó helyettesét, akit Talamo már bizalmasan és barátilag figyelmeztette: a magyar hadbalépés elmaradása mind Rómában, mind Berlinben kínos benyomást keltett.⁷¹⁶

A két tengelydiplomata előtt mégis megpróbált kibúvót találni.⁷¹⁷

– Uraim — kezdte — a Vezér és Kancellár beszéde után a magyar kormány spontán, gyorsan és határozottan kifejezte szolidaritását. Földrajzi és geopolitikai helyzete miatt Magyarország képtelen katonai lépéseket tenni az Amerikai Egyesült Államok ellen. Ezért gondoljuk úgy — csavarta a szót —, hogy a szolidaritás nyilvánítása a támogatás legerősebb formája.

A két diplomata savanyú ábrázatát látva még hozzáfűzte: – A hadi állapot olyan nevetséges helyzetbe hozná Magyarországot, mint amibe a Japánnak hadat üzent Panama vagy Costa Rica került.⁷¹⁸

Mivel látta, hogy ezen érvével sem váltott ki különösebb hatást, ezért az Amerikában élő közel milliós népességű magyar diaszpórát említette fel, amelyre kormányának tekintettel kell lennie.⁷¹⁹

Talamo Werkmeisterre nézett. Készségesen hagyta, hogy a német diplomata adja meg a közös választ.

– Miniszterelnök úr — kezdte az fegyelmezetten —, az elhangzottakat természetesen Ribbentrop úr tudomására hozom. De rá kell mutatnom arra a tényre, hogy a Ducéval teljes összhangban a Vezér és Kancellár európai szolidaritást kíván. Feltételezem — emelte fel a hangját —, hogy Magyarország nem akarja kizárni magát a háromhatalmi egyezményt aláíró államok közösségből, ha az e szolidaritást hadüzenettel fejezik ki.⁷²⁰

Ez bizony kemény fenyegetés volt.

⁷¹⁴ WILHELMSTRASSE 639. o. 3. lábjegyzet.

⁷¹⁵ Juhász 1988, 282.

⁷¹⁶ Bárdossy 1991, 267.

⁷¹⁷ WILHELMSTRASSE 466. sz.

⁷¹⁸ Uo. 637.

⁷¹⁹ Bárdossy 1991, 235.

⁷²⁰ Wilhemstrasse 466. sz.

Bárdossy Lászlónak pedig nem volt ereje e fenyegetéssel dacolni.

Közölte vendégeivel, ha új helyzet áll elő, azt a magyar kormány megfelelő vizsgálat tárgyává teszi.

A kormány előző napi határozata megadta számára a felhatalmazást a hadiállapot — szükség esetén megteendő — deklarálására, ezért minisztereivel már nem akarta a kérdést ismét megtárgyalni.

A Külügyminisztérium néhány vezető diplomatájának azonban kikérte a véleményét.⁷²¹

Az elhangzottaktól nem lett okosabb. Munkatársai ugyanis főleg azt fejtegették, hogy a háromhatalmi szerződés defenzív paktum, az USA pedig nem támadta meg a tengelyt. Erre viszont Bárdossy megalapozottan válaszolta, ha szembeszállnak a hitleri értelmezéssel, az önmagában konfliktust szít Németországgal.

Az ennek nyomán várt német megszállást véresen közelinek, az USA-val való hadbalépés következményét sterilnek, élettelennek érezte.

Ekkortájt vált mély meggyőződésévé, hogy az ország sorsa Németország sorsával fonódott elválaszthatatlanul össze.

Amikor az utólag behivatott külügyminisztériumi nemzetközi jogi szakértő azt mondta, hogy az ő szakmája nézőpontjából Magyarországot nem terheli kötelezettség, ám nem jogi, hanem tisztán politikai ügyről van szó,⁷²² akkor Bárdossy számára eldőlt a kérdés.

*

A berlini és a római követ utasítást kapott, hogy illetékes helyen jelentsék be: Amennyiben szolidaritásnak hadiállapot deklarálásáig menő értelmezését kívánják európai egységfront dokumentálása érdekében, ily értelmezés publikálását tengelyhatalmakra bizzuk, *ha ezt valamennyi érdekeltre kiterjesztve manifesztatíván kívánják megtenni*. Ez esetben időpontról előre értesítést kérünk, hogy egyidejűleg publikálhassuk és amerikai követnek is, Washingtonban is ilyen értelmű közlést megtehessük.⁷²³

Berlinben azonban nem akartak együttes nyilatkozatot.

Mert csatlós sorsra kárhoztatott szövetségeseiket nem óhajtották maguk mellé emelni.

⁷²¹ Ullein-Reviczky 1993, 108–110., Szegedy-Maszák 1996, II. köt. 44.

⁷²² Uo.

⁷²³ Juhász 1988, 282.

Nekik „csak” az volt a lényeg, hogy senki ne maradjon ki ebből az eszelős lépésből.

Sztójay pontosan végrehajtotta az utasítást.⁷²⁴

Az őt fogadó Weizsäcker külügyi államtitkár azonban egyenesen megmondta, hogy együttes deklarációra nincs kilátás. A többi dél-keleti állam ugyanis a maga részéről a megfelelő nyilatkozatot már megtette vagy meg fogja tenni.

A német diplomatának volt füle meghallani a Bárdossy álláspontjában megbúvó nagyon csekély, ám mégis meglévő különbségtevést.

Azt sem tűrte, azt sem tűrhette.

Weizsäcker nem volt náci, tehát a náci érdekeket makulátlanul kellett védelmeznie, nehogy bajba keveredjék...

– Úgy tűnik nekem — mondotta —, a magyar kormány azt akarja tudtunkra adni, hogy a hadiállapot bejelentésével túlmegy kötelességén. Ha Ön azzal volt megbízva, hogy ezt tudomásunkra hozza, akkor ezt annak megfelelően feljegyzem.⁷²⁵

A megrettent Sztójay azonnal visszakozott.

– Államtitkár úr — mondta ijedt tekintettel —, kormányom a rövidesen kihirdetendő önkéntes szolidaritási nyilatkozatának értelmében kész a hadiállapotot kimondani az Egyesült Államokkal. Kérem, hogy feljegyzésében csak ezt rögzítse. Korábbi szavaim érvénytelenek.⁷²⁶

A hanyatt-homlok menekülés jegyében a követ azt is leszögezte, hogy Bárdossy a Pell-lel folytatott tárgyalásáról megjelent Reuter-jelentést megcáfoltatta. (A jelentésből az derült ki, hogy Magyarország kényszer hatására adta ki a szolidaritási nyilatkozatot.)

Magyarország *teljesen* szolidáris a tengellyel.

*

Sztójay jelentése birtokában Bárdossy is teljesen visszavonult. Nemcsak visszavonult. Idegileg is összeomlott.

Az amerikai követtel személyesen kellett volna közölnie — és egyben írásban is rögzíteni — a jelentősen módosult magyar álláspontot.

Nem érezte magát képesnek, hogy szemébe nézzen Herbert Pellnek.

Nem akarta, hogy ez az amerikai lássa az ő nyomorultságát.

⁷²⁴ WILHELMSTRASSE 469. sz.

⁷²⁵ Uo.

⁷²⁶ Vö. uo.

A telefonhoz nyúlt.

Ez a személytelenség adott neki erőt a szégyellt-nem akart döntés közlésére.

Herbert Pell átérezte a vonal másik végén álló kiszolgáltatottságát.

– Miniszterelnök úr — mondotta részvevőleg —, feltételezem, hogy erős német nyomás alatt cselekszenek. Valójában a magyar nép nem érez ellenségesen az amerikai néppel szemben.

A követ aranyhidat épített Bárdossy számára. Rá kellett volna lépnie! Legalább az igenlő feleletben rejlő kockázatot kellett-lehetett volna vállalni.

– Magyarország független állam! – hangzott a teljes összetörtséget leplezni akaró, s ezért dacos, meggondolatlan, dölyfős válasz. – A néppel teljesen egy kormánya mint ilyen tette meg lépését.⁷²⁷

Herbert Pell nyelt egyet. Nem lélekgyógyász, hanem egy legyőzhetetlen nagyhatalom teljhatalmú képviselője egy végzete felé csúszó országban.

Írásos állásfoglalást kért.

Még aznap este kézhez kapta.

A magyar királyi kormány az 1940. szeptember 27-én kelt úgynevezett háromhatalmi egyezmény, illetőleg 1940. november hó 20-án ehhez az egyezményhez történt csatlakozás alapján, valamint a folyó évi december hó 11-én megállapított szolidaritás elveinek megfelelően az Amerikai Egyesült Államok, másfelől a Német Birodalom, Olaszország és Japán között fennálló háborús állapotot Magyarországgal szemben is fennállónak tekinti.⁷²⁸

*

Ide jutott Bárdossy László. És ide juttatta Magyarországot. Nem gonoszságból, és nem is a szabad akarat mezején.

De nem is úgy, hogy politikája felmentést érdemeljen.

Megérthetjük, de fel nem menthetjük őt.

Valóban súlyosak és mind fullasztóbbak voltak a meghatározottságok. Ám ezekre a meghatározottságokra nem a vak végzet, hanem a számos rossz döntés — közöttük döntően a miniszterelnök-külgyminiszteré — emelt újabb rétegeket.

⁷²⁷ CAM II. köt. 63–64., Szegedy-Maszák 1996, II. köt. 43–44., Ullein-Reviczky 1993, 111.

⁷²⁸ Czettler 2000, 99.

Nem volt szükségszerű, hogy ezzel a sebességgel érkezzen el az ország oda, ahol egyre nehezebb volt a haza érdekében tenni, Hitler akaratától nagyobb távolságot tartani.

Láthattuk, a kormányfő most is a megszállás rémét festette a falra.

Nincs arra hiteles válasz, hogy mit tettek volna a németek akkor, ha az USA elleni hadi állapot deklarálása elmarad.

Azt azonban tudjuk, hogy mind a mai napig nem került elő olyan dokumentum, amely arról tanúskodna, Hitler 1943 szeptemberére előtt Magyarország megszállására készült.

A dilettáns módon konspirált magyar béketapogatózási kísérletek rendre megvilágosodtak a németek előtt.

A náci birodalomból nézve bizony ezek nagyobb bűnök voltak.

Mégsem vontak maguk után megszállást.

Kállay Miklós ugyan hamarosan persona non grata lesz Hitler szemében, 1943 márciusában azt követeli Horthytól, hogy váltsa le.

A kormányzó mégsem teszi meg.

A retorzió pedig csupán annyi, hogy Jagownak kerülni kell a kormányfőt.

1943 szeptemberében sem a magyar politika, hanem az olaszországi fordulat határoztatja el Hitlerrel a megszállási tervet.

*

A népbíróági perben Bárdossyt majd az 1944-ben követett politikájáért is súlyos vád éri.

A másodfokú tárgyaláson az utolsó szó jogán tartott beszédében meglehetősen meglehetősen kijelentést tesz: a magyar élet, a magyar értékek lehető kímélése, a pusztítások korlátozása és fékezése érdekében olyan magyar politikai és katonai egységet (természetesen csak relatív egységről van szó!) kellett volna teremteni, amely a maga súlyával ki tudja kényszeríteni azt, hogy *a német haderő mégis lehető gyorsan vonuljon ki az országból és visszavonuló hadműveleteinél legyen tekintettel a magyar értékekre.*⁷²⁹

Az 1944. október 15-i kiugrási kísérletet nem csupán kemény szavakkal ostromozza, hanem azt is megmondja, hogy mit kellett volna tenni:

*a nemzet fegyveres és politikai erőinek (hadsereg és törvényhozás) latba vetésével kellett volna a német hadsereget — romboló bosszújának és gyűlöletének felidézése nélkül — a magyar érdekek tiszteletben tartására kényszeríteni.*⁷³⁰

⁷²⁹ Bárdossy 1996, 410.

⁷³⁰ Uo. 410–411.

Nagyon csendesen megkérdezzük: ha ezt a mércét alkalmazzuk a Bárdossy-kormány külpolitikájára, akkor milyen következtetéseket kell-lehet levonni?

A feleletet — úgy tűnik — felesleges szavakba önteni.

Azt ellenben higgadtan és feltehetőleg tárgyilagosan megállapíthatjuk, hogy 1941 bármelyik pillanatában nagyobb volt a magyar politika mozgástere, mint 1944-ben.

Nem csupán azért, mert 1944. március 19. után már katonailag megszállt ország hazánk.

Hanem azért is, mert belpolitikailag jóval többet lehetett volna tenni.

Bárdossy László semmi jelét nem adta, hogy a nemzeti erők összefogására törekedett volna.

Nincsen jele annak, hogy miniszterelnökként-külgyminiszterként — tehát amikor leginkább megtehetette — az 1945-ben megfogalmazott szavai szellemében akart volna cselekedni.

*

1941. karácsonyán a politikai közvélemény nagy meglepetésére a Magyarországi Szociáldemokrata Párt napilapjának, a Népszavának a karácsonyi száma nemzeti egységfrontot hirdetett meg a mind egyoldalúbb német orientációs hivatalos politikával szemben.

A lap szerkesztőségében dolgozó kommunista *Kállai Gyuláé* volt a gondolat. Az ő illegalitásba szorított, szerény hatókörű pártja már évek óta kereste az eredményesebb politizálás lehetőségét. Most, hogy a náci birodalom árnyéka mindinkább rávetült az országra, a nemzeti függetlenségi gondolat felkarolásában kamatoztatták hatékony szervezési tapasztalataikat.

A karácsonyi számban a magyar falu vérlázító nyomorát és elmaradottságát a közvélemény elé táró falukutató írók mellett szociáldemokrata és kommunista értelmiségiek elevenítették fel a magyar függetlenségi gondolat egy-egy állomását. Az összefogás táborát szenzációs módon *Szekfű Gyula* és Bajcsy-Zsilinszky Endre is szélesítette.

Szekfű első oldalra tördelt cikke olyan vezető történész írása volt, aki 1920-ban még a Három nemzedék című könyvével az ellenforradalmi rendszer ideológiai alapvetését végezte el. Bár az elmúlt két évtizedben egyre kritikusabban szemlélte a rendszert, ám 1941-ben is annak legbelső köreihez tartozott.

Bajcsy-Zsilinszky Endre is ott volt a berendezők között, s jól-lehet szintén egyre több baja támadt a szép jelszavakat cáfoló sivár valósággal, tény, hogy — romantikus túlzásoktól nem mentes — harcát a hatalom védte bensőségben vívta egy jobb hazáért.

Ez a kör szervezi meg 1942 januárjában a Történelmi Emlékbizottságot. Azt a testületet, amely az ezeréves függetlenségi erőfeszítések adatainak és dokumentumainak gyűjtésére hívja fel a társadalmat.

Nem lehetett kétséges, hogy a fabula a jelenhez — és a jövőért — szólt.

Tudta ezt Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter is.

Ha a kormányban rendre kisebbségben maradt figyelmeztetéseivel, akkor e kezdeményezés támogatásával akart meggyőződéséért tenni.

A nagy befolyású belügyminiszternek ellenben más eszközei is volt.

Már 1941 őszén meglátogatta vidéki birtokán Kállay Miklóst, aki 1932-től 1935-ig Gömbös Gyula kormányában az agrártárcát vezette, 1937-től pedig az Országos Öntözésügyi Hivatal elnökeként tevékenykedett.

Jelezte házigazdájának, hogy nagyobb feladatokra kell felkészülnie.⁷³¹

Baranyai Lipót, a Magyar Nemzeti Bank elnöke, majd *Chorin Ferenc*, a hazai ipari és bankvilág meghatározó személyisége nem sokkal később még világosabban beszélt Kállay előtt. Majd a látogatók között feltűnt a kormánypárt elnöke, két alelnöke is.

Arról beszéltek, hogy Bárdossy vesztébe viszi az országot. Ezért le kell őt váltani és Kállay Miklósnak kell a helyére lépnie.⁷³²

*

A Wehrmacht Moszkva alatti veresége, majd a Vörös Hadereg ellentámadása Hitlert minden tartalék mozgósítására készítette. Ezért válik időszerűvé a december elején lemondott vadászat.

Joachim von Ribbentrop 1942. január 6-tól 10-ig tartózkodik Magyarországon.

A mezőhegyesi vadászatra az államfő meghívta a meglepett Kállay Miklóst, a kiszemelt új miniszterelnököt is.

Hadd ismerje meg a német külügyminiszter leendő partnerét.

A tervről ugyan szót sem ejtettek, de a német valamit megsejthetett. Különben miért szegezte volna ennek az egykedvű vidéki bajszos magyarnak azt a kérdést, hogy képes lenne-e hazája Romániával és Bulgáriával együtt milliós hadsereget a bolsevizmus legyőzésére mozgósítani?⁷³³

*

⁷³¹ Kállay 1991, I. köt. 38.

⁷³² Uo. 38–39.

⁷³³ Szegedy-Maszák 1996, II. köt. 83–84.

A váltással azonban az államfő és környezete még várt. Kállay Miklós úgyis szörnyen nehéz örökséget kap. Mielőtt elküldik az egyre inkább tehertétellé váló miniszterelnököt, teljesítsen további két feladatot.

Ribbentrop követeléseit szorítsa vissza a minimumra és szavaztassa meg a kormányzóhelyettesi poszt létesítését elrendelő törvényt.

Újév napján a Führer levelet intézett Horthy Miklóshoz, amelyben a magyar hadsereg részvételét kérte a tavasszal induló nagy hadjáráshoz.⁷³⁴ Ribbentrop követelésének célja felől tehát Budapesten semmi kétség sem lehetett.

Ribbentrop egyszerre volt bombasztikus, álságos és durva. Szájából csak úgy áradtak a nagy szavak a feltétlen nagy német győzelemről, a bolsevizmus 1942-ben bekövetkező bukásáról, ám hamar rátért az egész magyar hadsereg Szovjetunióba küldését célzó követelésre. A kormányfő megrökönyödött arcát látván minden teketóriázás nélkül fenyegetőzésbe csapott át. A Führer méltányos és szenvedélyes természetét hozta szóba. Megtörténhetik — riogatta vonakodó vendéglátóját —, hogy ilyen körülmények között a nagy Vezér egyáltalán nem fog számot tartani a magyar segítségre.⁷³⁵

– Nem hallgathatja el — folytatta —, hogy egy ilyen elhatározás nagyon rossz hatást váltana ki a német közvéleményből, a pártból és a kormányból.

– Az áldozatvállalás nagysága — váltott megint hangot, látván, hogy Bárdossy a kompromisszum útját keresi, ő pedig blöffölt, amikor az egész hadsereget kérte — a magyar területi igények majdani kielégítésével lesz szoros kapcsolatban.

A tárgyalások során ezek a látszólag baráti hangok voltak a legveszedelmesebbek. Hiszen az adott körülmények között, amikor a német égisz alatt informálisan lassan új kisantantta szerveződő szomszédok Magyarországnál lényegesen nagyobb áldozatokat hoztak a náci győzelem oltárán, akkor reálisan aligha lehetett újabb területi változtatásokra számítani. Éppen ezért jelezte december elején — mint láttuk — Bárdossy Hans Franknak, hogy a galíciai határmódosítási kérelem immáron tárgytalan.

Így ezek a szavak burkolt fenyegetést tartalmaztak: akkor nem változtat Berlin a korábbi területi döntéseken, ha a magyarok megfelelően teljesítenek...

És Ribbentrop nem csupán katonát kért.

⁷³⁴ WILHELMSTRASSE 475. sz.

⁷³⁵ Szent-Iványi kézirat 702.

Ismét szóba hozta a kőolajszállításokat, mert a novemberi pótlólagos évi 40 ezer tonnás igényből Bárdossy csupán egyszeri jelleggel 6 ezer tonnát engedélyezett.⁷³⁶

Most a német követelés újabb 60–80 ezer tonnára vonatkozott.

A magyarországi németek soraiból pedig 20 ezer fiatal besorozását szorgalmazza a fegyveres SS-be.

A német nemzetiség jelentős részével már hosszú évek óta sok gond volt.

Ezért olyan feltételekkel született meg az igenlő válasz, ami legalább nem növelte ezeket a problémákat.

E szerint kizárólag népinémetek sorozhatóak, tehát olyanok, akik a Volksbund tagjai.

Minden esetben be kell szerezni a szülők írásos engedélyét. (Magyarországon akkoron 24 év volt a nagykorúság feltétele.)

Berlinnek vállalnia kellett, hogy ezeknek a fiataloknak birodalmi állampolgárságot ad, mert azok a sorozással egyidejűleg magyar állampolgárságukat elvesztették.

A leglényegesebb kérdésben azonban Bárdossy — hiába kiabált több alkalommal Ribbentrop — nem vállalta, hogy egyedül, vagy esetleg a németekkel szemben teljesen képlékeny honvédelmi miniszterrel kettesben döntsön.

Hiszen a német kérés, akár részbeni teljesítése is a miniszterelnök-külgügyminiszter minimálprogramjának csődjét jelentette.

S a Népszava karácsonyi számának üzenete számára sem volt kétséges...

Többször tárgyalta a kérdést a kormánnyal, és Horthy jelenlétéhez is ragaszkodott.⁷³⁷

Végül magyarországi tartózkodása utolsó napján, január 10-én kapta meg — Horthy és Bárdossy együttes tolmácsolásában — Ribbentrop a számára nagy megkönnyebbülést hozó választ:

Magyarország ugyan nem bocsáthatja rendelkezésre hadseregét száz százalékban a keleti hadjárat céljára, de hajlandó lehetőségeinek legszélső határáig elmenni, azaz a hadjáratban az eddiginél lényegesen nagyobb erővel részt venni.⁷³⁸

*

Wilhelm Keitel, a Wehrmacht főparancsnokságának vezetője január 20-án érkezett Budapestre a keretmegállapodás konkretizá-

⁷³⁶ WILHELMSTRASSE 475. sz.

⁷³⁷ Czettler 2000, 105.

⁷³⁸ WILHELMSTRASSE 475. sz.

lása végett. A fronthelyzet és a nagy német vendégjárás alapján sokan sejtették-találgatták, hogy Magyarország nagyobb erővel fog a háborúba bekapcsolódni.

Ez ellen emelte fel szavát a szokásos szenvedélyességgel Bajcsy-Zsilinszky Endre is. Január 19-én igen hosszú levelet intézett a miniszterelnökhöz.⁷³⁹

Most is az aggodalom dominált ebben az írásban, most sem nélkülözte azt az irrealizmust, amellyel a Képviselő úr nemzetének lehetőségeit szemlélte. Új volt viszont a fenyegető hang, amely arra az esetre szólt, ha a hírek igazak lennének.

Igaz, a levél hosszú-hosszú passzusai nagyon hízelgően hangzottak Bárdossy számára.

Mégis, amikor végig olvasta, az volt a benyomása, hogy ez a sok dicséret határozott célt szolgál. Talán, hogy ellensúlyozza más részeinek keménységét, illetve azt, hogy megnyerje őt. Hiszen Keitel még nem jött meg, a konkrét megállapodások még nem születtek meg.

Bajcsy-Zsilinszky Endre a számára elérhető értesülésekből olyan elhatározást vélt — teljesen helyesen — kiolvasni, hogy a közeli jövőben az eddigieknél is nagyobb mértékben és nagyobb katonai erővel állunk oda (amint ő fogalmazta) nem az új Európa, hanem a már most megbukott és az emberiség történetében világ végéig Káin-bélyeget hordó mai német ügy mellé. Nem köthetjük magunkat, a mi nemzetünk sorsát ehhez a hullához, hogy vele rothadjunk.⁷⁴⁰

– Iszonyú a történelmi felelősség, amely Rád nehezedik.

Megnyugvással látja, hogy Teleki Pál szellemi folytatódik az ő kormányzása alatt.

– Tévedtem volna ebben a felfogásomban? – kérdi. Ám nem-hogy nem ad saját kérdésére igenlő választ, hanem inkább Bárdossy érdemeit szedi csokorba.

– Magam csak őszinte meghatottsággal emlékezhetem arról, hogy még Teleki Pál is leállította külpolitikai kritikánkat, Te pedig nemcsak hogy azt mondtad nekem az egyik bizottságban, Magyarországon mindenki és mindenhol szabadon beszélhet, hanem bizonyos megértéssel hallgattad az én finn példázatomat is és olyan választ adott aggodalmaimra, amely szerény közéleti pályám legnagyobb elégtételei közé tartozik.⁷⁴¹

– Még Teleki Pál is a rettentő német nyomás alatt az érdekképviselési gondolatnak országgyűlésünkre való beépítésén törte

⁷³⁹ Bajcsy-Zsilinszky 1986, 153–160.

⁷⁴⁰ Uo. 154.

⁷⁴¹ Uo.

a fejét. És az azóta is csak megnehezült belső helyzetben Te szembezállottál az imrédyzmussal, szinte jóakarátúlag elviselted az én külpolitikai bírálatomat. A vérbeli magyar államférfi magaslátáról és stílusában szállottál szembe a Seyss-Inquart új Európa tervével. S ami a legfontosabb: egyetlen hangot nem ejtettél, egyetlen lépést nem tettél a magyar alkotmányosság, sőt a magyar parlamentarizmus ellen.

– Neked köszönjük, a Te tiszta magyar elmédnek és szívednek elsősorban, hogy az európai kontinensen Magyarország megmaradt utolsó alkotmányos és parlamentáris szigetnek.⁷⁴²

Bajcsy-Zsilinszky azt is elismeri teljesítménynek, hogy a „Szovjet-Oroszország” elleni katonai részvételünket bölcs módon korlátozta.

Eddig.

Most azonban nagyon fél, hogy ezentúl másképpen lesz. Az ellen szól szenvedélyesen, hogy e változás ne következzen be.

– Nem adhatunk katonát — írja —, egyetlen új katonát sem, egyetlen magyar közlegényt sem. Aki egyetlen további katonát ad idegen célra, idegen háborúba, azzal én és a velem gondolkodók életre-halálra szembenállanak, és ha kell szembe is szállnak. Ennek az egész mai árja-germán sugallatnak ebben az országban pusztulnia kell előlünk, magyarok elől.

– Méltóztassál számba-szerbe venni: *vagy ők vagy mi!*

Az *ők* azok az árja-germán elemek, akik a honvédségben az idegen szellem hordozói, akik germán szadista stílusban az újvidéki vérengzést végrehajtották.

– *Ennek pusztulnia kell.* — írja lobogva Bajcsy-Zsilinszky. — *Vagy mi pusztulunk, mert minden pillanatban odavágjuk a sors mérlegébe a magunk nyomorult életét. Vagy mi vagy ezek: ez a kérdés és erre kell felelned neked, Magyarország miniszterelnökének Bárdossy Lászlónak.*⁷⁴³

*

A feleletet Bárdossy a Képviselőház külügyi bizottsága január 29-i ülésén elmondott beszédével adta meg. Leszögezte, hogy Magyarország helye a tengelyhatalmak oldalán van, és ismertette a 2. hadsereg frontra küldését.

A bizottságnak tagja volt Bajcsy-Zsilinszky Endre is, aki itt mérhette le, hogy hosszú levele pusztába kiáltott szó volt. Éktelen haragjában a németekkel történt megállapodást alkotmányellenes-

⁷⁴² Uo. 155.

⁷⁴³ Uo. 157.

nek minősítette, az újvidéki vérengzést pedig szenvedélyes szavakkal ítélte el.

Bárdossy nagyon keményen vágott vissza. Szavait az imrédysta és nyilas képviselők bömbölő helyeslése tette még gyűlöletesebbé.⁷⁴⁴

Bajcsy-Zsilinszky Endrének ekkortól nemhogy egyetlen jó szava nem volt róla, de ezentúl a magyar história egyik legsötétebb figuráját látja benne...

*

A népbíróági perhez benyújtott vádirattal szemben az ítélet megállapította, Bárdossy nem volt abban a helyzetben, hogy a Zsablyán és Újvidéken 1942 elején elkövetett kegyetlenkedéseket megakadályozza. A kivizsgálást a legilletékesebb helyen rendelte el és sürgette, annak eltussolásáról nem tehet, a későbbi pertörlés pedig már hónapokkal a lemondása után következett be. Ezért ezen vádpont alól felmentette.⁷⁴⁵

A tárgyalás harmadik napján a tanácsvezető bíró — a vádlott bűnösségét bizonyítandó — sok pontatlansággal, a Bárdossyt kedvező színben feltüntető részeket szinte egészében elhagyva felolvasta Bajcsy-Zsilinszky 1942 januári levelét.⁷⁴⁶

Bárdossy szemmel láthatólag nem emlékezett erre a levélre, de az felettébb ingerelte, hogy a bíróság azt a Bajcsy-Zsilinszkyt állítja vele szembe, aki szintén intranzigens revizionista álláspontot képviselt. Ráadásul a bíró arról faggatta, részt vett-e a nyilas parlament azon ülésén, amely felfüggesztette a képviselő mentelmi jogát. Azt válaszolta, hogy nem emlékszik, majd kizökkenve a sokszor nagyon nehezen magára erőltetett nyugalmából kifakadt:

– Különben is a Képviselő úr szeretett velem bizalmasan levelezni. De kérdem, miért nem állt ki nemzetmentő javaslataival az országgyűlés elé? Miért a parlamentnek felelős miniszterelnököket bombázta vele?⁷⁴⁷

Bajcsy-Zsilinszky Endrét alig több mint tíz hónapja, 1944 karácsonyán akasztották fel, mert szembeszállt azzal a nemzetet tragédiába döntő német kurzussal, amelynek egyik prominens képviselője éppen Bárdossy László volt.

A vádlott részéről helyénvaló volt annak megállapítása, hogy a revízió igénylése terén nem volt közöttük különbség. Arról is

⁷⁴⁴ Uo. 87–88.

⁷⁴⁵ Bárdossy 1991, 86., illetve 240.

⁷⁴⁶ Uo. 293–299.

⁷⁴⁷ Major 1988, 221–223.

szólhatott volna joggal, hogy a mártír politikus programjában súlyos ellentmondások feszültek.

Ám így nyilatkozni arról, aki számos alkalommal tett tanúbizonyságot vakmerőségéről, nemegyszer egy szál magában szállt szembe a vadul ellenséges parlamenti hangulattal, aki egyetlen emberként emelt fegyvert az előző évben március 19-én ebben az elgyávult országban a megszállókkal, aki nem riadt vissza attól, hogy a legtöbbet — az életét — adja nemzetéért, meggyőződésért – ez bizony nagyon nemtelen megnyilvánulás volt.

*

1941 drámákkal teli esztendejében a 73 esztendőes államfő sokat betegeskedett, egyesek tudni vélték, hogy halálos kórnak a rabja. Joggal kellett tartani attól, hogy elhunytá nyomán szélsőséges, Hitler szája íze szerinti figura került az ország élére.

A kormányzó köre a kiutat abban látta, hogy az idősebb fiú, Horthy István kormányzóhelyettes legyen. Ő édesapjánál keményebb, náciellenes megnyilatkozásairól volt ismert. A MÁV elnökeként szociális érzékenységről tett tanúbizonyságot.

Horthy Miklós 1941 november második felében szólította fel Bárdossyt a szükséges lépések megtételére. Leveléből kitűnik, hogy olyan törvényt akart, amely számára utódlási jogot ad. Tehát, hogy fia követhesse őt a kormányzói székben.⁷⁴⁸

A fiú kormányzóhelyettesé választásának a nyilasok és az imrédysták ellene voltak, az utódlási jogot még többen elleneztek. Ezért a törvényjavaslat ezt a passzust már nem tartalmazta.

A törvényi háttér sok csetepatéval született meg, ennek nyomán viszont 1942. február 19-én egyhangúan és közfelkiáltással a Ház Horthy Istvánt kormányzóhelyettesé választotta.⁷⁴⁹

A bukás

1942. március 4-én az államfő közölte miniszterelnökével, hogy nincs iránta bizalma, adja be lemondását.

A vérig sértődött kormányfő még aznap — megromlott egészségére hivatkozva — benyújtotta lemondását.

Annak érdekében, hogy a lemondás indoka hihetőnek tűnjék, bevonult a Szieszta szanatóriumba.

A pihentető csend, a stresszmentes nyugalom egyébként valóban jól tett igénybe vett szervezetének.

⁷⁴⁸ Horthy 1962, 60. sz.

⁷⁴⁹ Serédi 1990, 260–274., Czettler 2000, 55–74.

Arra is alkalma volt, hogy nyugodt körülmények között mérlegelje bukásának okait. Tisztán látta, hogy nem bel-, hanem külpolitikai okok miatt menesztették.

Belpolitikai programjából szinte semmit sem tudott megvalósítani, ezért aligha támadhatták. Súlyosan negatív tette volt a harmadik zsidótörvény elfogadtatása, ám arra nem gondolt, hogy ezt írták volna rovására.

A keresztény középosztály köreiben nem ritka antiszemitizmus Bárdossytól sem volt idegen, a zsidósággal szembeni magatartását alapvetően mégis az ország adott bel- és külpolitikai konstellációja befolyásolta. Ezért terjeszti be a harmadik zsidótörvényt (1941: XV. tc.), amely — amellet hogy bevezeti a házasság előtti kötelező orvosi vizsgálatot — megtiltja a zsidók és nem zsidók házasságát; közöttük a nemi kapcsolatot „fajgyalázásnak” mondja ki, ezért bünteti.

Tudta, hogy Kamenyec-Podolszkijért sem marasztalhatták el.

Ezen a vidéken 1941 augusztus végén legalább mintegy tízezer Magyarországról kitelepített zsidó embert gyilkoltak le. A szörnyű tragédia hátterében olyan elhatározás állt, hogy a nem magyar állampolgárságú, a szomszédos országokból ide menekült zsidókat „repatriálni” kell, vagyis vissza kell telepíteni Galíciába. Erre a Szovjetunió megtámadása lehetőséget adott. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a magyar vezetők — és így Bárdossy — tudatában lettek volna annak, hogy a deportálás valójában a zsidók lemészárlásába fog torkollni. Amikor az egyik szerencsésen megmenekült zsidó Keresztes-Fischer előtt feltárta e döbbenetes történetet, a belügyminiszter azonnal leállította a további kiszállításokat, és Bárdossy természetesen nem bírálta felül minisztere döntését.⁷⁵⁰

– Nem, nem – gondolta. – Biztos, hogy a németek melletti politikám miatt marasztaltak el.

*

Felmentésére március 7-én került sor.

Két nappal később Kállay Miklós lett az új miniszterelnök, aki az egész előző kabinetet — Berlin gyanakvásának elaltatása végett — átvette.

A külügyminiszteri posztot — hasonló okból, és biztosan számítva az elhárításra — Bárdossy Lászlónak ajánlotta fel.

⁷⁵⁰ Braham 1997, I. 197–206., újabban Ormos 2000 II. köt. 753–767. Ormos Mária elbeszélése szerint az Einsatzgruppe C 23 600 embert pusztított el, a zömük helybeli lakos volt. Uo. 764.

Elődjét a szanatóriumba kereste fel, ott hallgatta meg a megnyugtató nemet.

Utolsó beszélgetésük — többet már az életben nem találkoztak — szenvedélyes hangulatban zajlott.

A hőfokot a bukott kormányfő indulata hevítette.

– Te katasztrófába viszed az országot. Rólad mindenki tudja, hogy németellenes és angolbarát vagy, és nem vagy antiszemita. Futsz majd az angolok után, de soha nem nyered meg őket, ahogy Bethlen sem tudta, sem senki más. Ők le vannak kötelezve ellenségeinknek, az oroszoknak és a kisantantnak, és soha nem fogják cserbenhagyni őket.⁷⁵¹

– Te viszont — emelte fel ujját — elveszíted a németek barátságát, és Magyarország magára marad. Azon a tényen, hogy ha a németeket megverik, minket is a vesztesek közé sorolnak, Te úgysem tudsz változtatni. Ez eldőlt már az első világháborúban, és eldőlt Trianonban is.⁷⁵²

A megformált szavakat a sértettség tette élesen bántóvá, ám azok tartalma egyúttal pontosan visszaadta azt az egyoldalúságot is, amely a volt kormányfő sok hirtelenségét motiválta, s amely majd a későbbi években magatartását még inkább elmerevíti.

Most sem hajlandó elismerni, hogy a katasztrófa felé éppen ő vitte az országot.

Nem volt hajlandó elismerni, hogy a már komorló katasztrófa felé az ország az ő kormányfősége alatt haladt mérföldes léptekkel.

Igaz, a Délvidék és a szovjet hadjárat ügyében azt tette, amit elvártak tőle, ám a Londonnal és Washingtonnal szembeni hadiállapot jelentős mértékben az ő személyes „teljesítménye” volt. Amikor lelki szemei előtt ismét és ismét leperregtek ezek az események, akkor joggal vette számba azt a tényt, hogy időközben az ország meghatározottsága tovább súlyosbodott, az ő lehetőségei még kisebbre zsugorodtak, ám a személyes felelősség számbavétele helyett — önvizsgálat helyett — azokat az apró mozzanatokat nagyította fel, amelyekkel e végzetes lépések megtételének elkerülésére törekedett.

Az angol politika kötöttségeit alapjában helyesen mérte fel, ám a magyar-angol viszony elromlásának gyökérezetéről, a német kézből elfogadott revíziós döntések következményéről nem akart tudni.

És amikor most ő mondja, hogy „soha”, akkor a magyar-jugoszláv örök barátsági szerződést illető kritikájának jogosságát, annak ezen helyzetre alkalmazhatóságát feledi.

⁷⁵¹ Kállay 1991, 52.

⁷⁵² Uo.

1941 ősztől arra az álláspontra helyezkedni, hogy egyetlen út a német út, az a németektől való elhatárolódást kereső politika helyességének a merev tagadása volt.

Ennek a politikának valóban csak keskeny ösvényei voltak. De voltak, s lehetett volna azokat szélesíteni is.

Az övénél jobb politikával.

*

Az önvizsgálat ugyan elmaradt, ám megbukott politikája igazolásának, szélesebb körök előtti elfogadtatásának a vágya erősen inspirálja. A következő hónapokban a közügyektől távol tartja magát. Sokat tartózkodik otthon a Virágárok utcai lakásában, s gyakorta száll autóbuszra, hogy bemenjen a belvárosba, ahol útja az Egyetemi Könyvtárba vezet.

Okmánypublikációkba mélyedt, régi könyveket jegyzetelt. Felkereste a Teleki Pálról elnevezett Kelet-Európai Intézetet, s ott historikusokat faggatott.

A következő esztendőben könyvet publikált Magyar politika a mohácsi vész után címmel.

Munkájának középpontjába *Fráter György*-öt állította, a bíboros alakjába pedig saját személyét vetítette.

A barát politikája sikertelenségének boncolgatásán keresztül saját miniszterelnöksége-külügyministersége megértésért-felmentéséért perlekedett.

Ő azért vállalta a Szovjetunió elleni háborút, majd a Nagy-Britanniával, az USA-val való hadiállapotot, hogy ezzel a német megszállástól — hite szerint a legrosszabbtól — tartsa távol az országot. Így azután György barátról nagy beleéléssel írhatta: „politikájának alap gondolata éppen az volt, hogy a szemben álló feleket lehetőleg távol tartsa az országtól, s nem az, hogy az erőviszonyok változása szerint hol az egyiknek, hol a másiknak biztosítson befolyást és szerepet az ország életében.”⁷⁵³

A világháború előrehaladásával mind többen kezdték sejteni, hogy ebben a küzdelemben Magyarország megint nem az erősebb oldalára állt. — „Csak a balgák áltathatják magukat — replikázik Bárdossy — azzal a rövidlátó ‘bölcsséggel’, hogy nem kell egyebet tenni, mint mindig az erősebb mellé állni.

Mintha előre tudni lehetne, ki lesz az erősebb, s a fordulatok idején a gyáva átsettenkedés a másik táborba nem idézné fel előbbutóbb kétszeresen azt a veszedelmet, amelyet el akartak kerülni.”⁷⁵⁴

⁷⁵³ Bárdossy 1943, 334.

⁷⁵⁴ Uo.

A háborús vereség mind várhatóbbá válása még inkább előtérbe állította a bukás belső tényezőinek keresését. Ezeknek eredőjét Bárdossy — saját végzetes lépései helyett — a nemzeti egység hiányában jelölte meg: „mit tehet az egyén, akinek erőfeszítéseit egy elfásult nemzedék közömbösen és értetlenül nézi, akit bizalmatlanság, gyanú, sőt gyűlölet vesz körül, de akinek lelkét egészen birtokába vette az egyszer maga elé tűzött cél, s az eszközökkel és körülményekkel már nem tud számot vetni... Az óriás körül ágáló perc-emberkéek nem értették meg, talán nem is látták a célt...”⁷⁵⁵

A könyv olvastán Bajcsy-Zsilinszky Endre — láttuk: 1942 elején Bárdossyban még államférfit vélt látni — mérhetetlenül felháborodott. Ennek az embernek — írja egyik levelében —, ezer év alatt egyik legfőbb bűnösnek a magyar történelem során, van mérészsége arra, hogy egy elmúlt korszak eseményeinek hamis és görög tüzes megvilágításával nemcsak magát mentse, hanem általános oktatást adjon, hogyan kell viselkednie az igazi politikusnak, a nagyszabású államférfiúnak.⁷⁵⁶

A Képviselő úr itt feltehetőleg ugyanúgy túloz, mint ahogy ezt — ellenkező előjellel — 1942. január 19-i levelében tette. Alapjában azonban most kerül közelebb az igazsághoz, mert Bárdossy valóban tévedett, amikor cselekedeteinek rugóit Fráter György életútjával törekedett megmagyarázni. Mindezen túl — amellet, hogy természetesen voltak rokon vonásai a Mohács utáni, illetve a második világháborús helyzetnek — az analógia azért volt félrevezető, mert míg a 16. században a magyar királyság függetlenségét két nagyhatalom fenyegette, addig 1941-ben a német fenyegetés mellett a szovjet veszedelem — a Szovjetunió sztálini struktúrájában — sem volt reális gond.

Ezt a sorsot éppen azzal a lépésével hívta ki Bárdossy, hogy hadba vitte az országot. Martinuzzi György államférfiúi nagysága abban volt, hogy miután már az ország három részre szakadt, abban a súlyos helyzetben igyekezett a magyarság számára kedvezőbb feltételeket kicsikarni, Bárdossy viszont a német részről fenyegető veszedelmet úgy igyekezett elhárítani, hogy elhibázott, államférfiúi vonásokat nélkülöző politikájával perspektívában a másik veszedelmet is rászabadította az országra. Aligha helyénvaló mindezzel szemben arra utalni, hogy a második világháború után ennek a térségnek az országai hasonló sorsra jutottak. Itt sincs értelme a *mi lett volna*, ha történelmietlen fejtegetéseibe bocsátkozni. Elegendőnek tűnik arra az óriási különbségre utalni, hogy mit jelenthet három világhatalom jóindulatát bírni a kiváltott hadiállá-

⁷⁵⁵ Uo. 336–337.

⁷⁵⁶ Bajcsy-Zsilinszky 1986, 203.

pottal szemben. Minimum jóval kedvezőbb körülmények-feltételek között jut így Magyarország később a szovjet érdekszférába.

*

1943-ban elvállalja az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga elnökségét, 1944 májusában pedig szülővárosa, Szombathely képviselője lesz. A háború folytatása mellett kardoskodó beszédeket tart, a szélsőjobboldali pártok összefogásán munkálkodik, részt vesz a Nemzeti Szövetségben, amelynek a háborúból való kiválás megakadályozása volt a célja. Az eset — amely akkoron még azok körében is visszatetszést, hitetlenkedést szült, akik addig Bárdossyval azonosultak, vagy legalábbis lépéseit megértéssel fogadták — ugyanaz, mint nem egy hasonló életút esetében, amikor éppen a helytelenül értelmezett moralitás, már elkövetett cselekedetek sora tartja fogva az egyént, megakadályozza, hogy addigi életével szembeforduljon.⁷⁵⁷

A népbíróági perhez benyújtott vádirattal és az első fokú ítélettel szemben a másodfokú ítélet felmentette azon vádpont alól, mely szerint segítséget nyújtott volna a nyilasok hatalomra jutásához. Részben úgy ítélte meg, hogy Bárdossy cselekményei a fegyverszüneti tárgyalások megakadályozását célozták. Olyan állásfoglalást akart kicsikarni, mely végsőkéig viszi a németek melletti kitartást, de nem segítette a nyilasokat hatalomra.⁷⁵⁸

*

A front közeledtével családjával együtt 1944-ben Szombathelyre távozott, majd 1945 elején Veessenmayer követ, Hitler teljhatalmú megbízottja segítségével Bajorországban telepszik le. 1945 áprilisában már a fasiszta Németország is végnapjait éli, ekkor — 25-én — felkeresi a svájci követet, hogy országába beutazási vízumot kérjen. *Hans Frölicher* Bárdossyban diplomatát látott, tehát olyan személyt, aki alapjában azt tette, amit szakmája megkívánt, és javasolta az engedély megadását. A következő napokban a volt miniszterelnök átlépi a határt és elnyeli őt egy vidéken felállított gyűjtőtábor.

Úri büszkeségét azonban mélyen sértette ez a helyzet, úgy vélte, hogy diplomata útlevele birtokában jogában van családjával együtt szabadon mozogni. Ezzel szemben — ki tudja, tudatosan

⁷⁵⁷ S közben már sejti-tudja, hogy ezért majd életével kell fizetnie. Ld. Illyés 1986, 396.

⁷⁵⁸ Bárdossy 1991, 85., illetve 354.

vagy öntudatlanul — kihívta maga ellen a sorsot. Ügye a berni igazságügyi és rendőrségi miniszter elé került, aki messze nem volt olyan elnéző, mint külügyminiszter kollegája. Jóllehet döntés előtt kikérték *Jaegernek*, Svájc volt budapesti követének, valamint *Wettstein Jánosnak*, Magyarország volt berni követének a véleményét, és egyik diplomata sem nyilatkozott ellene, a svájci minisztertanács mégis a kiutasítás mellett határozott. Május 4-én családjával együtt áttették a határon, ismét Németországba került, olyan helyre, ahová már megérkeztek az amerikai katonák. Letartóztatták, majd hónapok múltával egy sor háborús bűnös társaságában megbilincselve Magyarországra szállították.⁷⁵⁹

*

Hetekig tartó vizsgálat fogság után 1945. október 29-én a Ze-neakadémia nagytermében kezdődött a tárgyalás.

Mint egy hófehér rokokó paróka, úgy világított a teremben a haja. Arcszíne is többnyire sápadtan halovány volt. Egyébként is törékeny termete az elmúlt hónapok nélkülözései, izgalmai és megpróbáltatásai után még légiesebbé vált. A kis asztalon — amely mögött ült — papírhalmaz tornyosult, azután egy pohár víz és gyógyszer, hogy szükség esetén beteg szervezetét megerősíthesse.

A szeme azonban — lényének intellektuális tükre — fényesen csillogott, élénken fürkészte a termet, figyelte a párbeszédet, azonnal felmérte a hozzá intézett kérdésekben számára megbúvó veszedelmeket. Hiszen a tét óriási volt. Sokkal több, mint az élete — azzal, hogy földi létére az erőszakos halál hamarosan pontot tesz, már régen számot vetett —, a tét egész életének az értelme volt. Azért küzdött, hogy bebizonyítsa: felelős volt ő ugyan hazája szörnyű tragédiájáért, de mégsem követett el büntetett, még kevésbé büntettek sorozatát, felelőssége pedig feloldódik abban a szinte abszolút determináltságban, amely Magyarország második világháborús végzetét okozta.

Ellenfeleivel — tehát a tanácsvezető bíróval, *Major Ákossal* (nemrégiben még magyar királyi hadbíró százados), a néptügyésszel és a politikai ügyésszel — szemben gyakran érezhette fölényben magát. Nagyobb volt a tudása, szélesebb a tájékozottsága, szebben és leleményesebben formálta a szavakat. Fölényes nyelvismeretét is gyakran kamatoztatta: idegen kifejezéseket, fordulatokat használt a bíróság megzavarására. Igaz, ez nem mindig sikerült, latin idézeteire a bíró ríposztzott azonnal, angol terminológiai fejtegetéseire — nem kis meglepetésre — *Szalai Sándor* politikai ügyész adott angolul feleletet.

⁷⁵⁹ Gosztonyi Péter: Bárdossy Svájcban. *Élet és Irodalom* 1989. I. 20.

Időnként úgy vélte, hogy a hallgatóságban szövetségesre lel. Azt ugyan nem tudhatta, hogy a tanácsvezető bíró estelente névtelen fenyegető telefonokat kap, ám arra joggal számított, hogy a Zeneakadémia nagytermének széksorait sűrűn megtöltő hallgatóság nem fogja rossz szívvel fogadni a trianoni Magyarország területi revíziós sikereinek a felemlegetését, benne a revíziós gondolat fekete díszmagyarba öltözött bajnokát fogja látni, és egyben szimpátiával övezni.⁷⁶⁰

A hallgatóság soraiban — nem kis részben a középosztály ráérső tagjai, a történelem levegőjét magukba szívni akaró entellektüelek — valóban sokan voltak, akik így éreztek és gondolkodtak. Ám ott voltak azok közül is számosan, akik a Horthy Miklós nevével fémjelzett korszak magyar társadalmában nem érezték, nem érezhették otthon magukat, akiknek a haza — javak helyett — csak a munkából vagy annak is híján a nélkülözésekből juttatott mértéktelenül sokat. És ott voltak azok, illetve azoknak a hozzátartozói is, akik ugyan anyagilag sokáig nem voltak rossz helyzetben, akik az élet napfényes oldalára születtek, de körülményeiket törvények és rendeletek sorozata tette mind lehetetlenebbé, és végül már a puszta életüket sem, vagy csak nagy szerencsével tudták megmenteni.

A tárgyalásban többszörösen volt valami rendkívüli. Rendkívüli volt, hogy nem a szokásos testület osztotta itt az igazságot, hanem egy merőben új intézmény, a négy miniszterelnökségi rendelettel életre keltett, majd az 1945: VII. tc-vel törvényerőre emelt népbíróság. Rendkívüli volt a tárgyalás azért is, mert az eddigi népbíráskodások után első ízben került országosan ismert személyiség az ítélelhozó fórum elé. Rendkívüli volt az eset azért is, mert az ország egyik volt miniszterelnökéről volt szó, őt pedig az akkor is hatályos törvények — így elsősorban az 1848: III. tc. — értelmében erre a célra felállított parlamenti bíróság elé kellett volna állítani.

Ezért Bárdossy László végig vitatta, hogy ügyében a népbíróság illetékes lehetne. Magyarország a Moszkvában 1945. január 20-án aláírt — az Országos Törvénytárba később 1945: V. tc-ként becikkelyezett — fegyverszüneti egyezményvel ugyan vállalta, hogy „közre fog működni a háborús bűncselekményekkel vádolt személyek letartóztatásában, az érdekelt kormányoknak való kiszolgáltatásában és az ítélkezésben e személyek felett”⁷⁶¹, és ebből logikusan következett az, hogy az ilyen bűnök felett újonnan léte-

⁷⁶⁰ A per hangulatára, és számos — korántsem lényegtelen, a dokumentumokból kimaradt — tartalmi összetevő rekonstruálására igen lényeges: Major 1988

⁷⁶¹ Halmosy 1983, 588.

sített bírói intézmény ítélkezzen. Nemkülönben az is természetes volt, hogy a felelősöket első helyen a legmagasabb méltóságokat korábban birtokolt személyek között kell keresni.

Ám a magyar jogrendszerben felnövekedett generációk alkotmányos érzése számára mégis elfogadhatatlan volt ez az eljárás. Elegendő ennek kapcsán *Nagy Vincének*, az 1918-as polgári demokratikus forradalom belügyminiszterének magatartását felidézni, aki ilyen megfontolásból nem vállalta el — jóllehet természetesen Bárdossy bírói úton történő felelősségre vonását elengedhetetlennek tartotta — e perben a vádló tisztét, és helyette inkább a *Szállasi* elítélésében lett politikai ügyész.⁷⁶²

Rendkívüliek voltak maguk a körülmények is. A tárgyalóteremben nem volt fűtés, a jelenlevők télikabátba burkolózva figyelték az eseményeket, maga a bírói testület a kalapot is fején tartotta (legfeljebb amikor fotózták őket, akkor mutatták fedetlen fejüket az utókornak). A fegyverek ugyan már hónapok óta hallgattak, ám az elmúlt hónapok szenvedéseinek kiáltó nyomai mindenütt kézzel fogható közelségben voltak.

Az ország, a főváros romokban hevert, a hidak roncsai a Duna sodrát lassították. A hétköznapiak élete nehezen zökkent vissza kerékvágásába, a táplálkozás, ruházkodás, lakhatás, a munka megindításának súlyos gondjai mind megannyi akadályként tornyosultak. Az anyagi élet kárainál is sokkal fájdalmasabbak voltak az emberi életen esett mély sebek. Alig volt család, amely ne gyászolt volna valakit, ne kutatott volna eltűnt apa, anya, férj, feleség, gyermek után. A fájdalom indulatot szült, az égő fájdalom arra ösztönözte az értelmet, hogy az okokat, az azokat megtestesítő felelősöket keresse.

És Bárdossy László ott ült a teremben, és ezek az indulatok fel-fellobbantak körülötte. Hiszen az alig tájékozottak is tisztában voltak azzal, hogy az ő miniszterelnöksége idején sodródott bele Magyarország a második világháborúba.

A bíróságnak mindig az a dolga, hogy az igazságosztás serpenyőibe higgadt tárgyilagossággal helyezze el az érveket és az ellenérveket. Ilyen rendkívüli külső nyomás alatt azonban a bíróság nem lehetett szenvedélymentes. Bárdossy Lászlót a népbíróság olyan „gonosz” személynek látta és láttatta, aki olyan hallatlanul súlyos bűncselekményeket követett el, amilyen „az egész világtörténelemben nem található”.⁷⁶³

Másfelől viszont Bárdossy védekezését nem csupán fölényes értelme, ragyogó — irodalmi szintű — fogalmazási készsége, szé-

⁷⁶² Nagy 1991, 335.

⁷⁶³ Bárdossy 1991, 304., 104.

les körű felkészültsége, a rabulisztikát sem mellőző debatteri készsége erősítette, hanem a területi revízióval való érvelése. Ebben az argumentációban azért volt hatalmas gyúanyag, mert ugyanakkor a bíróság egyszerűen nem tehette meg, hogy — az ország adott nemzetközi helyzetében — a nemzeti érzékenységre megközelítően is tekintettel legyen. Hiszen a második világháború lezárásaként olyan békét kellett elfogadni, amely területi határozmányaiiban még az annak idején ép ésszel alig felfogható trianoni békeszerződésnél is némileg előnytelenebb volt. Ugyanakkor viszont Bárdossy az első és második bécsi döntés, a kárpátaljai és délvidéki akció területileg kétségkívül előnyös konzekvenciáinak alapján védekezett.⁷⁶⁴

Ezért azután a tárgyalás nem egyszer a szophoklészi drámák hőfokán izzott. Így történhetett meg az a szintén rendkívüli eset, hogy amikor Bajcsy-Zsiliszky Endre 1942. januári levelére Bárdossy nyeglén reflektált, akkor Major Ákos beléfojtotta a szót, megbilincselte, és a teremből kivezettette.

*

A tárgyalóteremben elszenvedett izgalmak után estelente zárkája csendjében vetett számot a történetekkel. Egész életével.

Csörrent a kulcs a zárban és a foglár hozta a szokásos vacsorát, jóízű bablevest, vastag kenyérrel. Komótosan elfogyasztotta a beadott ételt, majd tovább rótt a szűk cellában megtehető néhány lépést.

Keserűen elmosolyodott. Horthy. A bálványozott államfő, a talpig egyenes úriember, aki 1944-ben — állítólag — mélyen felindult azon, hogy nem tárta elé *Kristóffy József* moszkvai követ Molotov szovjet külügyi népbiztossal folytatott 1941. június 23-i beszélgetéséről küldött számjeltáviratát.

Mintha ennek a táviratnak a hatására hajlandó lett volna a Szovjetunió elleni hadjáratról másképpen vélekedni! Mit vélekedni, igazította ki magában saját szavait, nem vélekedésről, roppant kemény akaratról volt itt szó. Hiszen honnan vette volna Werth és Bartha a bátorságot, ha nem tudhatták volna maguk mögött Horthy teljes támogatását. Ezt a kifejezést — „katonai lázadás” — soha nem ejtette volna ki a tárgyaláson a száján,⁷⁶⁵ de meg kell magának vallania, hogy a tanácsvezető bíró helyesen formálta a szavakat. Mert maga Horthy fordította volna ellene a katonákat, ha nem jelenti be a Szovjetunió elleni hadiállapotot, hiszen a kor-

⁷⁶⁴ Major 1988, 199., 203., 213–215.

⁷⁶⁵ Vö. Bárdossy 1996, 145.

mányzó lehetetlennek tartotta volna, ha az ország nem lép be a németek oldalán a Moszkva elleni háborúba.

Igaz, szédítően magasba ívelő karrierjét a kormányzónak köszönheti, hiszen Csáky halála után minden vita nélkül elfogadta külügyminiszteri kinevezésének tervét, majd Teleki halála után úgy tette őt meg az ország miniszterelnökének, hogy még a szokásos meghallgatásokat sem bonyolította le. De mit segített neki annak idején szörnyű helyzetének könnyítésére? Semmit. Amikor azt akarta elérni, hogy a már huzamosabb ideje sokkal inkább a németek szócsövének, mint a távlatos magyar érdekek óvójának számító Sztójay helyett megfelelőbb diplomatát küldhessen Berlinbe, akkor — pedig már maga Sztójay is kész lett volna betegeskedései miatt a nagy terhet jelentő berlini állomáshely helyett valamely más, nyugodalmasabb poszt elfogadására — éppen Horthy döntött végül is úgy, hogy a berlini követ személyében ne legyen változás.⁷⁶⁶ Egyébként is, futott át testén a jéghideg borzongás, hála helyett joggal érezhet keserű indulatot, hiszen ha úgy tetszik, most éppen a kormányzó döntése miatt került ebbe a kruciális helyzetbe. Nem nehéz átlátni, hogy itt bűnbakot keresnek, akin nem csupán a konkrétan felhozott döntéseket fogják számon kérni, hanem az egész — Horthy nevével fémjelzett — korszak bűneit és „bűneit” is számon fogják kérni.

Igen, igen, gondolta tehetetlen dühvel, lehetnék valahol békés távolban, vagy legrosszabb esetben is tanúként kellene az ilyen kutyakomédiákon megjelennem, de nem az én nyakam köré fonnák a kötelek, mint most bizonyosan teszik. – Van ezeknek eszük – fortogott tovább, Horthy helyett velem kezdik el ezeket a „népbíróági” pereket, mert jól tudják (legyen bármi véleményük is a volt kormányzóról), hogy saját kiépülő hatalmuk alatt vágnák a fát, ha a volt államfőt hazahozatnák, hogy ilyen pellengérre állítsák. Hiszen az idők során a volt tengernagy valóban széles körökben komoly nimbuszal övezett államfővé vált, akihez már rég nem csaptak fel a napi politika sáros hullámai, még azok szemében is a magyar nemzet szimbólumává nemesedett, akik egyébként személyétől és politikájától is távol érezték magukat.

Igen, igen a fordulópontot minden bizonnyal az 1941. június 26-i minisztertanács jelentette. Óh, hányszor gondolt arra a napra. Tudta, hogy az ő akarata döntötte el a tanács lefolyását, de azt sem felejtette el, hogy egyáltalán nem szabad akarata szerint cselekedett.

Az államfői döntést hajtotta végre.

Lehunyt a szemét, s ismét megjelent előtte a két főkatona, a honvédelmi miniszter és a Honvédvezérkar főnöke. Egyiket sem

⁷⁶⁶ Bárdossy 1996, 205. (Ghyczy Jenő vallomása.)

szívlelhette. Mindig bosszantotta, hogy honnan veszik ezek a tisztek a bátorságot, az ország sorsát eldöntő, lépéseit meghatározó politikai-diplomáciai elhatározásokba való beavatkozásra. Mennyire más volt minden a dualista Magyarországon. Azok a katonák még messzemenően tisztelték a régi regulát, mely szerint a döntés a politikusoké, az ő szerepük pedig ott kezdődik és egyben végződik is, hogy legjobb tudásuk szerint hajtsák végre a kapott parancsot.

Elégtétellel gondolt arra az 1941 augusztusi napra, amikor úgy érezte, hogy betelt a pohár, és terjedelmes levelet intézett a kormányzóhoz, amelyben az államfőt választás elé állította: vagy meneszti Werthet, vagy ő nyújtja be lemondását. Öröme akkor teljes volt, mert a kormányzó neki adott igazat, s Werthet szeptember elején — lemondása nyomán — valóban felmentette. Szombathelyi Ferenc lett az utód, aki — jól emlékszik vissza rá — szintén német származású volt, de nem csupán tisztességes magyar álláspontot képviselt, hanem a ő miniszterelnöki szerepkörének sértetlenségét is tiszteletben tartotta. Vajon hogyan fog tanúként viselkedni — tűnődött.

Leheveredett a kemény priccsre, de csak nagyon lassan jött szemére az álom.

*

Az egész perben Bárdossy a felelősség és a bűnösség közötti különbséget hangsúlyozza.

Ebben a különbségtevésben elvileg igaza van.

A konkrét esetben azonban csak akkor lett volna igaza, ha valóban megfelelt volna a történelmi tényeknek az az állítása, hogy az ország nemzetközi helyzetének súlyos meghatározottsága abszolút determinizmust jelentett. Erről azonban nincsen szó. Egyszerűen azért, mert az ország nemzetközi helyzetének kényszerpályás meghatározottsága nem zárta ki azt, hogy igenis volt mozgástér. Olyan mozgástér, amely az ellenforradalmi rendszer negyedszázada alatt hol nagyobb, hol kisebb volt.

Való tény, hogy a szabad választás lehetősége egyre kisebb lett. Több volt még Bethlennek és kevesebb jutott — nem csekély mértékben éppen a bethleni örökség miatt — Gömbösnek. Még kisebb volt 1941 elején Bárdossynak, ám a legnehezebb helyzetet az ő utódja, Kállay Miklós örökölte. És éppen azért, mert Bárdossynak nem volt ereje, nem volt államférfiúi talentuma arra, hogy az ország örvény felé sodródó sajkáját erőteljes kormánymozdulatokkal más vizek felé kormányozza. Mit tett helyette? Azt tette, hogy kormányzása nem egészen egy esztendeje alatt a hazát három világhatalommal hozta hadiállapotba.

Ő is tudta, hogy nincs ereje, tehetsége népét, országát kivezetni a bajból. Ezért mondja bűnperében, hogy egész életében jelentéktelen kistisztviselő maradt⁷⁶⁷ – a saját felelősségtől illetően történt menekülés tényét a múltó idő mind élesebben világítja meg. Szavakban ugyan vállalja a felelősséget, azonban a felelősség és a bűnösség közötti kapcsolat merev szétválasztásával valójában minden felelősséget elhárít magától.

Annak érdekében, hogy a Bárdossy által mesterségesen keltett fogalmi ködöt eloszlassuk, elegendő, ha arra utalunk, hogy a bűnösség — történelempolitikai dimenzióban — egyáltalán nem erkölcsi kategória. A *mérték* fogalma segít az eligazodásban.

A Szovjetunióval történt szembekerülés *akkor* elkerülhető lett volna. Kállay Miklós alatt az ország már szörnyen kilátástalan helyzetben volt, s ezért a Bárdossy Lászlót — az államfő mögött második helyen — igenis *bűnös* felelősség terheli. Bárdossy a perben tehát csúsztat. Mert csúsztatás az, ha egy steril igazságot olyan helyzetre adaptáljuk, amelyre az nem alkalmazható.

A népbíróági perben Bárdossyt az egész ellenforradalmi rendszer reprezentásként is a vádlottak padjára ültették, holott való igaz, hogy ez a törekvés nemtelen volt.

Bárdossynak igaza van akkor, amikor elutasítja ezt a beállítást.

– Időben, korban — vallja —, ha a születésem idejét nézem, ha a pályámat nézem, nem illik be szerepem ebbe a korszakba úgy, mintha e korszak alkotói, e korszak eszme kitűzői között szerepet vállalhattam volna.⁷⁶⁸

A jogos elhárítás örvén ellenben teljesen negligálja a maga szerepét, a maga nem kis szerepét azzal, hogy a saját — nem csekély, sőt bűnös — felelősségével történő szembenézés helyett a korszakról olyan képet fest, amely azt sugallja, hogy minden eleve elrendeltetett.

Az ellenforradalmi korszak helyzetének abszolút determináltságát Bárdossy más megközelítésben is következetesen képviselte, előadása logikájának feszességével is e mellett érvelt. Hiszen következetesen kitartott azon álláspontja mellett, hogy saját cselekedeteinek mentegetésére, felelősségének enyhítésére egy szava sem lesz. (Más dolog, hogy a kihallgatott tanúk vallomása kapcsán feltett kérdései nem egy esetben ilyen célból fogalmazódtak meg.) Végig a helyzetről, a korszakot bénító determinizmusokról beszélt.

*

⁷⁶⁷ Bárdossy 1996, 276.

⁷⁶⁸ Uo. 276.

A per — azzal együtt is, hogy a legkeményebb ítélet kimondásának a valószínűsége a tárgyalás megkezdésétől nyilvánvaló volt — nem volt koncepció, nem volt koholt vádakon alapuló. Bárdossy tevékenysége több mint elégséges anyagot szolgáltatott elítélésére.

Más dolog, hogy az ítélet keménységéről akkor is sokan vitatkoztak, s jó ideje pedig ez még inkább indokolt lehet. Erre int a háború utáni törvényes megtorlások nemzetközi összehasonlító vizsgálata, amelyből kitűnik, hogy — például — abban az Ausztriában, amelynek lakói közül egyáltalán nem kevesen vettek részt a hitleri elnyomó és megtorló gépezetben, összesen 32 személyt végeztek ki ilyen bűnökért, míg Magyarországon 189 embert ért utol így a sorsa.⁷⁶⁹ (A számok egybevetésénél ugyanakkor tudni kell, hogy sok osztrák háborús bűnöst abban az országban vontak felelősségre, ahol tettét elkövette.)

Ugyanakkor a pervitel számos vonatkozásban nem volt kifogástalan. Tévedések, ferde beállítások, a hivatkozott dokumentumok idézésénél elképzelhetetlenül nagytömegű pongyolaság, nem egy ízben rosszindulatú ferdítések, jogforrásként hatályukat vesztett törvényhelyek említése, bírói indulat elszabadulása csúfította az eljárást.⁷⁷⁰

Mindazonáltal a népbíróság alapján véve nem került szembe az igazságszolgáltatás normáival. Ezt igazolja az is, hogy sem Bárdossy sem védelme nem érvelt a *nullum crimen sine lege* kifogással, vagyis azzal, hogy nincs bűncselekmény törvény nélkül, másképp fogalmazva, törvényes ítéletet csak olyan cselekményekért lehet kimondani, amelyet elkövetése idején már jogszabály tilt, bűncselekménynek minősít.

Bárdossy nem ismerte el a népbíróság illetékességét, védője a másodfokú tárgyaláson még azt is megtette, hogy semmisségi panaszt jelentett be az első fokú tárgyalással szemben, arra hivatkozva, hogy az ítéletet kimondó tanácsvezető bírónak, Major Ákosnak nem volt egységes bírói és ügyvédi képesítése, de a *nullum crimen sine lege* elvét nem szegezték az eljárással szembe. Nyilván annak a logikának a folyományaképpen, amelyet Bárdossy saját cselekedetei kapcsán oly konzekvensen képviselt.

Vagyis a *rebus sic stantibus* elvéről volt szó, tehát hogy mindent a maga körülményei között kell értelmezni, meghatározni. Ezzel indokolta Bárdossy főleg az 1940-ben Jugoszláviával kötött örök barátsági szerződés érvényének megszűnését, így a jogot a

⁷⁶⁹ 168 óra. 1989. VII. 4. Interjú Gosztonyi Péterrel.

⁷⁷⁰ A népbírósági per 1991-es edíciója mintegy ezer jegyzetének jelentős hányada ezeket a hibákat teszi szóvá. – Bárdossy 1991.

Délvidék elfoglalására. Bárdossy is tisztában volt azzal, hogy a körülmények megváltozása nyomán a jog követni szokta az új helyzeteket, a nemzetközi szerződésekben vállalt kötelezettségeknek pedig óhatatlanul tovagyrúzó hatása van a belső jogra. A halál árnyékában — számos, élete során felvett cinikus vonást maga mögött hagyva, mélyen átérezve a második világháború okozta mérhetetlen szenvedéseket — így fogalmazott:

„Belátom, hogy a jogosan felgyűlt indulatokat és keserűségeket le kell vezetni. Módot kell találni arra, hogy a lélek megkönnyebbüljön, csak azért, hogy a fájdalomából felocsúdó lélek visszataláljon a nemzet egységéhez. Semmiféle áldozat nem lesz nagy, mely ide elvezet.”⁷⁷¹

Igaz, ehhez ő még hozzáfűzte: „Ha az áldozathozatal módjának nincs is köze az igazságszolgáltatáshoz, ahogyan nincsen.”⁷⁷²

Az alapgondolat mégis, szemmel láthatóan, az indulatok és keserűségek jogosságának az elismerése.

*

Az első fokú tárgyalás november 2-án fejeződött be. A népbíróság a vádlottat bűnösnek találta Magyarországnak a második világháborúba történt belesodródásáért, azért, mert részt vett a zsidó lakosságot sújtó rendelkezések meghozásában, a galíciai deportálás elrendelésében. Bűnösnek találtatott azért, mert a háború fokozottabb mértékben való folytatására izgatott, majd a fegyverszüneti megállapodás meghíúsítására törekedett.

Az ítélet kötél által, zárt helyen, de a nyilvánosság kizárása nélkül végrehajtandó halálbüntetést mondott ki.⁷⁷³

A másodfokú tárgyalás a parlament egyik ép állapotban maradt kongresszusi termében, a közönség kizárásával, csak a sajtó részvételével zajlott le.

Az ítéletet december 28-án hirdették ki. Az — a már jelzett csekély módosítással — helyben hagyta az első fokú verdiktet.

A kivégzést 1946. január 10-re tűzték ki. Az előző este a siralomházba átszállított rabnak az volt az utolsó kívánsága, hogy reggelijét felesége társaságában költhesse el.

Az őrszemélyzet éberén figyelte. Feltehetőleg attól tartott, valami olyasmi történik, ami az ítélet végrehajtását megakadályozza...

Az aggodalom feleslegesnek bizonyult.

⁷⁷¹ Uo. 370.

⁷⁷² Uo.

⁷⁷³ Uo. 238–239.

A fizikailag törekeny rab férfiú ekkor sem roppant össze. Szívében sok keserűséggel dacosan mulatta az időt. Papírt és írószerszámot kért, s négy levélben búcsúzott el azoktól, akiknek fontosnak tartotta, hogy utoljára üzenhessen.⁷⁷⁴

Leginkább azonban Asszonyát várta...

Azután megérkezett Ő.

Nem sírt, nem csinált drámát.

A szolidan megterített asztal mellett reggelizés közben csendesen beszélgettek. A férfi főleg azt tudakolta, hogy perében, az ügyében illetéktelennek tartott bíróság előtt úgy viselkedett-e, ahogy az egy volt magyar királyi miniszterelnöktől elvárható.

– Nem csupán magas állásodhoz maradták hű! Mindvégig Férfi voltál, Laci – mondotta az asszony, s szeméből most valóban legördült egy könnycsepp. – Köszönöm, hogy engem választottál. – Büszke vagyok Rád, boldog vagyok, hogy ebben az oly kurtára szabott *életünkben* melletted lehettem.

A férfi sebzett lelkére balzsamként hatottak e szavak, ám közben fel kellett kapnia fejét. Kutatva nézett az asszony szemébe. Megértette a szépen kódolt üzenetet. Azt, hogy felesége nem akar már itt maradni akkor, ha őt kivégezték...

Ujjait finoman emelte fel, s azokkal széttörölte a lefelé folyó könnycseppet, majd leheletfinoman végigsimította az oly kedves — zárkája magányában gyakran lelki szemei elé varázsolt — arcot.

– Köszönöm a boldog éveket, az otthon nyugalját, melegét – mondotta.

– A mennyországban találkozunk! – ezekkel a szavakkal, a hívő ember biztonságával búcsúzott el.⁷⁷⁵

*

Ezen az éjszakán az államfői jogkört gyakorló Nemzeti Főtanács a végrehajtás módját golyóra változtatta. Ezt Bárdossy csak a vesztőhelyen tudhatta meg.

A kegyetlenül gyakorolt kegyelmi gesztus ismét felforraltá indulatait.

Nem lesz itt soha megbékélés – gondolta keserűen, s amikor az ítéletvégrehajtó sortüzet vezényelt, felkiáltott:

– Isten mentse meg az országot ezektől...⁷⁷⁶

⁷⁷⁴ Zinner-Róna 1986, II. köt. 288.

⁷⁷⁵ Uo. Major 1988, ... Az öngyilkossági kísérlet nem sikerült. Bárdossy Lászlóné sz. Belatiny-Braun Marietta később kivándorolt és 1983-ban Rio de Janeiróban hunyt el.

⁷⁷⁶ Zinner-Róna 1988, II. köt. 288.

Nem tudta tovább mondani.

Földre zuhant.

De az arcára, mellkasára szegezett fegyverek nem oltották ki életét.

A börtönparancsnok közvetlen közről leadott pisztolylövése végzett vele.⁷⁷⁷

Bevégeztetett.

(2001)

⁷⁷⁷ Uo.

RÖVIDÍTÉSEK

- Ablonczy 2005** Ablonczy Balázs: Teleki Pál. Osiris, Bp., 2005.
- Andorka 1978** A madridi követségtől Mauthausenig. Andorka Rudolf naplója. Összeállította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: *Lőrincz Zsuzsa*. Kossuth, Bp., 1978.
- Antal 2004:** Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása 1932–1936. *Antal István* sajtófőnök emlékiratai. (Szerk. *Gergely Jenő*) Palatinus, Bp., 2004.
- Bajcsy-Zsliniszky 1986** *Tilkovszky Loránt* (szerk.): Bajcsy-Zsliniszky. Írások tőle és róla. Kossuth, Bp., 1986.
- Balogh 1982** *Balogh Sándor*: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947. Kossuth, Bp., 1982.
- Balogh 1985** *Balogh Sándor – Gergely Jenő – Izsák Lajos – Jakab Sándor – Pritz Pál – Romsics Ignác*: Magyarország a XX. században. Kossuth, Bp., 1985.
- Balogh 1988** *Balogh Sándor*: Magyarország külpolitikája 1945–1950. Kossuth, Bp., 1988.
- Balogh 2001** *Balogh András*: Nemzet versus globalizáció? In: *Földes – Inotai 2001*. 111–136.
- Balogh 2002** *Balogh Sándor* (szerk.): A magyar állam és a nemzetiségek 1848–1993. Napvilág, Bp., 2002.
- Barcza 1994** *Barcza György*: Diplomata emlékeim, I–II. Szerk. *Bán D. András*. Európa, Bp. 1994.
- Bán 1996** *Pax Britannica*. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról. (Szerk. *Bán D. András*) Osiris, Bp., 1996.
- Bán 1998** *Bán D. András*: Illúziók és csalódások. Nagy-Britannia és Magyarország 1938–1941. Osiris, Bp., 1998.
- Bárdossy 1943** *Bárdossy László*: Magyar politika a mohácsi vész után. Egyetemi Nyomda, Bp., 1943.
- Bárdossy 1991** *Bárdossy László* a népbíróság előtt. Sajó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta *Pritz Pál*. Maecenas, Bp., 1991.
- Bárdossy 1996** Bűnös volt-e Bárdossy László. Szerk. *Jazovszky László*. Püski, Bp., 1996.
- Barker 1976** *Elisabeth Barker*: British Policy in South-East Europe in the Second World War. Macmillan, London, 1976.
- Berend 1986** Helyünk Európában. I–II. köt. Szerk. *Berend T. Iván*. Magvető, Bp., 1986.

- Beretzky 2003** *Beretzky Ágnes: Magyarország megítélésének változása Nagy-Britanniában Robert William Seton-Watson és Carlile Aymler Macartney műveinek tükrében (1905–1945).* PhD-értekezés. (ELTE) Bp., 2003.
- Bethlen 2000** *Bethlen István: Válogatott politikai írások és beszédek.* (Szerk. Romsics Ignác) Osiris, Bp., 2000.
- Bloch 1974** *Marc Bloch: A történelem védelmében. Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta: Kosáry Domokos.* Gondolat, Bp., 1974.
- Bódy – Ö. Kovács 2003** Bevezetés a társadalomtörténetbe. Szerk.: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Osiris, Bp., 2003.
- Boroviczeny 1993** *Boroviczeny Aladár: A király és kormányzója.* Európa, Bp., 1993.
- Bracher 1969** *Karl Dietrich Bracher: Die deutsche Diktatur.* Kiepenhever und Wirtsch, Köln-Berlin, 1969.
- Braham 1997/a** *Randolph L. Braham: A népiértés politikája. A holocaust Magyarországon. I–II. köt. Belvárosi, Bp., 1997.*
- Braham 1997/b** *Randolph L. Braham: A Holocaust a náci csatlós államokban. In: Múlt és jövő 1997. 3. sz. 101–109.*
- Braham 2002** *Randolph L. Braham: Holocaust. Válogatott tanulmányok.* Bp., 2002.
- Breisach 2004** *Ernst Breisach: Historiográfia.* Osiris, Bp., 2004.
- Brunner – Tontsch 1996** *Georg Brunner und Günther H. Tontsch: Der Minderheitenschutz in Ungarn und Rumänien.* Bonn, 1995.
- CAM** *Macartney C.A. October Fifteenth. A History of Modern Hungary, 1927–1945. Edinburgh University Press, Edinburgh, 1956–1957. (1–2. köt.)*
- Camus 1980** *Albert Camus: Der Mensch in der Revolte.* Reinbek, 1980.
- Collingwood 1987** *Robin G. Collingwood: A történelem eszméje.* Gondolat, Bp., 1987.
- Cornelißen 2000** *Geschichtswissenschaften.* (Szerk. Christoph Cornelißen) Tischer Taschenbuch, Frankfurt am Main 2000.
- Czettler 1997** *Czettler Antal: Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939–1941.* Magvető, Bp., 1997.
- Czettler 2000** *Czettler Antal: A mi kis élethalál kérdéseink. A magyar külpolitika a hadba lépéstől a német megszállásig.* Magvető, Bp., 2000.
- Csáky 1992** *Emmerich Csáky: Vom geachteten zum geächteten.* Böhlau, Wien-Köln-Weimar, 1992.

- Delacroix – Dosse – Garcia 2002** *Cristian Delacroix – François Dosse – Patrick Garcia: Les courants historiques en France.* Arman Colin, Paris, 2002.
- Dénes 1999** *Dénes Iván Zoltán: Eltorzult magyar alkat.* Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával. Osiris, Bp., 1999.
- DIMK IV.** Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. A sorozat szerkesztője *Zsigmond László*. IV. kötet. Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában 1939–1940. Összeállította és sajtó alá rendezte: *Juhász Gyula*. Akadémiai, Bp., 1962.
- DIMK V.** Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. A sorozat szerkesztője *Zsigmond László*. V. kötet. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig 1940–1941. Összeállította *Juhász Gyula*. Sajtó alá rendezte *Juhász Gyula és Fejes Judit*. Akadémiai, Bp., 1982.
- Diószegi 1984** *Diószegi István: A magyar külpolitika útjai.* Gondolat, Bp., 1984.
- Dombrády 1986** Dombrády Lóránd: Hadsereg és politika Magyarországon 1938–1944. Kossuth, Bp., 1986.
- Dombrády 2000** Dombrády Lóránd: Katonapolitika és hadsereg 1920–1944. Ister, Bp., 2000.
- Duby 2000** *Georges Duby: Folytonos történelem.* Napvilág, Bp., 2000.
- Erős 2000** *Erős Vilmos: A Szekfű-Mályusz vita.* Csokonai, Debrecen, 2000.
- Feitl – Izsák – Székely 2000** Fordulat a világban és Magyarországon. Szerk. *Feitl István, Izsák Lajos, Székely Gábor* Napvilág, Bp., 2000.
- Fest 1996** *Joachim C. Fest: Hitler 6.* Kiadás Ullstein, Frankfurt am Main–Berlin, 1996.
- Fischer 1962** *Fritz Fischer: Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschlands. 1914–1918.* 2. kiadás. Düsseldorf, 1962.
- Fogel 1986** *Robert William Fogel: „Tudományos” és tradicionális történetírás.* In: Világtörténet 1986/3–4. sz. 7–39.
- Földes 1995** *Földes György: Az eladósodás politikatörténete, 1957–1968.* Bp., 1995.
- Földes – Inotai 2001** *Földes György – Inotai András (szerk.): A globalizáció kihívásai és Magyarország.* Napvilág, Bp., 2001.

- Funke 1976** *Manfred Funke* (szerk.): Hitler, Deutschland und die Mächte. Materialien zur Aussenpolitik des Dritten Reiches. Düsseldorf, 1976.
- Fülöp – Sipos 1998** *Fülöp Mihály – Sipos Péter*: Magyarország külpolitikája a XX. században. Aula, Bp., 1998.
- Geiss – Wendt 1973** Immanuel Geiss, Berndt Jürgen Wendt (szerk.): Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts. Düsseldorf, 1973.
- Gergely 1972** *Gergely András*: Széchenyi István eszmerendszérének kialakulása. Akadémiai, Bp., 1972.
- Gergely 2001** *Gergely Jenő*: Gömbös Gyula. Vince, Bp., 2001.
- Gergely 2002** *Gergely Jenő*: Magyarország és az Apostoli Szent-szék viszonya 1945-től napjainkig. In: Pritz – Sipos – Zeidler 2002, 123–134.
- Gergely – Pritz 1998** *Gergely Jenő – Pritz Pál*: A trianoni Magyarország. Vince, Bp., 1998.
- Glatz 1977** Történelemelméleti és módszertani tanulmányok. Szerk.: *Glatz Ferenc*. Gondolat, Bp., 1977.
- Glatz 1980** *Glatz Ferenc*: Történetírás és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczi nemzetről és államról. Akadémiai, Bp., 1980.
- Glatz 1991** *Glatz Ferenc*: Nyilvánosság és történettudomány. Tézisek az új történetírásról. In: Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. (Szerk. *Somogyi Éva*) MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1991.
- Glatz 2003** *Glatz Ferenc*: A történetírás válaszútja Közép-Kel-Európában. In: Ormos 2003, 9–24.
- Gosztonyi 1986** *Gosztonyi Péter*: Magyarország a második világháborúban. Tanulmányok és riportok Magyarország második világháborús szerepéről. I–III. köt. HERP, München, 1986.
- Gratz 1934** *Gratz Gusztáv*: Bethlen külpolitikája és kisebbségi politikája. In: Magyar Szemle, 1934. október 108–135.
- Gratz 2001** *Gratz Gusztáv*: Magyarország a két háború között. Szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta *Paál Vince*. Osiris, Bp., 2001.
- Gunst 1995** *Gunst Péter*: A magyar történetírás története. Csonkai, Debrecen, 1995.
- Gyáni 1999** *Gyáni Gábor*: Miről szól a történelem? – Posztmodern kihívás a történetírásban. In: Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben. KLTE Történelmi Intézet, Debrecen, 1999. I. köt. 57–69. (A II. Országos

Jelenkortörténeti konferencián Debrecenben 1997. szeptember 4-én elhangzott előadás.)

- Gyáni 2000** *Gyáni Gábor*: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Napvilág, Bp., 2000.
- Gyáni 2003** *Gyáni Gábor*: Történetírói nézőpont és narratív igazság. *Magyar Tudomány*, 2003. 1. sz. 16–25.
- Gyurgyák 2003** *Gyurgyák János*: Szekfű Gyula nemzetszemlélete. In: *Ormos 2003*, 286–310.
- Hajdu 1967** *Hajdu Gyula*: Diplomáciai és nemzetközi jogi lexikon. Akadémiai, Bp., 1967.
- Halmosy 1983** Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1918–1945. Második, átdolgozott és bővített kiadás. Közgazdasági és Jogi, Bp., 1983.
- Hambuch 1988** 300 Jahre Zusammenleben. Aus der Geschichte der Ungarndeutschen. 300 év együttélés. A magyarországi németek történetéből. Kétnyelvű kiadás. (Szerk. *Hambuch Vendel*) Tankönyvkiadó, Bp., 1988.
- Hambuch 1998** *Hambuch Géza*: Újrakezdés a magyarországi németeknél 1945 után. In: *Németek Budapesten*. (Szerk. *Hambuch Vendel*) Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat, Bp., 1998.
- Hamza 1999** *Hamza Gábor*: A „Harmadik Birodalom” eszméje a német filozófiai és politikai gondolkodásban. In: *Magyar Tudomány*, 1999. 7. sz. 779–787.
- Hanák 1984** *Hanák Gábor* (szerk.): Gólyavári esték. Előadások a magyar történelemről. RTV–Minerva, Bp., 1984.
- Hefty 1980** *Georg P. Hefty*: Schwerpunkte der Aussenpolitik Ungarns 1945–1973. tuduv-Studien, München, 1980.
- Herbert 1996** *Ulrich Herbert*: Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft. 1903–1989. Bonn, 1996.
- Herczegh 1999** Herczegh Géza: A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig. Magyar Szemle, Bp., 1999.
- Herczegh – Arday – Johancsik 2001** *Herczegh Géza – Arday Lajos – Johancsik János*: Magyarország nemzetközi kapcsolatainak története. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Bp, 2001.
- Hillgruber 1965** *Andreas Hillgruber*: Hitlers Strategie. Politik und Kriegsführung 1940–1941. Bernard and Graefe Verlag, Frankfurt am Main, 1965.
- Hillgruber 1970** *Andreas Hillgruber*: (szerk.): Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. I–II. köt. Bernard and Graefe Verlag, Frankfurt am Main 1970.

- Hitler 1965** *Hitler. Reden und Proklamationen 1932–1945.* 1–2. köt. (Szerk. *Max Domarus*) Verlagsdruckerei Schmidt, Neustadt a. d. Aisch, München, 1965.
- Hitler 1980** *Adolf Hitler Monologe im Führer-Hauptquartier 1941–1944. Die Aufzeichnungen Heinrich Heims* herausgegeben von *Werner Jochman*. Knaus, Hamburg 1980.
- Horthy 1962** Horthy Miklós titkos iratai. Szerk. *Szinai Miklós és Szűcs László*. Kossuth, Bp., 1962.
- Horthy 1990** *Horthy Miklós: Emlékirataim.* Európa, Bp., 1990.
- Horthy 1993** Horthy Miklós dokumentumok tükrében. Közzéteszi *H. Haraszti Éva*. Balassi, Bp., 1993.
- Horváth 1961** *Horváth Zoltán: Magyar századforduló.* Gondolat, Bp., 1961.
- Horváth 2001** *Horváth János: A Külügyminisztérium – a Dísztérőtől a Szabadság térig. Emlékirat a külügyi szolgáltról.* (A kézirat impresszum és év nélkül lett sokszorosítva 2001-ben. Megtalálható a Külügyminisztérium könyvtárában.)
- Horváth – Pethő – Tóth 2003** *Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia* (szerk.): *Munkástörténet – munkásantropológia.* Napvilág, Bp., 2003.
- Hornyák 2004** *Hornyák Árpád: Magyar-jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927.* Forum, Újvidék, 2004.
- Hory 1987** *Hory András: Bukaresttől Varsóig.* Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta *Pritz Pál*. Gondolat, Bp., 1987.
- Hubatsch 1962** *Walther Hubatsch* (Hrsg.) *Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939–1945. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht.* Bernard and Graefe Verlag, Frankfurt am Main, 1962.
- Huszár 1988** *Huszár Tibor: 1968. Prága – Budapest – Moszkva. Kádár János és a csehszlovákiai intervenció.* Szabad Tér, Bp., 1998.
- Huszár 2001** *Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza.* 1. kötet 1912–1956. Szabad Tér – Kossuth, Bp., 2001.
- Iggers 1971** *Georg G. Iggers: Deutsche Geschichtswissenschaft.* München, 1971.
- Iggers 1988** *Georg G. Iggers: A német historizmus.* Bp., 1988.
- Iratok 1994** *Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945. Az iratokat válogatta, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Pritz Pál.* Akadémiai, Bp., 1994.
- Illyés 1986** *Illyés Gyula: Naplójegyzetek 1929–1945.* Szépirodalmi, Bp., 1986.

- Iszlamov 2000** *Tofik Iszlamov* (szerk.): Transzilvanszkij voprosz 1940–1946. Rosszpen, Moszkva 2000.
- Jeszenszky 1986** *Jeszenszky Géza*: Az elveszett presztízs. Bp., 1986.
- Jeszenszky 2002** *Jeszenszky Géza*: A magyar külpolitika fő irányai a század utolsó évtizedében. In: Pritz – Sipos – Zeidler 2002, 169–183.
- Juhász 1964** *Juhász Gyula*: A Teleki-kormány külpolitikája. 1939–1941. Akadémiai, Bp., 1964.
- Juhász 1973** *Juhász Gyula*: Két tárgyalás 1943 tavaszán. Történelmi Szemle 1973/3–4. sz.
- Juhász 1978** *Juhász Gyula*: Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban. Kossuth, Bp., 1978.
- Juhász 1987** *Juhász Gyula*: Magyarország nemzetközi helyzete és a magyar szellemi élet 1938–1944. Akadémiai, Bp., 1987.
- Juhász 1988** *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Harmadik, átdolgozott kiadás. Kossuth, Bp., 1988.
- K 59.** Magyar Országos Levéltár, Külügyminisztérium. Elnöki osztály iratai.
- K 429.** Magyar Országos Levéltár, *Kozma Miklós* iratai.
- Kardos 1998** *Kardos József*: Legitimizmus. Bp., 1998.
- Karsai 1962 *Karsai Elek*: Iratok a Gömbös-Hitler találkozóra (1933. június 17–18.) történetéhez. Akadémiai, Bp., 1962.
- Karsai 1977 *Karsai Elek*: Itél a nép. Kossuth, Bp., 1977.
- Kádár 1978** *Kádár Gyula*: A ludovikától Sopronkőhidáig. Magvető, Bp., 1978.
- Kádár 2002** *Kádár Béla*: Magyar gazdaságdiplomácia a kilencvenes években. In: Pritz – Sipos – Zeidler 2002, 155–168.
- Kállay 1991** *Kállay Miklós*: Magyarország miniszterelnöke voltam. 1942–1944. I–II. köt. Európa, Bp., 1991.
- Károlyi 1978** *Károlyi Mihály* levelezése I. 1905–1920. (Szerk. *Litván György*) Akadémiai, Bp., 1978.
- Kertész 1995** *Kertész István*: Magyar békeillúziók 1945–1947. Európa, Bp., 1995.
- Kertész 2002** *Kertész Imre*: Valaki más. 2. kiadás Bp., 2002.
- Kosáry 1978** *Kosáry Domokos*: Modellalkotás és történettudomány. Történelmi Szemle, 1978. 1. sz. 117–157.
- Kosáry 1985** *Kosáry Domokos*: Magyarország Európa újabb kori nemzetközi rendszerében. Akadémiai, Bp., 1985.
- Kosáry 1987** *Kosáry Domokos*: A történelem veszedelmei. Bp., 1987.

- Kovács 1971** *Kovács Endre*: Magyar-lengyel kapcsolatok a két világháború között. Akadémiai, Bp., 1971.
- Köpeczi 1986** Erdély története. I–III. köt. Főszerk. Köpeczi Béla. Akadémiai, Bp., 1986.
- Kubinyi 2003** *Kubinyi András*: Szekfű Gyula és a késő középkori Magyarország kutatása. In: Ormos 2003, 61–69.
- Kun 1965** A m. kir. honvédség fővezérségéhez beosztott német tábornok hadinaplója. Közli: Kun József. In: Századok, 1965. 6. sz. 1231–1246.
- Lázár 1998** *Lázár György*: Szekfű Gyula követ és a magyar követség jelentései 1946–1948. (Szerk. *Gecsényi Lajos*) Magyar Országos Levéltár, Bp., 1998.
- Lévai 2003** *Lévai Csaba*: Progresszivismus és relativizmus: Carl Lotus Becker és az amerikai „relativista” történetírás. Múltunk, 2003. 2. sz. 58–111.
- Litván 1996** *Litván György*: Októberek üzenete. Válogatott történeti írások. Osiris, Bp., 1996.
- Litván 1998** Évkönyv VI. 1998. Szerk. *Litván György*. 1956-os Intézet, Bp., 1998.
- L. Nagy 1995** *L. Nagy Zsuzsa*: Magyarország története 1918–1945. 2. bővített kiadás. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1995.
- L. Nagy 1980** *L. Nagy Zsuzsa*: Bethlen liberális ellenzéke. A liberális pártok 1919–1931. Akadémiai, Bp., 1980.
- Lukács 1998** *John Lukacs*: A történeti Hitler. Európa, Bp., 1998.
- Lukács 1999** *John Lukacs*: 1945, a 0 év. Bp., 1999.
- Lukács Zs. 2001** Lukács Zs. Tibor: Magyarország és az 1933-as négyhatalmi paktum. PhD-értekezés (ELTE) Bp., 2001.
- Lyotard 1993** *Jean-François Lyotard*: Moralitás postmodernes. Paris, 1993.
- Lyotard 1987** *Jean-François Lyotard*: Postmoderne für Kinder. Passagen, Wien, 1987.
- Magyarország 1959** Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményéhez és történetéhez. Az iratokat összegyűjtötte és a bevezető tanulmányokat írta: *Ádám Magda, Juhász Gyula, Kerekes Lajos*. Kossuth, Bp., 1959.
- Major 1988** *Major Ákos*: Népbíráskodás, forradalmi törvényesség. Egy népbíró visszaemlékezései. Szerk. Zinner Tibor, Minerva, Bp., 1988.
- Majszkij 1996** *I. M. Majszkij* feljegyzése „a jövő világ kíváncsatos alapelveiről”. Ford. és közreadja *Baráth Magdolna*. Külpolitika, 1996. 3–4. sz. 157–184.

- Martin 1976** *Bernd Martin*: Friedensinitiativen und Machtpolitik im Zweiten Weltkrieg 1939–1942. Droste, Düsseldorf 1976.
- Matsch 1980** *Erwin Matsch*: Geschichte des Auswärtigen Dienstes von Österreich (-Ungarn) 1720–1920. Böhlau, Wien-Köln-Graz, 1980.
- Matsch 1986** *Erwin Matsch*: Der Auswärtige Dienst von Österreich (-Ungarn) 1720–1920. Böhlau, Wien, 1986.
- Michalka 1987** *Wolfgang Michalka*: Deutsche Aussenpolitik. In: Die Weimarer Republik 1918–1933. Hrsg. *Karl Dietrich Bracher, Manfred Funke, Hasn Adolf Jacobsen*. Bundeszentrale der politischen Bildung, Bonn, 1987.
- Miskolczy 2003** *Miskolczy Ambrus*: „A történeti Erdély” és az „Állam és nemzet” öröksége. Historiográfiai kérdőjelek. Századok, 2003. 1. sz. 219–232.
- Nagy 1991** *Nagy Vince*: Októbertől októberig. Európa, Bp., 1991.
- Nagy 1999** *Nagy Károly*: Nemzetközi jog. Bp., 1999.
- Napló 1922** Az 1922. június 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója.
- Napló 1935** Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselő Házának Naplója.
- Napló 1939** Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselő Házának Naplója.
- Náray 1988** *Náray Antal* visszaemlékezése 1945. (Szerk. *Szakály Sándor*) Zrínyi, Bp., 1988.
- Németh 1989** *Németh László*: Sorskérdések. Magvető és Szépirodalmi, Bp., 1989.
- Neulen 1987** *Hans Werner Neulen*: Europa und das 3. Reich. Einigungsbestrebungen im deutschen Machtbereich 1939–1945. Universitas, München, 1987.
- Noiriel 2001** *Gérard Noiriel*: A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig. Napvilág, Bp., 2001.
- Ormos 1969** *Ormos Mária*: Franciaország és a keleti biztonság. Akadémiai, Bp., 1969.
- Ormos 1971** *Ormos Mária*: Bethlen-koncepciója az olasz-magyar szövetségről. 1927–1931. Történelmi Szemle 1971. 1–2 sz.
- Ormos 1983** *Ormos Mária*: Padovától Trianonig. Kossuth, Bp., 1983.
- Ormos 1987** *Ormos Mária*: Nácizmus – fasizmus. Magvető, Bp., 1987.

- Ormos 1990** *Ormos Mária*: „Soha, amíg élek!” Az utolsó koronás Habsburg puccskísérletei 1921-ben. Pannónia, Pécs 1990.
- Ormos 1997** *Ormos Mária*: Hitler. Második, változatlan kiadás. Polgár, Bp., 1997.
- Ormos 1998** *Ormos Mária*: Magyarország a két háború korában. Csokonai, Debrecen, 1998.
- Ormos 2000** *Ormos Mária*: Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. PolgART, Bp. 2000.
- Ormos 2003** *Ormos Mária* (szerk.): Magyar évszázadok. Tanulmányok *Kosáry Domokos* 90. születésnapjára. Osiris, Bp., 2003.
- Paál 2003** *Paál Vince*: Gratz Gusztáv politikai pályája Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása után. PhD-értekezés (ELTE) Bp., 2003.
- Pamlényi 1989** *Pamlényi Ervin*: Pályák és irányok. Historiográfiai és művelődéstörténeti tanulmányok. Akadémiai, Bp., 1989.
- Pastor 1992** *Pastor, Peter*: A moszkvai magyar követség jelentései 1935–1941. Századvég, Bp., 1992.
- Pataki 1998** *Pataki Ferenc*: A tömegek évszázada. Osiris, Bp., 1998.
- Pataki – Ritoók 1999** *Pataki Ferenc–Ritoók Zsigmond* (szerk.): Magyarságkép és történeti változásai. MTA, Bp., 1999.
- Pók 2003** *Pók Attila*: A progresszió stációi. In: Ormos 2003, 170–183.
- Póth 1999** Rákosi Mátyás előadása Moszkvában 1945 júniusában. Közli: *Póth Piroška*. Múltunk, 1999. 4.sz. 199–223.
- Pritz 1982** *Pritz Pál*: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936. Akadémiai, Bp., 1982.
- Pritz 1983** *Pritz Pál*: Az önálló magyar Külügyminisztérium kialakulása 1918–1919. In: Az állami és jogintézmények változásai a XX. század első felében Magyarországon. Jogtörténeti értekezések, 13. sz. Szerk. *Kovács Kálmán*. Bp., 1983. 147–161.
- Pritz 1983a** *Pritz Pál*: A magyar Külügyminisztérium története a húszas évek első felében. In: *Bolgár Elek* emlékkönyv. ELTE Bp., 1983. 193–210.
- Pritz 1995** *Pritz Pál*: Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1995.
- Pritz 1999** *Pritz Pál*: Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban. Osiris, Bp., 1999.

- Pritz 1999a** *Pritz Pál*: A magyar külügyi szolgálat 1944. március 19-től október 15-ig. *Múltunk* 1999. 4. sz. 120–137.
- Pritz – Sipos – Zeidler 2002** *Pritz Pál – Sipos Balázs – Zeidler Miklós* (szerk.): Magyarország helye a 20. századi Európában. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2002.
- Prónay 1963** A határban a halál kaszál. Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből. Szerk. Szabó Ágnes, Pamlényi Ervin. Kossuth, Bp., 1963.
- Ránki 1981** Ránki György: Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemoniáért (1919–1939). Kossuth, Bp., 1981.
- Ránki 1983/a** Hitler 98 tárgyalása. Összeállította és sajtó alá rendezte Ránki György. Kossuth, Bp., 1983.
- Ránki 1983/b** Ránki György: Mozgástér és kényszerpálya. A Duna-völgyi kis országok a nemzetközi gazdaság és politika rendszerében. Valóság, 1983. 11. sz.
- Recker 1976** Marie-Luise Recker: England und der Donaauraum 1919–1929. Stuttgart, 1976.
- Revel 2004** *Jacques Revel*: Visszatérés az eseményhez: Historiográfiai áttekintés. In: *Korall* 15–16. sz. 22.
- Riesman 1983** *David Riesman*: A magányos tömeg. 3. magyar kiadás. Közgazdasági és Jogi, Bp., 1983.
- Romsics 1986** *Romsics Ignác*: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Osiris, Bp., 1996.
- Romsics 1991** *Romsics Ignác*: Bethlen István. Politikai életrajz. Magyarságkutató Intézet, Bp., 1991.
- Romsics 1992** Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült államok Külügyminisztériumának titkos iratai. 1942–1944. (Szerk. *Romsics Ignác*) Typovent, Gödöllő, 1992.
- Romsics 1995** Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. (Szerk. *Romsics Ignác*) Teleki László Alapítvány, Bp., 1995.
- Romsics 1999** *Romsics Ignác*: Magyarország története a XX. században. Osiris, Bp., 1999.
- Romsics 2000** Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999. I–II. köt. Szerk. *Romsics Ignác*. Osiris, Bp., 2000.
- Romsics 2001** *Romsics Ignác*: A trianoni békeszerződés. Osiris, Bp., 2001.
- Romsics 2002/a** *Romsics Ignác* (szerk.): Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről Osiris, Bp., 2002.

- Romsics 2002/b** *Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat.* In: *Nem élhetek birodalom nélkül.* (Szerk.: *Gombár Csaba, Volosin Hédi*) Helikon-Korridor, Bp., 2002., 41–81.
- Romsics 2003** *Romsics Ignác: A történész mestersége.* Rubicon 2003. 6. sz.
- Ruano-Borbalan 1999** *Jean-Claude Ruano-Borbalan* (szerk.): *L’histoire aujourd’hui.* Auxerre, 1999.
- Rüthers 1989** *Bernd Rüthers: Carl Schmitt im Dritten Reich.* München, 1989
- Sajti 2004** *A. Sajti Enikő: Impériumváltások, revízió és kisebbség: magyarok a Délvidéken 1918–1947.* Napvilág, Bp., 2004.
- Sakmyster 2001** *Thomas Sakmyster: Admirális fehér lovon.* Horthy Miklós 1918–1944. Bp., 2001.
- Sallai 2002** *Sallai Gergely: Az első bécsi döntés.* Osiris, Bp., 2002.
- Sárkány – Somlai** *Sárkány Mihály – Somlai Péter: A haladástól a kontingenciáig.* Szociológiai Szemle, 2003. 3. sz. 3–26.
- Schmitt 1939** *Carl Schmitt: Völkerrechtliche Großraumordnung mit Interventionsverbot für raumfremde Mächte.* Deutscher Rechtsverlag, Berlin-Wien, 1939
- Serédi 1990** *Serédi Jusztnián hercegprímás feljegyzései 1941–1944.* (Szerk. *Orbán Sándor és Vida István*) Zrínyi, Bp., 1990.
- Sík 1970** *Sík Endre: Bem rakparti évek. (Visszaemlékezések.)* Bp., 1970.
- Somogyi 1996** *Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában.* Akadémiai, Bp., 1996.
- Somogyi 2004** *Somogyi Éva: Magyar diplomaták a közös Külügyminisztériumban.* Századok, 2004. 3. sz. 601–672.
- Soós 1971** *Soós Katalin: Burgenland az európai politikában 1918–1921.* Akadémiai, Bp., 1971.
- Standeisky – Kozák – Pataki – Rainer 1998** *A fordulat évei, 1947–1949.* (Szerk. *Standeisky Éva, Kozák Gyula, Pataki Gábor, Rainer M. János*) 1956-os Intézet, Bp., 1998.
- Swok 1987** *René Swok: Interprétations de la politique étrangère de Hitler. Une analyse de l’ historiographie.* PUF, Paris, 1987
- Szabó 1991** *Szabó Dezső: Az egész látóhatár. I–II. köt.* Püski, Bp., 1991.
- Szarka 1999** *Szarka László: Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918.* Slovensky národný vyvin –

madarská národnostá politika v Uhorksu v rokoch 1967–1918. Pozsony/Bratislava, 1999.

Szegedy-Maszák 1996 *Szegedy-Maszák Aladár: Az ember ősszel visszanez...* I–II. Európa, Bp., 1996.

Szekeres 2002 A történész szerszámosládája. (Szerk.: *Szekeres András*) L'Harmattan Atelier, Bp., 2002.

Szekfű 1929 *Szekfű Gyula: Új színek a Bethlen Gábor-arcképéhez.* Erdélyi Helikon, 1929.

Szekfű 1989 *Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik.* Maecenas, Bp., 1989.

Szekfű 2002 *Szekfű Gyula: Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok.* (Szerk. *Erős Vilmos*) Osiris, Bp., 2002.

Szent-Iványi kézirat Magyar Országos Levéltár (Bp.) K 63. *Szent-Iványi Domokos: Csonka-Magyarország külpolitikája 1919 júniusától 1944. március 19-ig.*

Szereda – Rainer 1996 Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. (Szerk. *Vjacseszlav Szereda és Rainer M. János*) 1956-os Intézet, Bp., 1996.

Szűcs 1984 *Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Tanulmányok.* 2. kiadás Gondolat, Bp., 1984.

Teleki 1974 *Teleki Éva: Nyilas uralom Magyarországon.* Kosuth, Bp., 1974.

Thomka 2000 Narratívák 4. A történelem poétikája. (Szerk. *Thomka Beáta*) Kijárat, Bp., 2000.

Tilkovszky 1989 *Tilkovszky Loránt: Teufelskreis. Die Minderheitenfrage in den deutsch-ungarischen Beziehungen 1933–1938.* Akadémiai, Bp., 1989.

Tilkovszky 1996 *Tilkovszky Loránt: Vád, védelem, valóság. Basch Ferenc a népbíróság előtt.* Századok 1996, 6. sz. 1393–1449.

Tilkovszky 1998/a *Tilkovszky Loránt: Budapest és környékének németisége a két világháború között és után.* In: Hambuch 1998, 90–102.

Tilkovszky 1998/b *Tilkovszky Loránt: Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században.* Csokonai, Debrecen, 1998.

Todorov 2003 *Tvzetan Todorov: Az emlékezet hasznáról és káráról.* Napvilág, Bp., 2003.

Tóth 2001 Az európai egyetem funkcióváltozásai. Felsőoktatás-történeti tanulmányok. (Szerk.: *Tóth Tamás*) Bp., 2001.

Ullein-Reviczky 1993 *Ullein-Reviczky Antal: Német háború – orosz béke.* Európa, Bp., 1993.

- Ungváry 2002** *Ungváry Krisztián: Honvédség és külpolitika (1919–1945).* In: Pritz – Sipos – Zeidler 2002, 93–106.
- Varga 1999** *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve.* Főszerk. Varga Lajos. Napvilág, Bp., 1999.
- Vass-Sipos 1978** *Munkásmozgalomtörténet – társadalomtudományok. Elméleti és módszertani tanulmányok.* (Szerk.: Vass Henrik és Sipos Levente) Akadémiai, Bp., 1978.
- Várkonyi 1961** *Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása.* Akadémiai, Bp., 1961.
- Vigh 1968** *Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre és a „hideg napok”.* Történelmi Szemle, 1968. 1–2. sz., 81–103.
- Vigh 2002** *Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikája.* Bp., 2002.
- Weizsäcker 1974** *Die Weizsäcker-Papiere 1933–1950.* Hrsg. von L.E. Hill, Propyläen, Frankfurt am Main–Berlin–Wien, 1974.
- Werkmann 1923** *Werkmann, Karl: Der Tote auf Madeira.* München, 1923.
- WILHELMSTRASSE** *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944.* Összeállították és a sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányokat írták: Ránki Görgy, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Kossuth, Bp., 1968.
- Wistrich 1992** *Robert Wistrich: Wer war wer im Dritten Reich? Ein biographisches Lexikon. Anhänger, Mitläufer, Gegner aus Politik, Wirtschaft und Militär, Kunst und Wissenschaft.* Fischer Taschenbuch, Frankfurt am Main, 1992.
- Zeidler 2003** *Trianon* (Szerk. Zeidler Miklós) Osiris, Bp., 2003.
- Zeldin 1986** *Theodore Zeldin: Társadalomtörténet és totális történet. Journal of Social History, 1976. 2. sz. Magyarul: Világtörténet, 1986. 3–4. sz. 40–52.*
- Zima 1997** *Peter V. Zima: Modern/Postmoderne. Gesellschaft, Philosophie, Literatur.* Francke, Tübingen–Basel, 1997.
- Zinner-Róna 1986** *Zinner Tibor – Róna Péter: Szálasiék bilincsen. I–II. Lapkiadó, Bp. 1986.*

NÉVMUTATÓ

A

Ablonczy Balázs 236, 333
 Acton, Lord 41
 Aczél György 115, 138, 174, 175
 Acsády Ignác 45
 Ambrózy Lajos 81, 102, 158
 Andaházi-Kasnya Béla 114
 Andorka Rudolf 98, 333
 gróf Andrássy Gyula, id. 69, 70, 117
 gróf Andrássy Gyula, ifj. 69, 70, 71, 72, 73
 Ankersmit, Frank R. 35
 Antal István 159, 333
 Antall József 147
 Antonescu, Ion 237, 241, 293
 báró Apor Gábor 81, 128, 244
 Apponyi Albert gróf 76, 120
 Apponyi Antal gróf 75
 Arday Lajos 115, 337
 Arend, Hannah 61
 Auer Pál 113, 134
 Ádám Magda 340

B

Babits Mihály 260
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 47, 122, 154, 258, 259, 260, 309, 313, 314, 315, 320, 325, 333, 346
 báró Bakach-Bessenyei György 246
 Balásy Antal 104

Balogh András 333
 Balogh Sándor 29, 122, 157, 169, 196, 333
 Barandon, Paul 216
 Baranyai Lipót 258, 310
 Baráth Magdolna 341
 Barcza György 107, 110, 115, 130, 131, 188, 238, 239, 240, 242, 248, 251, 252, 253, 256, 257, 333
 Barker, Elisabeth 244, 333
 Bartha Károly 250, 251, 272, 273, 285, 303, 325
 Bartók László 114, 257
 Basch, Franz 169
 Baudlaire, Charles 10
 Bán D. András 132, 163, 164, 185, 237, 333
 Bánffy Dániel 250
 gróf Bánffy Miklós 77, 80, 258
 Bárdossy Jenő 227
 Bárdossy László 5, 104, 105, 106, 120, 127, 129, 130, 162, 188, 203, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 237, 238, 239, 240, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 263, 264, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309,

- 310, 311, 312, 313, 314,
315, 316, 317, 319, 320,
321, 322, 323, 324, 325,
326, 327, 328, 329, 330,
331, 333
- Bárdossy Lászlóné Belatiny-
Braun Marietta 331
- Beard, Charles 52
- Becker, Carl Lotus 34, 52, 340
- Bede István 113, 134
- Below, Georg von 33, 47
- Beneš, Eduard 96, 109, 118,
129, 150, 152, 164, 188,
193, 202, 254, 298
- Best, Werner 225
- Berend T. Iván 45, 46, 124, 156,
333
- Beretzky Ágnes 151, 152, 334
- gróf Bethlen István 5, 80, 81, 85,
125, 137, 154, 155, 156, 159,
179, 180, 181, 182, 183, 184,
185, 186, 187, 188, 189, 190,
191, 192, 193, 195, 197, 200,
201, 202, 203, 204, 205, 206,
207, 208, 209, 210, 231, 255,
257, 276, 318, 327, 334, 342,
343
- Beust, Griedrich von 71
- Bibó István 31, 168, 335
- Bismarck, Otto von 115, 218
- Biszkú Béla 141
- Bloch, Marc 8, 23, 44, 334
- Bolgár Elek 112, 342
- Boroviczeny Aladár 156, 196,
334
- Bourdieu, Pierre 36
- Bódy Zsombor 8, 10, 12, 17,
23, 33, 44, 334
- Böhm Vilmos 113
- Bracher, Karl Dietrich 219, 334,
341
- Braham, Randolph L. 41, 317,
334
- Braudel, Fernand 47, 50, 55, 334
- Brecht, Bertold 167
- Breisach, Ernst 38, 41, 44, 47,
51, 334
- Brezsnyev, Leonyid Iljics 115,
141
- Bruck, Moeller van der 212
- Brunner, Georg 178, 334
- Bugyinszki György 17
- Burckhardt, Jacob 44
- gróf Burián István 69, 70, 74

C

- Cadoganen, Alexander 131
- Camus, Albert 11, 334
- Ceasar, Julius 51
- Ceașescu, Nicolae 144
- Chamberlain, Austin 237
- Chapman, John Watkins 11
- Chorin Ferenc 310
- Churchill, Winston 150, 165,
237, 292, 296, 297, 298
- Clausewitz 224
- Clemanceau, Georges 150
- Clodius, Carl von 293
- Collingwood, Robin G. 34, 334
- Cornelien, Christoph 40, 43,
44, 55, 334
- Coulanges, Fustel de 15
- Croce, Benedetto 34
- Cvetković, Draghiša 243
- Czettler Antal 108, 160, 231,
244, 256, 287, 288, 289,
297, 307, 312, 316, 334

- gróf Csáky Imre 69, 121, 335
 Csáky István 101, 105, 130,
 160, 231, 232, 233, 244,
 254, 271, 326
 Csáky Mihály 100
 Csekonics Iván 258
- d'Espèrey, Franchet 115
 Esterházy Bálint gróf 75
 Esterházy János gróf 100
 Esterházy Móric gróf 75
 Esterházy Pál herceg 75
 Esterházy Péter 34

D

- Delacroix, Christian 43, 44, 335
 Darányi Kálmán 93
 Daruváry Géza 80
 Deák Ferenc 117
 Derrida, Jacques 36
 Descartes, René 28
 Dénes Iván Zoltán 20, 335
 Diószegi István 69, 73, 75, 335
 Domanovszky Sándor 45, 46, 47
 Domarus, Max 338
 Dombrády Lóránd 158, 249,
 263, 266, 268, 273, 276, 280,
 287, 289, 290, 292, 335
 Dosse, François 43, 44, 335
 Dóczy Lajos 70, 73
 Dózsa György 50
 Droysen, Gustav 38, 52
 Dubček, Alexander 140, 141
 Duby, Georges 8, 335

E

- Eden, Sir Anthony Robert
 115, 163, 238
 Engel Pál 17
 Eötvös József 117
 Erdmannsdorff, Otto von
 242, 267, 269, 270, 271,
 275, 276, 289
 Erős Vilmos 335, 345

F

- Fairbern (Eleanor? P.L.) 41
 Farkas Katalin 56
 Febvre, Lucien 44
 Feitl István 113, 132, 135, 335
 Fejes Judit 335
 Fenesi Ferenc 226
 Ferenc Ferdinánd 75, 117
 Ferenc József 68, 75
 Fest, Joachim C. 237, 335
 Fischer, Fritz 45, 219, 225, 335
 Flotow, Ludwig von 70
 Fock Jenő 140
 Fogel, Robert William 39, 53,
 335
 Foucault, Michel 9, 10, 36
 Fónagy Zoltán 25
 Földes György 7, 29, 142, 333,
 335, 336
 Frank, Hans 212, 216, 298, 311
 Fráter György 319, 320
 Frölichen, Hans 321
 Funck-Brentano, Th. 215
 Funke, Manfred 154, 336, 341
 Furet, François 5, 43, 56, 57,
 58, 59, 60, 61, 62, 64, 65
 Fülep Lajos 77
 Fülöp Mihály 108, 132, 158,
 171, 175, 231, 244, 336
 Füst Milán 169

G

Gadamer, Hans-Georg 36
 Garcia, Patrick 43, 44, 335
 Gasquet (Olivier? P.L.) 41
 Gábor Andor 21
 Gecsényi Lajos 340
 Geiss, Immanuel 150, 336
 Gereben Ágnes 162
 Gergely András 114, 139, 336
 Gergely Jenő 20, 29, 159, 178, 276, 333, 336
 Geertz, Clifford 36
 Ghika György 98
 Ghyczy Jenő 326
 Glatz Ferenc 8, 29, 34, 35, 40, 336
 Goebbels, Joseph 63
 Gorbacsov, Mihail 114
 Gordon Ferenc 114
 Gosztonyi Péter 22, 161, 322, 329, 336
 Gömbös Gyula 93, 123, 126, 154, 155, 159, 160, 199, 200, 202, 206, 227, 233, 261, 276, 310, 327, 333, 339, 343
 Gömöry Antal 70
 Göring, Hermann 93, 212
 Gratz Gusztáv 5, 31, 94, 119, 153, 154, 156, 157, 162, 185, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 336, 342
 Grósz Károly 144, 176
 Gunst Péter 8, 46, 336
 Gyáni Gábor 7, 8, 9, 12, 13, 15, 16, 17, 27, 28, 29, 30, 32, 34, 35, 195, 337
 Gyöngyösi János 111, 114, 167

Gyurgyák János 16, 20, 26, 28, 30, 34, 37, 337

H

H. Haraszti Éva 338
 Habermas, Jürgen 10
 Habsburg-dinasztia 26
 Habsburgok 68, 115
 Hahn, George 216
 Hajdu Gyula 217, 337
 Hajdu Tibor 133
 Hajnal István 46, 50
 Halder, Franz 268, 273
 Halmosy Dénes 153, 216, 301, 323, 337
 Hambuch Géza 171, 174, 337
 Hambuch Vendel 337
 Hamza Gábor 212, 337
 Hanák Gábor 30, 337
 Hanák Péter 46, 336
 Harrer Ferenc 77
 Harrison 41
 Haushofer, Albrecht 129
 Haushofer, Karl 161, 215
 Hausner Gábor 194
 Haydin Albert 95, 96
 Heckenast Gusztáv 45
 Hefty, Georg P. 114, 134, 337
 Hegel, Georg W. F. 10
 Heidegger, Martin 211
 Hennyey Gusztáv 110, 131
 Herbert, Ulrich 213, 219, 225, 337
 Herczegh Géza 115, 128, 156, 294, 337
 Hérodotosz 47
 Hildebrandt, Lukas von 67
 Hill. L. E. 346

- Hillgruber, Andreas 45, 158, 239, 338
 Himer, Kurt 263, 273, 275
 Hitler, Adolf 52, 58, 59, 62, 63, 64, 105, 109, 122, 128, 130, 153, 158, 160, 161, 162, 167, 168, 169, 190, 193, 205, 212, 217, 221, 223, 235, 236, 237, 239, 240, 242, 243, 244, 245, 247, 248, 252, 253, 261, 262, 263, 265, 269, 272, 273, 274, 288, 289, 295, 296, 301, 308, 310, 316, 321, 336, 338, 339, 342, 343
 Hofmann, Leopold von 71
 Homérosz 38
 Hornyák Árpád 157, 192, 203, 338
 Horthy István 316
 Horthy Miklós 22, 41, 105, 108, 110, 121, 127, 130, 131, 135, 162, 168, 197, 237, 244, 245, 249, 250, 255, 262, 263, 268, 269, 270, 272, 276, 277, 278, 279, 282, 284, 285, 287, 291, 299, 300, 301, 303, 308, 311, 312, 323, 325, 326, 338, 344
 Horthy Miklós ifjabb 96, 97
 Horváth János 111, 338
 Horváth Mihály 45
 Horváth Zoltán 23, 24, 338
 Horváth Sándor 35, 338
 Hory András 73, 91, 92, 94, 101, 104, 105, 121, 128, 157, 197, 232, 233, 258, 338
 Hóman Bálint 46, 250
 Hruscsov, Nyikita Szergejevics 7, 8, 115, 135, 138, 139
 Hubatsch, Walther 262, 338
 Humboldt, Wilhelm 13, 14
 Hunyady György 46
 Huszár Tibor 141, 165, 338
- ## I
- Iggers, Georg G. 34, 44, 47, 338, 339
 Ignótus Pál 77
 Illyés Gyula 26, 50, 227, 321, 339
 Imrédy Béla 105, 227, 254
 Inotai András 29, 333, 335
 Iszlamov, Tofik 160, 180, 339
 Izsák Lajos 113, 132, 333, 335
- ## J
- Jacobsen, Hans Adolf 341
 Jaeger 322
 Jagow, Dietrich von 289, 300, 304, 308
 Jakab Sándor 333
 Jay, Martin 9
 Jazovszky László 333
 Jászi Oszkár 21, 157
 Jenkins, Keith 12, 16
 Jeszenszky Géza 148, 152, 339
 Jochman, Werner 338
 Jodl, Alfred 273
 Johancsik János 115, 337
 József Attila 23, 58
 II. József 119
 Juhász Gyula 108, 109, 115, 158, 160, 163, 164, 181, 191, 206, 231, 234, 242,

- 243, 244, 249, 251, 256,
271, 273, 290, 304, 305,
335, 339, 340, 346
Jungerth-Arnóthy Mihály 112

K

- Kardos József 156, 185, 339
Karsai Elek 154, 226, 339
Kassák Lajos 169
Kádár Béla 148, 339
Kádár Gyula 298, 339
Kádár János 115, 135, 136, 137,
138, 139, 140, 141, 142, 143,
144, 146, 174, 175, 338
Kállai Gyula 309
Kállay Béni 74
Kállay Miklós 105, 106, 108,
109, 158, 274, 280, 308,
310, 311, 317, 318, 327,
328, 339
Kálnoky, Gustav 69
Kánya Kálmán 80, 81, 92, 93,
94, 105, 153, 160, 205, 255,
257, 258, 271
Károly, Hohenzollern 241
IV. Károly 70, 156, 157
Károlyi Alajos 75
Károlyi Gyula 87, 206
Károlyi Mihály 76, 77, 115,
120, 339
Keitel, Wilhelm 158, 312, 313
Kelemen János 34
Kemény Gábor 110
Kende Péter 56
Kerekes Lajos 340
Keresztes-Fischer Ferenc 250,
255, 272, 302, 303, 310, 317
Kertész Imre 50, 339
Kertész István 112, 114, 134,
339
Kéthly Anna 169
Kleopátra 51
Kolossa Ferenc 81
Komócsin Zoltán 141
Konradsheim, Conrad von 71
Kornis Gyula 82
Kosáry Domokos 8, 26, 44, 46,
67, 334, 340, 342
Kossuth Ferenc 17
Kossuth Lajos 26, 151
Kovács Endre 223, 340
Kovács Imre 169
Kovács Kálmán 342
Kozák Gyula 113, 132, 345
Kozma Miklós 93, 291, 339, 342
Köpeczi Béla 119, 340
Kramař, Karel 150
Kreisky, Bruno 175
Kristóffy József 101, 325
Kubinyi András 33, 340
Kun Béla 77, 203, 272
Kun József 273, 340

L

- L. Nagy Zsuzsa 29, 246, 340
Lackó Miklós 46
Lakatos Gyula 97
Laky Dezső 250
Lamprecht, Karl 33, 34, 44
Lázár György 113, 340
Lefebvre, Henri 10
Lenin, Vlagyimir Iljics 56, 62
Lesseps, Ferdinand de 220
Lévai Csaba 8, 340
Libermann 41
Lilienstein, Falke von 71

Litván György 24, 139, 339, 340
 Lőrincz Zsuzsa 333
 Ludassy Mária 56
 Lukacs, John 131, 295, 301, 340
 Lukács Zs. Tibor 153, 231, 340
 Lunczer Teréz 174
 Lyotard, Jean-François 9, 10, 11, 12, 17, 340

M

Macartney, Carlile Aymler 334
 Mackensen, August von 93, 248
 Mackensen, Hans Georg von 93
 Major Ákos 282, 315, 322, 323, 325, 329, 331, 341
 Majoros István 225
 Majszkij, Ivan M. 165, 341
 Makkai László 45
 Malasits Géza 82
 Mandelsloh, Asche von 216
 Mann, Thomas 14
 Manuilescu, Mihail 237
 Martin, Bernd 341
 Martinuzzi György 320
 Marx Károly 11
 Masaryk, Thomas 152
 Masirevich Szilárd 93
 Matsch, Erwin 70, 75, 121, 341
 Mályusz Elemér 46
 Máriássy Zoltán 81
 Máthé Gábor 114
 Mátyás király 146
 Mecsér András 113
 Meinecke, Friedrich 33
 Metternich, Klement von 68
 Michalka, Wolfgang 121, 341

Mihályfi Ernő 132
 Miklós Ödön 77
 Miklós Tibor 91
 Miskolczy Ambrus 20, 21, 22, 25, 28, 37, 336, 341
 Molnár Erik 28
 Molotov, Vjacseszlav 162, 164, 296, 325
 Mommsen, Hans 48
 Monroe, James 217, 218, 220, 222, 223
 Mussolini, Benito 52, 56, 58, 220, 232, 237, 240, 253
 Münnich Ferenc 143

N

Nagy Imre 134, 135, 140, 141, 172
 Nagy Károly 213, 341
 Nagy Vince 324, 341
 Napóleon, Bonaparte 115
 Nasszer, Gamal Abdel 136
 Náray Antal 249, 341
 Nehru, Dzsavaharlar 136
 Neulen, Hans Werner 162, 341
 Neurath, Konstantin von 93
 Newton, Isaac 53
 Németh László 47, 124, 148, 149, 159, 208, 335, 341
 Nicholson, Harold 151
 Nietzsche, Friedrich 10, 34
 Ninčić, Momčilo 246
 Nkrumah, Kwame 136
 Noiriel, Gérard 8, 9, 10, 14, 15, 23, 36, 39, 43, 55, 341
 Nolte, Ernst 5, 45, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65
 Nyíri János Kristóf 46

O

Orbán Sándor 344
 Orczy Béla 71
 Ormos Mária 8, 29, 120, 154,
 156, 160, 183, 187, 191, 196,
 197, 210, 216, 217, 219, 223,
 225, 237, 291, 317, 336, 337,
 340, 341, 342
 Ottlik György 258
 Ottlik László 124, 156
 Ö. Kovács József 8, 10, 12, 17,
 23, 33, 44, 334

P

Paál Vince 156, 157, 196, 336,
 342
 Pach Zsigmond Pál 45
 Paget, Robert 151
 Pallavicini János 74
 Pamlényi Ervin 46, 342, 343,
 346
 Pastor, Peter 160, 180, 294, 342
 Pataki Ferenc 52, 163, 183, 342
 Pataki Gábor 113, 132, 345
 Paulinyi Oszkár 45
 Paulus, Freidrich von 249, 289
 Pavelić, Ante 122
 Pál, Karadjorgye 242, 243
 Pátzay Pál 169
 Pelényi János 81, 104, 105
 Pell, Herbert 295, 297, 298,
 300, 303, 306, 307
 Perjés Géza 194, 244
 Perlaky-Kassa Endre 114
 Pethő László 35, 338
 Peyer Károly 125
 Péchy Imre 70

II. Péter, Karadjorgye 243
 Péter János 144
 Platon 53
 Pléh Csaba 46
 Pók Attila 24, 342
 Pósfai Virgil 81
 Póth Piroska 133, 226, 342
 Pölöskei Ferenc 178
 Princip, Gavriilo 75
 Pritz Pál 29, 78, 80, 83, 86, 92,
 93, 94, 105, 110, 128, 129,
 157, 160, 161, 163, 192,
 194, 203, 225, 261, 262,
 271, 333, 336, 338, 339,
 342, 343, 346
 Procopius Béla 73
 Prónay Pál 123, 343

R

Radocsay László 250
 Rainer M. János 113, 132, 137,
 345
 Rajk László 114
 Ranke, Leopold von 44, 47
 Rassay Károly 246, 247, 248
 Ratzel, Friedrich 215
 Rákosi Mátyás 133, 135, 139,
 165, 170, 172, 226, 342
 Ránki György 45, 46, 150, 158,
 237, 288, 343, 346
 Recker, Marie-Luise 150, 343
 Reichenau, Walther von 292
 Reisch, Georges 53
 Reményi-Schneller Lajos 250
 Renouard, Yves 55
 Renouvin, Pierre 55
 Revel, Jacques 43, 47, 343
 Réger Antal 172

- Révai József 31, 32
 Ribbentrop, Joachim von 158,
 161, 242, 243, 267, 270,
 288, 292, 293, 294, 295,
 301, 304, 310, 311, 312
 Riesman, David 51, 343
 Ritoók Zsigmond 163, 342
 Rittchen Károly 91
 Romsics Ignác 8, 9, 14, 15, 18,
 19, 29, 33, 34, 36, 44, 47,
 120, 123, 125, 132, 133, 138,
 147, 151, 152, 158, 164, 165,
 174, 175, 179, 183, 187, 192,
 195, 197, 203, 237, 276, 333,
 334, 343, 344
 Rosenberg, Alfred 271
 Rosty-Forgách Ferenc 114
 Rousseau, Jean-Jacques 28
 Róna Péter 331, 346
 Röhm 63
 Ruano-Borbalan, Jean-Claude
 43, 44, 344
 Rudnay Lajos 81
 Rundstedt, Gerd von 292
 Rüthers, Bernd 211, 212, 344

S

- Sajti Enikő 165, 192, 203, 344
 Sakmyster, Thomas 253, 262,
 279, 344
 Salisbury lord 220
 Sallai Gergely 156, 344
 Sándor király, Karadjorgye
 93, 254
 Sárkány Mihály 51, 53, 344
 Schmidt, Helmuth 175
 Schmitt, Carl 5, 211, 212, 213,
 214, 215, 216, 217, 218,
 219, 220, 221, 222, 223,
 224, 225, 344
 Scitovszky Tibor 258
 Seton-Watson, Robert William
 334
 Seaton-Watson, Hugh 118, 151,
 152, 157
 Sebestyén Pál 112
 Serédi Jusztinián 316, 344
 Sigray Antal 77
 Simiand, François 44
 Simon, Sir John 231
 Simović, Dušan 243
 Sipos Balázs 343, 346
 Sipos Levente 8, 346
 Sipos Péter 108, 132, 158, 171,
 175, 231, 244, 336, 339
 Sirinelli, Jean-François 43
 Sík Endre 134, 344
 Somlai Péter 51, 53, 344
 Somogyi Éva 70, 72, 75, 344
 Sorel, Albert 215
 Soós Katalin 153, 344
 Standeisky Éva 113, 132, 345
 Steed, Wickham 118
 Steier Lajos 336
 Stresemann, Gustav 121
 Sulyok Dezső 134, 227
 Supilo, Frano 152
 Swok, René 45, 345
 Szabó Ágnes 343
 Szabó Dániel 23, 44
 Szabó Dezső 47, 208, 345
 Szabó György 100
 Szabó István 225
 Szabó Miklós 46, 56, 138
 Szakály Sándor 341
 Szalai László 45
 Szalai Sándor 226, 322
 Szarka László 119, 152, 345

Szálasi Ferenc 127, 157, 324
 Szápáry Frigyes gróf 75
 Szegedy-Maszák Aladár 104,
 105, 107, 108, 109, 113,
 114, 122, 134, 158, 163,
 289, 305, 307, 310, 345
 Szekeres András 8, 345
 Szekfű Gyula 16, 19, 20, 21,
 22, 25, 28, 30, 31, 33, 34,
 37, 38, 39, 40, 42, 43, 46,
 47, 53, 54, 112, 155, 198,
 309, 335, 336, 337, 340, 345
 I. (Szent) István 146
 Szent-Iványi Domokos 298,
 311, 345
 Szentmiklósy Andor 95, 289
 Szereda, Vjacseszlav 137, 345
 gróf Széchenyi István 19, 20,
 336
 Széchényi Imre gróf 75
 Szécsen Miklós gróf 75
 Székely Gábor 113, 132, 335
 Szinai Miklós 338
 Szilávy József 69
 Szombathelyi Ferenc 283, 287,
 296, 327
 Szögyény-Marich László gróf
 75
 Szőnyi István 169
 Sztálin, Joszif Visszarionovics
 52, 62, 110, 129, 133, 150,
 163, 164, 165, 172, 235,
 237, 283
 Sztójay Döme 94, 237, 242, 244,
 245, 246, 259, 263, 266,
 267, 289, 290, 291, 293,
 296, 301, 304, 306, 326
 Szukarno, Ahmed 136
 Szűcs Jenő 28, 29, 30, 41, 46,
 345

Szűcs László 338

T

Tagányi Károly 45
 Tahy László 81
 Takáts Sándor 45
 Talamo, Giuseppe örgróf 304
 Talleyrand, Charles Maurice de
 115
 Teleki Éva 345
 gróf Teleki Pál 78, 81, 82, 98,
 106, 127, 153, 179, 188, 200,
 231, 232, 233, 234, 236, 238,
 243, 244, 245, 247, 249, 251,
 252, 253, 256, 265, 271, 274,
 279, 313, 319, 333
 Thallóczy Lajos 74
 Thaly Kálmán 42, 346
 Thälmann, Ernst 59
 Thim József 336
 Thomka Beáta 8, 345
 Thököly Imre 119
 Thuküdidész 47
 Tilkovszky Loránt 122, 160,
 169, 170, 172, 174, 175,
 177, 236, 259, 271, 333,
 345, 346
 Tiso, Jozef 100, 122, 236
 gróf Tisza István 21, 22, 119,
 120, 124, 208
 Tito, Josip Broz 131, 133, 165
 Todorov, Tvzetan 8, 346
 Tomka Béla 45
 Tontsch, Günther H. 178, 334
 Tóth Eszter Zsófia 35
 Tóth Tamás 36, 346
 Trumbić, Ante 119
 Tuhacsevszkij 235

Tuka Béla 100
 Tuka Vojtech 293
 Tyrrell, Sir William 151

U

Ullein-Reviszky Antal 107,
 232, 255, 270, 271, 300,
 305, 307, 346
 Ungváry Krisztián 127, 346

V

Vansittart, Robert 231
 Varga József 250
 Varga Lajos 125, 346
 Vass Henrik 8, 346
 Vavrik Gábor 71, 72
 Várkonyi Ágnes 42, 346
 Veessenmayer, Edmund 321
 Veress László 107
 Veyne, Paul 23, 36
 Végh Miklós 98
 Vida István 344
 Vigh Károly 259, 346
 Vischer, Theodor 10
 Voltaire, François-Marie
 Arouet 15, 35
 Vonyó József 225
 Vorosilov, Kliment Jafremovics
 111, 168
 Vörnle János 304

W

Walko Lajos 80, 82, 229

Walz, G. A. 216
 Weizsäcker, Ernst Freiherr
 von 263, 264, 266, 301,
 302, 306
 Weizsäcker, Richard von 176
 Wellmann Imre 169
 Wendt, Brendt Jürgen 150,
 336
 Werkmann, Karl 156, 346
 Werkmeister, Karl 304
 Werth Henrik 247, 260, 262,
 263, 264, 265, 266, 267,
 268, 269, 273, 275, 276,
 277, 284, 285, 286, 287,
 289, 293, 325, 327
 Wettstein János 322
 White, Hayden 9
 Wild Frigyes 172, 174
 Wistrich, Robert 212, 346
 Wittgenstein, Ludwig 50
 Wodianer Andor 98
 Wodianer János Rezső 81, 98
 Woermann, Ernst von 275

Z

Zarka Gizella 227
 Zeidler Miklós 336, 339, 343,
 346
 Zeldin, Theodore 42, 48, 346
 gróf Zichy Ferenc 74
 Zilahy Lajos 227
 Zima, Peter V. 9, 10, 11, 12, 346
 Zinner Tibor 331, 341, 346
 Zsigmond László 335
 Zsilinszky Antal 104

Az új évszázad első évtizedének immáron derekát tapossuk. A rendszerváltozás–rendszerváltás révén kialakult, a régivel terhelt új politikai intézményrendszer másfél évtizede működik. Az eltelt esztendőik ismételten és alaposan megmutatták, hogy a múlt nagyon sokáig velünk él: a történelem vájta út — az itt maradt meghatározottságok, tegnapi beállítódásaink, öröklött politikai kultúránk — mai és holnapi lépteinket sokban befolyásolják.

A kötet azért kapta ezt a címet, mert egyrészt írásai — foglalkozzanak bár történetírásunk elméleti problémáival, vagy hazánk és a nagyvilág kapcsolódásaival, avagy a történelmet alakító-elszenvedő emberekkel — zömmel a húszadik század időszakáról szólnak, másrészt pedig — áttételesen — érvelnek azon felfogás mellett, mely szerint e század számos szempontból ugyan valóban rövid volt, ám nem kevés aspektusból már a 19. század utolsó harmadában elkezdődött és sok vonatkozásban bizony ma is jelen van.